

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№3 (23) 2022

Орал / Уральск/ Uralsk

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATION-
TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

№3(23) 2022

Орал/ Уральск/ Uralsk

Бас редактор-Главный редактор:

Шакешев Б.Т.

техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор/
кандидат технических наук, ассоциированный профессор
Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора

В.А. Бурахта

химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор

Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
К.К. Бозымов	а.ш.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.с.х.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Н. Кенжеахмет	Гарвард университетінің Fairbank Center for Chinese Studies, Center Geographic Analyses орталығының зерттеуші-профессор, т.ғ.д., (АҚШ, Кембридж қ.)	д.и.н., профессор-исследователь центра Fairbank Center for Chinese Studies, Center Geographic Analyses Гарвардского университета (США, Кембридж)
Ә. Қара	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия, Стамбул қ.)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
М.Б. Сабыр	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Б.Ф.Шинтимирова	т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
С.М.Бахишева	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
А.Н.Тюрин	т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.т.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жолкатынастары университеті (Ресей, Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
И.Ф.Суханова	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Саратов мемлекеттік генетика, биотехнология және инженерия университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Саратовский государственный университет генетики, биотехнологии и инженерии им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова	э.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кинжекова	п.ғ.к., қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., асс. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
С.А.Машанова	экономика магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	магистр экономики, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі 07.12.2017 ж. №16782-Ж күзлік
2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Выпускается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 16782-ж от 07.12.2017 г. выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Начиная с 2019 года выходит журнал в электронном формате.

БҚІТУ, 2022

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 82-13 (574)

ЖЫРЛАЙДЫ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫ

Мусаев А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Мақалада қазақ қыз-келіншектерінің поэзиялық туындылары кеңінен аңгіме болады. ақын Сарадан бастап кейінгі буын Фариза, Ақұштан, Күләш шығармашылығының ерекшеліктері, кейінгі буынға әсері талданады.

Кілт сөздер: ақын, поэзия, лирика, психология, айтыс, өнерпаз, таңдамалы, ізденіс, шеберлік, ой, сезім, гармония, кейіпкер.

Біздің халқымыз ежелден қыз баланы, әйел затын мәпелеп, оның бойындағы өнеріне қол соға білген. Оған кешегі заманда өткен ақын Сара тағдыры куә. Сараның Арқаның атышулы ақиығы біржанмен өлең айтысындағы мірдің оғындай құйылған шумақтары поэзияның жанын тыңдамайтының әсері ғой. Ендеше қазақ қыз-келіншектері өздерінің қабілет дарыны ертеден-ақ жариялаған екен.

Осы айтыстағы Сараның үздік теңеулері

Тамағым жас баланың білегіндей,

Иығым тік сандалдың тірегіндей.

Бет алдым кеудесіндей қоңырқаздың,

Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей –

десе Біржанның өзі де Сараның ақындық өнерін жоғары бағалайды.

Ел-жұрттың қорықпайды екен көз жасыңнан

Сан жүйрік көріп едім мен жасымнан

Кемітер дұшпан шіркін қай жерінді

Адамзат озар емес бір басыңнан,-

деп, ақын қыздың асқан талант екендігін мойымдайды. Бірақ осындай өнерпаз өмірден өз бақытын таба алмайды. Еріксіз сүймеген адамына ұзатылғалы отыр. Бұған кер заман, қапас тірлік, ескі феодалдық салт-сана кінәлі еді. Бұл жай Қазан төңкерісіне дейін өмір кешкен өнерпаздар – Ұлбике, Бөбек, Жантолы, Майра тағы басқаларының басындағы кездесетін жағдайлар еді...

Жылдар жылжып өтіп жатыр. Дүниеге жаңа ерекше заман туды. Ұлы Қазан төңкерісінің жаңа таңы атты. Жаңа заман жаңа жыршыларын тудырды. Осылардың алғы легінде қызыл кеңестік поэзиямыздың көкжиегінде талантты ақын Шолпан Иманбаева да келген еді [1].

Шолпан кеңестік шығыстан әйел, қыздар арасында шыққан тұғыш ақын. Ол өзінің отты өлеңдері, жігерлі ісімен ескілік шырмауына қарсы шыққан, талай қыздарының басына бұғау, аяғына тұсау болған ескі заңын жою жолындағы күреске белсене араласқан, күрескен ақын. Шолпан 22 жыл ғана өмір сүрді. Үш-ақ жыл ақындық жолына түсіп өлең жазды. 1926 жылы 18 сентябрьде ол дүниеден озды. Осы аяныштықаза қақында Сәкен Сейфуллин «Еңбекші қазақ» газетінде: «Шолпан қазақ қыздарынан шыққан бірінші ақын еді. Кедей табының ақыны еді. Шолпан жыл құсы еді, тез солды. Қазақтың кедей әйелдерінің көңіл күйін шертіп арманын алысқа ұзатып іздеген Шолпан жеріне жетпей жоқ болды. Қош қарындас, қош жолдас!» - деп қайғыра жазды.

Жас қыздың поэзиясының бір бұтағы қыз-келіншектер творчествосы да, кеңес үкіметінің тұсында жыр бағына келіп қонақтаған жас қарлығаштар Зияш Қалауова, Мариям Хакімжанова, Тұрсынхан Әбдірахмановалар қанатын кеңге қаға бастады. Мұнан кейін әр кезеңде лек-легімен келген ақын қыздарымыздың творчествосы қазақ поэзиясына байыта түсті. Олардың қатарына Рза Қунақова, Қанипа Бұғыбаева, Марфуға Айтхожина, Надежда Лушникова, Бәтима Батырбекова, Шырын Мамасерікова, Тұрсынай Оразбаева, Ханбibi Есенғараеваны жатқызуға болады. Бұлардан басқа тұңғыш тырнақ алдысын шығарып үлгерген тегеурінді топ та бөлшегі өсіп келеді. Олар өздерінің жалынды жырларымен өз оқырмандарын табуда. Біз бүгінгі мақаламызда аттары аталған үш бағытта ақын қыздарымыздың творчествосына тоқталып отырмыз. Біздіңше осы ақындар творчествосы «қазіргі қыз келіншектер шығармашылығының жеткен биігінде, қабылетін көрсете алады ғой деп ойлаймыз.

Сонымен олар кімдер?

«Адам деген күрделі жаратылыс қой. Оның ішінде әйел халқының жан дүниесі өз алдына бір әлем. Мен өз жырларымда сол әйел жанының жай күшін мүмкіндігім жеткенше жеткізгім келеді. Менің бұл тақырыптағы лирикалық кейіпкерлерім – әйелдер, олардың тағдыры, жан-дүниесі, күлкісі мен көз жасы өлеңдерінің арқауы» [2]. Өз сөздер соңғы жиырма жыл көлемінде жыр жазып, өзінің соқпағын салып, ақындық дарынымен де, өлеңдегі арынымен де ерекше көзге түскен талантты ақынымыз Фариза Оңғарсынованың «Шілде» атты таңдамалы өлеңдер жинағының кіріспесінен алынып отыр.

«Шілдені» сын көзбен оқу, ең алдымен, қазақ поэзиясының соңғы он бес-жиырма жыл көлемінде қыз-келіншектер арасынан дарасына көрініп талантты ақын ретінде, оған тиісті бағасын беруге мезгіл жеткенін көрсететін еді.

Фариза «Шілденің» бірінші бөлімінде туған жер тақырыбын көптеген өлеңдерін арқау қылған.

Алақаны ананың – топырағың,
 Сендік махаббаттың оты жалын.
 Сені қалай сүюдің керектігін
 Мен ешқандай кітаптан оқымадым.
 Сенде ғана қастерлі, аспанда алау,
 Сенде жанды тербетер дастан бар-ау,
 Менің мына өмірге құштарлығым,
 Сені жақсы көруден басталған-ау.

Маңғыстау, Жайық жайлы ақындық албырттықпен ақтарылған Фаризаның алғашқы өлеңдерінде кей сәттерде Т.Айбергеновке еліктеу байқалғандай болатын. Сөйтсе де оның өзіндік талантының да қуатты екенін сезінеміз.

Ф.Оңғарсынованың ізденісі оның саяси тақырыптарға жазған өлеңдерінде де сәтті басталды деп батыл айтуымызға болады. Ақынның «Революция жауынгері», «Сенім», «Дала даусы», «Тарихпен тілдесу» өлеңдерінде заманымыздың биік бейнесі, оның құдіреті байқалады. «Сенім» атты өлеңде коммунистер бейнесін жасауға, коммунистер тарихтың сенімі деген үлкен ойды дәлелдеуге барынша жауапкершілікпен қарайды. Өлең өз мақсатын орындап аяқталады.

Коммуниспін!
 Жиынтығы емес жатталып қалған,
 Ережелер мен заңдардың,
 Мен адаммын –
 Қуана күлдім,
 Жыладым,
 Сүйдім.
 Тыңдадым.

Ақиқат пен әділет үшін күрескем,
 Дәл сол күнімде
 Саналарға сіңіп
 Сен сеніммен келем мен
 Асқарына шырқап арманның!

Автор коммунист – бас әріппен жазылған Адам деген ойды сезімге бөлеп беруге тырысқан. «Мен өмірді сен деуші ем» деген негізгі бөлімге Фариза махаббат туралы, әдемі мұң, алатын сағыныш, үзілмеген үміт толы бірін-бірі сүйе тұрып, қосыла алмаған жас жүректердің сан түрлі сезімдерін шертетін жырларын әдейі топтастырған. Оның өзіне тән шебеерлігін де, ақындық қуаты да, сонымен қатар, батыл айтам деп бақырайтып айтып, секем алдыратын, осы қалай деп ойландыратын тұстары да осы махаббат жайлы жазылған өлеңдерінде жатыр [3].

Жанымда жүрші, көңілімнің арай,
 Рауандап атқан таңы боп,
 Кіршік салмаған менің әжемнің ары боп.
 Күйдіре түсіп өзімшіл мына жүректі
 Сендегі сөнбес жалын от,
 Әйтеуір осы тірлік деген мен үшін,
 Өзіңсіз ешбір мәні жоқ.

Осы ой Фаризаның махаббат жайлы өлеңдерінің басым көпшілігінде өзінің көркемдік шешімін тауып жатады. Өйткені ақын мейлі қуанышты, мейлі қайғылы, мейлі сағынышты, мейлі табысуды жазсын лирикалық геройдың жан-дүниесіне терең еніп, тебіреніп, толқып, оқушысын сендіріп жазады.

Сауатты оқушы Фаризаның батыл ізденістерін, еркіндігін, лирикалық геройының жүрек лүпілін күштірек ұсынып, жан толқынысын, көңіл тебіренісін қайталаусыз ақтаруға талпынуын, заманының өршіп үніне сәйкес келетін жоқ образдар мен баламалар, теңеулер іздеу, интонациялық ізденістер секілді өзіндік қасиеттерді жатсынып отырған жоқ. Керісінше сүйсініп, сүйіп оқып отыр.

Қазақ қыздар поэзиясының тағы бір талантты өкілі Ақұштап Бақтыгереева! Ақұштап осы күнге дейін «Өрімтал», «Наз», «Сені ойлаймын» атты өлең кітаптарын және «Жайық қызы» атты таңдамалысы жарыққа шықты.

Егер «Ақынның өмірбаяны – оның творчествосын» десек «Жайық қызы» - Ақұштаптың ақындық өмірбаяны деуге толық хақымыз бар. Ақұштаптың үлкен әдебиеттің табалдырығынан қалай аттап, қалай араласқанын біз көрмеген шығармыз, бірақ білеміз. Ақұштаптың қандай арман, қандай мақсат болғанын біз естімеген шығармыз, бірақ білеміз. Ақұштаптың күні бүгінге дейін нендей істер атқарғанын біз байқамаған шығармыз, бірақ білеміз. Әрине, бізді осыншама сиқырлы күштің иесі қылып отырған осы жинақтары.

«Біздің ең мықты ұстазымыз – ол уақыт» деген еді Расул Ғамзатов. Қазіргі таңда Ақұштаптың осындай ұстаз – уақыттың тәжіребесінен өткен, жылған, шеберлігі шыңдалған, көрнекті ақындарымыздың бірінен саналады.

Сайрайды бұлбұл биіктен алып дауысын,
 Тербелтіп бақты мүлгітіп бүкіл тау үшін.
 Сайрайды бұлбұл құбылтып үнін тыңбастан.
 Тіршілік аған риза сол бір әні үшін.
 Ән қанат гүлге қырларды жатқан көктемде,
 Ән қажет шыңға сәулесін ақ таң төккенде,
 Не жетсін, шіркін, ғажайып мынау өмірде,
 Бір рет нағыз бұлбұлша сайрап өткенге.

Өзінің творчествосын қадамын осылайша бастаған ақынға іштей риза боласың. Әдебиетімізге алғашқы жинағымен оралады. Қайсы біреулер сияқты екпіндеп өзеуремей – ақ жар салып жаңғарақтырмай-ақ жұртшылық назарын еріксіз өзіне аударады. Оқушы жүрегінен ой тартып, адам жанын толқытатын тебіреністі жырлар. Бізде баяу тербеленісіндей еркелігімен, біресе құлпырған дала гүліндей қалың бояуымен, бірде әншінің сахнада шырқаған нәзік әніндей жылы әуенімен өзіне тартып әкетеді [4].

Ақұштап жинақтарын оқып шыққаннан кейін тоқтаған нәзік жолтартуында дер едік. Бұл мүмкін қыз ақынымызға ғана тән қасиет те болуы.

Бұл қасиетті тіпті Ақұштап творчествосының үлкен жетістігі деп те қараған жөн болар еді деп ойлаймыз. Әсіресе, өлеңдеріндегі әдептілік, ұяндық, сыршылдық өзгеше бір гармония құрап, жүректерге әдемі ғана нәзік әуен боп жететін сияқты. Ақұштап көпшілік өлеңдерінде өз пікірін бүкпесіз ашық айтады. Бірақ ойландырады.

Тіршілікте білмейсің күнің қанша,
Саған өмір сыйламақ гүлін қанша.
Бір күн сәуле шашып от шамаң келсе,
Он күн өзге сәулеге жылынғанша.

Жалғыз тұмақ еріксіз ой тұңғығына батырады. Ана туралы көп жырлаған ақындардың бірі – Ақұштап. Оны жинақтарындағы «Ана жүрегі», «Ана махаббаты» атты балладалары солардың ішіндегі ең күрделілері, ең сәтті жазылғандардың қатарына жатады. Әр гүлдің өз иесі, әр құстың өз даусы бар екенін ескерер болсақ Ақұштаптың өлең өлкесіндегі өзіндік орны бар ақын екендігіне риза боласың. Қазір біз көп дауысты қазақ поэзиясының - Ақұштаптың өз дауысын танитындай дәрежеге жеттік.

Бұл күндері оқырман қауымға Күләш Ахметованы таныстырып жатудың өзі артық. Ә дегеннен айтайын деген ойының айқындығымен нені жар етсе де төгіліп түсер шабытымен қуантатын Күләш өлеңдерінде жастық жалын, өмірге жеген мөлдір құштардық тұнып тұр.

Жырларындағы лекті рухтың көкірек шымырлатар асау ағынның кейін, жаныңды қыздырырлық сезімі жадыратып, жас ақынға құрметпен қарайсыз. Күләш бұл күндері «Сен менің бақытымсың», «Ақ гүлім», «Жапырақ жаздың жүрегі», «Бұлақтағы жұлдыздар» атты кітаптардың авторы. Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты. Ендігі кезекті Күләш өлеңдеріне берейік:

Бұйыра бер, бәріне әзірленем,
Жазып берем жанымның, назын берем.
Құмарымды баспаған дүниеге,
Құдыретті ғашық жоқ қазір менен.

Ақынның асқар шабыт та осындай өмірге емірене ынтық болудан туады. Өз Отанын елін сүймегенше жақсы жырдың өмірге келуі де мүмкін емес. Күләштің «Бәрің де жүрегімдесің» - атты өлеңінен алынған үзіндіден біз осыны байқаймыз. Өлеңнің өң бойында адамның еркін жан-жақты еріксіз билер сияқырлы қуат бар. Ол – ақындық серпін. Күләште сыршылдық басым. Қыздарға тән сүйкімді қылық. Сыршыл поэзияда терең тамырлы астар жатады. Ол адам жанының сәттілік қуанынышын, лездік сыршылдық психологиямен үндес. Олай болса, адамның ішкі толғанысын, өзгеше бір буырқанысты өлең тілімен береді.

Кеудемнен қазір сәуле боп аппақ жосып ән,
Арманым болған, азабым болған асыл жан.
Сүйетінімді жасырғам.

Өзіңмен өзің болып, іштей он ойланып, тоғыз толғанып жүретін нәзік қандай. Бар әлем саған жұмбақ. Табиғат аясында әрбір затта ерекше сыр толқындары бар. Махаббаттың құдірет күші міне осында. Ақын күре тамырын дәл басып айтқан.

Жырдағы қуанышына еріксіз ортақтасуды оқушыға міндеттейді. Сондықтан да осылай толғанады.

Жасырғанмен көзім де ілінбесе,
Қабак шытам, сөйлесең, күлімдесең.
Мұның бәрі сен барда, сен осыған,
Азабымның білмейсің бірінде сен

-деп, жар азабын өзі оңаша арқалағанмен көпшілік қауымға рахатын, ләззатын сыйлайтын. Біз бүгін де талайын оқушы қауым атынан Күләшті осындай әдемі, сыршыл ырғақтарының көбейе беруіне тілектеспіз.

Сонымен қазақ жырының бір бұлағы – қыз келіншектер творчествосына қызықпай қарамауға болмайды. Солардың бірі – оқушы, бірі- жұмысшы, бәрі адал жар, абзал ана. Ең бастысы өз дәуірінің ұлылығын тілімен бейнелеп көпке үлгі етпек. Сол арқылы өз жүрегінің мөлдір сұлулығын туған жырларды ұлы Отанына бағыштамақ. Олай болса, асқақ жырдың толқыны толастамақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оңғарсынова Ф. «Шілде».- Алматы: «Жазушы», 1978ж.- 320бет
2. Айтқожина М. «Аңсау».- Алматы: «Жазушы» 2001ж.- 160бет
3. Бақтыгереева А. «Жайық қызы».- Алматы: «Жазушы», 1980 ж.
4. Ахметова К. «Жапырақ жаздың жүрегі».-Алматы: «Жазушы», 1998ж.

ӘОЖ 82-13 (574)

ПОЭТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КАЗАХСКИХ ДЕВУШЕК

Мусаев А.М.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье подробно рассказывается о поэтических произведениях казахских девушек. анализируются особенности творчества Фаризы, Акуштан, Куляш следующего поколения, влияние на следующее поколение, начиная с поэта Сары.

Ключевые слова: поэт, поэзия, лирика, психология, айттыс, артистизм, избирательность, поиск, мастерство, мысль, чувство, гармония, характер.

УДК 81.373

ОБУЧЕНИЕ ЛЕКСИКЕ СТУДЕНТОВ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Джуманиязова У. А.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с методикой работы над лексическим материалом. Обучение языку – это обучение правильному пониманию и употреблению его слов и лексики.

Ключевые слова: лексика, словарный состав слова, коммуникативность, активная лексика.

Обучение языку — это прежде всего обучение правильному пониманию и употреблению его слов, лексики. Что такое лексика? Это словарный состав языка. Все в языке начинается со слов и кончается словами, значит овладение словарным запасом языка является центральной проблемой обучения иностранному языку. Изучение лексики — это не просто заучивание новых слов. При этом надо осознать и усвоить связи между словами (грамматические, семантические и другие). Коммуникативность требует введения и закрепления нового слова в предложениях и ситуациях. Заучивание слов вне предложения не дает никаких результатов. Лексическая работа связана с обучением грамматике [1].

Слово — это основная единица языка, которая служит для выражения понятий. При коммуникации оно является ведущим компонентом речевого общения и функционирует в тесном взаимодействии с фонетикой и грамматикой.

Знание даже большого количества лексических единиц в изолированном положении, т.е. вне предложения, не может обеспечить владения иноязычной речью. Поэтому успешная работа над лексикой может осуществляться только в тесной взаимосвязи с другими аспектами языка, особенно с грамматикой; лексика наполняет, иллюстрирует изучаемые грамматические явления.

В зависимости от характера речевой деятельности различают активную и рецептивную лексику. Для выражения мыслей в устной и письменной речи пользуются лексикой, которая составляет активный словарь говорящего или пишущего, т.е. словарь для продуктивной речевой деятельности.

Рецептивный словарь складывается из слов, которые необходимы для приема информации в устной или письменной форме, т.е. при слушании (аудировании) и чтении. В этом случае говорят о рецептивном владении материалом [2].

Границы между этими двумя словарями студента подвижны и зависят от конкретных условий речевой деятельности.

Кроме активного и пассивного словарей существует также потенциальный словарь, куда входят слова, о значении которых студент может догадываться самостоятельно. Это умение формируется на основе владения определенным минимумом активной и рецептивной лексики, а также на основе знания способов словообразования, понимания смысловой структуры слова. Существование потенциального словаря объясняется прежде всего тем, что в языке насчитывается сравнительно небольшое количество корневых слов по сравнению с теми словами, которые образованы от них. Например, **стол** — корневое слово, а производные от него — **столик, столовая, настольный, застольный** и др.

Как правило, между корневым словом и производными от него словами существуют формальные, логические и смысловые связи. Поэтому при работе над лексикой одной из важных задач обучения является выработка у студентов умения устанавливать эти связи, развивать их языковую подготовку и в конечном итоге «узнавать» новые слова.

Изучая грамматическую конструкцию, в упражнения мы включаем знакомую лексику и вводим новую. Что касается дозировки новых слов на одно занятие, то рекомендуется вводить от 7 до 20 единиц за урок в зависимости от трудности, предназначенности и этапов обучения.

Вопрос о количестве новых слов, которые отбираются на единицу учебного времени, относится к числу важных методических проблем. Учитывая возможности кратковременной памяти человека, психологи, а вслед за ними и методисты, на начальном этапе обучения рекомендуют вводить новую лексику в небольших количествах — от 5 до 10 слов за урок. При этом имеется в виду, что на этом же уроке продолжается работа по активизации ранее введенного материала тоже в объеме от 5 до 10 слов [3].

Это общие установочные параметры, которые под влиянием ряда факторов (условий обучения, степени трудности усвоения новых слов, способностей студентов и др.) могут быть скорректированы преподавателем в условиях конкретного учебного процесса.

Овладение новым словом всегда начинается с рецептивного действия (восприятия), проходит через репродуктивное (воспроизведение-повторение) и заканчивается продуктивным, т.е. самостоятельным творческим использованием его в речи. Поэтому в работе над каждой лексической единицей можно выделить несколько этапов.

Первый этап — это, как говорят методисты, показ слова, т.е. ознакомление студентов с фонетико-орфографическим образом слова.

Лексическая единица представляется как в устной, так и в письменной форме. Иногда можно показать, как выглядит это слово в учебнике, т.е. в печатном виде.

После этого следует второй этап — объяснение слова. Объяснению должны подлежать форма слова и его значение. Когда мы говорим о форме слова, то имеем в виду необходимость толкования слова с точки зрения его фонетических (например, непроносимые звуки) и грамматических характеристик (например, род, число, окончание, суффиксы, особенности склонения — для существительных; вид, время, спряжение, управление — для глагола ит.п.) [4].

Как вводить и объяснять новые слова?

Когда речь идет об объяснении значения слов, методисты используют термин семантизация. Это очень важный момент в работе преподавателя, так как требует от него умения в конкретной учебной ситуации правильно выбрать наиболее рациональный способ такого объяснения.

Можно назвать несколько основных способов семантизации лексических единиц.

1. Использование наглядности.

Существуют три вида наглядности: предметная — демонстрация предмета и название его; изобразительная — предъявление рисунка, схемы и т.п.; моторная — демонстрация действий и название их. Наиболее эффективно с помощью различных видов наглядности семантизируются слова, обозначающие: конкретные предметы, пространственные понятия, геометрические формы. Наглядность очень нужна начальном этапе. Эти средства называются неязыковой наглядностью.

2. Использование синонимов — наиболее распространенный прием учебной семантизации новых слов: печальный = грустный, огромный = очень большой.

3. Использование антонимов — это очень эффективный метод ввода новых слов: мне грустно ≠ мне весело, в классе тепло, а на улице холодно.

4. С помощью словообразовательного состава:

а) стол — столик, мяч — мячик, стул — стульчик;

б) книга — книжный, класс — классный.

5. Использование сильного семантизирующего контекста — это предъявление нового слова в таком контексте, который позволяет студентам самим догадаться о том, что оно значит: Это газета. Дайте, пожалуйста, газету. Передайте газету вашему соседу.

6. Использование перевода – т.е. с помощью словаря узнавать

Значение нового слова. Этим методом при коммуникативных целях. Пользоваться надо как можно реже. В связи с тем, что слово живет только в окружении других слов в речи, очень важно на стадии объяснения показать возможность слова сочетаться с другими словами. Например, чтобы показать различные связи двух близких по значению глаголов «встретить» и «встретиться» хорошо продемонстрировать их в системе соответствующих вопросов, а затем и во фразах (встретить — кого? где? когда?; встретиться — с кем? с чем? зачем? где? когда?).

Основным источником пополнения словарного запаса студентов обычно является учебный текст. В зависимости от назначения текста и характера новых слов, степени

трудности их усвоения выбирается тот или иной прием введения лексических единиц и время их введения относительно момента первичного знакомства с текстом. Рассмотрим основные способы предъявления учебного текста.

Можно прочитать новый текст без объяснения незнакомых слов до чтения и по ходу чтения. Так поступают при целевой установке на выработку у студентов способности понимания нового текста при наличии в нем незнакомых слов. Можно читать текст и объяснять незнакомые слова по ходу чтения. В этом случае из контекста легче вывести значение нового слова, и учащиеся быстрее его поймут и усвоят. Незнакомые слова объясняются до чтения нового текста, и это снимает трудности в его понимании. В тех случаях, когда целесообразно использовать все перечисленные выше приемы введения новой лексики, может быть применен комбинированный вариант предъявления текста.

Так как учебные тексты разнообразны по форме, структуре, количеству новых языковых единиц и, самое главное, по целевым установкам, т.е. по характеру тех учебных задач, для решения которых составлен и предъявляется новый текст, то и способ введения новой лексики избирается каждый раз с учетом этих целей и задач.

Приемы, облегчающие запоминание лексики

1. Запоминание слова с помощью многократного повторения.
2. Многие слова запоминаются очень трудно, даже повторяемость не помогает. Наиболее прочно запоминается, если слово вводится в момент острой потребности в нем. Создавая ситуации потребности в слове, преподаватель мгновенно вводит его в память студентов. Необходимо, чтобы потребность возникла естественным образом.
3. Хороший результат дает введение новых слов в эмоционально окрашенной ситуации.
4. Наличие познавательного интереса к вводимому материалу. Известно, чем выше мотивация, тем лучше результат обучения, и наоборот.

Закрепление нового лексического материала и контроль усвоения.

Этот этап работы осуществляется в системе упражнений и в ходе комплексного обучения всем видам речевой деятельности. Цель упражнений — формировать умение и навыки использования введенного лексического материала (путем действий и операций с ним, что и обеспечивает его окончательное усвоение и запоминание). Рассматривая проблему усвоения новой лексики, перед нами сразу же встает два вопроса: соотношение во времени процесса введения слов и упражнений и форма первого блока упражнений.

Рекомендуется первые упражнения выполнять сразу же после введения новой лексики и в устной форме, так как необходимо формировать слухо-моторные образы новых слов и конструкций, независимо от того, предназначаются ли они для продуктивного или рецептивного владения. Упомянутые слуховые и моторные (артикуляция)

Образы необходимо, не откладывая, дополнить зрительными и моторными (письмо). Поэтому в качестве домашнего задания нужно дать, как устные, так и письменные упражнения.

Подготовительные упражнения продуктивного типа:

- 1) заполнение пропусков в минимальном контексте;
- 2) дополнение предложения по смыслу;
- 3) вопросно-ответные предложения;
- 4) упражнения на сочетаемость слов (например, из двух колонок слов составить все возможные сочетания или самостоятельно подобрать слова, сочетающиеся с заданным списком);
- 5) упражнения на синонимию;
- 6) упражнения на группировку слов по тематическому или оперативному признаку, которые очень живо выполняются в форме игр и заданий. Форма игры-соревнования дает еще

две возможности: темы, ограничив время, и организовать самостоятельное повторение, предупредив об игре заранее.

Некоторые типы лексических упражнений

Упражнения, способствующие опознанию лексической единицы на слух и визуально.

1. Показать называемые преподавателем предметы.
2. Выполнить единичные действия, называемые преподавателем.
3. Определить количество слов в прослушанном предложении
4. Вставить пропущенные в слове буквы или буквосочетания (с опорой на картинку или без нее).
5. Определить значение слова на основе известных элементов (корня, приставки, суффикса).
6. Выбрать из ряда слов слова, относящиеся к указанной теме, и многие другие.

Упражнения, способствующие формированию рецептивно-продуктивных речевых умений студентов.

1. Пересказать прочитанный текст (по плану, по вопросам, по ключевым словам, по картинкам).
2. Пересказать диалог в монологической форме, употребив названные лексические единицы.
3. Составить диалог на основе монолога с использованием данных выражений.
4. Составить план прослушанного рассказа.
5. Придумать концовку рассказа, употребляя определенные слова.

Упражнения, способствующие формированию продуктивных речевых умений студентов.

1. Назвать предметы, которые находятся на столе.
2. Подобрать слова к картинке.
3. Подобрать слова к предложенной ситуации.
4. Описать картинку сначала с использованием данных слов, затем самостоятельно.
5. Составить описание (комнаты, времен года, внешности человека и т.п.).
6. Составить рассказ по ключевым словам на основе учебного материала.
7. Составить рассказ на определенную тему.
8. Написать сочинение на заданную тему и другие.

У студентов обязательно должна быть словарная тетрадь для записи новых слов. Она показывает, какие слова студент должен знать обязательно. Выработка правильного метода записи слов — очень важный фактор в общей работе над лексикой. Сам процесс выписывания слов и переписывания словаря уже помогает их запомнить. Запись новых слов — это не только введение, но уже и начало)лексики.

Итак, были рассмотрены основные проблемы, связанные с методикой работы над лексическим материалом на начальном этапе обучения.

Список использованной литературы:

- 1.Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного, нового. Учебное пособие для преподавателей и студентов. — М.: Изд-во РУДН, 2007.
- 2.Крючкова Л.С., Мощинская Н.В. Практическая методика обучения русскому языку .— М.: Флинта: Наука, 2009
- 3.Щукин А. Н. А35. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009.
- 4.Чеснокова, М.П. Ч51 Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / М.П. Чеснокова. – 2 изд., перераб. – М.: МАДИ, 2015.

ӘОЖ 81.373

ОРЫС ТІЛІНДЕ ОҚЫТПАЙТЫН СТУДЕНТТЕРГЕ ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУ

Джуманиязова У. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа.** Мақалада лексикалық материалмен жұмыс жасау әдістемесіне байланысты сұрақтар қарастырылады. Тілді оқыту дегеніміз оның сөздері мен лексикасын дұрыс түсінуге және қолдануға үйрету.*

***Кілт сөздер:** лексика, сөздің сөздік құрамы, коммуникативтілік, белсенді лексика.*

ӘОЖ 81.37.016

**АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ПІКІРТАЛАС
ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Ақдаулетова К.Х.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Ұсынылып отырған мәтінде шет тілін оқытуда шағын әңгімелерді талқылай отырып, білім алушылардың пікір-талас дағдыларын қалайша дамыта аламыз, жалпы пікір-талас дегеніміз не, оның түрлері мен оқушылардың басқа да қандай дағдыларына әсері туралы жеке көзқарас айтылып өтті. Оқытудың екі дағдысын қатар қолдана отырып оқушылардың сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту, тіл байлығын ұштау. Қысқаша әңгімелерді оқу соңында шағын топтарда өз көзқарастарын негіздеу, дәлелдеу және өзгелердің де пікірін тыңдап ортақ шешімге келу. Және де өз диссертациямды қандай мақсатта зерттеп жатқанымды, практика жүзінде қандай зерттеулер жүргізіп, қандай жетістіктерге жеткеніммен бөлісу.*

***Кілт сөздер:** коммуникатив, заманауи, пікірталас, зерттеу, талдау, талқылау, ойталқы.*

Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес елдегі маңызды тілдің бірі – халықаралық қатынас тілі ағылшын тілі болып саналады. Ағылшын тілі – ХХІ ғасырдың тілі, әлем тілі десек те болады. Ағылшын тілі халықаралық қатынаста кеңінен қолданылып жүрген, дүние жүзіне кең тараған ортақ тіл. Ағылшын тілі мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдени қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Мемлекеттің халықаралық байланыстарының сапалық өзгерістері ағылшын тілінің сұранысқа ие болу қажеттілігін туғызып отыр [1].

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің бастамасы болып табылады. Ұрпағы білімді халықтың болашағы жарқын болады дегендей, жас ұрпаққа саналы, мән- мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы десек те болады.

Еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта ағылшын тілін еркін меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адамды мектеп қабырғасынан оқытып шығару - біздің қазіргі кездегі ең басты міндетіміз. Ағылшын тілін тереңдетіп, жан-жақты оқытуды қоғам мен уақыт қажет етіп отыр. Қазақстан Республикасының тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, ағылшын тілін жетік меңгеру талабын туғызды. Ағылшын тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін арттырады, оқушылардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді, бірден көп тілдерде сөйлеу мүмкіндігін алады. Ал, әлемдік тіл ретінде бейресми түрде орныққан ағылшын тілін меңгеру ұлттың бәсекеге қабілеттілігін шындай түседі. Қазіргі таңда ағылшын тілін білу – уақыт талабы. Ағылшын тілін білім алушыларға ерте жастан бастап үйрету тиімді болып табылатынын ескере келе, бірінші сыныптан бастап мектеп бағдарламасына енгізілген болатын. Оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылықтары өте жоғары, және де ерте жастан үйренгеннің бір тиімді тұсы олар естеріне тез сақтап тез қабылдайды.

Жалпы білім беру бағдарламасында ағылшын тілін оқыту білім алушылардың қажеттіліктері мен талаптарына сай деңгейлеп меңгеруге бағытталған. Әрбір оқытушының мақсаты білім алушыларға заманауи білім беру технологияларын пайдалану ментімізді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқыту. Білім алушылардың еркін де сенімді сөйлеуге үйрету, коммуникативті дағдыларын қалыптастыру, сыни ойлау деңгейлерін дамыту, алған білімдерін іс-тәжірибеде қолдана алуға жағдай тудыру. Ағылшын тілін оқытуда қандай әдіс-тәсілдерді қолдансақ та оқушыға тиімді келетін, қызығушылығын арттыратын, алған білімін кеңінен қолдана алатындай білім берілуі тиіс деп ойлаймын. Сонымен қатар ағылшын тілін оқытуда оқытудың бірнеше дағдыларын қатар пайдаланатынымыз бәрімізге аян. Олар тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым және де грамматика дағдылары болып табылады. Магистратураға оқуға түскеннен соң, мен өзімнің жүргізетін ғылыми-зерттеу, яғни диссертациялық зерттеу тақырыбыма осы дағдалардың ішінен екі-ақ дағдыны қолдана отырып оқушылардың білім алу деңгейлерін жоғарылата алуға мүмкін бе екен деген мәселені қозғап, зерттеу жұмысын бастадым. Аталған дағдылардың ішінен айтылым және оқылымды біріктіре отырып білім алушыларға білім беруді жөн көрдім. Себебі, өз тәжірибемде мен оқушылардың оқылым дағдысынан кейін тек қана сұрақтарға жауап беру, немесе оқылым соңында беретін әртүрлі тапсырмаларды орындап қана қоятынын білемін. Қазіргі заман талабына сай ең басты талап ол сауатты сөйлеу және сауатты жазу болса, біз айтылым дағдысы арқылы оқушының сөйлеу дағдысын дамытсақ, оқу арқылы оқушы жазу мен қатар ойлау қабілеттерін де дамытуға мүмкіндік туғыза аламыз. . Осы мәселені ойлана келе мен өз диссертацияма «Ағылшын тілін оқытуда қысқа әңгімелер негізінде білім алушылардың пікірталас дағдыларын қалыптастыру» деген тақырыпты алуды жөн көрдім. Қазіргі таңда осы алған тақырыбым бойынша зерттеулер жүргізудемін [2].

Зерттеу тақырымының негізіне тоқтала кететін болсақ, білім алушыларға ең алдымен осы пікір талас жүргізуге негіз ретінде қысқаша әңгімелерді ұсынуды жөн көрдім. Яғни, оқушылар бірінші терілген мәтінді оқиды. Оның мағынасы мен негізгі ойын түсінеді. Оқып болғаннан соң пікірталас жүргізуде әртүрлі мәселелер қозғалады.

Енді пікірталас дегеніміз не? Пікірталас – жастарды көшбасшылыққа баулудың бір құралы болып табылады. «Адамды данққа бөлейтін екі қасиетті өнер бар: бірі-қолбасшылық, екіншісі-шешендік» - деп ұлы шешен-ділмар М.Т. Цицерон айтып кеткендей, жеке пікірдің қалыптасып, жеткізе білудің өзі – үлкен өнер. Қиыннан

қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, көркемсөзді келістіре айту – кез келген жанның бойынан табыла бермейтін қасиет екені анық. Бірақ, жаңа заман талабы мұны талап етеді. Пікірталаста шеберлігіңді шындаудың да жолдары бар. Ол үшін түрлі пікірталас клубтарының сайыстарын көріп, тәжірибе жинаудың маңызы зор. Ал ең бастысы – білім екенін ұмытпаған абзал. Бұл орайда бірнеше тіл білу де жетістікке жетелейді. Тілді үйрену – ешқашан кеш емес. Кез келген құбылыс немесе оқиғаға қатысты өз пікіріңді жеткізу – жеке тұлға ретіндегі беделіңді асырмаса, төмендетпейді [3].

Адам пікірталас жүргізе отырып өз ойларын түсіндіре, дәлелдей алуы керек, қарсы жақтың пікірін жоққа шығарып, өз пікірінің дұрыстығына көз жеткізуі қажет. Сондықтан іскер адамдар сөзталас өнерін, пікірталас шеберлігін үйренуді мақсат етеді. Пікірталас шеберлігі дегенге жеткілікті, жан-жақты біліммен қоса, пікірталас түрлерін мақсатын, олардың ерекшеліктері мен негізгі талаптарын, сөзталас мәдениетін, онда жиі қолданылатын амал-тәсілдерді жетік меңгеру жатады.

Пікірталас бірыңғай көзқарастың жоқтығынан әр түрлі пікірлер туындаған жайттардың төңірегінде өрбиді. Пікірталас дегеннің өзі де пікір қайшылығы. Пікірталастың бірнеше түрлері бар: пікір алмасу, ойталқы, пікір сайыс, ойбөліс, сөзталас, айтыс. Әрқайсысының өзіндік мақсаты мен ерекшеліктері бар. Мысалы: Пікір алмасу – латын сөзі (discussio), беретін мағынасы «зерттеу», «талқылау», «талдау». Пікір алмасу көпшілік арасында өтеді [4].

Өзімнің өткізген тәжірибиемде мен білім алушыларыма шешуге болатын ашық мәселе, орындауға тапсырма, шешім қабылдау, шешім қабылдау немесе орындау тізімі – аяқтауды қажет ететін тапсырмаларды беруден бастадым. Білім алушыларға талқылау үшін мақсаттарыңызға жетуге көмектесетін тапсырманы неғұрлым нақты қойсаңыз, оларға оны жеңу мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады деп ойлаймын. «Ойлан-жұптас-бөліс», «Афинитті карта», «Бормен сөйлесу» және басқа сөйлесу құрылымдары сияқты тапсырмаларды да қолдандым. Оқушыларымның тапсырмаларға белсенділікпен қатысып, қызығушылықпен орындаулары, мәселені шешу барысындағы пікірлерімен бөлісіп, берілген мәселені жан-жақты зерттеп, өздерінің мысалдарына дәлелдер келтіріп, келіспеген тұстарына да нақты себептерін айтып отыруы менің ойымнан шықты [5].

Және де тағы бір бөлісіп кететін жағдай, тоқушылардың топпен жұмыс жасау барысында оларды қалай топқа бөлудіміз қажет. Топтар қаншалықты үлкен болуы керек: екі-алты адаммен жұмыс жасау өте қолайлы. Шағын топтар (екі немесе үш) қарапайым тапсырмаларды орындау және консенсус құру үшін жақсырақ. Сонымен қатар, білім алушыларға шағын топтарда барлығына сөйлеуге мүмкіндік көбірек болады. Төрт немесе бес адамнан тұратын үлкен топтар күрделірек тапсырмаларды орындауға және көптеген идеяларды тудыруға жақсырақ келеді. Студенттерді топтарға бөлу әдісі: Білім алушыларды топтарға кездейсоқ бөлудің бірімен дос оқушылардың бір топқа түсіп, бағытты бұзғысы келетін іс-әрекеттерін болдырмайды.

Пікірталастан соң мен әруақытта оқушыларымнан кері байланыс пен сұхбат алып отырдым. Өйткені талқылаудың ең маңызды бөлігі, қорытындылау және қорытындылау уақыты. Білім алудың ең маңызды бөлігі бұл қорытындылау бөлігінде болып табылады. Сондықтан берілген уақыттың үштен бір бөлігін осы кезеңде міндетті түрде арнау қажет. Қате түсініктерді түзету үшін де қорытындылауды қолдануға болады. Білім алушылар назардан тыс қалған, бірақ маңызды кез келген ақпаратты назарсыз қалдырулары мүмкін. Сондықтан мен талқылау алдын оларға әрбір сұрақты алдын-ала жоспарлап қоямын. Бұл топтағы әрбір адамға жауапкершілік жүктеймін. Әрине ол сұрақтарға әр топтан жауап алудың қажеті жоқ, оның орнына кездейсоқ бірнеше топты таңдауға да болады. Топтар идеяларды қайталай бастағанда, оларды тоқтатып басқа сұраққа жауап берулерін сұраймын.

Пікірталас барысындағы білім алушылардың бақылауды жоғалтуы. Пікірталасқа байланысты тағы бір күрделі мәселенің бірі - талқылаудың тым ынталы болуы немесе сыпайы болып қалмауы. Ол үшін сынып ретінде негізгі ережелерді әзірлеу қажет. Сыныппен келісілген ережелерінде X-тің мінез-құлқы (мысалы, әңгімені ұзу, ашық түрде елемеу, құрметтемеу) оқушыларға жайлап еске салуға болады. Ережелер орнатылмаса немесе орынсыз мінез-құлық ережелерге қайшы болып көрінсе, дереу әрекет ету керек. Көбінесе мәселе білім алушыларға жақынырақ барып тұруыңыз арқылы шешіледі, өйткені олар сіздің оларға назар аударғаныңызды көреді. Дегенмен, кейде мәселені тікелей шешуге тура келеді. Бірақ бұл сәттеол оқушыны ешқашан ұятқа қалдыратындай сөздер айтудан аулақ болу қажет. Бұл уақытта тек жай ғана ескертіп беріп отыру қажет деп санаймын.

Білім алушыларымның пікірталас дағдыларын қалыптастыра келе мен оларды ағылшын тілін еркін сөйлеуге, өз ойларын ашық айтуға, алған білімдерін кеңінен қолдануға мүмкіндік туғызудамын әлі де оны дамыта түсемін деген ойдам. Пікірталасты меңгерген оқушыларымның сыни тұрғысынан ойлау дағдылары дамып, мәселені шешу қабілеттері де дамиды. Өзгені тыңдай отырып өзінде тыңдата алу, берілген мәселенің шешімін іздеуді өз сыныптастарының пікірлерімен санаса отырып жауабын табу. Қысқаша әңгімелерді таңдауда да қызықты, оқушыға ой саларлық, терең мағыналы әңгімелерді алу қажет. Білім алушылар мәтіннен өз өмірлеріне қажетті ақпарат алып, өмірмен байланыстыра талқылап, оларға беретін құндылықтарын ажырата алу білуі тиіс деп санаймын.

Жалпы зерттеу тақырыбы мен үшін өте қызықты әрі жан-жақты ізденуіме септігін тигізуде, өйткені бұған дейін зерттелмеген әрі ешқандай да автор ойға салмаған тақырып деп айтуға да болады. Мен үшін білім алушылардың білім дәрежесін көтеріп, олардың қызығушылықтарын оятуға, тілді үйренуге деген құлшыныстарын жоғарылатуға септігін тигізер азғантай болсын үлесімді қосу маңызды болып табылады.

Қорытындылай келе, зерттеу тақырыбымның мақсатына жетіп, білім алушыларымның білім деңгейлерін көтеріп қана қоймай, олардың ағылшын тілін еркін меңгерген, ертенгі уақытта бәсекеге қабілетті, білімді, өз ойларын ашық айта алатын, ғылымға өз үлестерін қоса алатында дәрежеге жететіндеріне сенімдімін. Ертенгі болашақ жастарымыздың бойына өз ойын ашық айта алатын, өз пікірін айқын жеткізетін батыл да терең ойлы ұрпақты тәрбиелеп, олардың бойларына білім сіңіру әр ұстаз үшін міндет. Ұлтының мақтанышына айналған, орақ тілді жастарымыз еліміздің дамуына өз үлестерін тигізсе, бұл біздің ертеңіміздің жарқын болуының кепілі. Мен де болашақта осындай қасиеттер мен қабілеттерді бойына сіңірген өз шәкірттерімді көргім келеді. Ағылшын тілі еркін меңгеріп, әлемді көріп, еліміздің дамуына үлестерін қосатын жастарды тәрбиелеу, бұл мен үшін негізгі мақсат болып табылады.

пікірталас –обсуждения, көзқарас -точка зрения , өркениет -цивилизация
көшбасшы –лидер, құндылықтар -ценности
бәсекеге қабілетті – конкурентоспособный
ойталқы-brainstorming, мышление

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.С.Сарсенова «Педагог кадрлардың біліктілігін арттыруда оқытудың жаңа технологиясын енгізудің тиімді жолдары».- Алматы. Радиал баспасы. 2006жыл
2. Ағылшын тілін оқытудың маңызы 2021. <https://bilinger.kz/107696/>
- 3.Алиева Г. С.Әңгіме жанрын оқытудың маңызы. 45minut: республикалық басылым. 2012 <https://45minut.biz/?p=9852>
- 4.<https://bilim-all.kz/article/16641-Agylyshyn-tili-sabaqtarynda-oqushylardyn-tanym-belsendiligin-arttyruda-qoldanylatyn-adisterdin-turleri>

5. <https://adisteme.kz/setel-tilin-oqyty-urdisin-uiymdastyry-turleri.html>

УДК 81.37.016

ФОРМИРОВАНИЕ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ДИСКУССИОННЫХ НАВЫКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ақдаулетова К.Х.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** В предлагаемой статье, обсуждаются светские беседы при обучении иностранному языку, высказывается личное мнение о том, как мы можем развить у обучающихся навыки спора, что такое спор в целом, его виды и какое влияние он оказывает на другие навыки учащихся. Развивать навыки критического мышления учащихся с одновременным применением двух навыков обучения, совершенствовать языковые навыки. В конце чтения коротких рассказов в небольших группах обосновывают, аргументируют свои взгляды и приходят к общему решению, выслушивая мнения других.*

***Ключевые слова:** коммуникативный, современный, дискуссионный, исследовательский, аналитический, дискуссионный, мыслительный.*

ӘОЖ 37.031.1

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ТІЛДІК ЕМЕС МАМАНДЫҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қанатқалиева И. Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа.** Мақалада мәдениетаралық коммуникация ұғымы және оның тілдік емес ЖОО студенттеріне шет тілін оқытумен ажырамас байланысы қарастырылған. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру және мәдени және тілдік кедергілерді жеңу үшін мәдениетаралық қарым-қатынас саласындағы мамандардың көмегі қажет, өйткені мәдени компонент тілдің бір бөлігі болып табылады.*

***Кілт сөздер:** мәдениетаралық қарым-қатынас, жалпы кәсіптік және жалпы мәдени құзыреттілік, шет тілін оқыту.*

Егер ана тілінің де, шетелдің де тілін меңгеруді қарастыратын болсақ, онда мәдени компонент тілдің бір бөлігі болып табылады. Сонымен бірге, мәдени компонент мәдени ақпараттың бір түрі ғана емес, ол тілдің ажырамас қасиеті болып табылады. Яғни, бүкіл әлем «біздікі», адамдардың ортақ тілі мен мәдениетімен біріктірілген және «бөтен» болып екіге бөлінген. Ежелгі гректер мен римдіктер басқа елдер мен мәдениеттердің барлық

халқын «варварлар» (ағылш. barbarian) деп атаған. Бұл сөз ономапопеялық және ана тілімен тікелей байланысты: шет тілдерін адамдар бұрындары түсініксіз және жағымсыз «бар-бар» ретінде қабылдаған [1, 122 б].

Сарапшылардың пікірінше, мәдениеттің әсері оқушылардың күтуіне және оқу үдерісі мен оның мақсаттарына деген көзқарасына таралады.

Шет тілі мұғалімі мәдени айырмашылықтарды және олардың оқушылардың дүниені қабылдауына ықпалын және олардың оқу туралы идеяларын ескеруі қажет, бұл студенттердің мотивациясына ықпал ете алуы үшін, соның ішінде мұғалім оқу материалдары мен оқыту әдістерін таңдаудағы студенттердің тәжірибесі мен күтулері.

Мәдениеттердегі айырмашылықтарды және олардың әсерлерін білу шет тілі мұғаліміне оқыту әдістері мен оқу материалдарының қалай және не үшін әртүрлі болуы керектігін түсінуге көмектеседі. Бұл мәдениетаралық қарым-қатынас саласына қатысты, оны оқытуда қолдану керек. Мәдениетаралық қарым-қатынас мұғалімнің оқуға деген көзқарасын кеңейтеді, теріс пікірді азайтады және оқудың орындылығын бағалауға көмектеседі. Басқа мәдениеттерді түсіну және кең ауқымды студенттермен жұмыс істеу үшін мұғалімдер өздерінің мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуы, әртүрлі мәдениеттер мен олардың арасындағы айырмашылықтар туралы хабардарлығын арттыруы керек, сонымен қатар өз мәдениеті мен өз құндылықтары мен көзқарастарымен қарым-қатынасын арттыруы керек.

Мұғалімге мәдени стереотиптерден арылу, жеке айырмашылықтарды байқау, оқушылардың үміттері мен тәжірибесін ескере отырып оқытуды жоспарлау және жүзеге асыру, сондай-ақ үйреншікті оқыту әдістері мен оқу материалдарын өзгертуге дайын болу, оларды белгілі бір студенттер тобына саналы түрде сәйкестендіру маңызды [2, 22 б].

Оқытудың тілдік емес салаларының студенттеріне шет тілін оқыту мен мәдениетаралық қарым-қатынас арасындағы тығыз байланыс айқын көрінеді. Тілдік емес университеттегі әрбір шет тілі сабағы мәдениеттердің тоғысқан жерін көрсетуі керек, өйткені әрбір шетел сөзі бөтен дүние мен жат мәдениетті көрсетеді.

Бүгінгі таңда шет тілдерін үйрену мотивтері өзгерді, адамдарды тілдің теориясы да, тарихы да қызықтырмайды, шет тілін білу тек функционалды – қарым-қатынас үшін қажет. Қазіргі үрдістерге байланысты мұғалімдердің басты міндеті шет тілі үйренушінің коммуникативтік қабілеттерін барынша дамытуда көрінеді [3, 122 б].

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде шет тілін оқыту мақсаттарына табысты жету үшін, біздің ойымызша, мыналарды жүзеге асыру қажет:

- біріншіден, шет тілін осы тілде сөйлейтін адамдардың қоғамдық, мәдени, саяси өмірінің кең фондында, яғни оқытылатын тілдің әлемімен және мәдениетімен тығыз байланыста оқу;

- екіншіден, шет тілі мұғалімі мәдениетаралық қарым-қатынас маманы болып, филология, лингвистикалық және педагогикалық бағыттар аясындағы ресейлік жоғары оқу орындары мұғалімдерді даярлаудың жаңа үлгісін менгеруі керек;

- үшіншіден, өмірде, табиғи жағдайда барынша шынайы қарым-қатынас жасау және шет тілін белсенді пайдалану үшін жағдай жасау қажет, мысалы, ана тілінде сөйлейтіндерді шет тілі сабақтарына тарту, шетел профессорларын шет тілінде дәріс оқуға шақыру, халықаралық іс-шараларда еріктілер ретінде жұмыс істеу қажет;

- төртіншіден, мәдениетаралық ерекшеліктерді міндетті түрде көрсететін жаңа оқу материалдарымен қатар шет тілін оқытудың жаңа әдістерін қолдану (бірақ бұл жерде бір шектен екіншісіне асықпау және дәлелденген әдістерден бас тарту керек екенін атап өткен жөн);

- бесіншіден, шет тілін осы тілде сөйлейтін адамдардың мәдениетімен ажырамас бірлікте үйрену керек, бірақ екінші жағынан, шет тілін оқыту оны ана тілі мен мәдениетімен салыстыруға негізделуі керек.

Қорытындылай келе, біз мынаны мәлімдейміз: адам шет тілін емес, шет тілінің әлемін, яғни осы тілде сөйлейтін адамдардың мәдениетін, өмір салтын, менталитетін, ұлттық сипатын үйрену керек. Жеке сөздердің мағыналары мен грамматика ережелерін білу жеткіліксіз екені анық тілді қарым-қатынас құралы ретінде пайдалану. Оқу-тәрбие процесі бір мезгілде екі бағытта жүруі керек деп есептейміз: шет тілін тілдік құбылыс ретінде меңгеру және оқушының төл мәдениетінде ұқсастық таппайтын жаңа пәндерді, құбылыстарды меңгеру [4, 55 б].

Қорытындылай келе, тіл мен мәдени тосқауылдың арақатынасы мен байланысын қарастырған кезде олардың екіншісі қауіптірек және жеңу қиын болып шығады, ал тілдік емес оқыту саласындағы студенттер үшін проблема белсенді (өнімді) дағдыларды жүзеге асыруда мәдени кедергіні жеңу әсіресе өткір: сөйлеу және хат. Осы дағдыларды табысты меңгеру және нәтижесінде тиімді мәдениетаралық және халықаралық қарым-қатынасты жүзеге асыру, нәтижесінде университет түлектерінің кәсіби коммуникативті құзыреттілігін табысты дамыту үшін шет тілі оқытушылары мен студенттердің шет тілдері тілдік құрылымдар мен бірліктердің негізі әлеуметтік-мәдени құрылымдар мен бірліктер екенін түсінуі керек. Айтпақшы, бұл, мүмкін, жасанды тілдерді жасаудағы тұрақты сәтсіздіктерді түсіндіреді: олар өлуге мәжбүр, өйткені олардың артында ана тілінде сөйлеу мәдениеті жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зимняя И.А. Коммуникативтік құзыреттілік: психологиялық мінездеме// «Орыс психологиялық қоғамы» Бүкілресейлік қоғамдық ұйымының V съезі. Съезге қатысушылардың материалдары. Т.1-М.: Орыс психологиялық қоғамы, 2012. Б.122-123.
2. Белоусова М.М. «Кәсіби қарым-қатынастағы шет тілі (ағылшын тілі)» пәнінің жұмыс бағдарламасы. Оқыту бағыты «Биология» 06.04.01. Білім деңгейі: магистратура. Ростов-на-Дону: Оңтүстік федералды университеті, 2015. 226.
3. Гальскова Л.Д. Шетел тілдерін ғылым ретінде оқытудың заманауи әдістері: мәселелері мен болашағы. // Мәскеу мемлекеттік аймақтық университетінің хабаршысы (электрондық журнал). 2013. № 1. URL: evestnik-mgou.ru/Articles/View/281.
4. Елизарова Г.В. Мәдениетаралық коммуникация мен коммуникацияның айырмашылығы туралы. Санкт-Петербург: Studia Linguistica. 2013. № 18. бірге. 55.

УДК 37.031.1

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Қанатқалиева И. Е.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассматривается понятие межкультурной коммуникации и ее неразрывная связь с преподаванием иностранного языка студентам неязыковых вузов. Для формирования коммуникативной компетентности и преодоления культурно-языковых барьеров необходима помощь специалистов в области межкультурного общения, поскольку культурный компонент является частью языка.

Ключевые слова: межкультурное общение, общепрофессиональная и общекультурная компетентность, обучение иностранному языку.

ӘОЖ 81.37.016

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ АУТЕНТТІК МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ТИІМДІ ЖӘНЕ МАҢЫЗДЫ РОЛІ

Саматаева Г.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа.** Аутентті материалдар талқылау, өз ойын жеткізу қабілеттерін дамытуда жақсы қызмет атқарады. Бұл материалдардың қатарына: газет- журнал мәтіндерін, бейне материалдарды, мультфильмдерді жатқызуға болады. Аутентті материалдармен жұмыс сабақтың қызықты өтуіне себепші болады, екіншіден, сабақта оқушылардың өздігінен жұмыс істеу қабілетін, өзіндік пікір қалыптастыру қабілеттерін дамытуға үлес қосады.*

***Кілт сөздер:** Аутентті, материалдар, талқылау, қабілеттер, дамыту, қызмет, газет, журнал, мәтіндері, бейне материалдар, мультфильмдер, жұмыс сабақ, оқушылар, өздігінен жұмыс, өзіндік пікір.*

Қоғамның өзгеруіне байланысты заманауи технологиялар сабақ шеңберін кеңейтуге және оқытудың қызықты формаларын қолдануға мүмкіндік береді. Осындай формалардың бірі бейне сабақ болып табылады, оның ішінде аутенттік мультипликациялық, көркем, бейне және ғылыми танымдық фильмдерді қолдануға болады.

Аутенттік фильмдер ағылшын тілін үйрету үрдісі кезінде эмоционалды әсер береді. Өйткені, аутенттік бейнематериалдар таза, шынайы, табиғи әрі тілі болып табылады. Сонымен қатар, көптеген аутенттік фильмдерді түпнұсқасында көру мәдениетін арттыру үшін қажет. Мысалы, сюжет арқылы оқиға болып жатқан қаланың көрнекі орындарымен танысуға болады, тілін үйреніп жатқан елдің мерекелері мен дәстүрлерінің ерекшеліктерімен де танысуға болады. Сабақта бейнематериалдарды қолдану тәсілі білім сапасын арттырумен қатар, коммуникативті әрекеттердің тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу (жаттығуларды орындау барысында) сияқты түрлерін қолдануға көмектеседі. Сонымен қатар, ағылшын тілі сабағында аутенттік бейнематериалдарды қолдану оқушылардың қызығушылықтары мен белсенділіктерін арттырады, өздігінен жұмыс істеуге деген ынтасын арттырады. Аутенттік бейнематериалдарды қолдану зейін және есте сақтау, тыңдап түсіну қабілетін дамытуға көмектеседі. Дегенмен тыңдап түсіну, әсіресе аутентті аудиоматериалдарды қабылдау кезінде көптеген қиындықтар туғызады. Жалпы тыңдап түсіну дағдыларын қалыптастыру үшін аутентті, жартылай аутенттік аудиоматериалдар пайдаланылады. Жартылай аутентті материалдарды, яғни белгілі бір жағдайға байланыста қысқартылған, өңделген мәтіндерді тыңдап түсіну қиынғасқотырмайды, ең қиыны аутентті материалды түсіну болып табылады.

Аутенттілік өз негізін 1970 жылдары пайда болған тілді коммуникативті оқыту бағдарламасының шығуынан бастау алған. Аутенттілік грек тілінен аударғанда "негізгі", "түпкі" деген мағынаны білдіреді. Аутентті материал дегеніміз, longman сөздігіне сүйенсек, табиғи сөйлеу мен жазылым әрекеттерінің дәрежесінде қарастырылған тілдік материалдар [1].

Аутентті мәтін - нағыз түпкі негізде сол тіл өкілі тарапынан жазылған мәтін. Ал, Крамштың пайымдауынша "аутенттік мәтіндер дегеніміз педагогикалық салада емес, табиғи күйінде, күнделікті қарым қатынаста қолданылатын мәтіндер"[4]. Г.Видоусон, Д.Нунан сияқты белгілі лингвистердің деректеріне сүйенсек, аутентті материал дегеніміз-шетел тілін үйренушілерге емес, сол тілде сөйлейтіндерге арналған, яғни материалды қолданушылардың өзара қатынасы және қолдану жағдайларында туындайтын тілдік материал. Сөйлемдердің бұл түрлері, әсіресе, газет мақалаларның тақырыптарында көптеп кездеседі. Морроудың айтуы бойынша, "аутенттік мәтін - нағыз тілдік, нақты динамикті әсер ететін, белгілі бір аудиторияға нақты мәлімет беру үшін нағыз спикер немесе жазушы тарапынан түпкі негізде жазылған мәтін.

Аутентті материалдар талқылау, өз ойын жеткізу қабілеттерін дамытуда жақсы қызмет атқарады. Бұл материалдардың қатарына : газет- журнал мәтіндерін, бейне материалдарды, мультфильмдерді жатқызуға болады. Аутентті материалдармен жұмыс сабақтың қызықты өтуіне себепші болады, екіншіден, сабақта оқушылардың өздігінен жұмыс істеу қабілетін, өзіндік пікір қалыптастыру қабілеттерін дамытуға үлес қосады.

Жалпы әдістемелік әдебиеттерде тыңдап түсінуге үйрететін жаттығулардың екі тобы көрсетілген ол дайындық жаттығуы және коммуникативті жаттығу. Дайындық жаттығуы барлық жағдайда маңызды орын алады себебі ол таныс емес құбылыстарды анықтауға көмек береді.

Аталған дағдыларды қалыптастыру және оны жетілдіру үшін келесідей жаттығуларды орындаған жөн:

- бірнеше жұп сөздерді тыңдап, оларды қайталау
- берілген интонацияны сақтай отырып, фразаларды қайталау
- бір қатар сын есімдерді немесе басқа есімдерді теріп жазу және оларды аудару.

- мәтінді тыңдап, қалып қойған сөздерді толтыру
- ұзақ фразаларды диктордан кейін қайталау
- тірек сөздерді қарап шығып, аудиомәтіннің тақырыбын атау

Жоғарыда атаған жаттығулардың есту қабілетін сонымен қатар есте сақтау қабілетін жетілдіруде маңызы зор. Аутентті аудиоматериалды қолдана отырып қайта құру, жандандыру, дамыту іскерліктерін жетілдіруде келесі жаттығуларды орындауға болады:

- мәтінді тыңдап, тезис құрастыру; мәтінді тыңдап, сөз болған тақырып бойынша проблемалық мәселелерді талқылау;

- мәтінді тыңдап, оған төмендегі жоспарды қолдана отырып рецензия құрастыру.

Берілген жаттығулардың маңызыдылығын айта келе, басқа да тиімді жаттығуларға тоқталсақ. Сабақ басталғанда, фонетикалық жаттығуретінде келесі жаттығуларды ұсынуға болады:

- сөйлемді тыңдай отырып, сұралы сөйлемдерді естігенді қолдарыңды көтеріңіздер. тыңдаған сөздеріңнің ішінде дауысты және дауыссыз дыбыстардың санын қанша екенін анықтандар

- сөздерге қойылған екпінді тауып, оның рөлін анықтандар.

- мақалада берілген мәселе бойынша талқылауға сұрақтар дайындау;

- мақалалармен танысу және олардың түсініктерін тексеру (true or false);

- мәтіннен сөз тіркестердің баламасын іздеу; мақала бойынша әңгіме құру, интервью алу және рөлдік ойындар;қысқаша аннотация құру;

Аутентті аудиоматериалдармен жұмыс жасау барысында оқушылармәтінің негізгі мазмұнын айқындау, өз ойын жеткізу,жаңа, таныс емессөздермен жұмыс жасау секілді тапсырмаларлы орындайды. Ал бұл өзкезегінде оқушылардың сөйлесім әрекетінің дамуына ,өз бетімен жұмысжасау,өзіндік пікірдің қалыптасуына жақсы әсер етеді.Шетел тілін үйренуде тындап түсінудің тиімді жақтарына тоқталакетсек, аудиоматериал – тілді үйренушінің жаңа сөздерді есте сақтауқабілеті мен сөздік қорын арттырады, грамматикалық құрылымдыигеруге, есту қабілетін арттырып, бір сөйлем шеңберіндегі сөздерді дұрысайтып, екпінді дұрыс қоя білуге үйретеді,психологиялықауыртпалықтарды төмендетіп, тілдік қызметті арттыра отырып,шетелтілін үйренуге деген қызығушылықтың әрі қарай дамуына әсерін тигізеді [2].

Шет тілін меңгеруде сабақ барысында аутентті видеоматериалдардықолдану: екі түрлі ынталандырушылық қабілетін дамыта алады: өзіндікынталандырушылық ол берілген фильм өздігінен қызықты болса жүзегеасырылады; екіншісі: студент фильмді көру барысыныда сөздерді түсінуіоны ынтадандырып одан әрі үйренуіне апарады. Сабақ барысында аудиоматериалдарды қолдану көптегенжағдайларды моделдеуге яғни әртүрлі жағдайларды сөйлеу әрекетінмысалы, сол елдің мәдени спецификалық ерекшеліктерін қабылдауқабілеті.

Аутентті бейнематериалдармен жұмыс жасау басқа ұлт мәдениетін,дәстүрін танысуға, өзара еркін тіл алмасуға көмектеседі, ал бұл өзкезегінде оқытудың ең негізгі мақсаты болып табылады.Аутентті фильмдерді қолдануда жақсы жетістікке жету үшін оныпрактикада дұрыс қолдану жолдарын белгілеп алу қажет. Ең алдыменоқытудың мақсаты мен міндеттерін анықтап алу қажет яғни белгілі бірфильмді көрсету арқылы қандай мақсатқа жететінімізді анықтап алуымызкерек. Отандық және шетелдік зерттеу жұмыстарында материал таңдаужұмысына үлкен мән берілді. Аутентті бейне немесе аудиоматериалдардың жалпы мазмұнын түсіну аса қиын емес,ал мәтіндіанық,нақты түсінуде қиындықтар кездесіп жатады [3].

Аутенттік мәтіндер дегеніміз не? Олар қандай мәтіндер деген ой келеді. James Harmer –дің айтуы бойынша аутенттік мәтін деп – ана тілі болып саналатын адамдарға арналған мәтіндер деп есептейді. Лингвистикалық тұрғыдан мән берсек аутенттік мәтіндер өзгеше лексикамен ерекшеленеді: есімдік, шылаулар, одағай сөздер, эмоциялы-экспрессивті бояу, сөз тіркесі, фразеологизмдер, заманға сай сөздер және сөйлемдердің толық ашылмауы, қысқа сөйлемдердің көп қолданылуы жатады. Аутенттік мәтінде ауызекі сөйлеудегі лексика, ұлттық-мәдениет компоненттері, күнделікті өмірде қолданылатын лексика тән. Ол оқушыға оқып жатқан тілінің ұлттық-мәдениетін танып білуге және сол тіл ана тілі болып табылатын адамдай тілді игеруге көмектеседі.Аутенттік емес мәтіндер дегеніміз – шетел тілі ана тілі болып табылмайтын оқушыларға арналған мәтіндер. (Мысалы English in mind for Kazakhstan кітабы).

К.С.Кричевскийдің методикасы бойынша аутенттік мәтіндерді қолдану саласы бойынша мынандай классификация ұсынған:

- кәсіптік оқу саласы бойынша (учебно-профессиональная)
- әлеуметтік-мәдениет саласы (социально-культурная)
- тұрмыстық сала (бытовая сфера общения)
- сауда-коммерциялық сала (торгово-коммерческая)
- отбасылық-тұрмыстық сала (семейно-бытовая)
- спорттық-сауықтыру саласы (спортивно-оздоровительная)

Жоғарыда келтірілген классификация Г.И.Воронинаның классификациясына ұқсас. Г.И.Воронинаның айтуы бойынша аутенттік мәтіндер анна тілі болып табылатын адамдардың күнделікті өмірдегі қарым-қатынастан алынған мәтіндер.

Шетел елдердің методистерінің жұмыстарынан мынандай терминдерді кездестіреміз. Жартылай аутенттік (semi-authentic texts), өңделген аутенттік мәтін (edited authentic texts), бейімделген аутенттік мәтіндер (roughly-tuned authentic texts), аутенттік мәтінге жақын мәтін (near-authentic texts), аутенттік мәтінге ұқсас (authentic-looking texts), оқыту-аутенттік мәтіндер (learner authentic texts). Барлық анықтамалар бір ғана ойды білдіреді. Ол – аутенттік және методикалық мәтіннің өңделуі екі бөлек нәрсе деп қарастыра алмаймыз.

Г.И.Воронина аутенттік мәтіннің екі түрін ажыратқан:

Функционалдық -нұсқаулық, түсіндірмелі, жарнамалаушы, ескерту қызметтерін атқарады. Мысалы: нұсқаулар, жол белгілері, схемалар, диаграммалар, суреттер, театральдық программалар.

Ақпараттық – үнемі жаңарып отыратын ақпараттық қызмет атқарады. Оған – мақалалар, сұхбат, сауалнама, хабарландыру, статистика талдауы, графика, жарнама, түсініктеме, репортаж және т.б. жатады.

Аутенттік мәтіндердің қолдануының бірнеше тиімсіз жақтары бар. Кейбір материалдар қиын тілде жазылған, тақырыптан тыс лексикалық бірліктер, оқушының түсінуіне қиын соғатын сөздер.

Ағылшын тілін оқыту барысында өлеңдерді қолдану оқушылардың шығармашылығының дамуына әсер етеді. Өлеңнің мәтіні қиын емес екендігін көргеннен кейін оқушы білетін сөздері мен әуені арқылы өзі қалаған өлең құрастыра алады. Қарапайым сәлемдесу мен көңіл-күйді өлеңдетіп айтуға болады. Мысалы; американдық методист, ағылшын тілі мұғалімі Кэрол Грэхэм өзінің «Jazz Chants» атты өлеңімен дәлелдеді. Оның американдық ағылшын тілінің ритмикалық джаз стилінде жазылған өлеңі дәлел. «Jazz Chants» есту-дыбыстау дағдыларын қалыптастыруға арналған.«Jazz Chants» сабақ барысында топтық жұмыспен де және де өзіндік жұмыста да қолданыла алады.

SH! SH! BABY'S SLEEPING I said, Sh !Sh! Baby's sleeping! I said, Sh! Sh! Baby's sleeping!
What did you say?What did you say? I said, Hush! Hush! Baby's sleeping! I said, Hush! Hush!
Baby's sleeping! What did you say?What did you say? I said, Please be quiet, Baby's sleeping!
I said Please be quiet, Baby's sleeping!What did you say?What did you say?
I said, Shut up! Shut up! Baby's sleeping! I said, Shut up! Shut up! Baby's sleeping!WA-A-A-A-
ANot any more.

Өлеңді таңдау кезінде материал қандай болу қажет соған мән беру қажет.

- а) оқушының мәдениеттік компонентін қалыптастыру.
- б) оқушының эмоционалдық және мотивациялық қасиетін қалыптастыру.
- в) оқушылардың есту-тыңдау, интонациялық және лексико-грамматикалық дағдыларын қалыптастыру.
- г) оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай болу қажет.

Аутенттік мәтіндердің 3 түрінажыратуға болады.

- ақпараттық мәтіндер (мақала, хабарлама, сұхбат, өзекті ақпарат, хабарландыру, жарнамат.б.) ақпараттық қызмет атқаратын жаңа ақпарат және фактілер.
- Өңделмеген көркем әдебиет мәтіндер.
- Функционалдық күнделікті тұрмыста қолданылатын мәтіндер (вывеска, этикетка, картасхемасы, театр кестесі, теледидар және т.б.)

Сондықтан аутенттік материалдарды тыңдап түсінуде әдіскер ғалымдар әр түрлі жолдарды ұсынады. Кейбір әдіскерлер мәтінді бірнеше рет қайтара тыңдату ондағы барлық элементтерді түсінуге көмектеседі десе, енді бірі қиындықтарды алып алу жаттығуларын орындауды яғни тыңдар алдындағы жұмысқа көпкөңіл бөледі [4].

Тағы бір топ аутентті материалдағы сөйлеу темпін баяулатумәтінді толық түсінуді жеңілдетеді. Егер материалдың сөйлеу темпі баяуболса, оны түсіну оңайырақ болады, ал сөйлеу темпі өте жылдам болса онытыңдап түсіну де қиынырақ болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мятова М.И. Использование видеofilьмов при обучении иностранному языку в средней общеобразовательной школе // Иностраные языки в школе, 2006. – №4. – С. 31 – 32.
2. Антонова И.В. Просмотр аутентичных художественных фильмов, как способ совершенствования коммуникативной компетенции в области английского языка // Молодой ученый, 2011. – №6. – Т.2. – С. 119 – 122.
3. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // Иностраные языки в школе, 1999. – №3. – С. 20 – 25.
4. Носонович Е.В., Мильруд Р.П. Параметры аутентичного учебного текста // М.ИЯШ 2004, – №4, – С. 74-78.

ӘОЖ 81.37.016

ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ВАЖНАЯ РОЛЬ МАТЕРИАЛОВ АУТЕНТА В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Саматаева Г.А.

Западно - Казахстанский инновационно - технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** Аутентичные материалы являются хорошей базой для обсуждения, развития своих мыслительных способностей. К числу этих материалов можно отнести: газетно - журнальные тексты, видеоматериалы, мультфильмы. Работа с аутентичными материалами способствует интересному прохождению урока, во-вторых, способствует развитию способностей учащихся к самостоятельной работе на уроке, способности к формированию собственного мнения.*

***Ключевые слова:** аутентичный, материалы, обсуждение, способности, развитие, деятельность, газеты, журналы, тексты, видеоматериалы, мультфильмы, рабы. с урок, учащиеся, самостоятельная работа, самостоятельное мнение.*

ӘОЖ 81.42

АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Жантуриева Г. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада әлемнің тілдік бейнесі ұғымы жан-жақты қарастырылады. Әлемнің тілдік бейнесі тақырыбы аясында зерттеу жасаған ғалымдардың жан-жақты пікірлері мен көзқарастары талданады. Әлемнің тілдік бейнесі терминін ғылымға енгізген ғалым Л.Вейсгербердің аталмыш термин бойынша ұсынған сипаттамалары берілген. Алтын Орда мұраларының тарихи құндылығы сөз болып, бұл шығармаларды әдеби және тілдік тұрғыдан зерттеуге еңбек сіңірген ғалымдардың ғылыми жаңалықтарына шолу жасалады. Бұл мұралар тілінің әлі де зерттеуді қажет ететін тұстары бар екені аталып, зерттеудің басты мақсаты мен зерттеу нысандары*

айтылған. Алтын Орда мұралары тіліндегі әлемнің тілдік бейнесін фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерден іздеудің себептері айтылады.

Кілт сөздер: *әлемнің тілдік бейнесі, мәдениет, өркениет, Алтын Орда мұралары, фразеологизм, мақал-мәтел, дүние таным*

Тіл – өз бойында халықтың төл тарихы мен мәдениетін, талғамы мен танымын, болмысы мен танымын бірлікте сақтай алатын таңбалық жүйе әрі мәдениет көрсеткіші. Тіл мен мәдениеттің байланысы тілдің ойлаудың дамуын көрсетіп, мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге ықпал ететіндігінен туындайды. Адам өмір бойы дүние тану кезінде өз білімін сөз арқылы танытады, кейінге жеткізеді. Осыған орай, адамзат жасаған рухани және материалдық мәдениеттің тіл арқылы жарыққа шығуы – тіл білімінде лингвомәдениеттану саласының берік негізін қалыптастырды. Лингвомәдениеттанудың негізгі қызметі – белгілі бір халық тіліндегі мәдени мазмұнды танытатын ұлттық-мәдени сөздердің шығу төркіні мен мәдени семантикалық негізін анықтау.

Халықтың әлемді танып білуі, дүниетанымы ешкімге ұқсамайтынын, өзіндік жекелігімен ерекшеленетінін зерттеулер нәтижесі дәлелдеп отыр. Әр халық әлемді өзінше, өзінің табиғатты, әлемді көру, тану деңгейіне қарай түсініп қабылдайды. Әлемді танып білу мен көріп қабылдауға байланысты әр ұлттың мәдениеті басқа мәдениеттен ерекшеленеді. Сонымен қатар кез келген тіл иесінің ой-санасында оның өзіне ғана тән, ешкімге ұқсамайтын әлемнің тілдік бейнесі орын тапқан. Сол арқылы әлемді көріп біледі, жетік таниды. Яғни, әлемнің тілдік бейнесі – тілдік бірліктер түрінде сақталғатын білім мен түсінік жиынтығы.

Әлемнің тілдік бейнесі туралы түсінік бір күнде немесе жылда, тіпті бір ғасырда қалыптаса қоймаған. Ол өз қайнар көзін ежелгі философ ойшылдардың еңбегінен алады. Аристотель, Платон, Сократ, әл-Фараби сынды ойшылдар бұл терминге теориялық тұрғыдан анықтама бермегенімен, тілдік бейне, таным-түсінік деген ұғымдарды өз еңбектерінде қолданған.

Әлемнің тілдік бейнесінің тілді көрініс табуы қалай жүзеге асады деген сұраққа жауап іздей келе, Н.Ю. Шведова «Язык, культура, общество: проблемы развития» (1986) атты еңбегінде: «Тілдің әлем бейнесі дегеніміз – халықтың көп ғасырлық тәжірибесі негізінде және тілдегі бірліктер арқылы жасалатын бүкіл тіршіліктің бүтін және бөлшекті әлем ретіндегі бейнесі. Өз құрылымында ол, біріншіден, оның материалдық және рухани өмірін, екіншіден, оны қоршаған кеңістік пен уақытты, тірі және тірі емес табиғатты, адам өзі ойлап тапқан мифтер социумды көрсетеді.» [1]

Әлемнің тілдік бейнесі терминін ғылыми қолданысқа неміс лингвисті Иоганн Лео Вайсгербер 30-жылдары енгізген. Өзінің «Связь между родным языком, мышлением и действием» атты мақаласында адам санасының әлемнің тілдік бейнесі ұғымына салыстырмалы түрде талдау жасап, әлемнің тілдік бейнесі сол ұлттың ұлттық ерекшелігімен тікелей байланыста екеніндігін дәлелдейді.

Л.Вейсгербер «Тіл мен философия» атты мақаласында терминологиялық жүйеге «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын енгізе отырып, өзінің лингвофилософиялық тұжырымдамасын ұсынды. Ғалымның ойынша, әлемнің тілдік бейнесін беретін негізгі сипаттамалар төмендегідей: 1) әлемнің тілдік бейнесі – нақты тілдік жалпылық мәдениеті мен ділінің өзгешелегін айқындайтын рухани мазмұнның және тілдің өзінің өмір сүруі мен қызметін қамтамасыз ететін тілдік мазмұнның жүйесі; 2) әлемнің тілдік бейнесі, біріншіден, этнос пен тілдің тарихи дамуы нәтижесінде, екіншіден, олардың әрі қарай өзіндік жолмен дамуынан қалыптасады; 3) әлемнің тілдік бейнесі біртұтас тірі ағза ретінде айқын құрылымға ие және тілдік бейнеленуі көпдеңгейлі болып табылады; 4) әлемнің тілдік бейнесі уақыт кеңістігінде өзгеріп, кез келген тірі ағза тәрізді дамып отырады, яғни тікелей мағынада әрбір келесі даму кезеңінде бұрынғысына сәйкес келе бермейді; 5)

әлемнің тілдік бейнесі әлемді көру мен оны тіл құралдарымен бейнелеудің тілдік және мәдени өзгешелігін бекітуге мүмкіндік туғыза отырып, тіл мәнін біртекті түзеді; б) әлемнің тілдік бейнесі жалпылықтың біртекті өзгеше өзіндік санасында көрініс тауып, келесі ұрпаққа дүниетаным, мінез-құлық тәлімі, өмір сүру салты тілдік құралдарда сақталу арқылы беріледі; 7) белгілі бір тілдің әлем бейнесі сол тілді тұтынушыларда аралық әлем арқылы қоршаған әлем туралы көріністерді қалыптастыратын тілдің көркейткіш күші болып табылады; 8) нақты тілдік қауым әлемнің тілдік бейнесі, сонымен қатар оның жалпы мәдени игілігі болып табылады [2].

Зерттеу нысанамызға алып отырған Алтын Орда мұраларындағы әлемнің тілдік бейнесі сол кездегі ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшелігімен айқындалады. Тілдік көркемдік-әдеби тәсілдері авторлардың дүниеге деген қатынасын суреттеп, ұлтымызға тән ойлау процесінің негізгі ерекшеліктерінен хабар берері хақ.

Әлемнің тілдік бейнесіне «тілдің ішкі формасы, сөйлем, сөздің мағыналық жағының өзгеруі, оның ауыспалы мағынада қолданылуы, эмоционалды-эксперссивтік рендер» және т.б. жатады.

Әлемдік өркениет тарихында ерекше орны бар Алтын Орда дәуіріндегі шығармалардың көпшілігі қыпшақ тілінде жазылды. Өйткені орта ғасырдағы әдеби жәдігерлердің тілінде қыпшақ тілінің элементтері көбірек кездесті. Бұлай болу себебі де ескерткіштер жазылған кез сол замандағы тарихи оқиғаларға тікелей қатысты болатын [3].

Қазақ әдебиеті тарихы ғылымында Алтын Орда әдеби ескерткіштерінің зерттеле бастауы профессор Б.Кенжебаевтың атымен байланысты. 1914 жылғы Қазан баспасынан алынған әдеби мұра бірінші рет профессор Б.Кенжебаевтың жетекшілігімен 1967 жылы шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты хрестоматияға енгізіледі де, сол кездегі ғылымдағы елеулі жаңалыққа, бетбұрысқа айналады. Бұл ретте тілші ғалымдар Ғ.Айдаров, Д.Құрышжанов, Н.Томановтар 1971 жылы жарияланған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» деген оқулықта тілдік-лингвистикалық жағынан зерттеліп, ескерткіштің жазылу тарихы мен көшірмелері туралы елеулі, маңызды мәліметтер беріледі.

Ғалым Мұрат Сабыр XIII-XIV ғасырларды Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштер тілі көне қыпшақ тілі ретінде кешенді қарастырылып, қазақ тілімен сабақтастығын жан-жақты зерттеген. Көне қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің ұқсастықтарын, диахрондық тұрғыдан байланыстылығын, айырмашылықтарын саралай келе, ғасырдан ғасырға ұласқан тіл сабақтастығын анықтаған. Жазба ескерткіштер тілінің қазақ тіліне қатысы, жақындығы нақты тілдік деректермен көрсетіліп, фоно-морфо-семантикалық деңгейдегі ұқсастықтарын жан-жақты қарастырған.

Қыпшақ тілінің, оның ішінде қазақ тілінің тарихына көз жүгірткенде Алтын Орда, IV ғасыр жазба жәдігерлерінің тіліне сүйенеміз. Атап айтсақ, Құтыптың «Хұсырау-Шырын», сейф Сараидің «Гүлистан би-түрки», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Махмуд бин-Алидің «Надж әл-Фарадис» атты шығармаларында кездесетін фразеологиялық бірліктерді саралау, олардың этномәдени сипатын анықтай отырып, әлемнің ұлттық тілдік бейнесі ретінде зерттеу аса өзекті мәселе болмақ. Әлемнің тілдік бейнесін тудыруда фразеологизмдер үлкен рөл ойнайды [4]. Жоғарыда аталған Алтын Орда мұраларының тіліндегі фразеологизмдерді теру, шығу төркінін анықтау, олардың мағынасын талдау, онадғы әлемнің тілдік бейнесін табу аталмыш зерттеу жұмысының басым бағыттарының бірі болмақ.

Алтын Орда мұраларындағы әлемнің тілдік бейнесі көрініс табатын тілдік бірліктердің бірі - мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер – сол халықтың тұрмыс-тіршілігінің, салт-дәстүрінің, тәлім-тәрбиесінің айнасы. Аталмыш кезеңде жазылған әдеби мұраларда сол кездегі халықтың өмір салтынан хабар беретін мақал-мәтелдер баршылық. Осы

зерттеу жұмысы барысында мақал-мәтелдерді тақырып бойынша жіктеп, ондағы ғаламның тілдік танымын анықтаймыз.

Қорытындылайтын болсақ, «Бүкіл әлемдік мәдениет мойындаған бұндай қымбат ескерткіштерді елеусіз қалдыруға болмайды» деп ежелгі және орта ғасырлар әдебиетін зерттеген білікті ғалым Х. Сүйіншәлиев айтқандай[5], Алтын Орда мұралары – әлемдің мәдениеттің баға жетпес мұрасы, қазақ әдебиетінің орта ғасырлардағы тарихынан хабар беретін құнды жәдігер. Сондықтан да әр шығарманың тілін жете зерттеп, әр тілдік құрылымдардан әлемнің тілдік бейнесін ашу маңызды болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.:Русские словари, 1997
2. Брутян Г.А. Языковая картина мира и ее роль в познании//Методологические проблемы языка. – Ереван, 1976.
3. Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. – Алматы, 2021
4. Сабыр М. Алтын орда мұралары тіліндегі әлемнің тілдік бейнесі. –Тілтаным №2, 2022
Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. Зерттеулер. – Алматы, 198

ӘОЖ 81.42

АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА НА ЯЗЫКЕ НАСЛЕДИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Жантуриева Г. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье подробно рассматривается понятие языковой картины мира. Анализируются всесторонние мнения и взгляды ученых, проводивших исследования в рамках темы языковой картины мира. Дается характеристика, предложенная ученым Л. Вайсгербером, который ввел в науку термин языковая картина мира. Речь идет об исторической ценности наследия Золотой Орды, дается обзор научных открытий ученых, заслуживших литературное и языковое изучение этих произведений. Отмечается, что этот язык наследия имеет и те аспекты, которые требуют изучения, и в нем изложена основная цель исследования и объекты исследования. Упоминаются причины поиска языковой картины мира на языке наследия Золотой Орды во фразеологизмах и пословицах.

Ключевые слова: языковая картина мира, культура, цивилизация, наследие Золотой Орды, фразеологизм, пословица, познание мира

УДК 378.147

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ОБУЧЕНИИ ГОВОРЕНИЮ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Тургаева М.И.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Коммуникативный подход в обучении говорению пользуется популярностью, при этом роль педагога и обучаемого качественно меняется. В данной статье ведущие практики в области методики обучения говорению английского языка, такие как Д.Ричардс дают определение коммуникативному подходу и выделяют аспекты коммуникативной компетенции; Д.Хармер выделяет причины, по которым осуществляется говорение, С.Торнби предлагает каким образом необходимо развивать навык говорения.

Ключевые слова: Языковая компетенция, коммуникативная компетенция, коммуникативный подход, говорение, микронавыки, продуктивный вид речевой деятельности, коллаборация, фасилитатор.

При планировании языкового разговорного курса необходимо определить содержание, например, какую грамматику и лексику изучать на начальном, среднем и продвинутом уровнях, какие навыки и микронавыки обучать и в какой последовательности. Все вышеупомянутое относится к области создания силлабуса, однако каким образом осуществляться обучение, относится к разделу методики преподавания английскому языку. В истории обучения английскому языку как иностранному или второму иностранному языку существовали различные методы и приемы, так как большая роль отводилась коммуникативной компетенции был создан коммуникативный подход. Тренды в обучении английскому языку можно условно разделить на три фазы:

1. Традиционные подходы (до 1960 гг).
2. Классический коммуникативный (1970-1990).
3. Современный коммуникативный (конец 1990 и по настоящее время).

Ранее изучение языка происходило через ряд контролируемых практик на грамматику и сводилось к заучиванию диалогов и упражнений, позже на смену пришли парные виды работ, групповая работа, проектная работа и ролевые игры. Согласно Д.Ричардсу коммуникативный подход – это совокупность принципов включающий: цели обучения языку, как обучаемые изучают язык, какие активности применяются, способствующие обучению, а также роль учителей и обучаемых на занятии. «Communicative language teaching can be understood as a set of principles about the goals of language teaching, how learners learn a language, the kinds of classroom activities that best facilitate learning, and the roles of teachers and learners in the classroom». Коммуникативная компетенция включает в себя следующие аспекты:

1. Знание того, как использовать язык для целого ряда различных целей и функций.
2. Знание того, как варьировать использование языка в зависимости от обстановки и участников (например, знание того, когда использовать официальную и неформальную речь или когда использовать язык надлежащим образом для письменного, а не устного общения).
3. Знание того, как создавать и понимать различные типы текстов (например, повествования, отчеты, интервью, беседы).
4. Знание того, как поддерживать общение, несмотря на ограничения в знании языка (например, путем использования различных видов коммуникационных стратегий)[1].

Роль педагога и обучаемого при коммуникативном подходе претерпела изменения, так от обучаемых требуется больше коллаборации, нежели индивидуализм, умения слышать собеседника при выполнении различного рода активностей в парной и групповой формах работы, принятие ответственности за свой прогресс. В то же время педагог становится фасилитатором и наблюдателем, теперь уже не несущий первичную ответственность, именно за безошибочность говорения обучаемыми [1]. Например, развитие навыка говорения начинается с заданий, который на первый взгляд не имеют

отношения к устной речи. Для этого необходимо научить замечать языковые закономерности в различных ситуациях, который в последствии поможет создать целый пласт повторяющихся слов и выражений (необходимо работать с разными аудио- и видео материалами TedTalks, BBC 6minutes, подкасты, фильмы, мультфильмы, песни, саундтреки, живые трансляции спортивных мероприятий) при этом делать акцент на особенности языка; при условии того, что задания соответствуют уровню обучаемого.

М.В. Вербицкая характеризует говорение, как «продуктивный вид речевой деятельности, посредством которого (совместно с аудированием) осуществляется устное вербальное общение. Содержанием говорения является выражение мыслей в устной форме. Продуктом говорения является речевое высказывание (текст), а в качестве единицы говорения выделяется речевое действие». Существуют такие формы устной речи: диалог, монолог и полилог.

Для того, чтобы акт говорения осуществился необходимо наличие следующих условий:

1. Потенциальный стимул к говорению, выражающийся в наличии речевой ситуации.
2. Наличие знаний о предмете разговора, точно «питает» мысль говорящего, определяет то, что он говорит.
3. То, как говорящий относится к объекту речи. Это обычно зависит от прошлого опыта субъекта и его мировоззрения, чувств, эрудиции.
4. Должна быть цель выражения мыслей человеком, то есть зачем он говорит в данной ситуации, причем в момент говорения человек может еще не осознавать эту цель, но она всегда есть. В противном же случае его речь не будет иметь коммуникативной направленности.
5. Наличие средств, с помощью которых говорящий выражает свои мысли и чувства. Такими средствами считаются речевое умение и составляющие его навыки.

Интересным представляется тот факт, что в процессе обучения устной речевой деятельности возникает конфликт между вторым и третьим условиями с одной стороны, и с пятым с другой. Иными словами, очень часто бывает, что у обучаемого есть знания, мысли и желание высказаться по какой-то теме или проблеме, но он не может подобрать средства выражения.

Таким образом, отметим наиболее важные с методической точки зрения качества говорения как одного из видов речевой деятельности.

1. Ситуативность говорения: при формировании, развитии и совершенствовании устной речи необходимо избегать фраз не ситуативного характера.
2. Целенаправленность и мотивированность говорения: при организации учебного процесса использовать условно-речевые и речевые упражнения, стараться мотивировать речевую деятельность обучаемых.
3. Неразрывная связь мышления и говорения, следовательно, устную речь необходимо развивать посредством решения коммуникативных задач.
4. Говорение на уровне умения — это всегда продукция, а не репродукция готового.

Следовательно, нужно всесторонне развивать продуктивность говорения, спонтанность речи. Для этого нам необходимо разобраться в механизмах, лежащих в основе говорения [2].

Говорение представляет собой вид речевой деятельности, посредством которого (совместно со слушанием) осуществляется устное вербальное общение. Говорение может обладать различной сложностью, начиная от выражения эффективного состояния с помощью простого восклицания, названия предмета, ответа на вопрос и заканчивая самостоятельным развернутым высказыванием, переход от слова и фразы к целому высказыванию связан с разной степенью участия мышления и памяти. Джереми Хармер выделяет три основные причины, которые способствуют говорению, первая – это своего

рода репетиция, то есть возможность практиковать говорение в безопасной учебной обстановке, инсценируя реальные жизненные ситуации. Во-вторых, при выполнении заданий на говорение и использовании какой-то части или целого языкового элемента, обучаемые также как и педагог получают обратную связь, это дает шанс понять прогресс, и оценить сложности, с которыми обучаемые сталкиваются. В конечном итоге, чем больше обучаемые получают возможностей активизировать различные элементы языка, которые они помнят, тем более автоматизированными они становятся. В результате обучаемые становятся автономнее, и способными выразиться на английском языке бегло без особой вдумчивости. «Firstly, speaking activities provide rehearsal opportunities - chances to practise real-life speaking in the safety of the classroom. Secondly, speaking tasks in which students try to use any or all of the language they know provide feedback for both teacher and students. Everyone can see how well they are doing: both how successful they are, and also what language problems they are experiencing. And finally, the more students have opportunities to activate the various elements of language they have stored in their brains, the more automatic their use of these elements become. As a result, students gradually become autonomous language users. This means that they will be able to use words and phrases fluently without very much conscious thought»

[3]. Хорошо подобранные задания на говорение могут и должны быть увлекательными. Если все обучаемые вовлечены в процесс, они получают огромное удовлетворение при условии того, что педагог разработал задания методически верно и впоследствии предоставляет полезную и благосклонную обратную связь. Согласно Джереми Хармер при планировании урока необходимо четко определить, что должны достичь обучаемые в конце урока (или к примеру, в конце недели, месяца). Большинство педагогов вынуждены планировать свои уроки исходя из рабочей книги по программе, однако при этом важно следовать принципу трех элементов (engage, study and activate) вовлекай – изучай – применяй [3]. Другими словами, обучаемые манипулируют языком в рамках своей компетенции, чтобы достичь цели, которая, по сути, не является чисто лингвистической.

Скотт Торнби в своей книге 'How to teach Speaking' полагает, что обучаемые практикуют говорение как навык с целью выполнить задание, но оно является инструментом, помогающим его выполнить. С точки зрения Скотта Торнби обучаемые будут более уверенными пользователями языка и повысят свою языковую компетенцию при условии что, говорение будет иметь место на регулярной основе. [3].

Следовательно, разговорная деятельность предназначена для того, чтобы спровоцировать "говорение как навык", когда разговора есть цель, которая не просто лингвистическая, как выступления предоставляют возможности для репетиции, давать обратную связь как преподавателю так и обучаемому и мотивировать студентов благодаря их вовлечению, помогать обучаемым автоматически вырабатывать язык – важнейший этап на пути к автономии, вовлечь обучаемых в успешные дискуссии, подчеркнув, что им нужна возможность для репетиции перед обсуждением, научить педагогов корректировать речевую деятельность, не прерывая ее во время выступления, а давая обратную связь позже, а также помогать в выполнении задания с помощью подсказок (и, возможно, даже участием), при условии, что это делается чутко и благосклонно [4].

На основании вышеизложенного материала, можно сделать вывод, что для развития говорения необходим ряд языковых знаний, условий и качеств. Коммуникативный подход требует пересмотра ролей обучаемого и обучающего. Необходимо развивать продуктивность и спонтанность речи путем регулярности выполнения заданий на говорение при наличии цели.

Список использованной литературы:

- 1) Jack C. Richard, Communicative Language Teaching Today, Cambridge University Press, 2006. – 47 с.
- 2) Вербицкая М.В., Интернет-ресурсы: <https://mir-olymp.ru/publication/poniatie-govorenie-kak-vid-rechevoi-deiatelnosti-pri-obuchenii-inostrannomu-iazy>.
- 3) Jeremy Harmer, How To Teach English 2nd edition, Pearson Education Limited, 2010.– 290 с.
- 4) Scott Thornbury, How to Teach Speaking, Pearson Education Limited, Longman, 2009, -163 с

УДК 378.147

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУДІ ОҚЫТУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Тургаева М. И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Сөйлеуге үйретуде коммуникативті тәсіл танымал, бұл ретте оқытушы мен студенттің рөлі сапалы түрде өзгереді. Бұл мақалада Д.Ричардс сияқты ағылшын тілін оқыту әдістемесі саласындағы жетекші практиктер коммуникативті тәсілді анықтап, коммуникативті құзыреттілік аспектілерін атап көрсетеді; Д.Гармер сөйлеудің жүзеге асу себептерін атап көрсетсе, С.Торнби сөйлеу дағдысын қалай дамыту керектігін ұсынады.*

***Кілт сөздер:** Тілдік құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, коммуникативтік тәсіл, сөйлеу, микродағдылар, өйлеу әрекетінің өнімді түрі, ынтымақтастық, фасилитатор.*

ӘОЖ 37.013

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ҮШІН ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Рахимжанова М. Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық технологияды қолдану арқылы түрлі тақырыптық дидактикалық тапсырмаларды туралы айтылған. Осы ресурстарды қолданудың негізгі мақсаттарының бірі: оқушының оқу дағдыларын дамытуға көмектесу және сабаққа деген қызығушылығын арттыру жолдарын түсіндіреді.*

***Кілт сөздер:** дидактикалық материалдар, оқушы, веб-технологиялар, платформалар, генераторлар, веб сервистер, ресурстар*

Ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық технологияды қолдану арқылы түрлі тақырыптық дидактикалық тапсырмаларды дайындауға болады. Бұл ресурстарды қолданудың негізгі мақсаттарының бірі: оқушының оқу дағдыларын дамытуға көмектесу және сабаққа деген қызығушылығын арттыру. Оқушы интернет желісі арқылы түрлі сайттарға тіркеліп, онлайн тапсырмалар орындап, олимпиадаларға қатысуға мүмкіндігі

мол. Ал, мұғалім веб-технологияларды меңгеріп, түрлі заманауи үлгіде тез әрі сапалы сабақ ресурстарын дайындай алады.

Дидактикалық материалдар – мұғалімнің көмекшілері. Әр мұғалімнің мақсаты – сабақты тартымды, әрі қызықты өткізу. Сабақты тиімді ұйымдастыруға, жаңа тақырыпты меңгерту мен пысықтауға, сыныпта немесе үйде өздігінен тапсырмаларды орындауға берілетін оқу құралының ерекше үлгісі (көп жағдайда карталар, кестелер, мәтіндері, цифрлары және суреттері бар топшамалар және т.б.) [1].

Сіздермен өзімнің сабақтарымда қолданып жүрген онлайн платформалар, генераторлар және веб сервистерімен бөліскім келеді.

1. Wordle веб сервисін сабағымыздың түріне байланысты түрлі мақсатта қолдана аламыз. Яғни бұл, сөздер жиынтығы.

Wordle –ді қалай қолдануға болады?

Бұл тапсырмаларды бастауыш, орта буын және жоғарғы сынып оқушыларына тапсырмалардың күрделілігіне байланысты қолдануға болады. Яғни,

- Мәтіндегі түйін сөздерді теріп жазу;
- Бастауыш сыныпта берілген тақырыптық сөздермен қысқа мазмұнды әңгіме немесе ертегі құру тапсырмасын беру. Ал, жоғарғы сынып оқушыларына тақырып бойынша жазбаша жауап беру тапсырмалары;
- Ойға шабуыл;
- Сөз жиынтығына қарап тақырыпты ашу;
- Грамматикалық жаттығуларды орындау барысында. Мысалы: зат есімді, сан есімді, етістікті табу. Антонимдер, синоним және омонимдер табу. Етістіктерді формалары бойынша орналастыру.

• CLIL әдісі бойынша өтілетін пәндерде терминология немесе терминдерді ұсыну. Ағылшын тілінде берілсе, ережесін жазу [2].

- Атпалық жаңа сөздер жиынтығы.

Оқушылар үшін тиімділігі:

- Барлық мәлімет көз алдарында. Жалпы тілді үйрену арқылы меңгереміз. Сондықтан, оқушы тақырыптық сөздерді меңгерсе, барлық оқу үрдісіндегі дағдыларды дамыта алады.

Мұғалім үшін тиімділігі:

- Тапсырманы дайындау өте қарапайым және тез.
- Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде сөздер жаза алады.

№	Атауы	Сайт
1	Wordle	https://wordscldoud.pythonanywhere.com/ http://www.imagechef.com/ic/ru/word_mosaic/

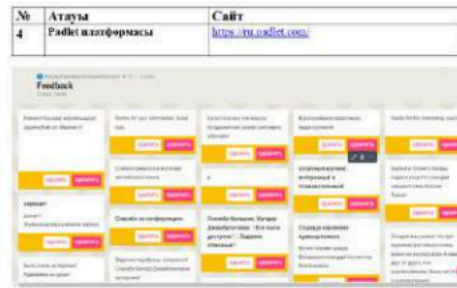

2. Jamboard интербелсенді онлайн тақтасы. Бұл тақтада жазуға, стикерлерді бекітуге және суреттерді қолдануға болады. Сонымен қатар, барлық жазылған материалды pdf және png форматында сақтап алуға болады. Сабақ барысында оқушылардың өз ойларымен бөлісуге, жауап парақшасы ретінде қолдануға немесе кері байланыс алу үшін қолдануға өте ыңғайлы [3].

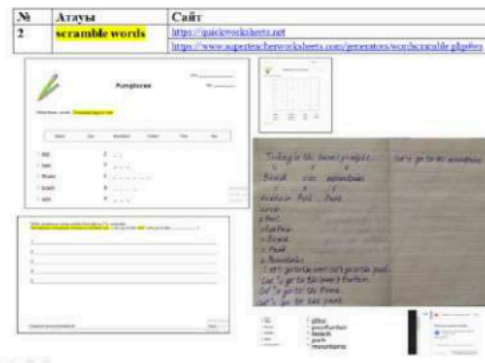
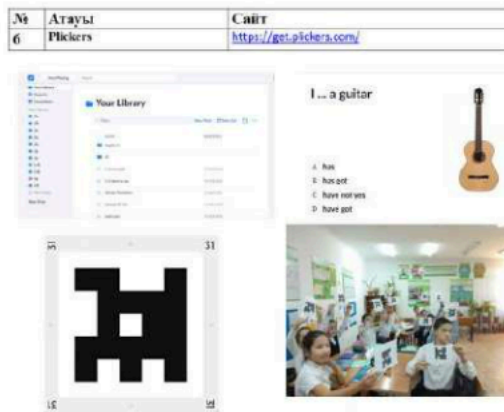
3. Kialo-edu.com - онлайн платформасы. Сабақ барысында пікірталас немесе тақырыптар бойынша оқушылар көзқарастарымен бөліскенде қолдануға ыңғайлы платформа. Ол үшін Kialo-ның Pro және Con қфукцияларын пайдаланамыз. Пікірталас оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту үшін өте маңызды болып табылады [4].

4. Padlet виртуалды тақтасы - қарапайым және өте ыңғайлы құрал. Оның көмегімен топтық жұмыс және шағын жобалар орындалуға болады. Padlet - әр оқушыға өз жұмысын тақтаға ілуге, ал мұғалімге – оқушылардың жұмыстарына түсініктеме беріп, бағалауға мүмкіндік береді. Padlet сервисінің ішінде әртүрлі функциялар бар: фотосуреттерді, аудио және видео файлдарды, мәтіндік ақпараттарды, сілтемелерді орнатуға және т.б. Сонымен қатар, Google іздеу жүйесіндегі ақпаратты Padlet-тен шықпай-ақ іздей аламыз.

5. Tarsia әдісі. Қағаз қиындыларындағы сұрақтар мен жауаптарды үйлестіре отырып, фигура құрастырамыз. Пәнге қатысты сөздік қор, терминдер, грамматикалық шақтарға байланысты сөйлемдер суреттерді суреттейтін сөйлемдерді табу немесе формулалар және олардың шешімі бойынша тапсырмалар дайындауға болады [5].

6. Plickers статистикалық жұмыс жасау үрдісін жеңілдететін және сыныптың жауабын лезде бағалауға мүмкіндік беретін қосымша. Алдын ала бағдарламаға сыныптың тізімі енгіземіз, сол арқылы әр оқушының сұраққа қалай жауап бергенін білуге болады. Plickers қосымшасы арқылы тақырып соңында тест өткізуге болады. Мұғалім ұялы телефонына немесе планшетіне Plickers-ті орнатып, Scan функциясын оқушылардың карточкаларындағы QR-кодтарды оқу үшін пайдаланады. Әр оқушыда жеке карточка болады. Карточканың төрт қабырғасы жауаптың төрт нұсқасын білдіреді, оларды бұру арқылы оқушы жауаптың дұрыс нұсқасын таңдайды. Plickers-те оқушылардың жауаптарын диаграмма арқылы да көруге болады.

7. Scramble words. Яғни, араласқан сөздер. Бұл тапсырмаларды да бастауыш, орта буын және жоғарғы сынып оқушыларына дайындай аламыз.

scramble words, оқушылар үшін тиімділігі:

- бұл тапсырманың мақсаты оқушыға тақырыптық сөздерді жаттатуға ықпал ету;
- ұзақ уақыт есте сақтау үшін есте сақтау қабілеттерін дамыту;
- орфографиялық жағынан сөздерді катесіз жазу;
- тақырыптық сөздермен сөйлем құру.

Мұғалімдер үшін тиімділігі:

- Тапсырманы дайындау өте қарапайым және тез.
- Палз дайындай аламыз;
- Тағы бір мүмкіндігі, Word-та документке өзгерістер енгізе аламыз.

8. Text to speech - бұл бағдарламаның көмегімен мәтінді аудио жазба ретінде сақтай аламыз. Бұл пән мұғалімдеріне, соның ішінде ағылшын тілі пәні мұғалімдеріне өте таптырмас мүмкіндік. Бұл платформада барлық сыныптарға тапсырма дайындай аламыз. Мүмкіндіктері, мұғалімдер үшін тиімділігі:

- Мәтіндер мен сөйлемдерді оңай тіл тасушылардың оқуы бойынша MP3 форматында аудиожазба ретінде сақтай аламыз;
- Презентация т.б. дайындау кезінде аудио жазбаны қолдана аламыз.
- Оқушылардың тыңдалым дағдыларын арттыру мақсатында қажетті аудио жазба дайындаймыз.

Оқушылар үшін тиімділігі: Тіл тасушылар арқылы жазылған салапы аудио жазба тыңдайды, видео тамашалайды.

№	Атауы	Сайт
3	Мәтінді аудио жазба ретінде сақтау	https://seamanager.com/test-to-speech-converter https://www.test2speech.org/ https://trmp1.com/test-to-speech/#with-820English/

9. Онлайн флешкарталар дайындау. Көрнекілік пәнді оқытуда қолданылатын маңызды дидактикалық материалдың бірі. Көрнекілік сабақ материалымен тығыз байланыста болу керек. Көрнекілікті қолдану оқушылардың психологиялық белсенділігін, сабаққа деген қызығушылығын жоғарлатып, материалдарды терең ұғуына, есте сақтауына көмектеседі. Бұл бағдарламаның мүмкіндіктері және мұғалімге тиімділігі:

- Бұл сайтта біз өзімізге керекті тақырыптар бойынша флешкарталар дайындаймыз.
- Сөздерді ағылшын, қазақ және орыс тілдерінде жазуға мүмкіндік бар.

Оқушылар үшін тиімділігі: Нақты тақырыптық лексикалық сөздер мен сөз тіркестерімен көрнекілік арқылы танысады.

10. Google forms- жұмыс жасау үшін біздің Google жүйесінде тіркелген аккаунтымыз болуы жеткілікті. Google forms көмегімен сауалнама, кері байланыс және онлайн зерттеулер жүргізуге болады. Ол үшін бірінші тест сұрақтары мен жауаптарының электронды нұсқаларын дайындап аламыз. Гугл Дискке өтіп, Google формасының алғашқы бетіне мәліметтер енгіземіз. Баптаулардан керек функцияларды таңдап, сақтаймыз. Дайын болған жұмыстың сілтемесін, телеграмм каналдарында, ватсап желісі арқылы немесе почта арқылы оқушыларға т.б. жібереміз. Статистика бөлімінде барлық жауаптарды жеке-жеке немесе диаграмма бойынша көреміз.

Қорыта айтқанда, дидактикалық материалдар оқушылар мен білімгерлерді өз бетінше жұмыс істеуге дағдыландырады, олардың ойлау қабілеттерін, ізденімпаздылығын арттырады, сөз қорын молайтуға көмектеседі, олардың пәнге деген қызығушылықтарын арттырады, бағдарламалық материалдарды қажет деңгейде меңгеруге ықпал етеді.

Мұғалімдер:

- Мұғалімдер АКТ күзiреттiлiктерiн дамытады.
- Түрлi платформаларды пайдаланып, дидактикалық материалдар дайындайды.
- Тапсырмаларымыз эстетикалық талаптарға сай, сапалы болмақ.
- Тапсырмаларды арнайы платформалардың көмегімен дайындағандықтан, уақытымызды үнемдейміз деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007.
2. Абдуалиева Р. Дидактикалық материалдарды жасаудың теориялық негізі // Сборник XVIII Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ». 29 - 30 декабря 2013 г.
3. Дидактикалық ойындар А.В.Фаркоф Айрис-Пресс 2007
4. <https://bilimdiler.kz/bastaush/29841-bastauysh-synyparga-arnalghan-didaktikalyk-materialdardzhinagy-adistemelik-kural.html>
5. <https://nmu.kz/ru/news/opk-ushin-google-formasynda-test-kurastyru-videonuskaulygy-video/>

ӘОЖ 37.013

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Рахимжанова М. Д.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье анализируются тематические дидактические задания с использованием информационных технологий на уроках английского языка. Одна из основных целей использования этих ресурсов заключается в том, чтобы помочь учащемуся развить навыки чтения и объяснить, как повысить его интерес к уроку.

Ключевые слова: дидактические материалы, учащийся, веб-технологии, платформы, генераторы, веб-сервисы, ресурсы

ӘОЖ 81.373

САЯСИ МӘТІНДЕ “ДОСТЫҚ” ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ АҒЫЛШЫН, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕ БЕРІЛУІ

Рыскалиева А Б

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада «Достық» тұжырымдамасының ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі лингвистикалық мәдениеті қарастырылған. Мақалада салыстырмалы талдау негізінде үш тілдің фразеологизмдері мен мақал-мәтелдері салыстырылған. Қорытынды бөлімінде ағылшын, қазақ және орыс тілін тасымалдаушылары арасындағы достық тұжырымдамасының этникалық, мәдени және саяси ерекшеліктері қысқаша сипатталған.

Кілт сөздер: тұжырымдама, достық тұжырымдамасы, аламанның тілдік бейнесі, фразеологиялық тұрақтылар, мақалдар мен мәтелдер.

Тұжырымдама дегеніміз - түрлі лингвистикалық тәсілдермен және құралдармен жүзеге асырылатын, әр түрлі белгілер топтарымен өрнектелген күрделі құрылымы бар дүние фрагментінің немесе осындай фрагменттің бір бөлігін бейнелеудің бір түрі. Концептуалды атрибут сәйкес тілдік бірліктердің – концепт өкілдерінің тұрақты және еркін формаларында объективтіленеді. Тұжырымдама әлемнің кейбір фрагменттері туралы білімнің категориялық және құндылық сипаттамаларын көрсетеді. Тұжырымдаманың құрылымында сәйкесінше мәдениеттің функционалдық мәні бар ерекшеліктері көрсетіледі. Белгілі бір мәдениет үшін маңызы бар осындай немесе басқа тұжырымдаманы толық сипаттау оның құрамдас құралдарының ең толық жиынтығын зерттеу арқылы ғана мүмкін болады [1].

Адамдар мен этностар арасындағы өзара түсіністік қазіргі қоғам дамуының маңызды аспектілерінің біріне айналуда. Адал достық, адал махаббат – бұл барлық халықтар жоғары бағалайтын адамдардың қарым-қатынасы. Қай заманда да барлық елдер достықты жоғары бағалаған. Осылайша, достықта бір нәрсені жариялап, екіншісін жасауға болмайды; достық келісім-шарттарды құрметтейді және достың сенімін оны табу арқылы ғана алуға болады деп есептейді. Достық тек адал, шынайы, ашық болады. Қайбір елде де адамдар достықты ең үлкен әлеуметтік және адамгершілік құндылық деп таниды.

Қазақстан Республикасы көпұлтты мемлекет. Мұнда 130-дан астам ұлт өкілдері, 40-тан астам конфессиясы бар 3 мың діни бірлестіктер бейбіт өмір сүріп жатыр. Қазақтар, украиндер, ұйғырлар, орыстар, поляктар, татарлар, немістер - әрқайсысының құқықтары мен міндеттері бірдей.

Өртүрлі этникалық топтағы, нәсілдегі, мәдени дәстүрдегі, діни көзқарастағы жүздеген халықтың бірге тату өмір сүруінің ғасырлық тәжірибесі қазақ субмәдениетінің ерекше элементтерінің дамуына әкелді. Оның басты ерекшелігі – өз тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін терең құрметтей отырып, басқа ұлттың тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін бірдей құрметтеу.

«Достық» тұжырымдамасы – ортақ мүдделер мен хоббиге, өзара сыйластыққа, түсіністікке және өзара көмекке негізделген адамдар арасындағы адал қарым-қатынас; жеке жанашырлықты, сүйіспеншілікті қамтиды және адам өмірінің ең жақын, рухани аспектілеріне әсер етеді; адамның ең жақсы адамгершілік сезімдерінің бірі.

Достық - құбылыс секілді ғасырлар бойы дамитын адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынас. Достық қатынастағы адамдар бір біріне достар деп аталады. Достық туралы әлеуметтануда, әлеуметтік психологияда, антропологияда, философияда және саясаттануда оқытылады. Достықтың әртүрлі академиялық теориялары, атап айтқанда әлеуметтік алмасу теориясы, әділеттілік теориясы, қарым-қатынас диалектикасы және құштарлық теориясы ұсынылды.

Қазақ тілінің көптеген сөздіктерінде келесі түсініктемелер берілген: «Дос» - «Друг» - «Friend», «Дос болу» - «Подружиться» - «Befriend», «Дос санау» - «Считать другом» - «Consider a friend», «Досым» - «Мой друг» - «My friend», «Ескі дос» - «Старый друг» - «Old friend», «Шын дос» - «Искренний/настоящий друг» - «Sincere/true friend».

Қазақтың мақалында былай делінген: «Мың жолдас жақсы, мың жолдастан бір дос артық - Тысяча товарищей хорошо, но один друг лучше - », и русская народная поговорка учит: «Отец — наставник, брат — опора, а друг — и то, и другое».

«Асы жоктың досы жок – У кого нет пищи, у того нет друзей - Friendless is poor;

«Дос басқа қарар, дұшпан аяққа қарар - Друг смотрит на голову, недруг на ноги (т.е. друг ищет достоинства, ценит по уму, а недруг - недостатки) - A friend to all is a friend to none »;

Достық, достастық – екі немесе одан көп адамдардың бір-біріне деген өзара сүйіспеншілігі; жақын қарым-қатынас, сүйіспеншілік пен құрметке негізделген кіршіксіз, тұрақты қарым-қатынас. «Сыйласу екі кісіге бірдей – Дружба крепка взаимностью», «Татулық - табылмас бақыт – Дружба – богатство бесценное».

Сонымен қатар фразеологизмдерді, тұрақты сөз тіркестерін, афоризмдерді де қарастыруға болады. Қазақ тілінде өте жиі кездесетін «Жан дос» фразеологизмі – «Задушевный друг» (близкий друг, приятель). Мұнда субстантивті фразеологиялық айналымдарды да қосамыз ішкі »- «Быть в дружественных отношениях (букв.быть как внутренние завязки шубы)», «Арасынан қыл өтпеу» , «Быть на короткой ноге», - «Очень дружный, тесная дружба (букв. Водой не разольешь)» өзара қолдау мен серіктестікке, кез келген іске ортақ қатысу қатынасына қатысты қолданылады.

Бұрынғы түсіндірме сөздіктерде «ет бауыр» сөзі кездеседі, яғни орыс тілінде айтқанда «самый близкий, кровный(больше говорится о родственниках)», Бауырым! – Брат мой! (обращение), «Бауыр тарту» - жалеть; относиться как кровный родственник; сочувствовать [5].

Сондай-ақ, «Бауыр басу» фразеологиялық тұрақты сөз тіркесін айтпай кету мүмкін емес, яғни «привыкать; сильно привязаться», өте тату, ажырамас достарға қатысты қолданылады.

Ағылшын тілінде «достық» сөзі – friendship (достық қарым-қатынас, жолдастық, мемлекеттер арасындағы достастық, ынтымақтастық, бейбітшілік). Ескі ағылшын тіліндегі friend (дос - друг) сөзі *freond* болған, ескі саксон тілінде- *friend*, готикалық тілде - *frijond* және «жақын жерде орналасқан көмек беруші» деп аударылған. [8].

Әрине, ағылшын тілінде «достық» ұғымына қатысты өте көп фразеологиялық сөздер мен тіркестер бар. Солардың ішінде, айта кетсек: «make an alliance» (одақ құру), (заключить союз), «have belief in», «give one`s confidence to somebody», «place dependence in somebody», «place reliance in somebody», «have trust in somebody» (питать доверие к кому-либо, доверять), (біреуге сенім арту,сену), «row in the same boat with somebody» (действовать сообща, совместно с кем-либо), (біреумен бірге әрекет ету), «wear somebody`s colours» (быть на чьей-либо стороне, оказывать поддержку, быть привязанным к кому-либо), (біреудің жағында болу, қолдау көрсету, біреуге байлану) , «give countenance to somebody» (оказывать моральную поддержку кому-либо), (біреуге моральдық қолдау көрсету), «hunt in couples» (быть неразлучными), (ажырамастай болу), «be cap and can» (быть в тесной связи, быть неразлучными друзьями), (тығыз байланыста болу, ажырамас дос болу), «hold in esteem» (уважать, ценить кого-то), (біреуді құрметтеу, бағалау), «look with favour on» (относиться доброжелательно), (мейірімді болу), «kiss and be friends» (помириться), (татуласу), «make friends (with)» (помириться, подружиться), (татуласу, достасу), «strike up a friendship» (подружиться), (достасу), «give support to» (оказывать поддержку), (қолдау көрсету)[2, 9, 10].

Ағылшын тілінде, сонымен қоса, субстанциялық типтегі келесідей фразеологиялық тіркестер қолданылады: «bosom friend» (близкий, закадычный друг – жақын,жанқияр дос), «birds of a feather» (люди одного склада, одного поля ягода, два сапога пара – бір қойманың адамдары, бір жидек алқабы, жұп етік), «on good terms» (в хороших, дружеских отношениях – жақсы достық қатынаста), «a tower of strength» (человек, на которого можно

положиться, как на каменную гору, надежная опора – арка сүйер адам, сенімді колдаушы) [3].

Сонымен қатар бірқатар адебиетті (сыни тұрғыда) фразеологиялық тіркестер бар. Мысалы: «thick as thieves» (спаянные крепкой дружбой, закадычные друзья, водой не разольешь – берік, бауырмал достар, ажырамас достар), «true as flint» (преданный и верный – адал және сенімді), «near one's heart» (близкий чьему-либо сердцу - біреуге жүректей жақын).

Ағылшын тілінде достыққа арналған көптеген мақал-мәтелдер бар. Олардың кейбіреулерінің сөзбе-сөз баламасы болса, басқалары қазақ тілінде берілген ойды сипаттау тәсілдерімен ерекшеленетін ұқсас мағынаға ие.

1. A friend in court is better than a penny in purse – Жүз теңге болғанша, жүз досың болсын (влиятельный друг дороже денег).
2. Old friends and old wine are best – Жаңа дос жаныңда жүргенде, ескі дос есінде жүрсін (нет лучше старого друга и старого вина).
3. True friends are few and far between – Дос егіз, дұшпан сегіз (истинные друзья наперечет).
4. Friends may meet but mountains never – Тау мен тау кездеспейді, адам мен адам кездеседі (гора с горой не сходятся, а человек с человеком сойдется).
5. False friends are worse than bitter enemies – Жаман жолдастан жақсы дұшпан артық (коварный друг опаснее заклятого врага).
6. A friend in need is a friend indeed (a friend is never known till a man have need) – Досыңды қиналғанда бір сына, Қуанғанда бір сына; Тістем нанның қадірін тарыққанда білерсің, Анық досың қадірін зарыққанда білерсің (друзья познаются в беде, друг в беде – настоящий друг).
7. The best of friends must part – Жолдасты жол айырады (и самые лучшие друзья расстаются).
8. A friend's frown is better than a foe's smile – Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіртіп айтады. Дос көңіліңді суытып айтады, Қасың ойыңды жылатып айтады (недруг поддакивает, а друг спорит.)
9. Lend your money and lose your friend – Досқа ауырлығыңды салма, Достан қарыз алма (дружба дружбой, а денежки в рознь).
10. Better lose jest than a friend – Айырылмастай досына қайрылмастай сөз айтпа (лучше прибегнуть остроумию, чем потерять друга) [6, 7, 11].

Ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер және саяси мәтін негізінде «достық» тұжырымдамасын қорытындылай келе, достықтың лингвистикалық концептуализациясы – бұл сәйкес тілдік бірлік түрінде объективтіленетін оның маңызды белгілері мен үзінділерін түсіну.

Достық адамның ішкі дүниесінің фрагменті ретінде, оның ішкі өмірі мәдениет пен қоғамның даму тарихында өмірдің іргелі аспектілерінің бірі ретінде қарастырылды және адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі факторларының бірі ретінде танылады, бұл достықтың тілдік концептуализациясында да көрініс табады.

Адам өміріндегі әмбебап құбылыс бола отырып, «Достық» ұғымы - өзін толықтыратын маңызды белгілердің жиынтығы тұрғысынан әмбебап ұғым. Бұл ұғымды лингвистикалық тұрғыдан түсіндіру бұл тұжырымдаманың жан-жақтылығы мен көпкомпоненттілігін ашуға мүмкіндік береді.

Ғаламның қазақ тілдік бейнесінде де, орыс және ағылшын тілдік бейнесінде де «достық» жылы әрі нәзік сезіммен, үлкен сеніммен қолдау көрсету, көмек көрсету ұғымдарымен байланыстырылған. Осы ұғыммен байланыстырылған барлық фразеологизмдік тіркестер өз алдына жағымды эмоционалды қасиет тасымалдайды. Үш тілде де «достық» адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі, өзара сыйластық пен

түсіністікке негізделген тығыз қарым-қатынасы ретінде қарастырылады. Достар қарым-қатынастары құрметке, құштарлыққа, сүйіспеншілікке және түсіністікке толы жақын адамдар ретінде түсініледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қарашбаева, А. Концепт «дружба» в казахском и русском языках.–Астана: Графика, 2013.- 45 б.
2. WD – Webster’s Dictionary [Электронды ресурс]. – [Friendship | Definition of Friendship by Webster's Online Dictionary \(webster-dictionary.org\)](http://www.webster-dictionary.org) / (сілтемеге өткен күн:12.10.2022).
3. Кунин, А.В. Английская фразеология. Теоретический курс. – М., 1981.
4. Ляпин, С.Х. Концептология к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центрконцепта. Шығ.1. – Архангельск, 1997.
5. Онлайн қазақ-орысша сөздігі sozdik.kz [Электронды ресурс]. – [Казахско-русский словарь \(sozdik.kz\)](http://sozdik.kz) / (сілтемеге өткен күн: 15.10.2022).
6. Ашық сөздік Уикипедия: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі - Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. – 384 б. [Достық — Уикипедия \(wikipedia.org\)](http://wikipedia.org) / (сілтемеге өткен күн:17.10.2022).
7. LongmanDictionaryofContemporaryEnglish [Электронды ресурс]. – <https://www.ldoceonline.com/dictionary/friendship/>(сілтемеге өткен күн: 17.10.2022).
8. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка. – М., 1996.
9. Хасанов, Ғ.Х. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы: Ғылыми монография. Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, 2012. - 390 б. Екінші басылым.
10. Федулєнкова, Т.Н. Английская фразеология: Курс лекций. – Архангельск, 2000.

ӘОЖ 81.373

ПОНЯТИЕ "ДРУЖБА" В ПОЛИТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ НА АНГЛИЙСКОМ, КАЗАХСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Рыскалшева А. Б.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В данной статье рассматривается концепт «дружба» в лингвокультуре английского, казахского и русского языков. В статье, на основе сопоставительного анализа, рассматриваются фразеологические обороты, пословицы и поговорки трех языков. В заключении кратко описываются выводы этнокультурной специфики представления дружбы носителями английского, казахского и русского языков.*

***Ключевые слова:** концепт, концепт дружба, языковая картина мира, фразеологические обороты, пословицы и поговорки.*

УДК 37.013

КРЕАТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Канат Т.Қ. Доукарєева У.К., Кисметова Г.Н.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Для постоянно обновляющегося казахстанского образования, стремящегося отвечать всем социальным запросам современного общества и быстро реагировать на системное технологическое и научно-методическое развитие в сфере образования, необходима подготовка учителей-профессионалов, не просто владеющих набором специальных знаний и профессиональных умений, но и готовых быстро находить новые оригинальные разрешения профессионально ориентированных проблем, принимать взвешенные решения на основе имеющихся профессиональных представлений, умений, опыта и ценностных установок, то есть специалистов с хорошо сформированным профессиональным мышлением и развитыми креативными способностями. Таким образом, актуальность темы развития креативных способностей будущих учителей английского языка на занятиях лингвометодического цикла обусловлена запросами общества к школе выпускать гармонично развитую личность, умеющую находить креативные решения. И от методической подготовки учителя, у которого хорошо развито профессиональное мышление и который умеет подбирать методы и приемы для развития креативности у своих учеников, зависит решение задач развития современного общества. Целью данной статьи является разработка и описание креативных методов и приемов формирования лингвометодического мышления будущего учителя английского языка как одного из важнейших средств развития его креативных способностей. Методологическими основами послужили положения следующих исследовательских направлений в лингвометодике: системное, личностно-деятельностное, креативное, аксиологическое и функциональное.

Ключевые слова: лингвометодика, методика преподавания в педагогическом вузе, креативные методы и приемы, развитие лингвометодического мышления

В обществе, переходящем в эпоху цифровой цивилизации, особо остро будет ощущаться дефицит личностей, владеющих так называемыми “soft skills” (гибкими навыками), так как основная масса действий и операций будет осуществляться автоматически на основе технологий. Особое место в таких навыках занимает креативность, которая, по мнению авторов аналитического отчета (Лора Х. Липпман, Рене Райберг, Рэйчел Карни, Кристин А. Мур), подготовленного в 2015 году в США, представляет собой способность, которая легко может развиваться при создании особых условий, а при высокоразвитом уровне влияет на качество профессиональной деятельности и успешность личности [1]. И именно на плечи учителя ложится груз развития у школьников, будущих граждан цифрового мира, креативности как одного из необходимых социально-психологических навыков. Но для подготовки учителя, который сможет развивать в детях креативность, необходимо еще в процессе его подготовки в вузе формировать креативное профессиональное мышление, так как не востребованное в начале профессионального становления личностное креативное отношение к решению возникающих в работе различных неоднозначных ситуаций может так и остаться невостребованным и приведет в дальнейшем к утрате желания креативно работать. Чтобы соответствовать требованиям, предъявляемым обществом к современному учителю, он должен быть ориентирован не только на развитие креативного потенциала своих учеников, но и на постоянное саморазвитие, активное освоение новых моделей и технологий в образовательной деятельности, быть способным соотносить новое с уже известным, гармонично сочетать разные элементы, выстраивая на основе их комбинирования новые креативные продукты, построенные на взвешенном профессиональном решении, принятом с учетом личностных и ценностных смыслов, которые могут быть извлечены из сложившейся ситуации всеми ее участниками.

Таким образом, развитие креативного учителя – задача современного педагогического образования, соответственно, поиск новых методов и приемов развития креативности в профессиональном аспекте является наиболее важной современной задачей всех предметных методик.

При анализе работ российских и зарубежных психологов были выявлены основные различия между творчеством и креативностью. Так, Л. Б. Ермолаева-Томина указывала на то, что творчество – это процесс, а креативность – личностное качество; Т. А. Барышева и Ю. А. Жигалов считают, что творчество – процесс и результат, а креативность – «субъектная детерминанта творчества» В. Н. Дружинин, Р. Мэй, Е. Я. Басин и многие другие исследователи писали, что в акте творчества всегда присутствует акт бессознательного, спонтанность, неконтролируемость волей и разумом и, согласно исследованиям А. В. Брушлинского, инсайт; В. И. Загвязинский рассматривал творчество как продукт объективной новизны, связанной с получением результата деятельности, полезного для всего мира (новизна для всех, общественная значимость, высокая социальная оценка), а в креативности, как замечал Е. П. Ильин, новизна имеет субъективный характер, эта новизна, согласно работам и Е. Л. Яковлевой, основана на приобретении индивидуумом новообразований, то есть «человек видоизменяет себя самого» (новизна для себя) [2,3].

Нам близки позиции Г. В. Иваненко и Д. А. Леонтьева, которые считают, что креативность – это «творческий потенциал личности, способность находить нестандартные решения проблем», также идеи Г. В. Иванченко, М. Ю. Казарян и Н. В. Кошелевой о том, что креативность – «способность обнаруживать новые решения проблем или обнаружение новых способов выражения, привнесение в жизнь нечто нового для индивида»; креативность характеризуется поисками множественных решений проблемы, способностью отказаться от ее традиционного разрешения, в креативности новизна носит субъективный характер [3,4].

Таким образом, под креативным приемом в лингвометодической подготовке будущего учителя английского языка предлагаем понимать систему реализации креативного метода, в которой специальные задания, задачи и упражнения с учебным материалом приводят в процессе их выполнения к поиску нестандартных решений, связанных с образованием новых лингвометодических знаний и умений.

В качестве методов исследования использовались теоретическое изучение психолого-педагогической, лингвистической, лингвометодической литературы с целью определения теоретико-методологических основ креативного развития лингвометодического мышления студентов-словесников; анализ нормативно-правовой базы в сфере высшего педагогического образования; наблюдение за процессом лингвометодической подготовки студентов в вузе; анализ креативных продуктов студентов; педагогическое моделирование; проведение опытно-экспериментального исследования [5].

В процессе работы нами были выделены следующие креативные приемы извлечения лингвометодической информации и креативные методы закрепления лингвометодических знаний:

- анализ лингвометодических текстов, в основе которого лежит работа по извлечению новой методической информации, её обработка и интерпретация;
- лингвометодическая интерпретация лингвистического текста (разъяснение смысла или адаптация лингвистического текста с позиции применения его в преподавании английского языка);
- лингвометодический анализ текста (аналитическая работа учителя с текстами школьного учебника и дополнительными текстовыми материалами при подготовке к уроку, анализ включает полную экспертизу всего учебного материала по изучаемой теме с точки зрения соответствия его лингвистической и/или речевой теме, возможностям его

использования в неадаптированном виде или адаптация его и дополнение с учётом особенностей конкретного класса, выявление познавательных, воспитательных и развивающих возможностей материала, разбор, а также исследование и оценка не только дидактического материала, но и вопросов и заданий к упражнениям);

- сравнительный анализ лингвометодических источников (работа по повторению учебного лингвометодического материала; определение критериев сравнительного анализа материалов; классификация информации в соответствии с выделенными критериями; выводы на основе сравнения);
- исключение из поля «лишних» лингвометодических элементов (нахождение в перечне лишних, не имеющих отношения к лингвометодическому полю понятий, поиск обобщающего названия для всех остальных лингвометодических понятий);
- рецензирование лингвометодических материалов (оценочный критический анализ лингвометодической научной работы или работы однокурсника с кратким аналитическим воспроизведением взглядов автора работы на поставленную им лингвометодическую проблему и развернутой и аргументированной формулировкой отношения рецензента к основным идеям автора, интерпретацию основных положений рецензируемой работы в соответствии с лингвометодическими взглядами и убеждениями рецензента);
- составление тематического аннотированного списка литературы по лингвометодической теме (комплекс аннотаций научных лингвометодических работ, связанных с заданным проблемным лингвометодическим направлением, для каждой из аннотируемых работ создается отдельная аннотация, но завершается список обобщающим лингвометодическим выводом);
- составление реферативного лингвометодического обзора (краткое изложение основного содержания нескольких лингвометодических материалов по определенной теме, в отличие от обычного реферата основное содержание реферируемой литературы не интегрируется в единый текст, а располагается отдельными блоками, поэтому реферативный обзор в большей степени ориентирован на изучение авторских подходов, трактовок, интерпретаций заявленной лингвометодической темы, а не на описание определенной темы);
- составление фреймов – лингвометодических понятий, фреймов – логико-смысловых лингвометодических схем, фреймов-моделей, схем лингвометодических подходов, теорий (единицей содержания при таком подходе становится лингвометодическое понятие (терминологическое поле), теория (ее название может быть именем фрейма), затем следуют составные элементы понятия, элементы теории (научные понятия, принципы, на которых базируется теория), третий элемент – встраиваемость в общую систему (лингвометодическую терминосистему, концепцию или подход) и, наконец, практическое применение, при более подробном структурировании учебного материала можно выделить в качестве структурных элементов возможные гипотезы по развитию теории);
- составление интеллектуальных карт (mindmapping), или, как их еще называют, «интеллект-карт», «карт мыслей», «карт мышления», «карт разума», «карт ума», «ментальных карт» (графическое представление информации с выделением ядра и оформлением ее составляющих вокруг по радиальной схеме, что позволяет студенту не просто пассивно воспринять лингвометодическую информацию, но и развивает мышление, позволяя структурировать материал, сопоставлять новую информацию с уже освоенной; для мнемоники можно дополнительно пользоваться средствами инфографики (рисунки, графики, диаграммы, таблицы, списки и т. д.), а также пользоваться бесплатными электронными программами, например NodeMind Lite, MindMeister, Coggle, XMind, FreeMind, Mapul, WiseMapping, StormBoard, которые позволяют заносить и упорядочивать информацию, обмениваться ею, совместно вносить в нее изменения);

-перефразирование лингвометодических источников (передача своими словами сути лингвометодического текста с привлечением текстового лингвометодического материала и аргументирование его примерами и доказательствами из исходного текста и личного опыта; это готовит к научной деятельности в области методики преподавания английского языка, развивает навыки аннотирования и реферирования, учит самоанализу и самооценке);

-корнельский прием конспектирования (фиксирование лингвометодической информации в левой колонке по ходу слушания лекции или чтения источника, справа сразу после записи как элемент рефлексии записываются вопросы, возникшие в ходе первого этапа работы, свои дополнения, примеры, а в нижней части резюмируется, указывается основная лингвометодическая идея; позволяет быстро находить нужную информацию, так как при просмотре листов с записями легко обнаружить необходимую лингвометодическую информацию, времени на восстановление ее в памяти требуется меньше, так как отрефлексированная, присвоенная информация становится важным элементом целостного профессионального лингвометодического знания);

-составление проспекта темы (описание концепции лингвометодической темы: выявление названия методического явления, определение выполняемых им функций, выделение на основе анализа основных вопросов по данной теме);

Иногда для выполнения креативного задания необходимо выполнить поэтапно несколько заданий, в этом случае задание имеет вид кумулятивный вид: для выполнения первого задания необходимо выполнить всего одну операцию, выполнение второго задания требует обязательного решения первого задания плюс еще одна операция, в следующем задании, кроме двух выполненных, выполняется новая, третья, операция и т. д.

Подводя итог, необходимо указать, что к каждой методической теме должны быть составлены блоки заданий разного уровня сложности и разные по видам деятельности. Такой блок может быть решен студентами полностью на одном занятии или выходить за его рамки и выполняться на двух и более занятиях, иметь продолжение для самостоятельного выполнения.

В результате использования системы креативных приемов на занятиях по методике преподавания английского языка у студентов-филологов, будущих учителей, будет развиваться лингвометодическое мышление и креативные способности в области преподавания английского языка.

Список использованной литературы:

1. Workforce connections: Key soft skills that foster youth workforce success: toward a consensus across fields / L. H. Lippman, R. Ryberg, R. I. Carney, K. A. Moore. – 2015, June. – P. 38. – URL: <https://www.childtrends.org/>
2. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. 2016. – P. 12. – URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_FOJ_Executive_Summary_Jobs.pdf.
3. The Future of Jobs 2018. – P. 8. – URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf.
4. Дронова Т. А. Формирование интегрально-креативного стиля мышления будущих педагогов в образовательной среде вуза: монография. – 2-е изд. – М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2008. – С. 4.
5. Алейников А. Г. О креативной педагогике // Вестник высшей школы. – 1989. – № 12. – С. 29.
6. Андреев В. И. Педагогика высшей школы. Инновационно-прогностический курс: учеб. пособие. – Казань, 2008. – С. 12.

7. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростов. пед. ун-та, 2000. – С. 8.
8. Сериков В. В. Личностный подход в образовании: Концепция и технология: монография. – Волгоград: Перемена, 1994. – С. 21.
9. Скаткин М. Н. Активизация познавательной деятельности учащихся в обучении. – М.: Научно-исслед. институт общего и политехнического образования АПН РСФСР, 1965. – С. 5.

УДК 37.013

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛИНГВОӘДІСТЕМЕЛІК ОЙЛАУДЫ ДАМУДАҒЫ КРЕАТИВТІ ӘДІСТЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ

Канат Т.Қ. Доукариева У.К., Кисметова Г.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Заманауи қоғамның барлық әлеуметтік сұраныстарына жауап беруге және білім беру саласындағы жүйелі технологиялық және ғылыми-әдістемелік дамуға тез жауап беруге ұмтылатын үнемі жаңарып отыратын қазақстандық білім беру үшін арнайы білім мен кәсіби дағдылар жиынтығын меңгеріп қана қоймай, кәсіби бағдарланған проблемалардың жаңа бірегей шешімдерін тез табуға, білім беру саласында өлшенген шешімдер қабылдауға дайын кәсіби мұғалімдерді даярлау қажет. қолда бар кәсіби идеялардың, дағдылардың, тәжірибенің және құндылық көзқарастардың негізінде, яғни, кәсіби ойлау қабілеті жақсы қалыптасқан және шығармашылық қабілеті дамыған мамандар. Осылайша, лингвометодикалық цикл сабақтарында болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің шығармашылық қабілеттерін дамыту тақырыбының өзектілігі қоғамның шығармашылық шешімдер таба алатын үйлесімді дамыған тұлғаны шығаруға деген сұраныстарына байланысты. Қазіргі қоғамды дамыту міндеттерін шешу кәсіби ойлауы жақсы дамыған және оқушыларында шығармашылықты дамытудың әдістері мен әдістерін таңдай алатын мұғалімнің әдістемелік дайындығына байланысты. Бұл мақаланың мақсаты болашақ ағылшын тілі мұғалімінің шығармашылық қабілеттерін дамытудың маңызды құралдарының бірі ретінде лингвометодикалық ойлауын қалыптастырудың шығармашылық әдістері мен әдістерін әзірлеу және сипаттау болып табылады. Әдістемелік негіздер лингвометодикадағы келесі зерттеу бағыттарының ережелері болды: жүйелік, жеке-белсенді, креативті, аксиологиялық және функционалды.*

***Кілт сөздер:** лингвометодика, педагогикалық жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесі, шығармашылық әдістер мен тәсілдер, лингвометодикалық ойлауды дамыту.*

УДК 37.013

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Суюнгалиева А. Ж.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье описывается роль коммуникативного подхода в методике преподавания английского языка, основные пути развития коммуникативных компетенций учащихся при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: коммуникативные компетенции, коммуникативный подход, английский язык, методика обучения, языковые компетенции.

Образование – это мощнейшее средство формирования не только и не столько умственных способностей, сколько духовной, эмоционально-чувственной стороны личности, в определенной мере программирующей его развитие и жизненный путь. Современная парадигма образования предполагает философское переосмысление задач всей системы образования: как общего среднего, так и профессионального. Один из наиболее общих постулатов данной парадигмы – переход от знаний к компетенциям. В области обучения иностранным языкам уже в 60-е годы акцент был сделан на развитие коммуникативных умений в устной и письменной речи: на уровне как рецепции, так и продукции. На современном уроке иностранного языка еще преобладают высокий процент механических тренировочных упражнений, заучивание учебных тем и грамматических правил наизусть, преобладание репродуктивных видов деятельности над продуктивными даже на уровне развития письма и говорения у школьников и студентов, к сожалению, остается по-прежнему нормой, а не исключением из правил [1].

При выполнении заданий ВНО по иностранному языку требуются умения рассуждать, сравнивать, оценивать полученную информацию, интерпретировать ее с учетом сложившихся понятий и представлений, аргументировать собственную точку зрения. Способность запоминать огромное количество информации, становится невостребованным, что соответствует процессу перехода от знаниям к компетенциям, в том числе и коммуникативным.

Современные принципы коммуникативного обучения требуют учета соответствующих дидактических принципов «доступности», «возрастных и индивидуальных особенностей учащихся», «последовательности и систематичности в обучении». В своей работе учитель руководствуется следующими положениями, характерными для коммуникативного обучения общению на английском языке: о коммуникативной направленности обучения всем видам речевой деятельности и средствам языка, о стимулировании речемыслительной активности учащихся, об индивидуализации обучения, о ситуативной организации процесса, о новизне и информативности учебного процесса (И. Л. Бим, Е. И. Пассов) [2].

Коммуникативный метод обучения как вид речевой деятельности и средство общения включает в себя пять принципов:

- а) принцип речемыслительной активности,
- б) принцип индивидуализации при ведущей роли личностного аспекта,
- в) принцип функциональности,
- г) принцип ситуативности,
- д) принцип новизны.

Данные принципы полностью отражают закономерности коммуникативного обучения речевой деятельности.

Задача современного педагога - направить учащихся на овладение умением найти необходимую информацию и применить ее наиболее эффективно для решения поставленных задач.

Проблема устной речи на иностранном языке по праву считается одной из кардинальных в методике обучения иностранным языком и характеризуется все более глубоким проникновением в сущность речевой деятельности и отражением ее основных закономерностей и функций в учебном процессе [3].

Анализ литературы показывает, что при обучении иностранному языку практическая цель, т.е. приобретение определенных навыков и умений, всегда выдвигалась в качестве ведущей. Почему же тогда школьники, владея солидным запасом языкового материала, оказываются совершенно беспомощными вне урока в ситуациях естественного общения? Отсутствие мотивации в речевой деятельности учащихся, механическое выполнение речевых действий лишают речь говорящего таких характеристик, как коммуникативность, активность, сознательность и тем самым препятствует выходу накопленных умений в естественное речевое общение. Это частично объясняется тем, что овладение речевыми умениями, требующими большей мыслительной активности, творчества, откладывается на более поздний этап. В связи с этим обучение на начальном этапе, зачастую, ограничивается упражнениями в репродукции и комбинировании готовых форм.

В тоже время исследователи утверждают, что активное речевое поведение способствует более быстрому, прочному и сознательному усвоению языкового материала, преодолению психологического барьера при изучении иностранного языка и разрыва между накоплением языковых единиц и смысловым содержанием речевого продукта. Начальный этап обучения создает хорошую базу для достижения этих целей [4].

На начальной ступени обучения язык должен, прежде всего, рассматриваться как средство развития личности ребенка с учетом мотивов, интересов и способностей.

Через общение и деятельность на языке и через деятельность с языком ребенок развивается, воспитывается, познает мир и себя, т.е. овладевает тем духовным богатством, которое может дать ребенку процесс иноязычного образования.

Учитывая это, а также то, что методы, отражающие личностно-ориентированный характер иноязычного образования, должны отвечать таким требованиям, как:

- создавать атмосферу, в которой ученик чувствует себя комфортно и свободно;
- стимулировать интересы обучаемого, развивать у него желание практически использовать иностранный язык, а также потребность учиться;
- затрагивать личность ученика в целом, вовлекать в учебный процесс его эмоции, чувства и ощущения, соотноситься с его реальными потребностями, стимулировать его речевые, творческие способности;
- создавать ситуации, в которых учитель не является центральной фигурой;

Учащийся должен осознать, что изучение иностранного языка в большей степени связано с его личностью и интересами, нежели с заданными учителем приемами и средствами обучения, одной из форм нашей работы с учениками младших классов стало составление и проведение развлечений для детей старшего дошкольного возраста, изучающих английский язык на базе дошкольного образовательного учреждения, расположенного вблизи школы. Основной целью такой деятельности является создание атмосферы сотрудничества для развития чувства сопричастности и дружеских отношений между детьми, воспитание потребности принимать участие в общении на английском языке [5].

В 13 веке термин «*to communicate*» - «общаться» означал «*to have a common channel of passage*» - «иметь нечто общее», в 14 веке появились слова таким же корнем «*communicaton*» - «связь» и «*communicative*»-«коммуникабельный, общительный», в XVI в. - «*to communicate*» получает значение «*to give a share of, share in; receive, administer*».

В энциклопедии Britannica термин «компетенция» (от лат. *competere* - быть способным к чему-либо) определяется как знания и умения, которыми обладает человек в противовес непосредственной реализации этих знаний и умений в реальной жизни. Как известно, рассматриваемое понятие было введено или, точнее, возвращено в понятийный аппарат лингвистики, Ноамом Хомским. Ранее оно встречалось также у В. Гумбольдта и других языковедов, хотя и не получило в их работах достаточного обоснования

ираспространения. В понимании Н. Хомского термин «компетенция» обозначал способность, необходимую для выполнения определённой преимущественно языковой деятельности в родном языке. Этнолингвист Делл Хаймс, развивая теорию социолингвистики Хомского, вводит понятие «коммуникативная компетенция», связывая лингвистическую компетенцию с её социолингвистической применимостью в разных ситуациях реальной жизни. Хаймс определяет коммуникативную компетенцию, как внутреннее знание ситуационной уместности языка; как способности, позволяющие быть участником речевой деятельности.

Одним из важнейших методологических оснований, определяющим сущностную характеристику коммуникативности, выступает деятельностный подход в обучении и развитии личности. Данный подход базируется на теориях целенаправленной деятельности и речевой деятельности. Так как развитие обучающегося реализуется через «зоны ближайшего развития», которые формируются в процессе его обучения, в общении. Это положение Л.С. Выготского означает, что новое действие ребенок самостоятельно сможет сделать лишь тогда, когда сделает это во взаимодействии с другими. Другие исследователи А.А. Леонтьев и А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн подчеркивают, что в процессе реальных практических отношений, общей деятельности людей, речь через сообщение (выражение, воздействие) включает в него сознание человека. Благодаря речи сознание одного человека становится данностью для другого. Человек познает и осознает действительность, воздействуя на нее; познает предметное значение, оформляемое в слове, воздействуя на предмет и выявляя его функцию в системе общественной деятельности. Е.Э. Сысоева рассматривает понятие коммуникативной компетенции с точки зрения сформированности. Коммуникативную компетентность ученика она характеризует как определенный уровень сформированности личностного и профессионального опыта взаимодействия с окружающими, который требуется индивиду, чтобы в рамках своих способностей и социального статуса успешно функционировать в социуме.

По мнению И.Л. Бим, овладение иностранным языком заключается в достижении определенного уровня коммуникативной компетенции. «Таким образом, коммуникативная компетенция (как методическое понятие), выступающая как искомый результат обучения, – явление сложное, многокомпонентное». И.Л. Бим подчеркивает следующие компетенции как составляющие коммуникативной компетенции: лингвистическая компетенция, в т. ч. социолингвистическая; тематическая компетенция; социокультурная компетенция (поведенческая, в т. ч. этикетная, знание социокультурного контекста); компенсаторная компетенция; учебная компетенция.

Основное место при коммуникативном обучении иностранному языку занимают игровые ситуации, работа спартерном, задания на поиск ошибок, которые не только позволяют наращивать лексический запас, но и учат мыслить аналитически.

Иноязычное говорение является сложным интегрированным умением. Его отличает мотивированность, активность и самостоятельность говорящего, целенаправленность, связь с мышлением, ситуативная обусловленность. Любой связный текст несет в себе тематическую лексику и определенные грамматические явления, значения которых являются ключом к пониманию смысла. Уже на начальном этапе важно активизировать учебно-познавательную деятельность, развивать самостоятельность и творческий потенциал, вызывать потребность и желание высказаться, чтобы на продвинутом этапе сформировать критическое мышление, умение выразить свою точку зрения и обеспечить самореализацию личности ученика.

Опора на коммуникативный подход способствует оптимизации процесса обучения практически на всех этапах урока. Возьмем, к примеру, этап введения новой лексики по теме «Музыка». В учебнике выделены ключевые слова — оценочные прилагательные,

относящиеся к музыке, исполнителям, концертам. Стоит учителю предварительно поставить задачу, для решения которой необходимо использовать предложенные слова, как они становятся запоминающимися, вызывая у обучающихся воспоминания о реальных случаях взаимодействия с музыкой и желание похвалить одно исполнение и высказать недовольство с помощью предложенных слов.

Использование продуктивных методических приемов будет способствовать повышению интереса к изучению иностранного языка, развития познавательной активности, достижения высоких результатов.

Благодаря своей универсальности, гибкости и практичности, коммуникативный подход остается в центре внимания как отечественных, так и зарубежных ученых, продолжает развиваться, и будет еще долго предметом для исследования, совершенствования и развития в практике преподавания иностранных языков в стране и за рубежом.

Коммуникативно-ориентированное обучение подразумевает личностно-ориентированный подход, акцент переносится на самих обучающихся, им дается больше инициативы и свободы на занятии. Коммуникативный подход подразумевает обучение лексике, грамматическим структурам и функциям, так же, как и коммуникативным стратегиям, для того чтобы ученики могли успешно решать стоящие перед ними задачи в процессе общения.

Методические приемы, активизирующие коммуникативную деятельность, диагностический инструментарий помогут создать у ребёнка положительную психологическую установку при изучении английского языка и сделать учебный процесс мотивированным и целенаправленным.

Список использованной литературы:

1. [https:// infourok. ru/razvitie-kommunikativnoj- kompetencii -uchashih-sya-na-urokah-anglijskogo -yazyka-4417162.html](https://infourok.ru/razvitie-kommunikativnoj-kompetencii-uchashih-sya-na-urokah-anglijskogo-yazyka-4417162.html);
2. «Формирование коммуникативной компетенции обучающихся на уроках иностранного языка», Баимова Ольга Александровна, Екатеринбург, 2018;
3. «Формирование коммуникативной компетенции при изучении иностранного языка», Сабирова Р. И., международный научный журнал «Молодой ученик», № 11 (249) / 2019 г.;
4. «Обучение основным видам речевой деятельности», Бредихина И.А., Екатеринбург Издательство Уральского университета, 2018 г.;
5. Беляева, Е.В. Освоение студентами коммуникативной компетенции в процессе изучения иностранного языка / Е.В. Беляева // Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки». – 2020. – Т. 12, № 3. С. 75–86. DOI: 10.14529/ped200306

ӘОЖ 37.013

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ

Суюнғалиева А. Ж.

Западно - Казахстанский инновационно -технологический университет, г. Уральск

Аңдатпа: «Шет тілін оқыту кезінде коммуникативтік құзыреттілікті дамыту» атты мақалада аталған тәсілдің маңыздылығы туралы сипаттайды. Заманауи оқыту әдістемесіндегі коммуникативтік тәсілдің рөлі мен дамыту жолдары көрсетілген.

Сонымен қатар, заманауи жағдайда оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, коммуникативтік тәсіл, ағылшын тілі, оқыту әдістемесі, тілдік құзыреттілік.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХЫ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 630.182.2:574.472

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ БИОАЛУАНТҮРЛІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ЗЕЛЕНОВ АУДАНЫ МЕН ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ МАҢЫ МЫСАЛЫНДА)

Кенесарина К.Х.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. Мақалада Батыс Қазақстан облысының аумағында өсімдіктер мен өсімдіктерді зерттеуге, биоалуантүрлілікті сақтауға қызығушылық білдіретін мекендейтін жерлердің түрлері (дала, су тасқыны аудандары, агрохеноздар, тұқымдық ормандар, бордақылау алаңдары, орман белдеуі және т.б.) туралы мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер. биоалуантүрлілік, жер жырты, жайылымдар Қазақстанның Қызыл кітабы

Биоалуантүрлілікті зерттеу және сақтау саласындағы өркениеттің дамуының қазіргі жағдайында флора мен фаунаны біріздендіру (жаңа аумақтарға бөтен түрлердің енуі

нәтижесінде) және өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлерінің жойылу проблемалары өте өзекті болып табылады. Бұл мәселелерді шешуге кешенді түрде әрекет жасау керек [1].

Жануарлар мен өсімдіктер түрлерінің, қауымдастықтар мен экожүйелердің биоәртүрлілігін сақтау адамзаттың тұрақты даму принциптеріне көшу тұжырымдамасының ажырамас бөлігі болып табылады. Ағымдағы ахуал мен халықаралық міндеттемелерді негізге ала отырып, Қазақстанда биоәртүрлілікті сақтау және орнықты пайдалану процесін пайымдау. Биоәртүрлілікті сақтауды қамтамасыз етуге қабілетті өкілді Ұлттық экологиялық желіні қалыптастыруды; сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерді сақтау және қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды қамтиды; биоалуантүрлілік компоненттерін кешенді ұтымды және тұрақты пайдалану және т.б.

Батыс Қазақстан облысы Қазақстанның шаруашылық жағынан жақсы игерілген өңірі болып табылады. Соңғы жылдары мұнай және газ өнеркәсібінің қарқынды дамуы мұнай, газ және құбырлар, өнеркәсіптік нысандар, авто және темір жолдардың кең құрылысына әкелді. Мұның бәрі ландшафттардың өсімдік жамылғысына теріс әсер етеді, өйткені тек аздау ғана емес, сонымен қатар дала, орман және басқа да қауымдастықтардың толық жойылуы және олардың орнында тұрақтылығы мен өзін-өзі қалпына келтіру қабілетін жоғалтатын жана қауымдастықтардың қалыптасуы. Биоалуантүрлілікті зерттеу мен сақтаудың өзекті мәселелері шекаралық аумақтар үшін де, ірі қалалар мен олардың айналасындағы аумақтар үшін де ұсынылады [2].

Биоалуантүрліліктің деградациясының индикаторы өсімдік жамылғысының күйі – күн энергиясын жинақтауды, Органикалық заттардың синтезін, биосфераның газ, су балансын реттеуді жүзеге асыратын, рельефті тұрақтандыруға, эрозияға жол бермейтін топырақ түзілуіне ықпал ететін биосфераның негізгі буыны.

Батыс Қазақстан облысы Қазақстан Республикасының солтүстік-батысында орналасқан, Еуразияның орталық бөлігінде Еуразиялық дала және шөлді облыстарының түйіскен жерінде орналасқан. Мұнда маңызды субаймақтық шекаралар өтеді: солтүстік, орта және оңтүстік типтік-қауырсынды дала, қоңыржай шөлдермен ауыстырылады.

Өсімдік және топырақ жамылғысы бойынша облыста үш аймақтың элементтері бар: Облыстың солтүстігіндегі нағыз дала аймағы, орта бөлігінде шөлді дала (жартылай шөл), облыстың оңтүстік бөлігі арқылы шөлдер шекарасы өтеді. Облыс аумағының сипатталған жағдайы флораның байлығын қамтамасыз етеді – облыс флорасы үшін жоғары тамырлы өсімдіктердің 1256-дан астам түрі көрсетіледі, олардың ішінде 24-тен астам түрі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына (1981, 2010) және 180-ден астам түрі Облыстың Жасыл кітабына енгізілген (Петренко және т.б., 2011). Зерттеу нәтижелері 2016 жылы Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген өсімдіктердің 387 түрінің (өсімдіктердің 2-томы, 1-бөлім) Батыс Қазақстан облысының аумағында 19 отбасына жататын өсімдіктердің 36 түрі (Қазақстан Республикасының барлық "Қызыл кітап" өсімдіктерінің 10%) өсетінін көрсетті. 36 түрдің 9 түрі КСРО Қызыл кітабында, 21 түрі Қазақ КСР Қызыл кітабында ұсынылған [3,4].

Аумақтың рельефі жазық, теңіз деңгейінен биіктік облыстың солтүстік-шығысынан оңтүстік-батысына қарай төмендейді. Топырақ қара каштан, каштан, ашық каштан саз және сортаң. Дәнді-шөпті, дәнді-жусанды, жусанды-тамырлы өсімдіктер басым. Оңтүстік аймақтарда қоңыр топырақтар, сортаңдар мен сортаң топырақтар кездеседі, құмдар көп. Солтүстігінде-типчак-қауырсынды дала, солтүстігінде, Жайық өзені мен жол бойында орман қорғау белдеулері құрылды – терек, тал, емен, қайың, қарағаш және т.б., оңтүстік-батысында және солтүстігінде қарағайлар да өсіріледі. Климаты күрт континенталды, қысы суық, жазы ыстық, құрғақ, күздің аяғы мен көктемнің ерте аязы, қысқы еруі және атмосфералық ылғалдың жеткіліксіз тұрақсыздығы. Климаттың қалыптасуы қоңыржай

ендіктердің континентальды ауа массаларының әсерінен жүреді, бірақ Орталық Азияның арктикалық және тропикалық ауа массалары еркін енеді. Жыл бойы қатты жел соғады, жазда құрғақ жел жиі болады. Қаңтардың орташа температурасы -14°C дейін, Шілдеде $+25^{\circ}\text{C}$ дейін. жауын-шашынның жылдық мөлшері аймақтың оңтүстігінде 250 мм - ден, ал солтүстігінде 400 мм-ге дейін жетеді [5].

Зеленов ауданы Батыс Қазақстан облысының солтүстік бөлігінде орналасқан, Ресей Федерациясының Самара (Большечернигов ауданы), Саратов (Озинский, Перелюбский аудандары) және Орынбор (Первомайский, Ташлин аудандары) облыстарымен шектеседі. Аудан аумағында 3 халықаралық трассалар өтеді: Самара-Шымкент, Орал-Саратов және Атырау-Самара, сондай-ақ Киев-Мәскеу және Ташкент-Саратов темір жолы. Аумақтың рельефі-оңтүстігінде өзендермен, арқалықтармен және құрлықтармен қиылысқан ойпатты жазық және солтүстігінде толқынды-Батпақты (үлкен сырттың сілемдерінің су алабы) биіктігі 100 метрге дейін немесе одан да көп. Аудан аумағында Жайық өзені ағып жатыр[6].

Зеленов ауданында облыс орталығы болып табылатын Орал қаласы орналасқан, ол арқылы республика ішіндегі елді мекендерді де, республиканы да сыртқы көршілерімен байланыстыратын көптеген көлік жолдары өтеді. Бұл өсімдіктер мен жануарлардың бөтен түрлерінің диаспораларын олардың ауқымынан тыс тасымалдаудың негізгі агенттерінің бірі болып табылатын көлік. Орал Орал өзенінің орта ағысының оң жағалауында және Шаған өзенінің төменгі ағысының сол жағалауында, биік және тік өзендері бар дала жазығында орналасқан. Шағанның оң саласы-Деркөл өзені, қала мен оның маңындағы Деркөл ауылының жанынан ағып өтеді. Ең биік таулы – ысқырық-қала маңындағы Зачаганск және Круглоозерное ауылдарының арасында орналасқан тау.

Осылайша, Орал қаласының маңында ғана салыстырмалы түрде шағын ауданда тіршілік ету ортасының бірнеше түрі шоғырланған (дала, Жайылма учаскелері, агроценоздар, байра ормандары, бор учаскелері, орман белдеулері және т.б.), олардың әрқайсысы флора мен өсімдіктерді зерттеу, биоәртүрлілікті сақтау тұрғысынан қызықты. Кейбір учаскелер оларға негізгі ботаникалық аумақтарды бөлу үшін өте перспективалы болып табылады, олардың негізгі міндеті аса құнды түрлердің ең маңызды учаскелері мен мекендеу орындарын анықтау және қорғау болып табылады.

Дала учаскелерінің флорасында жоғары тамырлы өсімдіктердің 310-нан астам түрі болуы мүмкін (Мендібаев, 2010), флораның таксономиялық құрылымы Голарктикалық флористикалық патшалықтың қоңыржай ендіктерінің флорасына сәйкес келеді, жетекші отбасылардың спектрі бойынша флора Еуразиялық дала аймағында орналасқан дала флорасына жақын. Флораның географиялық ерекшелігін хронологиялық (географиялық) талдау арқылы зерттегенде флорада 20-дан астам элемент (кең арельді және көші-конгенетикалық элементтер, сондай-ақ ауқымы шектеулі түрлер) анықталады. Флорада сирек кездесетін және қорғалатын түрлердің жалпы санының 10% - ы анықталады.

Орал үстірті мен жалпы сырттың типтік-қауырсынды далаларының арасында ірі жыралар мен арқалықтарда орналасқан байра емен ағаштарының флорасында өсімдіктердің 190-нан астам түрі тіркелген, олардың 14-і сирек кездеседі, Қазақстанның Қызыл кітабына (1981) және Батыс Қазақстан облысының жасыл кітабына енгізілген.

Оралдың орта ағысындағы ақ дала алқаптары мен шөгінділерінде жер асты сулары деңгейінің төмендеуіне, климаттың құрғауына, өрттерге, антропогендік және техногендік әсерге байланысты соңғы жылдары орман экожүйелерінің ауданы қысқарып, түрлер құрамына қатысты кедейленуде. Жайылмалы орманның барлық тауашаларын үйеңкі және күл қауымдастықтары алып жатыр-бөтен түрлерден пайда болған антропогендік жаңа қосалқы қауымдастықтар.

Агроэкожүйелерге адам құрған және реттейтін егістік жерлер, бактар, орман-саябақ екпелері, топырақ қорғау және жол бойындағы орман белдеулері, кен орындары, жақсартылған жайылымдар және т.б. жатады.

Жайылымдар мен шабындықтарда орын алатын ұтымсыз пайдалану және деградация процестері теріс әсер етеді және бұл түрлерді өте осал етеді. Оның негізгі себептеріне антропогендік әрекеттің теріс әсері және тіршілік ету ортасының өзгеруі жатады. Тиісінше, деградацияланған учаскелерде табиғи ландшафттармен салыстырғанда биоәртүрлілік төмендейді және күрт өзгереді.

Елдің экономикалық дамуының өсу қарқыны және табиғи ресурстарды пайдалануды күшейту жағдайында табиғатты аумақтық қорғау жүйесін одан әрі жетілдіру мәселесі өзекті болып отыр. 1997 жылы Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясы жарияланып, «Қазақстан 2030 жылға дейін таза ауасы мен мөлдір суы бар таза және жасыл елге айналуы тиіс» деп жариялады. Осы мақсаттарға қол жеткізу құралдарының бірі ЕҚТА жүйесін құру болып табылады.

Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы конвенцияға сәйкес жеке елдің шегінде әкімшілік аймақ нақты аумақтың табиғи объектілерінің кадастрын жасау қажет. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесі экологиялық жүйені сақтау және тұрақты дамыту үшін маңызды механизм болып табылады, нәтижесінде жануарлар мен өсімдіктер әлемінің түрлік әртүрлілігі.

Аумақтардың фитоәртүрлілігін сақтау континенттік экожүйелер үшін әртүрлі деңгейдегі Биоәртүрлілікті сақтаудың негізі болып табылады. Бұл жағдайда биоалуантүрлілік дұрыс ұйымдастырылған ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда азаяды. Қазіргі уақытта Батыс Қазақстан облысында қатаң күзет режимі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жоқ. Облыс аумағы шегінде ресми мәртебесі бар 200-ден астам табиғи мұра объектілері анықталды, оның ішінде Республикалық маңызы бар 3 мемлекеттік қаумалдар объектісі, жалпы ауданы 460 мың гектардан астам 5 қаумал және облыстық маңызы бар 2 табиғат ескерткіші, соңғы жылдары флора мен фаунаны қорғау үшін мемлекеттік табиғи резерваттардың жобалары дайындалды. Көптеген ғалымдардың пікірінше, ең перспективалы - дәстүрлі табиғатты пайдалану процесінде биоәртүрліліктің сақталуын қамтамасыз ететін ерекше басқарылатын дала аумақтарының нысаны.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андерсон Ш. Идентификация ключевых ботанических территорий. Руководство по выбору участков в Европе и основа развития этих правил для всего мира // М.: Представительство Всемирного союза охраны природы (IUCN) для России и стран СНГ, 2003. 40 с.
2. Байдулова Л. А., Булатова К. Б. Проблемы сохранения живого наследия Кирсановского заказника Западно-Казахстанской области // Вестник КазГУ. 2011. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/12099>.
3. Воронкова Е. В. Байрачные дубравы бассейна среднего течения р. Урал как ключевые ботанические территории Западно-Казахстанской области // Поволжский Экологический журнал. 2012. №4. С. 459–463.
4. Дарбаева Т. Е., Утаубаева А. У, Цыганкова Т. А. Растительный мир Западно-Казахстанской области. Уральск, 2003. 92 с.
5. Дарбаева Т. Е., Чукалина О. Н. Современное состояние тополевого леса в среднем течении Урала в пределах Западно-Казахстанской области // Вестник Мордовского университета. №4. 2011. С. 128–133.
6. Калмурзаева Б. С. Сохранение и устойчивое использование биоразнообразия Казахстана // Биология, химия, окружающая среда и медицина: новые технологии,

- исследования и разработки: сборник научных трудов по материалам I Международной научно-практической конференции. Казань, 2017. С. 62–66.
7. Каталог растений Западно-Казахстанской области. Уральск, 2011. 288 с.
 8. Красная книга Казахской ССР. Ч. 2. Растения. Алма-Ата, 1981. 260 с.
 9. Красная книга Республики Казахстана. Алматы: ДПС, 2010. 322 с.
 10. Мендыбаев Е. Х. Характеристика флоры степной зоны Западно-Казахстанской области // Вестник КазГУ. 2010. Режим доступа: <https://articlekz.com/article/12101>.
 11. Мырзагалиева Ж. Ж., Станис Е. В. Редкие виды растений в пределах особо охраняемых природных территорий степной экосистемы Западно-Казахстанской области // Международный научно-исследовательский журнал. International Research Journal. №5 (47). 2016. С. 85–87.
 12. Петренко А. З., Джубанов А. А., Фартушина М. М. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. 176 с.
 13. Петренко А. З., Джубанов А. А., Фартушина М. М., Чернышев Д. М., Тубетов Ж. М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. Кадастр объектов природного наследия. Уральск: Изд-во РИО ЗКГУ, 2001. 194 с.
 14. Петренко А. З., Ли К. А., Дебело П. В. Природа Уральской области и ее охрана. В 2 ч. 1991.
 15. Рамазанов С.К. Природное наследие Северного Прикаспия (на примере Западно-Казахстанской области) // Степи Северной Евразии. Материалы VI Международного симпозиума и VIII Международной школы-семинара "Геоэкологические проблемы степных регионов". Оренбург: ИПК "Газпромпечат", 2012. С. 606–609.
 16. Чибилёв А. А. Заповедное дело в степной зоне Евразии // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2015. №6 (56). С. 175–177.

ӘОЖ 502/504:37.03

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И СОХРАНЕНИЯ БИОРАЗНООБРАЗИЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (НА ПРИМЕРЕ ЗЕЛЕНОВСКОГО РАЙОНА И ПРИГОРОДА УРАЛЬСКА)

Кенесарина К. Х.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** В статье представлены данные о типах местообитаний (степные, пойменные участки, агроценозы, байрачные леса, участки мелов, лесополосы и др.) на территории Западно-Казахстанской области, представляющих интерес для изучения флоры и растительности, сохранения биоразнообразия. Отмечены участки, которые являются перспективными для выделения на них ключевых ботанических территорий.*

***Ключевые слова:** биоразнообразие, распашка, пастбища Красная книга Казахстана*

ӘОЖ 502/504:37.03

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ 4К МОДЕЛІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Джумакаева К.С., Джумакаева Б.С., Мендигалиева А.С., Утепова М.С.

БатысҚазақстанинновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
№6 “Шолпан” мектепке дейінгі ұйымы, Орал қ

Аннотация. Мақалада қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар туралы айтылады және олардың білім беру процесінің деңгейіне әсері атап өтіледі және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды қолдану бүкіл оқу процесін өзгертуге мүмкіндік береді және мұғалімге оқу процесіне жаңа формалар мен әдістерді енгізуге мүмкіндік береді, бұл сабақты қызықты етеді. Таным процесінде мұғалім мен оқушылардың бірлескен іс-әрекеті, оқу материалын игеру таным процесіне өзінің ерекше жеке үлесін қосады: білім, идеялар, іс-әрекет тәсілдері алмасады.

Кілт сөздер: Қоршаған орта, 4к моделі, білім, әдістер, дағды.

Балаларды ХХІ ғасырда өмір сүруге, еңбек етуге және сол қоғамның азаматы болуға дайындау қарапайым міндет емес. Жаһандану, жаңа технологиялар, көші-қон, нарықтық өзгерістер, елдер арасындағы бәсекелестік, саяси қатерлер мен экологиялық проблемалар секілді бірқатар мәселелер ХХІ ғасырда оқушыларға қажетті білім, білік пен дағдыларды дамытуды талап етеді. Педагогтер, министрліктер мен үкімет, оқу орындары, жұмыс берушілер мен зерттеушілер бұл қабілеттерді ХХІ ғасырдың білігі, неғұрлым жоғары деңгейде ойлау қабілеті, оқытудың неғұрлым терең нәтижелері, сондай-ақ кешенді ойлау және коммуникативтік дағдылар сияқты терминдер негізінде анықтайды. [1]

Қазіргі кезеңде ХХІ ғасыр білімі мен білік-дағдылары ұғымдарына көптеген анықтамалар беріліп жүр. Бүгінгі дәрісімізде ХХІ ғасыр дағдыларына берілген бірқатар анықтамаларға шолу жасаймыз. Алдымен Мельбурн университеті базасында Cisco, Intel и Microsoft корпорациялары әзірлеген ХХІ ғасырдағы Оқыту және бағалау білігі бойынша Консорциумның (AT21CS) берген анықтамасына тоқталуға болады. Аталған консорциум құрамына Австралия, Финляндия, Португалия, Сингапур, Ұлыбритания және АҚШ кіреді. Консорциум жаңа ғасырда қажетті білім-біліктер мен құндылықтарды, этикалық қатынастар мен ұғымдарды төрт дәреже бойынша топтастырады:

- *Ойлау тәсілдері:* креативті және инновациялық ойлау, сыни ойлау, проблемаларды шешу, шешім қабылдау және оқу үшін оқыту (*метакогниция* немесе *метатаным*).
- *Жұмыс тәсілдері:* коммуникация және бірлесіп әрекет ету.
- *Еңбек құралдары:* ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану білігі және ақпараттық сауаттылық.
- *Өмірлік дағдылар:* азаматтық ұстаным, өмір мен мансап, жеке және әлеуметтік жауапкершілік, оның ішінде мәдени сауаттылық және құзыреттілік.

Ғалымдар қоршаған ортаны тануда адамға қажет осы мәселені зерттеп бірнеше жүздеген жұмыс берушілер арасында ХХІ ғасыр дағдыларына байланысты сұхбат жүргізіп, соның негізінде «өмір сүрудің жеті дағдысын» ұсынды:

1. Сын тұрғысынан ойлау және проблемаларды шешуге қабілеттілік.
2. Ынтымақтастық және көшбасшылық.
3. Зеректік және бейімделуге қабілеттілік.
4. Бастамашылдық және іскерлік.
5. Тиімді ауызша және жазбаша коммуникация.
6. Ақпаратты алу және талдау білігі.
7. Білімге құмарлық және қиял.

Осы топтастыру нәтижесінде қоршаған ортаны танудың 4 К моделі жасақталды.

**Креативтілік Коммуникативтілік Командалықжұмыс Сын тұрғысынан ойлау
Сын тұрғысынан ойлау**

✓ Тек қана оқу үшін ғана емес, өмірде қажетті ойлау дағдыларын қалыптастыру;

- ✓ Мәселені көре білуге;
- ✓ Стандартты емес шешімдерді табуға үйрету;
- ✓ Сұрақтар қоюға ,түрлі дәлелдер айту;
- ✓ Өз іс-әрекеттеріне талдау жасауға;
- ✓ Істеген жұмыстарына баға беруге және бағалауға;

Креативтілік

- ✓ ойлауда, сезінуде, қарым –қатынас жасауда, икемділік
- ✓ -сондай-ақ іс-әрекеттің жеке түрлерінде, бірегейлігі;
- ✓ жеке тұлғанемесеоныңжекежақтарын;
- ✓ бөлшектердіқосуарқылыжетілдіруқабілеті;
- ✓ мәселенішешу қабілеті, яғниталдауқабілеті;

Командалықжұмыс

Ынтымақтастық–кәсібисалағақарасты құзыреттілікпен тығыз байланысты. Жалпы мақсатты және оған жету жолындағы рольдерді айқындай отырып, оның нәтижесін бағалай алу қабілеті.

- ✓ Мақсат қою оған қол жеткізу;
- ✓ Бірлесіп жұмыс істеуге үйрету;
- ✓ Жалпы жауапкершіліктерін дамыту;

Коммуникативтік дағдылар

- ✓ Сөздік- логикалық ойлауды дамытуға арналған ойындар және жаттығулар;
- ✓ Келіссөздер жүргізу және байланыс орнату,
- ✓ әңгімелесушіні тыңдау және өз көзқарасын жеткізу қабілеті өмірлік дағдыға айналдыру

Осы технология аясында қоршаған ортаны тануда мына әдістерді қолданамыз:

- 1.Белбеу әдісі- Сабақтың жаңа тақырыбын ашу
- 2.“Блум таксономиясы тәсілі.Блум түймедағы (әр топтан бір-бір адамнан шығады, мысалы: 6- студент шықты бір –бір сөйлемнен айтады, сондажалпы бір әңгіме құрастырылып шығады)
- 4.Жеміс ағашы (өзі –өзі бағалау, қандай денгейді екенін біледі)
5. Пицца әдісі.Сабаққа байланысты күрделі тапсырма беру
- 6.Бес саусақ әдісі (сабақтың соңында сұрақтар әр саусақта сұрақтар болады, не қызықты болды, неге қол жеткіздің, не қиын болды, не ұнады, не ұнамады)
- 7.Сәйкестендіру- берілген тапсырмаға байланысты Лулия шеңберін қолдану,
8. 3 Қ-стратегиясы-(құнды,қызықты, қиын деп қортынды жасауға болады).[2,3]

Білім беру ұйымдарында балалардың бойында ХХІ ғасыр білік-дағдыларын дамытудың да азаматтық себептерінің өзіндік негізі бар. Жас ұрпаққа азаматтық білім қажет, дегенмен олардың азаматтық сана-сезімінің өсуіне ықпал ету үшін мемлекет және азамат туралы ақпаратты жаттатып, қайта айтқызу жеткіліксіз болып табылады.

Сонымен қатар олардың не үшін және қалай жауапты азамат болуы керектігін білуі аса маңызды. Бұл балалардың жаңалық мәліметтерін талдай білуі, өз ұстанымын анықтауы және ақылға салып дауыс бере білуі үшін қажет. Оларға болашақта қоғамдық міндеттерді шешу стратегияларын қарастыру және ұсыныстар жасай білу үшін қиындықтарды жеңе білу қабілеті қажет. Тиімді ауызша және жазбаша коммуникацияға қабілеттілік оларға өз пікірін білдіру, өз құқықтарын қорғау, жаңа стратегияларды ұсыну үшін қажет болады. [4,5]

Жоғары айтылғандарды түйіндей келе, 21 ғасырда балалар игеруі тиіс негізгі 16 дағдыны бөліп көрсетуге болады. Алған білімдерін күнделікті өмірде қолдануына іргелі білім негіздері немесе функционалды сауаттылық ықпал етеді. Олар:

1. Оқу сауаттылығы
2. Математикалық сауаттылық

3. Ғылыми-жаратылыстану сауаттылығы
4. АКТ- сауаттылығы
5. Қаржы сауаттылығы
6. Мәдени және азаматтық сауаттылық

Ал, балалардың күрделі тапсырмаларды шешуіне құзыреттіліктері негіз болады. Құзыреттіліктері 4К моделі негізінде жүзеге асырылады. Олар: сыни ойлау, креативтік, коммуникативтілік дағдылар мен командада жұмыс істеу. Балалардың құбылмалы, ақпараттар жылдам өзгертін заманда өз міндеттірін шешуге келесі тұлғалық қасиеттер негіз болады: Білімқұмарлық; бастамашылдық; табандылық/қайсарлық; икемділік, көшбасшылық, әлеуметтік және мәдени сауаттылық.

1-кесте. XXI ғасырда балалар игеруі тиіс 16 дағдылары

XXI ғасыр дағдылары		
Иргелі білім негіздері / функционалдық сауаттылық	Құзыреттіліктер	Мінезі
<i>күнделікті өмірде негізгі дағдыларды қалай қолданады?</i>	<i>күрделі тапсырмаларды қалай шешеді?</i>	<i>құбылмалы жағдайларда өз міндеттерін қалай шешеді?</i>
1. Оқу сауаттылығы 2. Математикалық сауаттылық 3. Ғылыми-жаратылыстану сауаттылығы 4. АКТ- сауаттылығы 5. Қаржы сауаттылығы 6. Мәдени және азаматтық сауаттылық	1. Сын тұрғысынан ойлау/ проблеманы шешу 2. Креативтілік 3. Коммуникация / Қатынас 4. Командада жұмыс/ БІнтымақтастық	1. Білімқұмарлық 2. Бастамашылдық 3. Табандылық/қайсарлық 4. Икемділік 5. Көшбасшылық 6. Әлеуметтік және мәдени сауаттылық
Үздіксіз білім		

Қорыта келгенде осы 4к моделінің стратегияларын қолдану барысында мынадай нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- Білім алушылардың оқуға қызығуы;
- Іскерлік дағдысының дамуы;
- Ойлау белсенділігі, тапқырлығы;
- Өзіне деген сенімі қалыптасады бастады.
- Балалар басқалармен қарым-қатынас жасай біледі;
- Басқаларды тыңдап кезкелген жауап қасыйластық, түсіністік пен қарайды;
- Өз ойын топ алдында ашы қайтып қорғай біледі;
- Өз бетінше ізденуге үйретеді;
- Сабаққа деген белсенділігі жоғары бола бастады.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде бүгінгі күн талабына сай сауатты, білімді балалар тәрбиелеуге болады. Ол үшін көп ізденіп, көп оқып, ізденіс үстінде болу керек. [6]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аслан Саринжипов рассказал о проблемах дошкольного образования [Электронный ресурс]. URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/47635/aslan-sarinzhipov-rasskazal-o-problemah-doshkolnogo-obrazovaniya.html> (дата обращения: 07.02.2016).
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстанна 2011—2020 годы, Астана, 2010, — 85 б.
3. Қабдықайырұлы Қ. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: РБК, 1999.

4. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқумен жазу арқылы дамыту // Білім-Образование - 2006. - №6. 3-4 б
5. Гурьев С.В. Влияние современных информационных технологий на развитие детей дошкольного возраста // Современное дошкольное образование. – 2018. – №1. – С.61–68.
6. Сухорукова Е.П. Особенности исследования креативности дошкольников на основе концепции креативности Р. Стернберга / Е.П. Сухорукова, Г.Н. Бухер, Е.Г. Бахолдина и др. // Вопросы гуманитарных наук: журнал. – 2012. — №6. – С.100-101.

УДК 502/504:37.03

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОДЕЛИ 4К В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Джумакаева К.С., Джумакаева Б.С., Мендигалиева А.С., Утепова М.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Дошкольная организация №6 “Шолпан”, Город Уральск

Аннотация. В статье идет речь о современных педагогических технологиях и отмечается их влияние на уровень образовательного процесса и рассматриваются вопросы применения современных педагогических технологий позволяющих видоизменить весь процесс обучения и дающих возможность учителю вносить в учебный процесс новые разнообразные формы и методы, делая урок более интересным. Совместная деятельность учителя и учащихся в процессе познания, освоения учебного материала вносит в процесс познания свой особый индивидуальный вклад: идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности.

Ключевые слова: окружающая среда, модель 4к, знания, методы, навыки.

УДК 002.6:024

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ КРАЕВЕДЧЕСКОЙ БАЗЫ ДАННЫХ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ УНИВЕРСИТЕТА

Кунуспаева М.М, Бегилова Г.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Новый век – век цифровизации. Сегодняшнее молодое поколение, в том числе и взрослые, больше времени проводят в социальных сетях и начинают читать электронные ресурсы. Таким образом, потребность библиотеки в читателях стала снижаться. Чтобы не потерять имидж библиотеки, мы должны идти в ногу со временем, учиться жить в цифровой среде.

Ключевые слова: патриотизм, краеведение, цифровизация, библиотека.

На сегодняшний день развития патриотизма среди молодежи является одной из основной задачи нашего государства. Ведь молодежь это будущее нашей страны. Для того чтобы развивать патриотизм среди подрастающего поколения мы в первую очередь должны привить любовь к родному краю и гордость за своих земляков. Огромный вклад в развитие патриотизма вносят библиотеки, и краеведение является одним из приоритетным направлением библиотечной деятельности. Собрать, сохранить, систематизировать

краеведческие документы, обеспечить оперативный доступ к краеведческой информации - одна из главных задач библиотеки [1].

Последние годы стали временем возрождения и развития краеведения в казахстанских библиотеках. При этом мемориальная функция, связанная с накоплением знаний, призвана сегодня не только сохранять память для последующих поколений, но и воспроизводить местные традиции. Это придает краеведческой работе библиотек особое социальное звучание: она воспринимается как средство воссоздания социальной памяти «Малой родины».

Наступил новый век - век цифровизации. Нынешняя молодое поколение, да и старшее в том числе стали больше проводить время в социальных сетях и читать электронные ресурсы. Таким образом читательский спрос библиотек стал уменьшаться. Для того, чтобы не потерять имидж библиотеки мы вынуждены шагать в ногу со временем, научиться жить в цифровой среде [2].

Сегодня для того чтобы удовлетворить запросы нашего читателя мы активно работаем с общественными организациями села и совместно проводим мероприятия, на которых используются мультимедийные ресурсы, QR-коды, снимаем и выпускаем видеоролики, создаем электронные базы данных, то есть оцифровываем краеведческую литературу. В 2018 году при открытии коворкинг центра «Шабьт» при детской модельной библиотеки мы создали электронную краеведческую базу, ведь нынешняя молодежь больше воспринимает информацию через цифровой формат [3]. (То есть читают электронные книги просматривают видео в социальных сетях и тд.) Часть краеведческой литературы мы получили от областной универсальной научной библиотеки имени Ж.Молдагалиева, другую часть мы оцифровали книги наших местных писателей, получив от них авторское разрешение, также сюда же внесли проекты по краеведению, созданные нашими пользователями библиотеки. Например книги Т.А.Абдрахманова, Г.Утебалиева, Т.В.Кудряшовой, такие проекты как Писатели Приуралья, История земли Дарьинской, Дарьинское городище и другие.

Работая по программе «Туған жер» ведем проект «Знай историю уважай личности». Создаем и выпускаем видео-ролики о знаменитых людях нашего района и села

- Чамчинян Вардан Шноркович «Гигант, рожденный целиной» - Социалистического труда

- «Женщина, в тебе эпоха» о Рычковой Марии Ивановне – почетном жителе нашего села

- Смак Василий Максимович «Труженик села»

- Белинский Анатолий Зотович «Ветеран труда и тыла»

- Шохина Вера Кузьминична «Немного о себе...»

- Смак Ольга Александровна «Женщина - лидер»

- Калашникова Надежда Михайловна «Мне не нужна судьба иная»

- Ермилова Галина Александровна «Заслуженный учитель Казахстана»

- Ибрашева Калима Илеуовна «Мой первый учитель»

- Бердикулова Танзиля Мухитовна «Полвека в библиотеке», заслуженный работник культуры и др.

В рамках Проекта «Жизнь замечательных людей», был выпущен цикл роликов под названием «Судьба края в лицах»

- «Библиотекры – звучит гордо» - о Мухамбетовой Канзили Мухитовны

- «Легенда педагогического труда» - о Павлюк Маргарите Эдуардовне, Багайдиной Светлане Николаевне, Калпаковой Александре Ивановне

- В рамках проекта Литературное Приуралья был выпущен цикл видео – альманаха, в каждой ее части он рассказывал о своих книгах, которых отразил историю Дарьинска, судьбы людей нашего села и так далее.

Ну и конечно какая пропаганда краеведения без любви к родному краю, ее природе и экологии.

Наша М одельная детская библиотека с 2010 года работает по программе «Живи в гармонии с природой» . Цель которой научить подрастающее поколение видеть красоту природы, защищать и сохранять ее, воспитывать любовь к природе родного края. В рамках данной программы было реализованно не мало проектов, такие как «Дарьинское городище», «Село Дарьинское – царство озер», «Экологическое состояние деревьев села Дарьинское», «Урал река дружбы» и другие.

Результатом работы нашей библиотеки по популяризации краеведческих знаний является удовлетворение читательских запросов, привлечение новых пользователей, и главное, воспитание чувства патриотизма и любви к своему селу району, краю.

Современная краеведческая деятельность библиотек – это новый этап в развитии библиотеки как социального института. Вся многогранная работа библиотек по формированию краеведческих ресурсов и их продвижению способствует повышению ее статуса и формированию положительного имиджа [4].

История казахского народа, как и всего многонационального населения республики, интереснейшая составная часть общечеловеческой судьбы. Об этом убедительно говорят и факты из прошлого. В биографии нашего района еще немало «белых пятен», многое еще требует дальнейшего кропотливого исследования историков и краеведов. Вся литература о крае, которую мы можем собрать, накопить должна дойти до наших читателей.

И именно благодаря "цифре" удается сохранять, давать вторую жизнь древним рукописям и фолиантам, письмам и т.д.: ветхим, но очень ценным изданиям. Что позволяет нам сохранить историю нашего края для нашего будущего поколения. Не говоря о том, что цифровизация библиотек позволяет вывести обслуживание посетителей на качественно новый уровень. Теперь доступ к ресурсам и услугам библиотек возможен в режиме 24/7 из любой точки земного шара.

Библиотеки постепенно становятся частью не только отечественной, но и мировой информационной инфраструктуры. Цифровые технологии в библиотеке оказывают значительное влияние на способы поиска и получения информации, а электронные книги трансформируют привычные формы чтения.

Как сказал Д. С. Лихачёв: «Любовь к родному обществу, знание его истории - основа, на которой только и может осуществляться культура всего общества... Память – это не сохранение прошлого, это забота о будущем».

Именно для того, чтобы сохранить всю нашу историю для будущего поколения, а также продвижение краеведческой литературы мы должны полностью перейти на цифровой формат работы.

Список использованной литературы:

- 1.Азарова.В.А. Обслуживание читателей: техника профессионального поведения.- Самара,1998.-146с.
- 2.Дулатова.А.Н.Информационная культура личности: Учебное методическое пособие / А.Н.Дулатова,Н.Б.Зиновьева.-М.:Либерея-Биб-информ,2007.-176с.
- 3.МукосееваИ.Библиотечное дело: новые документы// Кітапхана.-1994.-№2-С.-19-25
- 4.Зеленцова Т.В. Руководитель и его роль в конфликте //Мир библиотеки.-№2.-2005.-С.27

УДК 002.6:024

УНИВЕРСИТЕТТІҢ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ӨЛКЕТАНУ ДЕРЕКҚОРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Кунуспаева М. М., Бегилова Г. С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

***Андатпа:** Жаңағасыр - цифрландыруғасыры. Қазіргіжасұрпақ, оныңішіндеұлкендер де әлеуметтікжелілердекөбіреуақыттөткізіп, электрондыресурстардыоқибаастады. Осылайша кітапханалардыңоқырмандарғадегенсұранысытөмендейбаастады. Кітапхананыңимиджінжозалтпау үшінбізуақыттенбіржежүругемәжбүрболамыз, цифрлықортада өмірсүрудіүйренеміз.*

***Кілт сөздер:** Цифрландыру, кітапхана, өлкетану, оқырман сұранысы.*

УДК 377.5

СТАНОВЛЕНИЕ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ С XIX ВЕКА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

Сарсенғалиев Р.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются вопросы истории развития среднего профессионального образования в Западном Казахстане. Уделяется внимание развитию мусульманского образования, которое долгое время оставалось в тени и лишь в последнее время получило освещение в некоторых научных работах. Несмотря на реакционную политику царизма, среднее профессиональное образование в Западно-Казахстанской области получило свое развитие в виде сельскохозяйственных училищ, школ и школ с подготовкой ремесленного обучения, войскового училища, фельдшерско-акушерской школы, учительских семинарий и педагогических классов. Автор останавливается на истории некоторых средних профессиональных заведений, которые в свое время внесли существенный вклад в развитие края, а также о прекращении деятельности некоторых из них.*

***Ключевые слова:** Западно-Казахстанская область, среднее профессиональное образование, история среднего профессионального образования, училище, техникум, колледж, ремесленное училище, войсковое училище, низшая сельскохозяйственная школа, сельскохозяйственное училище, фельдшерско-акушерская школа, учительская семинария*

В истории становления народного образования не только Западного Казахстана, но и всего Казахстана среднее профессиональное образование как отдельная отрасль формировалась в неразрывной связи со школьным образованием и отдельно малоисследовано. Хотя именно среднее профессиональное образование являлось кадровым ядром в развитии отраслей народного хозяйства, образования, медицины, культуры. Высшее образование было доступно не всем, а лишь богатой части населения [1].

Следует отметить, что дореволюционная историография не отличается многообразием. Кроме нескольких работ, имеющих отношение к исследованию состояния народного образования, целенаправленного изучения среднего профессионального образования в регионе нет. Лишь в отдельных исследованиях этому вопросу выделяется одна глава, а иногда лишь несколько абзацев [2].

Народное образование в дореволюционном Западном Казахстане до конца не изучено и до сей поры вызывает интерес исследователей истории педагогической

науки. Так, в научной работе Абдрахмановой Райсы Лесовны «История становления и развития народного образования Западного Казахстана (1841-1941гг.)» большое внимание уделяется развитию мусульманского образования. В ней отмечается, «что в Западном Казахстане, в связи с национальными и религиозными особенностями населения существовали такие формы религиозного образования как кадимистские и новометодные мектебы и медресе, церковно-приходские школы и школы грамоты». Опираясь на тот же источник, мы можем говорить не только о количестве мечетей, но и количестве учащихся. В 1879 году было 15 мечетей и при них обучалось 2140 учащихся; в 1881 году – 2624; в 1883 – 3802.; в 1887 г. всего было 61 мечетей и при них обучалось 3151 человек. В 1888 году военный губернатор Уральской области указывает на наличие в области 80 частных мусульманских мектебов и медресе. В 1900 – 74 медресе, 3178 учащихся. По этим данным можно судить о росте мусульманских учебных заведений [3].

Говоря о медресе, необходимо разграничить медресе «старого» и «нового» типа. До конца XIX века (иногда и в начале XX века) медресе в своей основе носило конфессиональный характер (так называемое «кадимистское» «старомодное» медресе). Это было духовное учебное заведение, призванное готовить богословов, знатоков мусульманского права и религиозных руководителей мусульманских общин. Правительственные чиновники сравнивали кадимистское медресе с богословскими факультетами университетов, духовными семинариями или даже академиями. Традиционная программа медресе включала изучение морфологии (сарф) и синтаксиса (наху) арабского языка, логики (мантык), философии (хикмет), догматики (гакаид или калам), мусульманского права (фикх) и другие. Основу программы медресе составляло богословие. Общеобразовательных предметов было немного, причем они носили вспомогательный характер и служили для лучшего понимания и усвоения исламского вероучения. Арабский язык медресе изучался как язык Корана и богослужения, логика и философия изучалась для обоснования религиозного учения формально-логическими доводами и философскими доводами. В кадимистском медресе светский элемент проявлялся в таких предметах, как «Фараиз», «Шамсия», которые заключали в себе математические сведения, трактат по логике «Исагоги» (по Аристотелю), арифметика, сведения о браке, продаже, барыше, о закладке вещей, гигиена и другие. Кроме того, отдельные мугаллимы вне программы преподавали некоторые светские дисциплины, их богатые библиотеки позволяли пытливым шакирдам заниматься самообразованием. Вследствие всего этого наиболее даровитые ученики медресе были знакомы с классической литературой Востока, математикой, астрономией, медициной, риторикой, поэтикой, историей, географией. Многие выдающиеся просветители, общественные деятели, историки, писатели и другие представители интеллектуальной элиты вышли из кадимистских медресе. Медресе по уровню получаемых знаний делились на четыре степени:

1. Бастауш (начальное) медресе, его называли ибтидая (четыре года обучения).
2. Рушдия – средняя степень (три года обучения).
3. Игдадия - высокий уровень обучения (три года обучения).
4. Галия - давало высшее образование (три года обучения).

Выпускникам Галии присваивались звание «абыз», «молда», «халфе» или «мударис». Срок обучения в медресе длился 12-13 лет. Дисциплины соответствовали ступеням обучения

В фонде областной научной библиотеке имени Ж.Молдагалиева есть Ученые записки Уральского педагогического института имени А. С. Пушкина. Том IV вып.14 содержит исследование С. Д. Бурмистрова «Народное образование в Западно-Казахстанской области до Великой Октябрьской социалистической революции» Уральск, 1957 и Том III вып.1 «К вопросу организации народного образования в Западно-

Казахстанской области в первые годы советской власти (1919-1921 годы)», Уральск, 1956г.

Опираясь на данные исследования, в Уральске в сентябре 1870 года было открыто два средних учебных заведения: мужская классическая гимназия и женская гимназия. В этих учебных заведениях мало кто мог учиться из детей трудящихся, они предназначались для детей дворян, купечества и богатых казахов [4].

Первое войсковое училище в Уральске было открыто в 1812 году. Из истории города мы знаем, что в 1821 году большая часть города сгорела, в том числе и училище. Восстановлено оно было лишь в 1831 году на правах бывших в то время уездных училищ.

26 сентября 1870 года произошло торжественное открытие гимназии, которое связано с деятельностью атамана генерал-майора Николая Александровича Веревкина. Отличие Уральской гимназии от других состояло в том, что она содержалась не за счет казны, а на счет сумм Уральского войска. На базе войскового училища открылась войсковая гимназия, а Уральское девичье училище было преобразовано в училище первого разряда. Гимназия уральских казаков была классической, с одним древним языком (латинским), ученики, успешно окончившие ее курс, могли поступать в университеты.

Имело место также распространение так называемых «мастеров» и «мастериц». Известный бытописец Уральского казачьего войска И. Железнов пишет, что в 1860 году во всех училищах состояло 1860 ученика, а у «мастеров» и «мастериц» - 3034. О популярности частных школ «мастеров» и «мастериц» рассказывает историограф Николай Бородин «Большинство грамотных взрослых казаков и почти все грамотные женщины научились читать, а отчасти и писать преимущественно у так называемых «мастеров» и «мастериц». Курс образования у этих педагогов «мастеров» и «мастериц» состоял в изучении складов, часослова, «псалтири», «канонов».

Ремесленные же училища, имевшие профессиональную направленность, готовили токарей, слесарей, специалистов кузнечного и портняжного дела. Одной из них, функционировавших в начале XX века в Западном Казахстане, была Уральская школа ремесленных учеников. Она была образована на базе русско-казахского училища 22 сентября 1896 года. Продолжительность обучения, также как и во многих других профессиональных учебных заведениях, составляло 3 года. Профессионально-техническое обучение преследовало цель подготовить квалифицированных рабочих. В школе обучалось 210 учеников, из них 149 находились в начальном при школе училище, а в первом классе самой школы, обучалось 61 учеников. В интернате школы находились 36 мальчиков казахов и 2 русских мальчика. К 1916 году в школе обучалось 83 ученика, в том числе 25 казахов; окончило школу 12 учеников, выбыло до окончания курса 20 детей. Правительством были отпущены средства на содержание школы и постройку двух флигелей для начального при школе училища, слесарной и сапожно-шорной мастерских. В 1891 году в Уральске была открыта низшая сельскохозяйственная школа с образцовым при ней хутором. Согласно Уставу, опубликованному в приложении к «Уральским войсковым ведомостям» №39 от 6-X-1891 года, «целью является распространить, преимущественно путем практических занятий, основные познания по сельскому хозяйству вообще и, в частности по плодоводству, огородничеству, лесоразведению, маслоделию, сыроварению и некоторым техническим производствам, а также и ремеслам: столярному, шорному, кузнечному и слесарному, в размерах необходимых для исправления земледельческих машин, орудий и снарядов и изготовлению простейших из них.»

В 1919 году по инициативе губ. замотдела (письмо от 9/3-1920г. Отдел с/х образования). Уралгубоно и Уралгубпрофорба перед КазЦИКСМ и Каз Наркоземом был поставлен вопрос об ускоренном восстановлении деятельности сельскохозяйственного

училища. Хутор-ферма уже в основном был восстановлен в конце 1919 г. и назван первым советским хозяйством. Осенью 1921 года училище начала свою деятельность. В процессе его восстановления, по указанию Наркомзема РСФСР и Главпробра училищу придано значение сельскохозяйственного техникума и изменен учебный план и характер его обучения. Первый контингент учащихся был укомплектован детьми детских домов. В этот же период возобновила свою деятельность сельскохозяйственная опытная станция. Общая хозяйственно-материальная база мешала работе и техникума и станции. В 1924 году произошел раздел между ними.

Летом 1941 года здания сельскохозяйственного техникума были переданы эвакуированному заводу. Техникум был перебазирован в Уральский зерносовхоз и прекратил свое существование.

В период национализация земли, организации первых совхозов и колхозов наблюдалась острая нехватка сельскохозяйственных кадров. По ходатайству местных органов Уральского округа Совнарком КазАССР принял решение: в 1931 году реорганизовать Уральскую школу II ст.№2 с землеустроительным уклоном в **Уральский гидротехнический техникум**. Осенью 1932 году народное хозяйство получило от техникума первую группу техников-гидротехников в количестве 40 человек. Техникум готовил кадры мелиораторов не только для хозяйства Уральской области, но и для ряда других областей Казахстана: Актюбинской, Кустанайской, Петропавловской, Северо-Казахстанской. Кадры, подготовленные техникумом, использовались Уральским речным госпароходством и различными экспедициями. Экспедиция «Большого Урала», Ленинградская изыскательная экспедиция «Гипровод».

Существующий **Высший аграрно-технический колледж** начинает свою история с 30 гг. прошлого века. В 1933 году по указанию Наркомзема СССР на базе годичных курсов «Сеноцентра» был организован Агрозоотехнический техникум, позднее переименованный в сельскохозяйственный. В условиях остросушного климата области водохозяйственные мероприятия являются одним из решающих факторов, способствующих дальнейшему развитию сельского хозяйства, и поэтому в 1948 году на базе техникума был создан Уральский гидротехнический техникум по подготовке техников для гидротехнического строительства и гидротехников по мелиорации, позднее в 1956 году он был реорганизован в строительной техникум. В 1997 году на основании Постановления Правительства РК было осуществлено объединение этих учебных заведений и организован аграрно-технический колледж, переименованный в 2002 году в Уральский колледж газа нефти и отраслевых технологий. Постановлением Западно-Казахстанского областного акимата № 236 от 3 октября 2018 года Уральский колледж газа нефти и отраслевых технологий переименован в Высший аграрно-технический колледж.

Западно-Казахстанский Высший медицинский колледж стоит у истоков медицинского образования в Республике Казахстан. Именно в г.Уральске в 1916 году впервые начато обучение будущих медиков на казахской земле, и только через 16 лет, после исторического 4 съезда руководителей облздравотделов в г.Кызыл-Орде, открываются другие учебные медицинские заведения [5].

Территория между Волгой и Уралом веками была природным очагом чумы. С 1912 года в Уральской губернии начал работать врач-эпидемиолог, ученый Григорий Иванович Кольцов. Он понимал, что имеющимися медицинскими кадрами не под силу предотвратить и искоренить эпидемии чумы и холеры. Поэтому он направляет письмо Земскому управлению об необходимости открытия своей фельдшерской школы, получив одобрение и поддержку. Так 1916 году в местной газете «Листок Уральский» публикуется объявление что. земская фельдшерско-акушерская школа открывается в городе Уральске с 1 ноября 1916 года, с курсом обучения для фельдшеров – 3 года, для фельдшеро-акушеров – 4 года. Принимается лица обоего пола, не моложе 14 лет, окончившие 4 класса

женской гимназии, реального и коммерческого училище, окончившие полный курс духовных училищ, ремесленной и сельско-хозяйственной школы и высших начальных училищ и имеющие свидетельства на звание учителей и учительниц. Для лучших учеников выдаются стипендии в размере 250 р. в год. Таким образом на территории Казахстана открылась 4-х годичная фельдшерско-акушерская школа при Уральской Земской больнице под организацией врача Г.И. Кольцова.

В 1919 году на заседании ГОНО, во время деления школ по ступеням, фельдшерско-акушерскую школу относят ко второй ступени. 6 августа 1919 года на заседании коллегии областного управления здравоохранения принимается решение о приглашении помощников проректора Саратовского университета А.В. Генке и П.Н. Острцова должность проректоров первой и второй советских больниц г.Уральска, которые должны так же будут работать в качестве лекторов данной школы. Осенью этого года учащиеся 2 курса фельдшерско-акушерской школы направляются в Уральский, Калмыковский, Лбищинский уезы для проведения работ по прививке против оспы, а остальные - учащиеся 3 курса направляются в Чапаевскую дивизию, 1 казахскую кавалерийскую бригаду в качестве помощников врача.

В декабре 1919 года в виду особой военной обстановки были организованы двух, четырех, девяти месячные кратковременные курсы по подготовке медсестер военного времени. В 1921 году Уральская фельдшерско-акушерская школа имела свой штамп, печать и список преподавателей и учащихся. В 1923 году перед Наркомздравом КССР встал вопрос о подготовке для республики своих медицинских кадров, знающих жизнь, язык и быт народа. Это идея встретила полное одобрение III Киргизского съезда заведующих отделами здравоохранения, прошедшего в г.Оренбурге. Тогда же, в 1923 году указом ВЦИК было принято решение о закрытии фельдшерско-акушерской школы в городе Уральск в связи с переводом ее в столицу КССР – в город Оренбург и переименовать в «Казахский краевой медицинский техникум».

Согласно «Правилам о Казахском краевом медицинском техникуме» учебное заведение признано готовить медицинских работников, оказывающих медицинские услуги населению всего степного края. Срок обучения – 4 года. При техникуме было открыто отделение для обучения детей казахского народа.

В августе 1929 года, после перевода столицы в г.Кызыл-Орду техникум был снова переведен в г.Уральск и переименован в Уральский медицинский техникум. По данным архивных документов с 1929 года производился регулярный выпуск фельдшеров и акушеров. Выпускники направлялись на работу не только в западный регион, но и в города Павлодар, Акмола, Кызылорда, Чимкент, Семипалатинск, Алматы, Оренбург. Это свидетельствует тому, какую важную роль для здравоохранения республики в то время играл Уральский медицинский техникум. Многие выпускники стали первыми студентами Алма-Атинского медицинского института.

В 1935 году медицинский техникум был снова переименован в фельдшерско-акушерскую школу. В 1939 году открывается фельдшерско-лабораторное отделение. В 1954 году название фельдшерско-акушерской школы снова переименовано на медицинское училище. Это название сохранилось до 14 июня 1996 года.

В 1960 году учитывая острую потребность в дипломированных фармацевтах открывается отделение фармации, а 1975 году первый раз приняты 31 учащийся на санитарно-фельдшерское отделение. С 1989 года начало функционировать отделение по повышению квалификации средних медицинских работников. А с 1996 года это учебное заведение переименовывается в «Западно-Казахстанский медицинский колледж».

Уральская учительская семинария открылась в 1913 году. Принимались в семинарию молодые люди всех сословий православного вероисповедания, и казахи мусульмане, в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет. От поступивших в семинарию,

требовалось основательное знание курса двухклассного училища [6]. Согласно циркулярному распоряжению Министерства Народного Просвещения от 24 июня 1917 года за № 3647 в начале 1917/1918 учебного года в семинарии были произведены прием в приготовленные и 1-ые классы, причем в 1 класс были зачислены, окончившие курс высшего начального училища без экзамена, в приготовительные классы, окончившие двухклассное начальное училище и второклассное церковно-приходское училище, после приемных испытаний по программе двухклассных училищ. В учебный процесс, в виду соответствия программы учительских семинарий средним учебным заведениям, педагогический совет семинарии, руководствуясь положениями, выработанными на Московском съезде деятелей учительских семинарий, в качестве обязательных, включил следующие предметы: закон Божий, педагогику с историей педагогических учений, психологию с основными началами логики и педагогической психологии, русский язык и историю русской литературы, математику, арифметику, геометрию, тригонометрию и алгебру, историю русскую и всеобщую, географию русскую и всеобщую, космографию, естествознание, минералогию с геологией, ботанику, зоологию, анатомию и физиологию человека, физику и химию, чтение, обществоведение, графическое искусство, пение и музыку, ручной труд и рукоделие, гимнастику, а также один из новых языков. Особое внимание, в связи со специфическим педагогическим направлением подготовки, в Уральской учительской семинарии, уделялось дисциплинам педагогике и психологии. Вместе с тем, включение семинарии в разряд средних учебных заведений диктует также необходимость, введения в учебные курсы семинарии научных дисциплин из отдела философии, пропедевтики, которые на начальном этапе развития отсутствовали. Психология вместе с основами логики, также была признана главным элементом общего образования, без которого считалось не мыслимы ни умственная зрелость окончившего среднее педагогическое учебное заведение, ни переход к высшим ступеням образования

С 1918 года осуществляется реорганизация Уральской учительской семинарии в техникум. Уральский педагогический техникум, открытый в 1922 году располагался по адресу улица Чапаевская дом №22. На 1 октября 1922 года в нем обучались 96 учащихся, а преподавательскую деятельность вели 8 учителей, из них 1 заведующий техникумом. На следующий 1923 год, к 1 февраля всего учащихся числилось 92 человека, из них мальчиков 37, девочек 55 человек, учителей было 6 человек, 1 заведующий техникумом, 1 штатная единица мастера и 1 штатная единица технического персонала Уральский педагогический техникум, ежегодно расширяя свою деятельность, к 1936 году имел следующие постоянно функционирующие отделения: 1) казахское школьное отделение с 5 группами; 2) русское школьное отделение с 4 группами; 3) казахское дошкольное отделение с 4 группами; 4) казахское библиотечное отделение с 1 группой; 5) подготовительное отделение с 2 группами. Итого общее количество групп составило 16. Кроме того, функционировал один второй курс двухгодичных курсов мугалимов. Педагогический техникум был, в основном, укомплектован преподавательскими кадрами. Так в 1935/1936 учебном году в педагогическом техникуме работало уже 26 преподавателей, из них 9 казахов. В основном преподавательский коллектив состоял из опытных квалифицированных преподавателей с большим стажем работы.

По вопросу обеспечения учительскими кадрами немаловажная роль принадлежала и Урдинскому педагогическому техникуму. По архивным данным, из отчета Букеевского уездного отделения народного образования за 1924/1925 учебный год, видно, что в уезде действует 1 педагогический техникум, учебная деятельность осуществляется на казахском языке, общее количество учащихся 80, из них мальчиков 63, девочек 17, количество школьных работников 9, все мужского пола.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что несмотря на реакционную политику царизма, среднее профессиональное образование в Западно-Казахстанской области

получило свое развитие в виде сельскохозяйственных школ и школ с подготовкой ремесленного обучения, учительских семинарий и педагогических классов.

В своей статье я не претендую на полноту освещения данной темы, и лишь остановилась, на мой взгляд, основных средних профессиональных учебных заведениях Западного Казахстана. Специалисты средней квалификации долгое время являлись основной силой интеллигенции Казахстана и сыграли большую роль в обеспечении народного хозяйства, культуры и образования. Следует отметить и обратить внимание на тот факт, что широко разветвленная в республике в 60-80-е годы сеть профессионально-технических училищ самоликвидировалась в период кризиса 90-х годов, так как оказалась никому не нужной, вследствие закрытия многих промышленных предприятий. В настоящее время ситуация резко изменилась к лучшему.

Глобальные тренды развития образования резко актуализируют роль технического и профессионального обучения (ТиПО). Имеется прямая зависимость высокого уровня экономического развития страны от системы ТиПО. В настоящее время в Казахстане постепенно улучшается ситуация в этом крайне важном, но испытывающем серьезные проблемы, направлении образования.

Список использованной литературы:

1. Абдрахманова, Райса Лесовна. История становления и развития народного образования Западного Казахстана (1841-1941 гг.) : автореферат диссертации на соискание уч.ст.канд.ист.наук. - Уральск: ЗКГУ им.М.Утемисова, 2010. - 26 с.
2. Адельбаева, Нурия Адельжановна. Исторический опыт становления и развития школьного образования в Казахстане в XIX-начале XX веков: автореферат диссертации на соискание уч.ст.д-ра ист.наук. - Уральск: Западно-Казахстанский государственный университет, 2010. - 40 с.
3. Бурмистров, С.Д. К вопросу организации народного образования в Западно-Казахстанской области в первые годы советской власти (1919-1921 годы) : Ученые записки Уральского педагогического института имени А. С. Пушкина. Том IV вып.14. - Уральск, 1957. – 50 с.
4. Бурмистров, С.Д. «Народное образование в Западно-Казахстанской области до Великой Октябрьской социалистической революции» : Ученые записки Уральского педагогического института имени А. С. Пушкина. Том III вып.1. - Уральск, 1956. – 50 с.
5. Краснов, К. Ф. Уральский республиканский гидромелиоративный и строительный техникум сельского хозяйства Казахской ССР : 1931-1941 : доклад. – Уральск, 1978
6. Краснов, К. Ф. История сельскохозяйственного образования Уральской области : доклад. – Уральск, 1978

ӘОЖ 377.5

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ОРТА КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДІҢ XIX ҒАСЫРДАН ҚАЗІРГІ УАҚЫТҚА ДЕЙІН ҚАЛЫПТАСУЫ

Сарсенғалиев Р.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада Батыс Қазақстандағы орта кәсіптік білім берудің даму тарихы айтылған. Ұзақ уақыт көлеңкеде қалып, соңғы кезде зана кейбір ғылыми еңбектерде жарық көрген мұсылмандық білімнің дамуына көңіл бөлінуде. БҚО-да патша заманының отарлау саясатына қарамастан орта кәсіптік білім беру - ауылшаруашылық, қолөнер шеберлерін даярлайтын мектептер, әскери, фельдшерлік-акушерлік училище

және мұғалімдер семинариясы мен педагогикалық сыныптар түрінде дамыды. Автор өз мақаласында облыстың дамуына үлес қосқан орта кәсіптік білім беретін орындардың тарихын айта келіп, кейбірінің жұмыс істеуін тоқтатқанын баяндайды.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, орта кәсіптік білім, орта кәсіптік білім беру тарихы, училище, техникум, колледж, мұсылмандық білім, қолөнер шеберлерін даярлайтын мектептер, әскери училище, фельдшерлік-акушерлік училище, мұғалімдер семинариясы

УДК 930.85

МЕЖДУНАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПО ОБЩЕСТВЕННОМУ РАЗВИТИЮ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

Утегенова К. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Создание Международной организации ТЮРКСОЙ, которую называют ЮНЕСКО тюркского мира, берет свое начало с 1992 г. когда министры культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Турции и Туркменистана заявили о своей готовности сотрудничать в рамках совместного культурного проекта. Сейчас 14 стран являются членами ТЮРКСОЙ; 6 из них являются основателями организации и 8 стран - наблюдателями. Международная организация тюркской культуры ТЮРКСОЙ позиционирует себя как организация, которая занимается сохранением, изучением и популяризацией на международном уровне духовных ценностей и историко-культурного наследия тюркоязычных народов. Программу деятельности ТЮРКСОЙ определяет постоянный совет министров культуры тюркоязычных стран.

Ключевые слова: Международная организация, Тюрксој, члены Тюрксој, наблюдатели Тюрксој, Тюркский мир, мероприятия Международной организации, тюркоязычное пространство, саммиты, Казахстан и ССТГ (Совета сотрудничества тюркоязычных государств).

Единство и солидарность представляют особую значимость для тюркоязычных народов. Одним из проводников диалога между братскими странами остается Международная организация тюркской культуры (ТЮРКСОЙ). В 1996 начато официальное сотрудничество ТЮРКСОЙ и ЮНЕСКО, включая совместные консультации и взаимное представительство (1,2). В самом начале ТЮРКСОЙ носила название Организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства (тур. TürkKültürveSanatlarıOrtakYönetimi, ТЮРКСОЙ – аббревиатура), потом совместным решением название было изменено на Международную организацию тюркской культуры. В 2009 году организация получила нынешнее название. В том же году ТюрКСОЙ вошла в состав Тюркского совета, геополитической организации тюркских стран, основанной 3 ноября 2009 года. Международная организация ТЮРКСОЙ, которую называют ЮНЕСКО тюркского мира, была основана в 1993 году, в результате соглашения министров культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана и Турецкой Республики, т.е. членами ТЮРКСОЙ стали 6 государств. Организация берёт своё начало на встречах в Баку и Стамбуле в течение 1992 года, на которых министры культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Турции и Туркменистана заявили о своей готовности сотрудничать в рамках совместного культурного проекта. В результате

соглашения, подписанного 12 июля 1993 года в Алматы, создана Организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства (тур. TürkKültürveSanatlarıOrtakYönetimi, откуда аббревиатура) [1].

К концу XX века человечество с надеждой вступило в новое историческое измерение. Утраченное понятие «Тюркский мир», обретя новое дыхание и содержание, вновь вернулось в нашу лексику и повседневную жизнь. Именно в этой объединительной среде стало возможным создание и развитие международной организации ТЮРКСОЙ. Позднее в ТЮРКСОЙ вошли в качестве государств-наблюдателей: Турецкая Республика Северного Кипра, регионы Российской Федерации – республики Татарстан, Башкортостан, Алтай, Саха (Якутия), Тува, Хакасия, а также Гагаузия в составе Молдовы. Статус наблюдателя дает право участвовать в мероприятиях организации. Ряд регионов (федеральные субъекты или автономные регионы третьих стран) имеют статус наблюдателей (3). В конце 2015 года на фоне обострения конфликта России и Турции министр культуры России Владимир Мединский направил телеграмму главам республик Алтай, Башкортостан, Саха (Якутия), Татарстан, Тыва, Хакасия о необходимости незамедлительно прекратить контакты с Международной организацией тюркской культуры (ТюрКСОЙ). Это привело к тому, что российские республики вышли из организации, при этом Башкортостан и Татарстан остались (4). Сейчас 14 стран являются членами ТЮРКСОЙ; 6 из них являются основателями организации и 8 стран - наблюдателями. Штаб-квартира ТЮРКСОЙ находится в столице Турции Анкаре [2].

Международная организация тюркской культуры ТЮРКСОЙ позиционирует себя как организация, которая занимается сохранением, изучением и популяризацией на международном уровне духовных ценностей и историко-культурного наследия тюркоязычных народов. Программу деятельности ТЮРКСОЙ определяет постоянный совет министров культуры тюркоязычных стран. Решения, принятые советом, проводит в жизнь генеральный секретариат организации.

К традиционным мероприятиям ТЮРКСОЯ относятся оперный фестиваль, пленэр художников, конгрессы писателей и переводчиков, которые содействуют обмену опытом в сфере культуры и искусства. ТЮРКСОЙ проводит мероприятия в рамках празднования Навруза, который является объектом Всемирного наследия ЮНЕСКО. Также организация способствовала воплощению постановок произведений современных тюркских композиторов на сценах мира.

При поддержке и участии представителей ТЮРКСОЯ в мае 2012 г. Западно-Казахстанская гуманитарная академия организовала и провела Международную научно-практическую конференцию, посвященную 150-летию известного российского востоковеда-языковеда, этнографа и исследователя тюркских языков и народов, профессора Катанова Николая Федоровича. В конференции приняли участие ученые тюркологии из Турции, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Татарстан, Башкортостан, Хакасии [3].

В марте 2014 года международная организация ТЮРКСОЙ организовала в турецком городе Эскишехир первый съезд тюркоязычных журналистов, в котором приняли участие 120 представителей СМИ из 30 стран. В мае 2015 года в Казани прошел второй съезд журналистов тюркского мира.

Тюркский мир занимает значительную часть Евразийского континента. Демографические данные свидетельствуют, что сегодня на планете живет свыше 200 миллионов человек тюркского происхождения, объединенных идентичностью этногенеза, ментальности, языка, истории, литературы, духовной и материальной культуры, уклада жизни, традиций, обычаев и обрядов своих народов.

Духовное наследие Тюркского мира, его многовековая культура являются составной частью всей мировой цивилизации. И вполне очевидно, что эта культурная самобытность,

сохраненная вопреки всем историческим перипетиям, и в XXI веке будет определять духовную сущность и место тюркоязычных народов в мировом интеллектуальном развитии. Однако на фоне необратимых процессов глобализации и унификации культурных процессов уникальность духовного облика тюркоязычного ареала и, особенно, так называемых «малых народов», все больше входит в зону риска, подвергаясь угрозе нивелирования и даже полного исчезновения. Научные исследования последних лет свидетельствуют о том, что после низвержения социалистических идеалов тенденции консолидации культур на их этносном уровне особенно усилились. Это привело к провозглашению новых культурных лозунгов, ставящих во главу угла этническую, языковую и историческую близость народов [4].

Тюркоязычное пространство на всем протяжении истории было средоточием многообразия культур, своеобразным мостом в диалоге цивилизаций «Запад – Восток». В этом контексте сейчас особую значимость приобретают меры по выявлению социоидентичности тюркоязычных народов, сохранению, изучению и преумножению их культурного многообразия. Именно эти задачи являются главными слагаемыми организации ТЮРКСОЙ, которая разрабатывает и проводит в жизнь на региональном и международном уровне актуальные программы.

Создание ТЮРКСОЙ было направлено, в первую очередь, на возрождение традиций духовного общения между родственными народами и странами тюркоязычного ареала. Вместе с тем, многопрофильная работа Организации способствует не только усилению культурного взаимодействия и сотрудничества в рамках стран – членов ТЮРКСОЙ, но и установлению стабильного мира, диалога и солидарности между всеми людьми доброй воли на планетарном уровне. Международная организация ТЮРКСОЙ строит свою работу на принципах уважения суверенитета и независимости стран – участниц Договора и третьих стран, невмешательства в их политическую ориентацию. Деятельность международной организации ТЮРКСОЙ получает неизменную поддержку глав государств тюркоязычных стран. Это нашло свое отражение, в частности, в итоговых документах саммитов, проведенных в Стамбуле (октябрь 1994 г.), Бишкеке (август 1995 г.), Ташкенте (октябрь 1996 г.) и Баку (апрель 2000 г.), в которых с удовлетворением было констатировано позитивное значение и своевременность создания Организации, подчеркивалась ее важная роль в идентификации, развитии, распространении и популяризации на международном уровне общих культурных ценностей Тюркского мира. Нынешняя осень -2022 г. в политической повестке Узбекистана выдалась особенно насыщенной событиями исторической важности - принятием сразу двух Самаркандских деклараций. Буквально в сентябре по результатам саммита Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) в Самарканде была принята итоговая декларация ШОС, которая фактически стала ключевым документом среди более 40 соглашений, концепций и программ, а накануне по итогам саммита Организации тюркских государств (ОТГ) в том же древнем центре тюркско-исламской цивилизации была подписана Самаркандская декларация ОТГ [5].

Напомним, что 11 ноября на саммите ОТГ обсуждалась актуальная тема - «Новая эра тюркской цивилизации: на пути к общему развитию и процветанию». Организатором мероприятия стал президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев. В обсуждениях приняли участие президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган, президент Азербайджана Ильхам Алиев, президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев, президент Кыргызстана Садыр Жапаров. Венгрию, обладающую в ОТГ статусом страны-наблюдателя, представлял на саммите премьер-министр Виктор Орбан. От другой страны-наблюдателя – Туркменистана в форуме участвовал председатель Халк Маслахаты Милли Генгеша (верхней палаты парламента) экс-президент Гурбангулы Бердымухамедов. В рамках мероприятия состоялось избрание нового генерального секретаря ОТГ в связи с истечением

трехлетнего срока полномочий БағдатаАмреева. Также был утвержден «Стратегический документ», который включает действия организации в ближайшие пять лет и направлен на реализацию дорожной карты ОТГ, рассчитанной на последующие 20 лет.

Связи ТЮРКСОЙ с Казахстаном восходят к началу 1990-х годов, когда было решено совместно возрождать «тюркскую культуру». В то же время, не всем среднеазиатским республикам пришлось по нраву свойственные турецкой традиции дефиниции, такие, как «внешние турки», «узбекские турки», и т.д. Астана приняла Международную тюркскую академию. В Совете тюркоязычных государств есть традиция, когда каждый год в стране-участнице выбирается «культурная столица тюркского мира». Если в первые годы независимости Казахстан лишь участвовал в мероприятиях и программах, проводимых турецкой стороной, то со временем оформилось и стремление проводить через «тюркские» организации собственные инициативы, в частности, в рамках организации ТЮРКСОЙ, представляя республику в тюркском мире как равноправного с Турцией партнёра и генератора многих проектов. Например, 13 мая 2013 г. в провинции Мугла в сотрудничестве с университетом «Сыткыкочман» проводился научный симпозиум «Тюркский мир и выдающиеся деятели Казахстана». Через два дня на сцене комплекса «АстанаАрена» в сотрудничестве с ТЮРКСОЙ был организован фестиваль танцев и пения, на котором участвовали делегации представителей тюркского мира со всего мира (в т. ч. и индейцы Америки). 16 мая в Анкаре в штаб-квартире ТЮРКСОЙ состоялось открытие памятника-эпитафии казахскому историческому деятелю Бильгекагану; 25 мая в Алматы при участии Государственного академического симфонического оркестра РК состоялся концерт певицы из Турции ШефикиКутлуэр и т.д. (5).

2017-2018 годах Турция и Казахстан инициировали процесс о сотрудничестве в области обороны и военной разведки. 5 августа 2018 г. в Анкаре был подписан соответствующий казахско-турецкий меморандум. Турция изъявила желание разместить в Казахстане площадки для строительства своих ударных и разведывательных БПЛА. Анализируя эти процессы, источники автора этих строк пришли к парадоксальному выводу. Со стороны военное сотрудничество Анкары и Астаны выглядит как строительство внутри Совета тюркоязычных государств мощной военной организации, своего рода «общетюркского НАТО», однако в реальности этот процесс свидетельствует о внутренней слабости Совета (с 2021 г. – Организация тюркских государств) и самого ТЮРКСОЯ.

Турбулентность «арабской весны» на Ближнем Востоке, рискующей перекинуться на Центральную Азию, несёт для Турции значительные риски. Арабские СМИ, освещавшие в январе сего года «степную революцию» в Казахстане, отмечали, что Анкара взволновалась происходящим в Казахстане, поскольку увидела за беспорядками руку США. Турецкие аналитики хорошо осведомлены о том, кто есть кто. В 2019 году, когда Назарбаев ушел с президентского поста, в окружении Назарбаева были сильны позиции американцев. С Вашингтоном работала старшая дочь ЕлбасыДарига. Под американцами был всесильный шеф госбезопасности Карим Масимов. В прессу США просочились сведения насчет того, что Масимов – близкий друг Хантера Байдена, сына президента США, через Масимова семья Байденов залезает в деловую и политическую сферу Казахстана. Масимов – уйгур, с помощью него Штаты хотели управлять Центральной Азией через расшатывание уйгурского фактора в Казахстане и Китае. Сведения о «концлагерях» для уйгуров в Китае, от которых охает и ахает либеральная пресса – это плод деятельности разведслужб США. Укрепление Штатов в Казахстане едва ли отвечает интересам правящего турецкого режима. Видимо, по этой причине Анкара без особых истерик восприняла ввод в Казахстан сил ОДКБ и утверждение в президентском кресле Касым-ЖомартаТокаева. Особых альтернатив не было: «общетюркских» вооружённых сил не существует в природе, а появление в городах Казахстана турецкой армии или

спецподразделений спровоцировало бы негативную реакцию иных центров силы, причём отнюдь не только России. Но как только ситуацию удалось относительно успокоить, Токаев по договорённости с Эрдоганом попросил Россию на выход, сделав это в достаточно грубой манере.

После распада СССР на новой политической карте мира появилось сразу пять тюркоязычных государств, в числе которых находился и Казахстан. Наряду с этим обрело серьёзную значимость в мировой геополитике и понятие "тюркский мир", так как появилось обширное территориальное пространство, находящееся одновременно сразу в двух регионах – Европе и Азии. Более того, оно населено народностями, имеющими общие исторические корни, схожий культурный код и язык, обладающими духовной близостью. Правда, одной только схожести было недостаточно. Для формирования общего вектора развития и дружеской среды между молодыми тюркоязычными государствами нужно было искать пути соприкосновения. Именно тогда стали зарождаться первые идеи о необходимости формирования организации, объединяющей интересы всех тюркоязычных государств, что и легло в последующем в основу нынешнего Совета сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ), или, как его ещё называют, "Тюркского совета".

Курс на формирование Тюркского совета власти тюркоязычных государств фактически взяли ещё в начале 90-х годов. Только проводимые между ними встречи носили более совещательный и консультативный характер. Основной направленностью этих встреч было обсуждение форм возможного и дальнейшего сотрудничества по принципу – что мы можем друг другу предложить. Первое совещание прошло в октябре 1992 года в Турции, где главы государств и правительств стран-участниц подтвердили свои намерения наращивать взаимодействие и сотрудничество между братскими народами. На встрече лидеров тюркоязычных стран 3 октября 2009 года в городе Нахичевань. Тогда по итогам встречи главами Казахстана, Азербайджана, Кыргызстана и Турции было подписано соглашение о создании нового регионального органа – Совета сотрудничества тюркоязычных государств. А дата его подписания официально стала днем рождения Тюркского совета. Само соглашение стало именоваться "Нахичеванским". В нем были определены цели и задачи Тюркского совета, варианты и пути укрепления между сторонами взаимного доверия, дружбы и добрососедства, вопросы поддержания мира, обеспечения коллективной безопасности, эффективное региональное и двустороннее сотрудничество в различных сферах, включая политику, экономику, образование, культуру и экологию, а также устремления к всестороннему и сбалансированному развитию стран-участников совета.

В 2019 году на полях экономического форума в казахстанской столице представителями государств-членов ССТГ было подписано соглашение о создании Тюркской торгово-промышленной палаты. Сейчас активно рассматривается возможность учреждения первого совместного финансового института ССТГ – Тюркского инвестиционно-интеграционного фонда, который по инициативе президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева может быть размещен на базе Международного финансового центра "Астана".

Благодаря активной и совместной работе ССТГ удалось получить не только статус, но и наладить прямой контакт, а с ним и сотрудничество с ООН, ОБСЕ и Организацией исламского сотрудничества. Официально под эгидой ССТГ было проведено семь саммитов на высшем уровне. Восьмой прошел в онлайн-формате по причине сложной эпидемиологической обстановки в мире, вызванной последствиями мировой пандемии. Туркестан – духовная столица тюркского мира

Открывая неформальный саммит ССТГ, который прошел весной этого года в онлайн-формате, президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев отметил: Наша цель –

превратить тюркский мир в один из важнейших экономических, культурных и гуманитарных регионов XXI века. Мы призываем начать модернизацию тюркской цивилизации со знакомства мира с наследием Ясауи и священным Туркестаном. Поэтому сегодняшний саммит проходит под девизом "Туркестан – духовная столица тюркского мира". Главным итогом саммита стал факт официального признания Туркестана в качестве духовной столицы тюркского мира. Этот статус был закреплен в подписанной соответствующей декларации. Свою подпись в общем документе поставили: Первый Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев (является почетным председателем ССТГ), действующий глава РК Касым-Жомарт Токаев, а также лидеры Турции, Азербайджана, Узбекистана, Кыргызстана и Туркменистана, премьер-министр Венгрии и генсек Совета сотрудничества тюркоязычных государств.

Список использованной литературы:

1. Официальный сайт Тюрксой. Главная страница. Страны-члены, (2010). Дата обращения: 28 июня 2010. Архивировано 1 мая 2012 года.
2. Сайт ЮНЕСКО. [<http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001035/103511E.pdf> Relations with the Joint Administration of the Turkic Culture and Arts (TÜRKSÖY), and Draft Agreement between that Organization and UNESCO] (1996). Дата обращения: 28 июня 2010. Архивировано 1 мая 2012 года.
3. Orhan POLAT. о ТЮРКСОЙ :: ТЮРКСОЙ. www.turksoy.org. Дата обращения: 24 февраля 2018. Архивировано 4 февраля 2020 года.
4. ТАСС: Культура - Минкультуры РФ прекращает сотрудничество с организацией тюркской культуры ТюрКСОЙ. Дата обращения: 25 марта 2016. Архивировано 30 ноября 2020 года.
5. Вейцель Р. Влияние Турции на культуру и образование стран Центральной Азии // Ислам в современном мире: внутригосударственный и международно-политический аспекты. 2014. № 1.

УДК 930.85

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІ МЕН ӨНЕРІН ДАМУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМ

Утегенова К.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Түріктердің ЮНЕСКО деп аталған халықаралық түріктерді құру 1992 жылдан басталады Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Түркияжәне Түркіменстан мәдени министрлер ібірлескен мәдени жоба аясында ынтымақтастық орнатуға дайын болған кезде. Қазір 14 мемлекет түрікке мүше; олардың 6-ы ұйымның құрылтайшылары және 8 елдің құрылуы - бақылаушылар. Түрік мәдениетінің халықаралық ұйымы түріктер өздігінен түркі тілдес, зерттеу, зерттеу және танымал ету мен айналысатын ұйым ретінде, түркі тілдес халықтардың тарихи және мәдени мұрасы. Түріктердің қызметіне арналған бағдарламаны түркі-діни елдердің Мәдениет министрлерінің тұрақты кеңесі анықтайды.*

***Кілт сөздер:** халықаралық ұйым, Түрксой, ТҮРКСОЙ мүшелері, ТҮРКСОЙ бақылаушылары, Түркіәлемі, халықаралық ұйымның іс-шаралары, түркітілдес кеңістік, саммиттер*

ӘОЖ 94.574

1954-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ САУДАСЫ ЖӘНЕ САУДА ТАПШЫЛЫҒЫ

Төлегенова А. Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа.** Мақалада 1954-1960 жылдардағы соғыс кезеңінен кейінгі Қазақстан халқының, соның ішінде қала тұрғындарының сауда қарым-қатынасы, артықшылықтары мен кемшіліктері, сауда тапшылығы жөнінде сөз қозғалады. Бұл кезең халық үшін оңай кезең болмады, сондықтан барлық өзгерістер мен дамулар, құлдыраулар мен сәтсіздіктер шынайы суреттеледі.*

***Кілт сөздер:** Қазақстан, қала халқы, сауда, соғыстан кейінгі жылдар, сауда тапшылығы, таныс-тамыр, даму, жетіспеушілік*

Қалалық өмір салтын қалыптастыру тұтынушылық сфераның үздіксіз өзгеруімен тығыз байланысты болды. 1950 жылдардың ортасынан бастап кеңестік қоғамда азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған құрылымдық өзгерістер процесі басталды. Бұл қоғамдық тамақтандыруға да, қызмет көрсету саласына да, кеңестік саудаға да әсер етті. Ю.В. Аксютиннің: «Бұл кезеңдегі әлеуметтік саясат теңдік, теңдік бағдарға ие болды: бұрын номенклатура мен өндіріс басшыларының артықшылықтары (соның ішінде неғұрлым құнды азық-түлік пен тұрмыстық заттарға қол жетімділік) жалпы халық үшін мүмкін болды», - деген пікірімен келіспеу мүмкін емес [1, 431б]. Дәл осы Хрущев онжылдығында «кеңестік сауда мәдениеті» жаңа мағынаға ие бола бастады, дәлірек айтсақ, жаңа белгілерге ие болды. Бір жағынан, бұл оң өзгерістер, «Кеңес саудасының мәдениетінің» жаңартылған тұжырымдамасы былайша сипатталады: өткізу процесін ұтымды ұйымдастыру (ол өнімді жылжытуды және сауда желісін ұйымдастыруды, максималды сауда мен қосымша қызмет көрсетудің прогрессивті нысандарын тәжірибеге енгізу, механикаландыру); сұранысты қанағаттандыру үшін өнімнің мол таңдауы; заманауи материалдардан жасалған ыңғайлы, әдемі және арзан жабдықтармен сауда алаңдарын жоғары сапалы әрлеу; жарнаманың болуы және сатып алушыларды ақпараттандыру [2, 152 б]. Сауданың прогрессивті түрлеріне тауарларды өзіне-өзі қызмет көрсету әдісімен, ашық көрсетумен және үлгілер бойынша сату түрлері кірді. Өзіне-өзі қызмет көрсету дүкенінде келуші барлық тауарларға немесе олардың басым көпшілігіне еркін қол жеткізе алды, өзіне қажетті заттарды өзі таңдады, ал кассир-бақылаушы қолма-қол ақшамен төлемдерді және (қажет болған жағдайда) қаптамаларды жасады. Үлгілермен жұмыс істеген дүкендерде сатып алушы сауда алаңында немесе каталогта ұсынылған үлгілермен алдын ала танысқаннан кейін тауарды алу үшін сатушының көмегіне жүгінді. Ашық дисплей сатушының жұмыс орнында қойылған тауарларға еркін қол жеткізуді шамамен болжап, сатып алушы өз таңдауын жасады, содан кейін ол сатушыға жүгінді, ол сатып алу құнын есептеді, ақша алды, тауарды дайындап берді. Кейбір дүкендер сауданың прогрессивті түрлеріне толығымен көшті, басқаларында тек сәйкес бөлімдер мен бөлімшелер болды.

1950 жылдары бірнеше бөлімдері бар ірі азық-түлік дүкендері пайда бола бастады. Бұрын мұндай дүкендер жай ғана «азық-түлік» немесе «өндірістік» деп аталды. 1970 жылдары «супермаркет» атауы тарай бастады [3]. Бірақ, екінші жағынан, бұл мәдениетпен бірге жағымсыз аспектілер пайда болды: мәселен, «дефицит», «таныспен сату», «еденнің астынан сату», кеңестік кезек, дене жинағы, өлшем, алаяқтық және т.б. кеңестік сауданың ажырамас белгісіне айналды. КСРО-дағы 1960-1980 жылдардағы жабдықтау жағдайын

тұрақты, жалпы және барлығын қамтитын тапшылық жағдайы деп атауға болады. «Жетіспеушілік» термині еркін сатылымнан табылмайтын, көбінесе импорттық немесе кеңестік, бірақ сапасы жақсы нәрселерді (азық-түлік немесе өндірістік тауарлар) білдіреді. Дүкеннің немесе қойманың тапшы тауарларға қол жеткізе алатын қызметкері автоматты түрде «қажетті» адам дәрежесіне көтерілді. Мұндай адаммен танысу өте сәтті саналып, «таныс» деп аталды. Таныс болса, демек, әдетте жеке тұтыну саласына қатысты ресурстарға оңай қол жеткізуді реттейтін ресми процедураларды айналып өту деген түсінік болды. Дүкенде дұрыс нәрсе болмаған кезде, таныс-білістерін пайдаланып, дүкен астынан, базарлар мен барахолкалардан керекті тауарды іздеуге тырысты. Ал, сайып келгенде, егер азамат қандай да бір көрнекті лауазымды (партиялық, мемлекеттік, билік құрылымдарында немесе саудада) атқарса, ол жалпы бөлу жүйесінен тыс қалаған тауарды алуды талап ете алады. Кеңес қоғамындағы тапшылық жағдайында кеңестік тұтынудың нақты стратегияларының бірі, өзіңіз білетіндей, осы таныстық болды. Зерттеуші А.Леденева бейресми байланыстарды (туысқандар, достар, кездейсоқ таныстар) дүкендерде жоқ немесе дүкендерге қарағанда сапалы тауарлар мен қызметтерді алу үшін, сондай-ақ шешім қабылдауға әсер ету үшін пайдалануды таныс деп атайды. Леденева бейресми арналарды пайдалану ерікті емес, ол үнемі тапшылық жағдайында мәжбүрлі шара болғанын атап көрсетеді [4].

Сол кезеңде өмір сүрген қарағандылықтар былай деп еске алады: «Кеңес дәуірінде сауда қызметкерлері, сатушылар өздерін өте жақсы сезінді, өйткені бәрі олармен танысуға тырысты. Егер таныс сатушы болса, ол сізге сүйексіз жақсы ет қалдырады, ал кейбір консервілер, мысалы, қызыл уылдырық, бірақ сирек, сіз бір құтысын «қалдыруды» сұрай алатындай қатынас болды. Ешкімнен ештеңе сұрамауды ата-анамыз үйреткендіктен біздер таны-тамыр дегенді қолданбадық. Ал сатушылармен жақсы қарым-қатынаста болғандар үнемі бірдеңені тарту арқылы сатып алатын. Әсіресе, дүкен менеджері сіздің досыңыз болса, бұл тіптен де жақсы еді, өйткені қажетті азық-түлік пен киім-кешек жинауға болатын. Ал біз сатылғанды дүкеннен алдық» [5]. Көпшілігі үшін таныстық қарапайым, күнделікті тәжірибе болды. «Біз үшін импорттық немесе импорттық өнімдерді тарту арқылы алуға болатын қалыпты құбылыс болды. Көбінесе бұл әрқашан сатылымға түспейтін болгар консервілері. Байланыс арқылы адамдар таныстары арқылы киім-кешек, аяқ киім, т.б заттарын түгендеп жүрді. [6]. «Жеке мен таныс арқылы ештеңе сатып алған жоқпын. Жиһаз, кілемдерді таныс арқылы алып кетеді дегенді көп естігенмін. Сырттан әкелінетін кілемдер мен жиһаздарға кезекке тұратын. Өйткені дүкендерде ассортименті шағын болғандықтан бір үлгідегі Қарағанды фабрикасының жиһаздары ғана болды. Жатын бөлмені немесе кілемді алу үшін таныстар арқылы немесе қосымша ақы төлеу керек болатын» [7]. Таныстың таралуының негізгі себептерін қарапайым халық қарастырды: «Кеңестік таныс кең таралған, өйткені киім-кешек пен жиһаздың бай ассортименті болмағандықтан, көптеген адамдар бәрін таныс арқылы алды. Саудада таныстары жоқтар қарапайым нәрселермен айналысты. Бірақ мен шетелдік тауарларды қатты қалайтынмын» [8].

Жалпы таныс, тапшылық сияқты сөздердің пайда болуының нақты мағынасын жоғарыда түсіндіріп өттім. Дүкендерде сатылатын заттардың болмауына байланысты тапшылық киім базарларында қайта сатылды. Киімдерді немесе «қоқыстарды» сататын барахолка деп аталды және бұл атаулар 1950-1960 жылдарға дейін сақталды. Осылайша, таныс совет адамдарының күнделікті өмірінде қалыпты жағдайға айналды. Күнделікті өмірге қажетті азық-түлік немесе өнеркәсіптік тауарлардың көпшілігі дүкеннің кассасына жетпей, қоймаларда «өзінше» сұрыпталды. Кейін мұндай тауарлар «барахолкаларда» он есе қымбатқа сатылды. Саудадағы жалпы тапшылық «барлық жерде және бәрі үшін» үлкен кезектердің болуымен де көрінді. Бірақ кеңес халқының кезекке деген көзқарасы ерекше және өзгеше болды. Біреулер ашуланып, енді біреулер

шыдамдылық танытты. Осылайша, кеңестік кезеңдегі кезек те күнделікті өмірдің қалыпты көрінісі саналған. Адамдарға кезек ұнамады, бірақ еш таныссыз дүкенге жақындаудың басқа жолы болмады. Кейбір кеңестік әйелдер үшін кезек әлеуметтік желі қызметін атқарды: олар кезекте тұрған барлық жаңалықтарды біліп, таныстарымен кездесті, олардың проблемалары туралы сөйлесті, бейтаныс адамдарды талқылады. Адамдар жұмыс істемейтін (кейде жұмыс істейтін) уақыттарын кезекке қалдырды немесе таныс арқылы, егер бар болса, олар қажетті азық-түлік пен басқа қажетті тауарларға қол жеткізді.

Орталық Қазақстан азаматтарының тамақтануы сауда желісіндегі азық-түлікпен тікелей байланысты болды және жоғарыда айтылғандай, КСРО-ның бірқатар облыстарымен салыстырғанда әлдеқайда жақсы болды. Әртүрлі одақтық республикалардың әртүрлі қалаларындағы жабдықтауды салыстыру үшін азық-түлікпен қамтамасыз етудің жекелеген түрлері бойынша жүргізілген зерттеулердің (КСРО-ның 24 қаласы бойынша есептелген) қысқаша мазмұнын келтірейік. Бұл жылдары ет өнімдерінің саудасы нашарлады: ет өнімдері 7 қалада (Целиноград, Вильнюс, Тбилиси, Ереван, Баку, Ташкент, Ашхабад) қалыпты саудаланды, қалған 17 қалада сұраныс қанағаттандырылмады. Тіркелген 24 қаланың 20-да өсімдік майы тұрақты сатылды, басқа қалаларда ол жеткіліксіз болды. Макарон өнімдерін сату үзіліссіз болды, кейбір қалаларда жоғары сортты макарон өнімдері жеткіліксіз. Дәнді дақылдар жеткіліксіз мөлшерде және тар ассортиментте. Көкөністердің саудасы жалпы алғанда қанағаттанарлық болды (пияз, қызылша, қияр сатылды), бірақ бірқатар қалаларда жаңа қырыққабат, сәбіз, сарымсақ, көкөніс консервілері тапшы болды. Санақталған қалалардың көпшілігінде жемістер мен цитрус жемістері аз болды. Бірқатар қалаларда картопқа деген сұраныс әлі де қанағаттандырылмады, 6-10 қалада картоп жеткіліксіз болды. Ал қант үнемі саттықта болды.

Өндіріс тауарларының ассортименті мен сапасы туралы қалалардың ескі адамдарының естеліктері қалды. Олар былай дейді: «Бізде киімге көп ақша болмады. Бір жалақыға балаларды басынан аяғына дейін киіндіруге болатын. Ең бастысы өте сапалы болды. Мысалы, менің үлкен қызымның пальтосы болды, кіші қызымның да, үлкен қызымның ұлы да, оның қызында да тон болды. Ал мына пальто әлі бұзылмаған. Міне, қанша ұрпақ өтті, тек манжет пен жаға қалпына келтірілді» [11]. «Жағдайлар өте қиын болды. Дүкендерде көптеген киімдер болды, бірақ олар сәнді емес, монотонды болды. Таныспен сіз поляк костюмін немесе аяқ киімін сатып ала аласыз. Ал біздің кеңестік киімдер сол баяғы, сәнсіз еді. Бірақ оны халық жоғары сапалы болғандықтан киген. Драп пальто бірнеше жыл киюге болатын, ол тозған жоқ. Қарағандыда аяқ киім фабрикасы болды. Аяқ киім әдемі болды, олар өте көп болды. Бірақ аң терісінен жасалған бас киімдер тапшы болды, олар базардан сатып алынды. Ол жерде біреу жеке тігіншілікпен айналысты: олар тігіп, сол жерде және бірден сатты. Жастар, әсіресе, жас жігіттер сәнді киімдермен қиналатынбыз. Ол әрқилы емес еді» [7]. Кеңестік сауданың кереғарлығы сол еді, сұранысқа ие өнімдер тапшы болды, бірақ барлық дүкендер сұранысқа ие емес тауарлармен толтырылды. Дүкендерде барлық өлшемдегі киіз аяқ киімдер мен брезент етіктер мольнан ұсынылды, ал тұрғындардың сұранысы ерлер, әйелдер мен балаларға арналған оқшауланған былғары аяқ киіммен ешқашан қанағаттандырылмады. Балалар аяқ киімінен бастап сатылымда 22-ден 25-ке дейінгі өлшемдер болған жоқ, бірақ бұл ең «жүгіретін» өлшемдер болды. Шектеулі көлемде балалардың аяқ киімдері мен етіктері келді, - деген естеліктер сол жылдардағы ахуалдан хабар береді, көз алдына елестеді.

1950-1960 жылдары. Орталық Қазақстанның барлық қалаларында азық-түлік және азық-түлік емес тауарларды сатуға арналған мамандандырылған дүкендер ашыла бастады. Дегенмен, ұсынылатын тауарлар ассортименті шамалы өскенімен, қала халқы өнеркәсіптік және тұрмыстық қажетті тауарларға да өте мұқтаж болды. Белгілі бір

тауарлардың тапшылығы Қазақстан халқын кедейшілік шегіне жеткізген жок, бірақ белгілі себептермен ол өте ауыр қабылданып, естеліктерде кейде бұрынғыдан да асып түсетіндей болып көрінеді. Мәселен, сонымен қатар өнімді өткізу мен бөлудің теңгерімсіз жүйесімен қиындады, бұл кейде кейбір үзілістерге, әсіресе шағын қалаларда және 1950-ші жылдардағы үлкен дәрежеде болды. Дегенмен, Орталық Қазақстан облысы 1959 жылғы Теміртау оқиғасынан кейін орталық пен жергілікті биліктің ерекше бақылауында болып, азық-түлікпен қамтамасыз ету, өнеркәсіп тауарларымен қамтамасыз ету басқа да көптеген облыстармен салыстырғанда (мысалы, орыс) КСРО облыстары. Сауалнамаға қатысқан қала тұрғындары Қарағанды мен Теміртау дүкендеріндегі азық-түлік пен заттардың «көптігіне» таңғалғанын, соның ішінде Ресейдің шет аймақтарынан келген қонақтар-туыстарының тарапынан болғанын жиі еске алды. Әрине, бұл жалпы кеңестік тапшылық шеңберіндегі «молшылық» туралы болды. Жалпы алғанда 1950 жылдардағы сауда жағдайын талдау, сауда желісінің дамымағанын, халықты ең қажетті тауарлармен қамтамасыз етудің тапшылығын куәландырады, ал халықты азық-түлік және өнеркәсіптік қамтамасыз етудегі дәл осы сәтсіздіктер наразылық пен қақтығыстардың шиеленісуіне, кейбір жағдайларда шиеленіс ошақтарын тудырды. Осындай орталықтардың бірі 1959 жылы тамызда дамып келе жатқан Теміртау қаласы болды.

Осы оқиғалардан кейін жабдықтау-сауда жүйесі әлдеқайда жақсы жұмыс істей бастады, Қарағанды мен Теміртауды жабдықтау партия және кеңес органдарының ерекше назарында болды. 1960-1970 жылдары. Орталық Қазақстан қалаларын жабдықтау жүйесі айтарлықтай жақсарды. Қоғамдағы теңдік процестері оның ұйымдық нысандарының өзгеруіне сөзсіз әсер етті, бөлшек сауда объектілерін кеңістікте бөлудегі, тұтынушыларға сатылатын өнімдердің құрамына және ең бастысы, сатушылар мен сатып алушылардың қарым-қатынасындағы жаңа тенденцияларға әсер етті.

Осылайша, сауда кеңестік қаланың 1950-1960 жылдардағы әлеуметтік-мәдени жаңаруының маңызды факторы болды. Бірақ тұтастай алғанда Кеңес мемлекетінің экономиканы дамытудағы басымдықтары халық тұтынатын тауарлар өндірісін дамытуға ықпал еткен жок. Бұл қала тұрғындарының күнделікті тәжірибесінде тапшылықты, тұтытудағы монотондылықты, кронизмді және басқа да келеңсіз үрдістерді тудырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг. – Караганда, 2012. – 365 с.
2. Зиновьев А. Homo советикус. – Лозанна, 1982/ www.zinoviev.ru//zinoviev-homo-sovieticus
3. Лебина Н.Б. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. - Москва, 2015. – 488 с.
4. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. – СПб.: Журнал«Нева», 1999. – 320 с.
5. ГАКО.Ф. 205. Оп.6. Д. 87
6. Курицына Е.В. Амнистия 1953 г. и её влияние на криминализацию общественной жизни в СССР (На материалах Пензенской области) // Известия Пензенского Государственного Педагогического Университета имени В.Г. Белинского. – 2012 г. - № 27. – С. 764-768
7. Михайленко П.П., Гельфанд И.А. Предупреждение преступлений - основа борьбы за искоренение преступности. – Москва: Юридическая литература, 1964. – 203 с.
8. Пашин В.П., Богданов С.В., Емельянов С.Г., Зюбан О.П. Экономическая преступность в СССР: от Хрущева до Горбачёва (проблемы детерминации, масштабы, формы и особенности государственного противодействия). – Курск, 2012. – 372 с.
9. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – Москва: Госюриздат, 1961. – 279

ӘОЖ 94.574

ТОРГОВЛЯ И ТОРГОВЫЙ ДЕФИЦИТ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1954-1960 ГОДАХ

Төлегенова А.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье анализируются торговые отношения, преимущества и недостатки, торговом дефиците населения Казахстана после войны 1954-1960 годов, в том числе горожан. Этот период был непростым для народа, поэтому все изменения и разработки, взлеты и падения реалистично иллюстрируются.

Ключевые слова: Казахстан, городское население, торговля, послевоенные годы, торговый дефицит, привычные корни, развитие, дефицит

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 378.147

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ВАЖНЫЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ В ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Томпишева А.Б.

Западно-Казахстанский инновационно–технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В данной статье автор раскрыл, что внедрение информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс — это главный инструментарий в обучении детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: информационные технологии, образовательный процесс, обучение детей с ОВЗ, ИКТ.

Обучение детей с ограниченными возможностями является одним из приоритетов системы образования Республики Казахстан. Конституция Республики Казахстан и Закон «Об образовании» предусматривают, что дети с отклонениями в развитии имеют право на получение образования наравне со всеми остальными

Доступность образования для детей с ОВЗ и детей с ограниченными возможностями здоровья является одним из основных и обязательных условий их успешной социализации, обеспечения их полноценного участия в жизни общества, эффективной самореализации в различных видах профессиональной и общественной деятельности [1].

Усилия Министерства образования и науки Республики Казахстан направлены на создание образовательной среды, гарантирующей доступность качественного образования

для лиц с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов в рамках модернизации образования с учетом их психических особенностей, развития и состояние здоровья.

Поэтому важнейшая задача модернизации:

- гарантированный доступ к качественному образованию;
- Индивидуальное обучение;
- Отсутствие дискриминация в сфере образования;
- систематическое повышение квалификации педагогов;
- создать условия для нового и современного качества общего образования.

И одним из приоритетных стратегических направлений модернизации образования, решения этих задач является внедрение информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс. Это особенно важно с точки зрения предоставления образования детям-инвалидам.

Дети с ОВЗ – это «особые» дети, состояние здоровья которых не позволяет им заниматься по образовательным программам, не связанным с их психофизическим развитием. Современные информационные и коммуникационные технологии открывают совершенно новые возможности обучения. Их можно использовать на всех этапах обучения:

- Объяснение нового материала;
- Контроль знаний;
- Обобщение и систематизация материала [2, с 65].

Одной из задач коррекционной работы является мотивационная: речь идет о том, чтобы ребенок был заинтересован и внимателен, чтобы он ценил занятия с учителем и хотел выполнять задания.

Информационно-коммуникационные технологии позволяют воспринимать качественно новый уровень информации, что значительно повышает познавательную активность ребенка. Ребенку необходимо испытывать чувство выполненного долга по каждому заданию, каждый раз видеть, что его труд ценят. Лучший способ сделать это — использовать электронные средства обучения. Использование компьютеров в деятельности ребенка оказывает существенное влияние на различные стороны его психического развития. Улучшает восприятие, внимание, память и мышление.

За годы работы в дошкольном образовании, огромное количество преподавателей поделились своим опытом и выявили, что традиционные методы дошкольного воспитания и воли воспитателя недостаточно для того, чтобы педагогическая работа была успешной. Дети иногда не проявляют желания и интереса к организованной учебной деятельности, им не всегда интересно наблюдение за статичными изображениями или монотонная деятельность с предметами, формами или фигурами. Современный ребенок с рождения окружен богатой медийной средой: электронными игрушками, игровыми приставками, компьютерами, планшетами [3, с 50].

Интерактивные обучающие игры - принципиально новая область образования. Они позволяют перейти от процесса обучения, основанного на объяснениях и иллюстрациях, к процессу обучения, основанному на деятельности. Ребенок становится активным субъектом, а не пассивным объектом педагогического воздействия.

Интерактивные развивающие игры обладают огромным дидактическим потенциалом, который педагоги могут эффективно и творчески использовать в своей практике.

Преимущества интерактивных игр:

- 1) Использование интерактивных игр позволяет задействовать три вида памяти: зрительную, слуховую и двигательную;
- 2) Повышает у детей мотивацию к обучению;

- 3) Тренировка и развитие совместной согласованной деятельности зрительного и двигательного анализаторов;
- 4) Повышение самооценки детей через систему поощрений;
- 5) Побуждать детей к участию в познавательной деятельности;
- 6) Учебные задания дают детям возможность наглядно представить результат своей деятельности и исправить его, если допущена ошибка.

Детям очень интересно работать с информацией на экране в игре. Очень легко использовать электронные устройства для занятий непосредственно или лично с ребенком, так как многие занятия способствуют развитию мышления.

В целом, при работе с детьми с ограниченными возможностями, можно выделить следующие преимущества компьютера: компьютер содержит примеры, понятные дошкольнику; движение, звук, анимация привлекают надолго и мотивируют к обучению; представление информации в игре на экране компьютера поддерживает интерес детей; компьютеры предлагают индивидуальные возможности обучения. Важно также, чтобы у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями использование знаний и навыков, полученных в компьютерной игровой среде, приводило к их реализации, а желание заниматься этим делом превращало в увлечение.

Поэтому необходимо, помимо традиционных методов и приемов коррекции и развития, использовать информационно-коммуникационные технологии.

Информационные технологии помогают улучшить процесс обучения детей, делая его мобильным, разнообразным и персонализированным. Использование различных технологий позволяет моделировать различные ситуации из социальной среды. Информация об использовании компьютера в качестве инструмента обучения различна: он работает со всеми детьми, в группах и индивидуально.

Используя принцип доступности, учителя подбирают наглядные пособия, шаблоны и методы организации учебной деятельности в соответствии с проектом детей, их дневными возрастными особенностями.

Принцип систематичности и последовательности.

Принцип хорошего и последовательного образования заключается в том, что интеграция учебного материала происходит в системе. Мы бы выбрали бы мультимедийные презентации и интерактивные игры в соответствии с тематическим планом.

Согласно принципу научности, единственная цель у преподавателей - помочь детям приобрести навыки, позволяющие правильно отражать действительность. Интерактивные игры и мультимедийные презентации позволяют представить реальную, а не фальшивую информацию (фотографии, видеоклипы, аудиозаписи).

Теория креативности [4, с 79].С помощью информационных технологий пропагандирую знания о творчестве детей, повышаю интерес к урокам благодаря новизне, реальности и силе образов, использованию эффектов анимации.

Принцип наглядности. Дети дошкольного возраста с их эмоциональным чувством понимают только то, что им приходится чувствовать, слышать, следить или измерять одновременно с действием объекта. При этом лучше в своей работе использовать видео, презентации, слайд-шоу, видеоклипы, интерактивные игры.

Дискуссии можно использовать в любой части урока: в начале - чтобы вовлечь ребенка в работу, в середине - чтобы показать важные вещи, в конце - чтобы собрать полученные знания.

Наиболее популярной программой, используемой в классе, является Microsoft Power Point. Создавать с детьми множество игр и презентаций, которые используются в образовательном процессе. Также используют готовые продукты, найденные в

Интернете. Задания выбираются в зависимости от цели урока и знаний, которые вы хотите усвоить или получить от детей.

Артикуляционная гимнастика. У каждого упражнения есть своя история, которая вдохновляет ребенка и помогает сосредоточиться на задании. Например, петь с забавными лягушками или петь песни с животными гораздо интереснее, чем просто повторять звуки. Детям очень интересно, когда они совершают движения с персонажами на экране компьютера.

Развитие коммуникации. Ребенку предлагается продолжить рассказ "Жаркий летний день...". Например, есть фоновая картинка, и отдельные картинки, нажав на которые ребенок должен написать фон и сочинить историю. Эта игра позволит вашим детям попрактиковаться в написании связных рассказов с нуля. Игры "Кто, где?", "Где сидит птичка?". С целью закрепления предлогов в речи.

Интерактивная игра "Math Fun" включает следующие разделы: количество и счет, формы, размеры, ориентация в пространстве и времени. С помощью больших подсвеченных картинок ребенок сможет менять цифры, работать с геометрическими фигурами и различными предметами.

Знакомство с окружающим миром. Используя мультимедийный игровой тренажер "Зимующие и перелетные птицы", с детьми выполняют задание "Назови птицу и скажи, к какому типу птиц она относится - зимующим или перелетным?". Нажатие на изображение яиц направляет их к кормушке или облаку, позволяя ребенку увидеть ответ. Игра "Весна пришла" из серии игр "Времена года". Ребенок выполняет задания "Найди и назови иностранные достопримечательности", "Что такое смешанные песни", "Перелетные птицы", "Утренние сказки". Ребенок должен нажать на картинку и проверить свой ответ.

Физическое развитие. Детям предлагается сыграть персонажей на экране. Несколько минут разговора о теле и учат детей целям, физическому самоконтролю, детскому движению, физической активности и счастью.

Предлагать уроки, в том числе интерактивные вовлекать детей в обучение, использовать мотивационные подходы, развивать самооценку каждого ребенка для объективной оценки (например, мифическим героем), помогать замечать ошибки и помогать исправлять счастье. Вне класса ученики обсуждают игры, жесты, которые улучшают речь, способствуют личному общению.

Невозможно переоценить важность и необходимость дальнейшего обучения и работы с умственно отсталыми детьми. Существенные различия в классе детей с нарушениями интеллекта могут повлиять на общий успех ребенка. Поэтому работа на расстоянии становится более важной при болезни ребенка и в условиях эпидемии. Коммуникационные технологии используются для обучения учащихся дома вместе с родителями. Родители были нашими самыми большими сторонниками выздоровления.

Чтобы рассказать родителям о важности непрерывного обучения для детей с аутизмом, было проведено видеоинтервью.

Наиболее эффективным является использование коммуникативных техник в работе с родителями - родители лучше понимают цели лечения и развития образования и поощряют работу с ребенком дома.

В заключение я хотел бы сказать, что класс, в котором используются интерактивные игры, очень результативен. Интерактивные игровые взаимодействия способствуют обучению и развитию ребенка, открывая новые возможности для специального образования. Используя современные педагогические техники и четкое общение для знакомства детей с осознанностью, можно добиться положительных результатов в работе с детьми.

Стабильное душевное состояние положительно влияет на общее развитие мозга, а также на создание личных интеллектуальных процессов.

Список использованной литературы:

1. Болонина В. В. Использование развивающих игр-презентаций в работе с детьми, имеющими ограниченные возможности здоровья / Болонина В. В. // Школьный логопед. - 2010 - № 1 - С. 73-77.э
2. Васина М. Б. Дистанционное обучение детей с тяжелыми двигательными нарушениями при церебральном параличе с использованием дистанционных технологий / Васина М. Б., Танцора С.Ю. // Коррекционная педагогика: теория и практика. - 2008 - № 2 - С.65-70.
3. Вренева Е. П. Использование компьютерных технологий в работе коррекционного педагога ДОУ / Вренева Е. П. // Коррекционная педагогика. - 2008 - № 4 - С. 50-53.
4. Горст Е. В. Программа курса компьютерной грамотности "Смайл + " для детей-инвалидов / Горст Е. В. // Работник социальной службы. -2012 - № 12 - С. 79-86.

ОӘЖ 378.147

**АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ
БАР БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ МАҢЫЗДЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ**

Томпишева А.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық–технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Осы мақалада автор білім беру процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытудың негізгі құралы екенін анықтады.

Түйінді сөздер: Ақпараттық технологиялар, білім беру процесі, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту, АКТ.

ОӘЖ 37.08

**МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ БАСШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ДАМУ ТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ АРНАЙЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ТРЕНИНГІН ІСКЕ АСЫРУ**

Иргалиев А.С., Кенжеғалиева Л.Г.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде мектепке дейінгі білім беру ұйымы басшысының жеке құзыреттілігін дамыту үшін оқыту семинар-тренингі форматына негізделген әлеуметтік-психологиялық технология негізгі құралдар ретінде қарастырылған. Мектепке дейінгі білім беру ұйымы басшысының жеке құзыреттілігін дамытудың педагогикалық шарттары сипатталады (мектепке дейінгі

білім беру ұйымы басшысының өзін-өзі дамытуға бағытталған өзіндік білім беру бағдарламаларын педагогикалық жобалау; басқарушылық қызметке МДҰ басшысының уәждемелік-құндылық қатынасын қалыптастыру; жеке тәжірибеге негізделген МДҰ басшысының кәсіби-жеке жетістіктерін қамтамасыз ету). Осы шарттар негізінде жеке құзыреттілікті дамытудың практикалық моделі мен «Басшының МДҰ басқарудағы жеке құзыреттілігін дамыту» атты арнайы семинар-тренинг мазмұны сипатталады.

Кілт сөздер: жеке құзыреттілік, мектепке дейінгі ұйым басшысы, әлеуметтік-психологиялық технология, оқыту семинар-тренингі, педагогикалық жобалау, МДҰ басшысының өзін-өзі дамыту, басқару қызметіне ынталандыру-құндылық көзқарас, МДҰ басшысының кәсіби-жеке жетістігі.

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде мектепке дейінгі білім беру ұйымы басшысының жеке құзыреттілігін дамыту үшін оқыту семинар-тренингі форматына негізделген әлеуметтік-психологиялық технология іске асырудың негізгі құралдары ретінде алынды.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымы басшысының жеке құзыреттілігін дамытудың қажетті шарттары деп біз басқару қызметі толық көлемде тиімді бола алатын шарттар деп түсінеміз. Біз МДҰ басшысының жеке құзыреттілігін нәтижелі қалыптастырудың келесі педагогикалық шарттарын [1] анықтадық:

Бірінші шарт: мектепке дейінгі білім беру ұйымы басшысының өзін-өзі дамытуға бағытталған өзіндік білім беру бағдарламаларын педагогикалық жобалау.

Осы шартты әзірлеу кезінде өзін-өзі білім беру қызметінің субъектілері ретінде тренингке қатысушылардың ынтасын, таңдауын және белсенділігін ынталандыру қажет болды. Бұл үшін кәсіптік жағдайларды (бағдарламаларды) жобалау, мектепке дейінгі білім беру мекемесінің басшысын белгілі бір рөлдерді орындауға қосу қажет болды. Зерттеу өзін-өзі білім беру бағдарламаларын жобалаудың ерекше мәні бар екенін көрсетті, өйткені танымдық күштерді дамытуда және педагог-басқарушының өздігінен білім беру қызметінің дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыруда уәждеме саласы шешуші рөл атқарады.

Екінші шарт - басқарушылық қызметке МДҰ басшысының уәждемелік-құндылық қатынасын қалыптастыру.

Құндылық қатынастар адам өз мақсатына жету және мүдделерін қанағаттандыру үшін оларды өздері үшін игеруіне қарай анықталатыны белгілі [2]. Құндылық ұғымы қоршаған шындықтың әлеуметтік және мәдени мәнін көрсетеді.

Құндылық - субъектінің (адамның, топтың, қоғамның) қызметтің қандай да бір түріне тартылуын тудыратын және оның мінез-құлқын реттейтін оң мәнді және қоғамдық пайдалы құбылыс немесе пән; қатынасы - субъектінің жеке, әлеуметтік тәжірибесіне негізделген белгілі бір жағдайларға белгілі бір реакцияға дайындығы; құндылық көзқарас (бір нәрсеге) - субъектінің субъективті түрде қабылдаған қоғамдық маңызы бар құндылықтарына сәйкес белгілі бір жағдайларға ден қоюға дайындығы [3].

Үшінші шарт - жеке тәжірибеге негізделген МДҰ басшысының кәсіби-жеке жетістіктерін қамтамасыз ету.

Өмірлік тәжірибе - бұл жеке тұлғаның игілігіне айналған, кейінге қалдырылған және ұзақ мерзімді жады резервтеріндегі, барабар жағдайларда өзектендіруге (талап етуге) ұдайы дайын күйдегі (А.С. Белкин) витагендік ақпарат. Ол адам өмір сүрген және өзі үшін жеткілікті құндылық болып табылатын ойлардың, сезімдердің, іс-әрекеттердің бірлігін білдіреді [4].

Осының негізінде 1 суретте көрсетілген жеке құзыреттілікті дамытудың практикалық моделі әзірленді.

Оқыту семинар-тренингін пайдаланудың шартының бірі басшылардың ұйымдағы өзгерістерді қолдауға жоғары дайындығы болып табылады. Оқыту басшыларға жұмыстағы жаңа басымдықтарды көруге, жаңа ресурстар мен технологияны игеруге мүмкіндік береді, өзгерістер жүргізу үшін пайдаланылатын мақсаттар мен құралдарды жан-жақты түсінуге, сондай-ақ ұйым стратегиясын іске асыру процесінде өз рөлін толық түсінуге көмектеседі [5].

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде МДҰ басшысының жеке құзыреттілігін дамыту моделінің тиімділігін арттыру үшін мынадай бағыттар бойынша әлеуметтік-психологиялық іс-шаралар жүйесін қамтитын «Басшының МДҰ басқарудағы жеке құзыреттілігін дамыту» арнайы семинар-тренингі әзірленді:

Бірінші бағыт: қашықтықтан оқыту және тренингтер жүйесін пайдалануды кеңейту базасында оқыту жүйесі элементтерінің арақатынасын қайта ұйымдастыру.

Басшылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру 30-70 форматында іске асырылды, яғни:

- МДҰ басшыларын оқытудың 30%-ын теориялық оқыту құрайды, қашықтықтан оқыту жүйесі негізінде жаңа білім алу;
- 70% - бұл Орал қаласының «Айяна» балабақшасы базасында және тікелей жұмыс орнында МДҰ басшыларын оқыту, яғни басшы өзінің негізгі қызметінде қолданатын нақты дағдыларды әзірлеу.

Сурет 1 - МДҰ басшының басқарудағы жеке құзыреттілігін дамытуды практикалық моделі

Міндеттер:

- МДҰ жағдайында басшылардың жеке құзыреттілігін дамыту үшін негізгі және қосымша дағдыларды дамыту,
- кәсіби сауаттылықты арттыру, МДҰ деген адалдықты арттыру,
- еңбек өнімділігін арттыру және т.б.

Арнайы бағдарламаның нәтижелерінің бірі әлеуметтік-психологиялық ахуалды жақсарту, корпоративтік мәдениетті нығайту болды. Өзірленген әлеуметтік-психологиялық тренингтер жүйесінің маңызды қасиеттері арасында:

1. Тренинг шеңберінде барлық қатысушыларды оқыту процесіне тартудың жоғары деңгейі, бұл жеке құзыреттіліктің талап етілетін дағдыларын қалыптастырудың неғұрлым тиімді әсерін алуға мүмкіндік береді;

2. Тренингке қатысу тренингтік процеске қатысушылардың барлығының барынша белсенділігін қамтамасыз етеді, бұл материалды игерудің жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді;

3. Тренингке қатысу қатысушыларға өзін-өзі танытуға мүмкіндік береді, бұл қатысушылардың қызығушылығын арттырады;

4. Жаттығуларды барлық қатысушылар орындайды, бұл алынған дағдыларды тезірек бекітуге ықпал етеді.

Екінші бағыт: корпоративтік әлеуметтік желінің әлеуетін МДҰ басшыларының оқытуға қажеттілігін қорыту және оқыту бағдарламаларын түзету үшін пайдалану.

Эксперименттің констатациялық кезеңі барысында жүйеде қызмет ерекшелігін және МДҰ басшыларын оқытуға қажеттілікті оқыту бағдарламаларында есепке алу саласында проблемалар бар екені анықталды. Осыған байланысты қалыптастырушы кезеңде МДҰ басшыларының оқытуға қажеттілігін зерделеу және оқыту бағдарламаларын түзету үшін корпоративтік әлеуметтік желі ұйымдастырылды. Бастапқы кезеңде ресурстарды үнемдеу мақсатында жабық What's up тобы құрылды, оған Орал қаласының мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының басшылары қол жеткізді.

Бұл топта оқытуды ұйымдастыру бойынша қажетті ақпарат, жеке құзыреттілікті дамытуды басқару моделі және МДҰ басшылары үшін басқа да маңызды ақпарат орналастырылды. МДҰ басшылары өз сұрақтарын қоя алатын «Сұрақ-жауап» айдары құрылды. Сондай-ақ, «Нені үйрету керек» айдары МДҰ басшыларының кәсіби қызметінің практикалық тұрғысынан оқытудың қажетті бағыттары туралы өзара іс-қимылға қатысушылардан өтінімдер жинау мақсатында әзірленді. Осы әлеуметтік желі жұмысының мақсаты: басқару уақытын қысқарту; адамдарды талқылауға тарту, олардың пікірлері мен идеяларын жинау; жобалық топтарды және қашықтағы қызметкерлерді басқару; кәсіби ұтқырлық үрдістерін жылдам бейімдеу; көшбасшылар мен сарапшыларды анықтау; корпоративтік білімді арттыру және сақтау; коммуникацияны жақсарту, кедергілерді азайту; өнімділікті арттыру; білім базасын жинақтау, жеке кәсіби құзыреттіліктерді дамыту.

МДҰ басшыларының жеке құзыреттілік деңгейін арттыру мақсаты - білім беру процесінде тиімді қарым-қатынастар құру үшін заманауи құралдарды беру, өзін-өзі реттеу (өзінің ресурстық жағдайын басқару), жағымсыз кәсіби күйудің алдын алу үшін техникалар мен тәсілдерді беру. Курстың бөлігінің 70% жана іскерліктерді меңгерту.

Жалпы алғанда, МДҰ басшыларының жеке құзыреттілігін арттыру бойынша жұмыс жүйесі 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1. «МДҰ басқарудағы басшылардың жеке құзыреттілігін дамыту» семинар-тренингінің мазмұны, мақсаттары және жоспарланатын нәтижелері

№	Бағдарлама/тренинг атауы	Мақсаты	Күтілетін нәтижелер
---	--------------------------	---------	---------------------

1	«Тиімді коммуникация: диалогты басқару (манипуляциядан әріптестікке)»	Жетекшілердің педагогикалық ұжыммен коммуникациялық шеберлігін дамыту, балалары, ата-аналары; жанжалды жағдайларды сындарлы шешудің техникалары мен тәсілдерін игеруге; стреске төзімділікті арттыру.	Қатысушылар тиімді коммуникацияның базалық техникалары мен тәсілдерін меңгереді. Даулы жағдайларды шешуді үйренеді. Серіктестік ұстанымын сақтай отырып, коммуникация бойынша айла-шарғы жасаушы серіктестерге қарсы тұра алады. Қатысушылардың ішкі ресурстары жандандырылады және әртүрлі күрделіліктегі коммуникацияларда әріптестік өзара іс-қимылға ынталандыру артады. Қатысушылар жолдаудың мәнін бөліп көрсетуді үйренеді (не жеткізгісі келеді); оны беру нысанымен бөлісе алады (қалай жеткізуге болады). Жағымсыз жолдауларда оң ниетті бөліп көрсете білу іскерлігін дамытады. Қатысушылар педагогикалық процестің міндеттеріне топпен жұмыс істеудің вербалды емес тәсілдерін меңгереді. Өзінің эмоциялық жағдайын басқарудың базалық тәсілдерін пысықтайды. Өз теріс нанымдарының рөлін түсінеді және оларды оң нанымдарға ауыстыруды үйренеді. МДҰ басшыларының стреске төзімділігі артады, жағымсыз эмоциялық күйудің алдын алу жүргізіледі.
2	«Тиімді басшылық: команданы басқару (аса жүктемеден ресурстарды басқаруға)».	Педагогикалық ұжымды басқарудың жүйелі тәсілін қалыптастыру. Басқару циклінің барлық кезеңдерінде (жоспарлау, ұйымдастыру, уәждеу, бақылау) адамдарды басқарудың негізгі дағдыларын дамыту.	Командада да басқарудың жеке стилін, күшті жақтары мен өсу аймақтарын сезіну. Команданы Дамыту Моделін игеру: өз әкімшілік командасының мақсаттары мен стратегиясын, даму тактикасын әзірлеу. Уәждеменің 5 түрімен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын алу: жетекші мотивті диагностикалау және сөйлеу шаблондары арқылы басқару. Команда мүшелерінің міндеттерді орындамауының 6 себебімен танысу және осы себептерді түзету тәсілдерін меңгеру. Міндеттерді тиімді қою дағдысын жетілдіру.
3	«Тиімді команда: қарым-қатынасты	Ұжымдағы тұлғааралық	Команданың барлық мүшелері бөлісетін құндылықтар жүйесі

	<p>басқару»</p>	<p>байланысты дамыту/күшейту, қақтығысты азайту, қатысушыларда ортақ құндылықтарды бөлісетін пікірлес командалар ретінде өздері мен әріптестерінің сезімін дамыту, командада тиімді өзара іс-қимыл жасай білу.</p>	<p>өзірленеді. Жалпы мақсатқа жұмыс істеуге қабілетті біртұтас команда ретінде топтың өзін-өзі бағалауы өседі. Уақыт пен ресурстарды шектеу жағдайында міндеттерді шешу және мақсаттарға қол жеткізу үшін жеке және топтық әлеует жандандырылады. Бір-біріне деген қолбасшылық пен эмоциялық қолдау сезімі күшейеді. Кешеннің әртүрлі бөлімшелеріндегі қатысушылар арасындағы байланыстар күшейеді және жалпы топқа қатыстылық сезімі күшейеді/қалыптаса бастайды. Қатысушылар арасындағы сенім мен өзара түсіністік артады, тұлғааралық өзара іс-қимылдағы қақтығыстар төмендейді. Команда командаішілік өзара іс-қимылдың тиімді стратегиясының элементтерін өзірлейді және қатысушылар түсінеді. Әрбір қатысушының қорытынды командалық нәтиже үшін жауапкершілігі күшейеді.</p>
--	-----------------	--	---

Әрбір бағдарлама 1,5 ай бойы жүзеге асырылады.

Бағдарламаны бастау - тренинг нысанында күндізгі интерактивті оқыту, уақыттың 70% іскерлікті меңгеруге бағытталған.

Тренингтен кейін 1 ай ішінде - қашықтықтан оқытуға арналған платформада сырттай еңбек етуден кейінгі белсенді жұмыс.

Аяқталуы - оң өзгерістер мен нәтижелерді бекіту бойынша күндізгі кездесу.

Осылайша, МДҰ басшыларының жеке құзыреттілігін дамыту бойынша семинар-тренинг барлық ресурстармен қамтамасыз етілді. Бұл ретте ол ашықтығымен және іске асыруды бақылаудың жоғары деңгейімен сипатталды. МДҰ басшысының жеке құзыреттілігінің тиімділігін арттыру үшін әлеуметтік-психологиялық оқытудың заманауи әдістері белсенді пайдаланылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім беру қызметіне қойылатын біліктілік талаптарын және олардың сәйкестігін растайтын құжаттардың тізбесін бекіту туралы ҚР БҒМ 2015 жылғы 17 маусымдағы № 391 бұйрық (2021 жылдың 14 шілдедегі №339 бұйрығымен өзгертілген).
2. Сухова О.В. Сущность и структура профессиональной компетентности руководителя дошкольной образовательной организации // Казанский педагогический журнал. - Казань, 2015.-Б. 47-51.
3. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі кезеңде білім беру мазмұнын жаңартудың әдіснамалық негіздері. Монография. - Астана, 2010. - 250 б.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық - білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми теориялық негізі. - Алматы, 2008 -328 б.

5. Жұматаева Е. Қазақстан Республикасындағы білім жүйесін басқаруда білімдену инновациялық технологияларын жүзеге асыру / Е. Жұматаева, Р.Ж. Қадысова. - Павлодар: ГӨФ ЭКО, 2008. - 308 б.
6. Фалюшина Л.И. Управление качеством образовательного процесса в дошкольном образовательном учреждении: Пособие для руководителей. - М.: АРКТИ, 2004. - 262 с.
7. Садирбекова Д.К. Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру: филос.док.ғыл.дис. - Алматы, 2018. -151 б.
8. Креативная педагогика. Методология, теория, практика / Ред. В.В. Попов. - 3-е изд. - М.: Бинном, 2012. - 319 с.
9. Вудкок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер. Для руководителя - практика: пер. с англ.- М.: Дело ЛТД, 2004.-320 с.
10. Хойруп Т., Хансен К.М. Главное отличие: модель современного менеджера и наука обновления. - СПб.: Всемирное слово, 2000. - 328 с.

ОӘЖ 37.08

РЕАЛИЗАЦИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГА РУКОВОДИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ИХ ЛИЧНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Иргалиев А.С., Кенжегалиева Л.Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье представлены результаты формирующего эксперимента по развитию личностной компетентности руководителя дошкольной организации образования на основе применения социально-психологической технологии в формате обучающего семинар-тренинга. Описываются педагогические условия развития личностной компетентности руководителя дошкольной организации образования (педагогическое проектирование собственных образовательных программ, направленных на саморазвитие руководителя дошкольной организации образования; формирование мотивационно-ценностного отношения руководителя ДОУ к управленческой деятельности; обеспечение профессионально-личных достижений руководителя ДОУ, основанного на личном опыте). На основе анализа данных педагогических условий предоставляется практическая модель развития личностной компетентности. Представлено содержание специального семинара-тренинга «Развитие личностной компетентности руководителя в управлении ДОУ».

Ключевые слова: личностная компетентность, руководитель дошкольной организации, социально-психологическая технология, обучающий семинар-тренинг, педагогическое проектирование, саморазвитие руководителя ДОУ, мотивационно-ценностное отношение к управленческой деятельности, профессионально-личностное достижение руководителя ДОУ.

ОӘЖ 14.27.09

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ОЙЛАУ ДЕҢГЕЙІН ДИАГНОСТИКАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Иргалиев А.С., Тулегенов К.А.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андапта: Мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың музыкалық ойлау қабілетін диагностикалаудың констатациялық эксперименттің міндеттері мен нәтижелері талданады. Мектеп жасына дейінгі балалардың музыкалық ойлау қабілетінің даму көрсеткіштерінің (музыкаға деген эмоциялық қабылдау және пікірлестік; музыкалық бейнені қабылдау кезінде шығармашылық процестің саналы және бейнелі ассоциативтілігі; музыкалық шығарманы қабылдаудың ойын шығармашылық сипаты) диагностикалау нәтижелеріне сандық және сапалық талдау беріледі.

Кілт сөздер: музыкалық ойлау, музыкалық мекеме, мектепке дейінгі жастағы балалар, шығармашылық-ойын іс-әрекеті, музыкалық-ойын қызметі, музыкаға деген эмоциялық қабылдау және пікірлестік (эмоциялық компонент); музыкалық бейнені қабылдау кезінде шығармашылық процестің саналы және бейнелі ассоциативтілігі (когнитивті компонент); музыкалық шығарманы қабылдаудың ойын шығармашылық сипаты (іс-әрекеттік компоненті).

Эксперименттік жұмыс, яғни үздіксіз педагогикалық эксперимент (констатациялық, қалыптастырушы және бақылаушы) Орал қаласы, Зашаған кенті, Мұрат Мөнкеұлы көшесі, 110 мекенжайы бойынша орналасқан «Назира Хибашеваның вокал студиясы» жеке музыкалық мекемесінің базасында жүргізілді. Эксперименттік жұмыс 2022-2023 жылдар аралығында жүргізілді, Зерттеу музыкалық ұйымның білім беру қызметінде балаларды музыкалық оқыту мен тәрбиелеудің табиғи жағдайларында жүргізілді. Зерттеуге жалпы білім беретін мектептерде оқуға дайындалып жатқан дайындық тобының мектепке дейінгі балалары қатысты.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында мектепке дейінгі жастағы балалардың музыкалық ойлау қабілетін дамыту шығармашылық-ойын арқылы анықталған педагогикалық шарттардың жиынтығын іске асыру кезінде неғұрлым тиімді болады деген болжамды тексеру қажет болды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың міндеттері:

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың музыкалық ойлау қабілетін дамытудың бастапқы деңгейін анықтау;
2. Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық-ойын қызметі арқылы музыкалық ойлауды дамытудың эксперименттік әдістемесінің мазмұнын әзірлеу;
3. Мектепке дейінгі жастағы балалардың музыкалық ойлау қабілетін дамыту мақсатында музыкалық-ойын қызметінің әртүрлі нысандарын пайдалана отырып, шығармашылық-бағдарланған органы ұйымдастыру;
4. Диагностикалық кесінділер процесінде мектепке дейінгі жастағы балалардың музыкалық ойлау көрсеткіштерінің даму динамикасын анықтау;
5. Музыкалық ұйымның білім беру қызметі процесінде мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық-ойын қызметі арқылы музыкалық ойлауды дамытудың тиімділігін қамтамасыз ететін педагогикалық шарттардың тиімділігін дәлелдеу.

Эксперименттік зерттеу жүргізу үшін 2 балалар тобы - эксперименттік және бақылау тобы құрылды, экспериментке әр топта 20 баладан, жалпы мектепке дейінгі

жастағы 40 бала қатысты. Бақылау тобы балалармен жұмыстың бастапқы жай-күйін және кейіннен тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелерін салыстыру үшін мектепке дейінгі балалардың музыкалық ойлау деңгейін анықтау мақсатында экспериментке енгізілді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау мектеп жасына дейінгі балалардың музыкалық ойлау қабілетінің даму көрсеткіштерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді [1]. Көрсеткіштер ретінде:

- музыкаға деген эмоциялық қабылдау және пікірлестік (эмоциялық компонент);
- музыкалық бейнені қабылдау кезінде шығармашылық процестің саналы және бейнелі ассоциативтілігі (когнитивті компонент);
- музыкалық шығарманы қабылдаудың ойын шығармашылық сипаты (іс-әрекеттік компоненті).

Музыкаға деген сезімталдық деңгейін анықтау жеке доминанттық сабақтар түрінде жүргізілді, әр сыналушыға классик композиторлар шығармаларының 4 түрлі сипаттағы музыкалық үзіндісін тыңдау ұсынылды. Эмоциялық көзқарастың даму деңгейін бағалау кезінде (эксперименттің бақылау кезеңінің бірінші сатысы) назардың шоғырлануы, қабылдаудың ұзақтығы, қабылдау кезінде мимиялық реакциялардың, вокализациялардың болуы), баланың музыка тыңдау ниеті байқалды. 4 тыңдау процесінде жинаған балдарының сомасына байланысты мектеп жасына дейінгі балалардың музыкаға деген эмоционалдық ықыласының 3 деңгейі бөлінді: төмен деңгей - 4-тен 6 баллға дейін; орташа деңгей - 7-ден 9 баллға дейін; жоғары деңгей - 10-нан 12 баллға дейін.

Мектепке дейінгі жастарға мынадай музыкалық шығармаларды тыңдау ұсынылды: көңілді, қуанышты мінезді - «Әзіл» И.-С. Баха (үзінді); толқыған, сипаты жағынан жылдам - Р. Шуманның «Екпіні» (үзінді); тыныш, дыбысы бойынша баяу - Й.Гайдн симфониясының № 101 үзіндісі; ойнақы дыбысты - С. Прокофьевтің «Ұсталар шеруі» [2].

Диагностика эксперименттік топтың 3 баласында (15%) және бақылау тобының 3 баласында (15%) *эмоционалдық көзқарастың жоғары деңгейі* байқалғанын көрсетті. Мектеп жасына дейінгі балалар музыкаға қызығушылық танытты, олар музыкалық дыбысқа ден қойды, барлық шығармаларды соңына дейін тыңдады [3]. Түрлі музыкалық шығармаларды тыңдаған кезде балалар өз эмоцияларын бет-бейнесімен және әсерлі белсенді әрекеттерімен барабар білдірді. Метрлік пульсация мен шығарманың әуендік желісінің сипатын беретін қозғалыстар байқалды. Балалар ересектермен қарым-қатынаста, әдетте, эмоциялық байланыс орнатуға тырысты. Музыканы тыңдай отырып, музыкалық аспаптарды өз бетінше қолданып, дыбысталған шығарманы оркестрлеуге және музыканың дыбысталуындағы өзгерістермен аспапта ойнауды келісуге тырысты. Балалардың музыкаға деген оң эмоциялық-бағалау көзқарасы музыкалық шығарманы қайталау немесе жаңасын тыңдау ниетінде көрінді.

Музыкаға деген *эмоционалдық көзқарастың орташа даму деңгейі* эксперименттік топтың 10 баласында (50%) және бақылау тобының 11 баласында (55%) байқалды. Осы деңгейдегі балалардың музыкаға эмоционалды көзқарасы тек ересектерге тиесілі қарым-қатынас жағдайында пайда болды. Бұл жағдайда дыбысталатын музыкаға деген құлшыныс сыртқы көріністердің дүркіндігімен, назардың тұрақсыздығымен, қабылдаудың ұзақ болмауымен сипатталды. Шығарманы соңына дейін тыңдамаған балалар, әдетте, қызметтің басқа түрлеріне алаңдады [4]. Алайда, ересектердің іс-әрекеті жанданған кезде назардың шоғырлануы мен қабылдау ұзақтығы артты. Балалар дыбысталған музыкаға қатысты жеткілікті түрде жарқын эмоциялық реакциялар көрсетпеді, олардың қозғалыстары аз және қысқа мерзімді болды. Музыкалық аспаптарда ойнау және оның музыканың сипаты мен ырғағына сәйкестігі балаларда ересектердің әрекеттеріне еліктеу ретінде пайда болды. Балалардың өздері музыкалық аспаптармен көбінесе заттармен айла-шарғы жасайтын, егер ойын пайда болса, онда ол қысқа мерзімді,

аз түсінікті және әдеттен тыс сипатта болатын. Музыка тыңдау ниеті осы деңгейдегі балалардың тек ересектердің ұсынысы бойынша ғана туындады.

Эксперименттік топтың 7 баласында (35%) және бақылау тобының 6 баласында (30%) музыкаға **эмоционалдық көзқарастың төмен көрсеткіштері** анықталған. Аталған балалар музыкалық туындылардың дыбысталуы кезінде эмоциялық немқұрайдылық, қозғалыстық пассивтілік танытты. Олардың назары тұрақсыз, музыканы қабылдау ұзақтығы аз, түрлі сипаттағы музыкалық шығармаларға қызығушылығының жоқтығы байқалды. Музыкалық шығармаға қатысты сөйлесуде балалар тарапынан ересектердің белсенді іс-әрекеттеріне пікір байқалмады. Баланың кез келген бастамасы ауытқып, бала ересектермен қарым-қатынаста басқа тақырыптарға ауысты. Балаға арналған музыка сөйлесуге, ойнауға кедергі келтірмейтін, бірақ ешқандай жауап бермейтін фонға ұқсайды. Тыңдалған музыкаға қатысты эмоция байқалмады. Бала көбінесе бір музыкалық шығарманы тыңдап, әрі қарай тыңдағысы келмей кетеді [5].

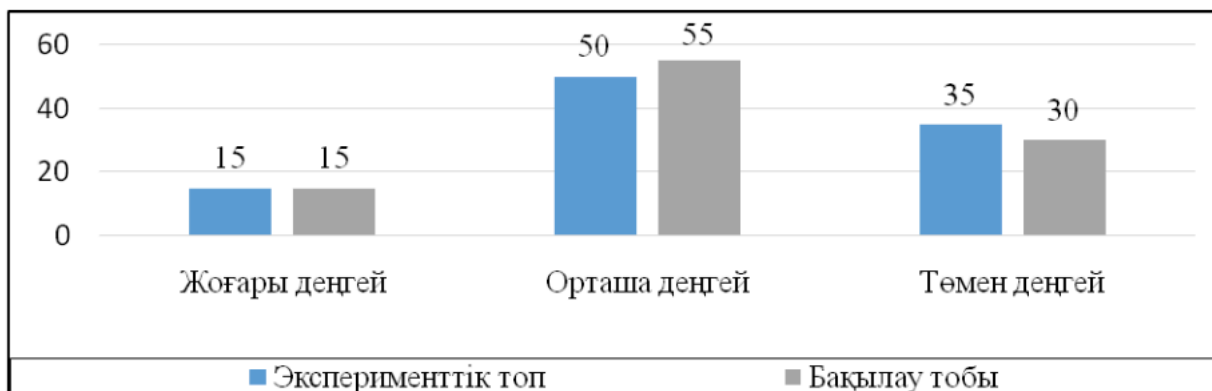
Бұл констатациялық зерттеудің нәтижелерін талдау мектепке дейінгі балалардың көпшілігінің музыкаға деген эмоционалдық көзқарасының тұрақсыз, қысқа мерзімді сипатқа ие екендігін, дыбысталаатын музыкаға қатысты сыртқы көріністері мен эмоциялық реакцияларының аз, бір типті, ұзақ емес екендігін көрсетеді. Музыкаға деген эмоционалдық көзқарастың жеткіліксіз деңгейі музыкалық шығармаларды қабылдау тәжірибесі әрдайым жарқын эмоциялық күйзелістердің көзі болып табылмай, дидактикалық сипатта болуының салдары болып табылады деген алдын ала қорытынды жасауға болады.

Музыкаға деген сезімталдық деңгейінің айтарлықтай жоғары көрсеткіштері, сірә, балалардың жеке ерекшеліктеріне байланысты (эмоционалдық, музыкалық қабілеттердің көрінісі). Бұл қорытынды баланың ойын, сабақ, өз бетінше қызмет кезіндегі мінез-құлқын бақылау нәтижелерімен расталады.

Эксперименттік және бақылау топтарындағы балалардың музыкаға эмоциялық көзқарастың даму деңгейінің жинақталған бірінші диагностиканың сандық нәтижелері 1 суретте берілген.

Осылайша, біз зерттеген балалардың көпшілігі (40 баланың 36-сы) музыкаға деген эмоционалдық көзқарастың орташа және төмен деңгейіне ие болды, бұл музыкалық ойлаудың жеткіліксіз дамығандығын көрсетеді.

Эксперименттің екінші сатысы балалардың **музыкалық бейнені қабылдауының саналылығы мен ассоциативтілігін** зерттеу болды. Зерттеудің екінші сатысы музыка туралы жеке әңгіме түрінде жүргізілді. Балалармен әңгімелесе отырып, біз баланың музыкада көрініс тапқан көңіл-күйі мен сезімін қалай түсінетінін, бейнелеу сәттерін ажырататынын және музыкалық шығарманың сипатын мәнерлілік құралдарымен байланыстыратынын, музыкалық шығарманың құрылымын, көңіл-күйінің өзгеруін, қабылданатын музыканы өмірлік немесе ертегі бейнелерімен қалай байланыстыратынын анықтауға тырыстық.

Сурет 1 - Эксперименттің констатациялық кезеңіндегі эксперименттік және бақылау тобындағы балалардың музыкасына эмоциялық көзқарастың даму деңгейінің жалпыланған сандық деректері (%)

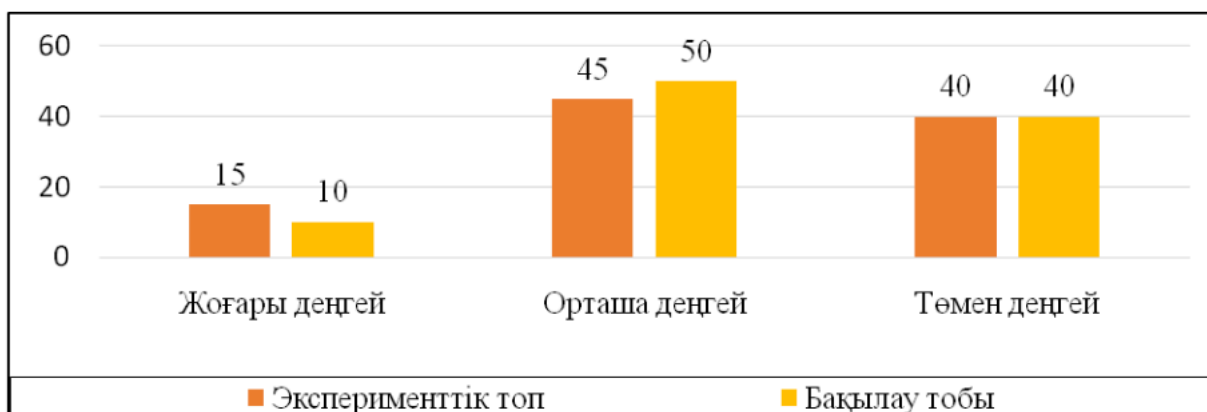
Барлық балаларға Э. Григтің «Гномдар шеруі» пьесасын тыңдауды ұсындық. Түсіністік, шынайылық және толғаулардың тікелей деңгейі О.П. Радынова, И.В. Груздова белген көрсеткіштер бойынша бағаланды.

Жоғары деңгей мынадай көріністермен сипатталды: музыканы қабылдау мақсатты сипатта болады, балалар музыкалық шығарманың жалпы көңіл-күйін ажыратады және көңіл-күй реңктерін саралайды. Сезімдік бағдарламаны талдау негізінде музыкалық шығарманың құрылымын сипаттай алады. Музыканың сипаты мен мазмұны туралы өз пікірлерінде музыкалық құралдармен көрсетілген өмірлік бейнелерді табуға ұмтылады. Бейнелеу құралдарын бөліп, музыка мазмұнын өзінің өмірлік тәжірибесімен салыстырады. Музыкалық шығарманың сипаты туралы сөз қозғай отырып, сөз-эпитеттер, бейнелі салыстырулар қолданылады. Музыкалық мәнерлік құралдарының музыкалық бейненің сипатымен өзара байланысын көрсетеді; музыкалық шығармаға тән жанр мен жанрлық белгілерді анықтайды.

Орташа деңгей мынадай көріністерге сәйкес келді: музыканы қабылдау мақсатты сипатқа ие, алайда жеткілікті дәрежеде сараланбағандығымен ерекшеленеді. Шығарманың сипаты мен оның формасын (көңіл күйдің өзгеруі, көңіл-күйдің реңкі) педагогтың көмегімен анықтайды. Музыканың сипаты мен мазмұны туралы өз пікірлерінде кейбір мәнерлік құралдарын ғана атайды, көңіл-күй мен мәнерлеу құралдарының өзара байланысын көрсетпейді. Музыкалық бейнені сипаттау кезінде 1-2 анықтама пайдаланылады, бейнелі сөйлеу қиынға соғады. Шығарманың жанрын және педагогтың шамалы ұсынысымен жанрлық белгілерін анықтайды.

Музыканың **эмоциялық-бейнелік мазмұнын түсіну мен ассоциативтілігінің төмендігі** мынадай көрсеткіштермен сипатталды: музыканы қабылдау фрагменттік сипатта болады, бала жалпы көңіл-күйді анықтайды, бірақ көңіл-күйдің реңктерін немесе көңіл-күйдің өзгеруін анықтауда қиындық тудырады. Музыканың сипатын анықтауда бір буынды сөздерді қолданады (көңілді, мұңды, білмеймін және т.б.). Балалар музыкалық мәнерлік құралдарын айта алмайды, оларды анықтауда қателеседі. Музыкалық шығарманың жанрын дұрыс атамайды. Әңгімеде ересектердің пікірлері, эмоциялық-бағалау лексикасы және бейнелік түсініктері кедей немесе жоқ. Жинақталған деректер 2 суретте берілген. Әңгімелесу нәтижелері музыкалық қабылдаудың жоғары мағыналық деңгейі эксперименттік топтың 3 баласында (15%) және бақылау тобының 2 баласында (10%) байқалғанын көрсетті. Орташа деңгей эксперименттік топтың 9 баласында (45%) және бақылау тобының 10 баласында (50%) белгіленді. Төмен көрсеткіштер

эксперименттік топтың 8 баласында (40%) және бақылау тобының 8 баласында (40%) байқалды.

Сурет 2 - Эксперименттің констатациялық кезеңінде мектеп жасына дейінгі балалардың музыкалық шығарманың эмоциялық-бейнелік мазмұнын түсіну және қабылдаудың ассоциативтілік деңгейлерінің көрсеткіштері (%)

Осылайша, эксперименттік және бақылау тобындағы балалардың мағыналық деңгейі орташа және төмен көрсеткіштерге сәйкес келеді, бұл балалардың музыкалық шығарманы қабылдау тереңдігінің жеткіліксіздігін, музыкалық ойлаудың қалыптаспағандығын, балалардың музыкалық бейненің дамуын бақылауға, музыкалық мәнерлік құралдарын сипатымен, әуен көңіл-күйімен салыстыруға қабілетсіздігін көрсетеді. Балалар музыка туралы пайымдауда, дәлелді пікірлерде, музыкалық күйзелістер тәжірибесінің өмірлік тәжірибесімен арақатынасында қиындық туғызады.

Сонымен, констатациялық эксперимент мектеп жасына дейінгі балалардың музыканы қабылдауы кезінде музыкалық ойлауды дамытуда жеткіліксіз деңгейді анықтады. Балалардың музыканы эмоционалды-мәнерлі қабылдауда көрсеткен қиындықтары, музыкалық шығарманың мазмұнын сезімдік көзқарастың және түсінудің төмен деңгейі мектепке дейінгі балалардың шығарманың бейнелік мазмұнын қозғалыстық түсіндіруде қиындық туғызды, балалар қозғалыстық импровизацияның шығармашылық ойын жасауда, музыкалық шығарманың музыкалық-бейнелік мазмұнын білдіруде қиындық тудырды ойын сипатындағы қозғалыстарда.

Бұл қиындықтар шығармашылық-ойын қызметі арқылы музыкалық ойлауды дамыту әдістемесін құру кезінде ескерілді және психологиялық-педагогикалық әдебиетті талдау процесінде бөлінген педагогикалық шарттарды педагогикалық эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде іске асырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дымникова М. Диагностика музыкальной памяти. / Научная монография по когнитивной, музыкальной психологии и нейропсихологии музыки. - СПб.: «ЛЕМА», 2018. - 184 с.
2. Медушевский В.В. Интонационная форма музыки. - М.: Музыка, 2004. - 342 с.
3. Музыкальное мышление: сущность, категории, аспекты исследования / Отв.ред. Ляшенко И. - К.: Муз. Украина, 1999. - 178 с.
4. Петрушин В.И. Музыкальная психология. - М.: Владос, 2007.- 384 с.
5. Проблемы музыкального мышления / Под ред. Арановского М.Г. - М.: Музыка, 2004. - 336 с.

6. Психология музыкальной деятельности: Теория и практика / Под ред. Цыпина Г.М. - М.: Академия, 2003.- 368 с.

ОӘЖ 14.27.09

МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ УРОВНЯ МУЗЫКАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Иргалишев А.С., Тулегенов К.А.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, қ

Аннотация: В статье анализируются задачи и результаты констатирующего эксперимента по диагностике уровня сформированности музыкального мышления у детей дошкольного возраста. Приводятся результаты количественного и качественного анализа показателей развития музыкального мышления детей дошкольного возраста (эмоциональное восприятие и взаимопонимание к музыке; сознательная и образная ассоциативность творческого процесса при восприятии музыкального образа; игровой творческий характер восприятия музыкального произведения).

Ключевые слова: музыкальное мышление, музыкальное учреждение, дети дошкольного возраста, творческо-игровая деятельность, музыкально-игровая деятельность, эмоциональное восприятие и общение с музыкой (эмоциональный компонент); сознательная и образная ассоциативность творческого процесса при восприятии музыкального образа (когнитивный компонент); игровой творческий характер (функциональный компонент) восприятия музыкального произведения.

ӘОЖ 159.9

АЗ ҚАМТЫЛҒАН ОТБАСЫЛАРДАН ШЫҚҚАН БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Имангазиева С.О.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларының ерекшеліктерін психологиялық зерттеу нәтижелері берілген. Балалардың сыныптағы орны, девиантты мінез-құлыққа бейімділігі, өзін-өзі бағалауы, бала мен ата-ана қарым-қатынасының ерекшеліктері, қобалжу, суицидтік мінез-құлық талданады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер психолог, әлеуметтік педагог, сынып жетекшісі және кәсіби қызметі аз қамтылған отбасы балаларымен өзара әрекеттесуді көздейтін басқа да мамандар сияқты мамандардың кәсіби тәжірибесінде пайдалы болады.

Кілт сөздер: аз қамтылған отбасы, тәрбие, психологиялық мінездеме, тәуекел тобы, әлеуметтік-психологиялық көмек, әлеуметтік жағдай, әдіс, әдістеме.

Аз қамтылған отбасылар - бұл осы мақсаттар үшін заңнамада белгіленген ең төменгі күнкөріс деңгейінен соңғы 12 айда отбасының әрбір мүшесіне жиынтық айлық табысы бар адамдар [1]. Бұл анықтама аз қамтылған отбасының мәнін заңды түрде ашады, алайда «аз қамтылған отбасы» тек заңды ғана емес, сонымен бірге отбасының бүкіл өміріне әсер ететін белгілі бір отбасының әлеуметтік мәртебесі болып табылады. Бұл мәртебе отбасы өмірінің көптеген факторларына әсер етеді, өйткені ол отбасының белгілі бір әлеуметтік беделін қалыптастырады, жеке және экономикалық сипаттағы мүмкіндіктерді шектейді, белгілі бір жолмен отбасылық қатынастарды өзгертеді және қиындатады және отбасынан тыс қатынастар (достық, іскерлік және т.б.). Мұның бәрі осы отбасыларда тәрбиеленген балаларға, сонымен қатар балалардың жеке басына ғана емес, айналасындағы адамдардың оларға деген көзқарасына да әсер етеді, негізінен бұл басқа балалар – білім беру мекемесінде, көшеде, қосымша білім беру мекемелерінде және т.б. [2]. Аз қамтылған отбасылардан шыққан балалар ерекше тәуекел тобына жатады, оларда мектептегі және әлеуметтік бейімделудің белгілері жиі кездеседі, олардың теріс мінез-құлқы құрдастарының мінез-құлқы мен мектеп үлгеріміне теріс әсер етуі мүмкін, бұл балалардың болашағына үлкен қауіп төнеді. Алайда, мұндай балалармен тиімді психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік жұмыс үшін балалардың осы санатының нақты психологиялық ерекшеліктерін білу қажет. Осы ерекшеліктерді білу білім беру мекемесінде осы санаттағы балалармен жұмысты тиімді ұйымдастыруға, баланың қолданыстағы әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық мәселелерін түзетуге, басқа балаларға теріс әсер ету қаупін азайтуға және аз қамтылған отбасынан шыққан баланы шешілмеген және қараусыз психологиялық және әлеуметтік проблемаларсыз қалыпты, толыққанды болашақпен қамтамасыз етуге көмектеседі.

Тұрмысы төмен отбасы туралы айтатын болсақ, бұл мәселенің экономикалық және құқықтық жағы туралы жиі айту әдеттегідей, бірақ соңғы уақытта бұл тақырыптағы ғылыми жұмыстар сәл басқаша сипатқа ие болды - авторлар олардың назарын психологиялық жағдайға аударады. осы санаттағы азаматтардың ерекшеліктері де олардың мәселелерін шешуде маңызды рөл атқарады. лемма мәселелері. Сонымен, аз қамтылған отбасыларға психологиялық көмек көрсету қажеттілігі және бұл отбасылардың тек соларға ғана тән психологиялық сипаттамалардың белгілі бір жиынтығы бар екендігі туралы Э.Ф. Ибрагимова, А.С.Авдеенко, Е.В.Соболева, Д.А.Маджидова, И.Ю. Шабарина өз еңбектерінде аз қамтылған отбасылардың спецификалық ерекшеліктерін қарастырады, соның ішінде осы отбасылар алған кейбір психологиялық сипаттарды бөліп көрсетеді [3]. Бірақ авторлар, әдетте, аз қамтылған отбасы балаларына тән психологиялық ерекшеліктерді қозғамайды және бөлмейді, оларды тек өтпелі кезеңде ғана атап өтеді, мысалы, М.Д. Суриков [4], Л.В.Тарасенко [5], Д.Е. Мұраткина [6], Н.И.Медведева, А.С.Собильская, С.В.Офицера, О.А.Рогожина өз еңбектерінде аз қамтылған отбасы балаларын қамтитын жалпы тәуекел тобындағы балалар санатының психологиялық ерекшеліктерін атап көрсетеді. Бірақ психологиялық, әлеуметтік және педагогикалық жұмыс үшін аз қамтылған отбасы балаларының психологиялық ерекшеліктерін анықтау маңызды екендігімен келіспеуге болмайды, өйткені бұл балалардың осы санатындағы проблемаларды шешуді тиімдірек етеді.

Сондықтан да біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты аз қамтылған отбасы балаларының психологиялық ерекшеліктерін анықтау болды.

Зерттеуді жүргізу үшін біз респонденттерді жалпы білім беру мекемесінің 14-15 жас аралығындағы оқушылар тобынан таңдауды ұйғардық, өйткені осалдықтың ең жоғары жас кезеңі (11-13 жас) аяқталды. жасөспірім қазірдің өзінде қалыптаса бастады, ол жеке тәуелсіз тұлға ретінде отбасынан бөліне бастайды, дәл осы жаста және көптеген психологтардың (Е. Шпрангер, Л.С. Выготский, Л.И. Божович және т.б.) пікірі бойынша қалыптасады. жеке рефлексия орын алады, яғни респонденттердің осы санатындағы

зерттеу нәтижелері дамудың ерте жас кезеңдеріне қарағанда сенімді және объективті болады. Сонымен, біз Батыс Қазақстан облысы, Ақсай қаласындағы №2 жалпы орта білім беретін мектептің 8-9 сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктеріне зерттеу жүргіздік. Зерттеуге барлығы 71 адамнан тұратын төрт сынып (8А, 8Б, 9А, 9Б) қатысты, оның 15-і ресми түрде аз қамтылған отбасы балалары болып саналады.

Біздің зерттеу үш кезеңде ұйымдастырылды: дайындық, негізгі және қорытынды. Осы кезеңдерде біз қойған міндеттер шешіліп, біз таңдаған әдістер қолданылды: сауалнама, әдістемелік әдебиеттерді талдау, деректерді өңдеу әдісі. Аз қамтылған отбасылардан шыққан балалардың ерекшеліктерін алты сипаттама бойынша анықтау үшін әртүрлі әдістемелер бойынша зерттеу жүргізілді: балалардың қоғамдағы (сыныптағы) жағдайы, девиантты мінез-құлыққа бейімділігі, өзін-өзі бағалау, мазасыздық, суицидтік мінез-құлыққа бейімділігі.

Бірінші әдістеме – Дж.Мореноның социометриясы. Социометриялық зерттеудің мақсаты - топтағы бірігу дәрежесін өлшеу; жанашырлық-антипатия белгілері бойынша топ мүшелерінің беделін анықтау, мұнда экстремалды полюстерде топтың "көшбасшысы" және "қабылданбаған"; топ ішіндегі, біртұтас бейресми құрылымдарды және олардың көшбасшыларын анықтау. Осы әдістеме аясында оқушыларға үш сұраққа жауап беру ұсынылды: "сіздің сыныбыңыз тәуелсіз және қиын сапарға шығады деп елестетіп көріңіз. Сіздің топтың командирі ретінде кімді көргіңіз келеді/ қаламайсыз?", "Егер сіздің сыныбыңыз оқу пәндері бойынша мектеп олимпиадасына қатысуы керек болса, сіз осы команданың капитаны ретінде кімді көргіңіз келеді/ қаламайсыз?" және "сіздің туған күніңіз бар. Сіз өзіңіздің туған күніңізге кімді шақырар едіңіз / шақырмайсыз?" бұл ретте бірінші "қалаған" позицияға үш адамды және екінші "қаламаған" позицияға үш адамды таңдау қажет болды, бұл ретте оларды қатаң кезекке бөлу қажет болды: бірінші кезекте, екінші кезекте және үшінші кезекте.

Зерттеу қорытындысы бойынша, еңбек қызметінде (саяхатта) аз қамтылған отбасылардан шыққан балалар өз түрлерін жиі таңдайтыны байқалды – аз қамтылған отбасылардан шыққан 15 оқушыдан және олардың оң сайлауының 45 жағдайынан 62% жағдайда олар аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларды да таңдады, ал қалған оқушылар өз түрлерін жиі таңдаған кезде-аз қамтылған отбасылардан шыққан 72 оқушыдан олардың 216 оң сайлауы тек 17,6% жағдайда аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушыларды таңдады. Теріс таңдауда жағдай керісінше – аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылар осы позицияларға ұқсас оқушыларды 20% - ға қояды, ал аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылар бұл позицияларға аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушыларды 67% - ға қояды. Оқуда (олимпиада) оқушылар көбінесе басқа оқушылардың отбасыларының материалдық жағдайына емес, олардың нақты білімі мен дағдыларына және басқа да жеке қасиеттеріне сүйене отырып таңдау жасайды. Мәселен, олардың аз қамтылған отбасыларының оқушылары аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылардың 57,8% және аз қамтылмаған отбасылардан шыққан оқушылардың 42,2% жоғарғы позицияға таңдайды. Аз қамтылмаған отбасылардан шыққан оқушылар осы позицияға аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылардың 45,4% және аз қамтылмаған отбасылардан шыққан оқушылардың 54,6% таңдайды. Айта кету керек, аз қамтылмаған отбасылардан шыққан оқушыларға қатысты кейбір артықшылықтар аз қамтылған отбасылардағы балаларға деген теріс көзқарастан гөрі олардың сандық артықшылығына байланысты. Бұл мәселеде аз қамтылған отбасылардың балалары ұқсас отбасылардан шыққан оқушыларды 47% жағдайда, басқа санаттағы оқушыларды 53% жағдайда төменгі орынға қояды. Достық мәселесінде (туған күн) аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылардың "беделінің" күрт төмендеуі байқалады. Аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылар сол оқушыларды жағдайлардың 77,8%, басқа оқушыларды – 22,2% жоғары орынға қояды, мұндай жағдай аз қамтылған отбасылардан

шыққан оқушыларда байқалады - олар өздері сияқты оқушыларды 81,5%, аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушыларды 18,5% таңдайды. Оқушылардың бірінші тобы 13,3% жағдайда, ал аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушылар 86,7% жағдайда, екінші топ 14,4% жағдайда және аз қамтылған отбасылардан шыққан балалар 85,6% жағдайда таңдайды.

Бұл нәтижелер бізге жасөспірімдер көбінесе материалдық жағынан өз түрлерімен дос болуды жөн көретіндігін айтады (бұл аз қамтылған отбасылардың балалары және сыртқы белгілері бойынша аз қамтылған отбасылардың балаларынан – аксессуарлармен, киіммен және т. б. ерекшеленетіндігіне байланысты болуы мүмкін, сонымен қатар олар көбінесе шығуға мүмкіндік бермейді кинода, кафелерде, дүкендерде, әртүрлі секцияларға, үйірмелерге қатысу және т. б.), ал жұмыста жасөспірімдер басқалардың жеке қасиеттеріне жиі назар аударады, бірақ оқу мәселесінде олар ең объективті болып табылады – бұл оқу мәселелері бойынша оқушылардың бір-бірімен жиі қарым-қатынас жасайтындығына, оқу білімі мен дағдыларына қатысты бір-бірінің оң және теріс жақтарын білетіндігіне және білімнің толықтығының арқасында бір-бірін объективті бағалай алатындығына байланысты болуы мүмкін.

Екінші әдістеме – А.Н.Орелдың девиантты мінез-құлыққа бейімділігін анықтау, оның мақсаты жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықтың әртүрлі формаларын жүзеге асыруға дайындығын (бейімділігін) өлшеу. Бұл әдістеменің сынақ материалы екі нұсқада ұсынылған - ер және әйел, оларда сәйкесінше «иә» немесе «жоқ» жауабын талап ететін 89 және 98 сұрақ. Бұл әдістемеді келесі шкалалар бар: әлеуметтік қажетті жауаптарды орнату шкаласы, нормалар мен ережелерді жетуге бейімділік шкаласы, тәуелді мінез-құлыққа бейімділік шкаласы, өзін-өзі зақымдау және өзін-өзі деструктивті мінез -құлыққа бейімділік шкаласы, агрессияға және зорлық-зомбылыққа бейімділік шкаласы, эмоционалдық реакцияларды ерікті түрде бақылау шкаласы, делинквентті мінез-құлыққа бейімділік шкаласы.

Осы тестілеудің нәтижелері бойынша аз қамтылған отбасылардан шыққан студенттердің эмоционалдық реакцияларды ерікті түрде басқарудың төмен деңгейіне бейімділігі (56,7%), нормалар мен ережелерді жетуге (43,4%), тәуелділік басым екені анықталды. мінез-құлық (36,7%), агрессия және зорлық-зомбылық (36,7%), делинквентті мінез-құлық (36,7%) және, ең аз дегенде, олардың өзіне зиян келтіру және аутодеструктивті мінез-құлыққа бейімділігі (36,7 %). Тұрмысы төмен отбасылардан шыққан студенттердің нормалар мен ережелерді жетуге бейімділігі орташадан сәл жоғары (22,3% жағдайда), әлеуметтік қажеттілікке көзқарасы (20,2%), өзіне зиян келтіру және аутодеструктивті мінез-құлыққа бейімділік (20,2 %) . және делинквентті мінез-құлық, бірақ жалпы ерекше екіпінсіз студенттердің бұл санаты эмоционалдық реакцияларды ерікті түрде басқару деңгейі 49,4% жоғары. Жалпы алғанда, аз қамтылған отбасынан шыққан студенттерде девиантты мінез-құлыққа бейімділік деңгейі 21,3%-ға жоғары.

Келесі әдістеме – Г.Н. Казанцеваның жалпы өзін-өзі бағалауды зерттеу, жеке тұлғаның өзін-өзі бағалау деңгейін диагностикалауға бағытталған. Сауалнамада «иә», «жоқ», «білмеймін» деп жауап беру керек 20 сұрақ бар. Әдістеме жалпы өзін-өзі бағалауды үш деңгейге бөлуді қарастырады: төмен өзін-өзі бағалау, адекватты өзін-өзі бағалау және жоғары өзін-өзі бағалау (бұл жерде төмен және жоғары өзін-өзі бағалау жеткіліксіз төмен және адекватты емес жоғары өзін-өзі бағалауды білдіреді).

Сауалнама нәтижелері бойынша аз қамтылған отбасылардан шыққан студенттердің өзін-өзі бағалау деңгейі аз қамтылған отбасылардан шыққан студенттерге қарағанда 25,3%-ға төмен, өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейі 20,8%-ға жоғары екені анықталды. , ал жоғары өзін-өзі бағалау деңгейі 4,5%-ға жоғары.

Төртінші әдіс – А.М. Прихожан бейімделген CMAS айқын мазасыздық шкаласы. Бұл әдіс мазасыздықты салыстырмалы түрде тұрақты білім ретінде анықтауға арналған.

Бұл әдісте 53 сұрақ бар, оларға «шын» немесе «жалған» жауап беру керек. Бұл әдістеде мазасыздықтың бес деңгейі ажыратылады: мазасыздану жағдайы респондентке тән емес, мазасызданудың қалыпты деңгейі, мазасызданудың аздап жоғарылауы, мазасыздықтың айқын жоғарылауы және өте жоғары мазасыздық.

Осы сауалнаманың нәтижесі бойынша аз қамтылған отбасынан шыққан оқушылардың 20%-да мазасыздық айқын жоғарылағаны, 66,7%-да аздап жоғарылаған, 13,3%-да қалыпты деңгейде мазасызданатындығы анықталды. Тұрмысы төмен отбасылардан шыққан балаларда тек 1,4% -ында мазасыздық айқын жоғарылаған, 12,5% -ында мазасыздық аздап жоғарылаған, балалардың 63,9% -ында мазасыздық деңгейі қалыпты, ал аз қамтылған отбасылардағы балалардың 22,2% -ында күй. мазасыздану, тән емес. Орташа алғанда, аз қамтылған отбасылардан шыққан балалардың мазасыздану деңгейі аз қамтылмаған отбасылардан шыққан балалардың қарағанда 36,4% жоғары.

Қорытынды әдіс - суицидтік ниеттердің қалыптасу деңгейін анықтауға бағытталған Т.Н.Разуваеваның модификациясындағы суицид қаупінің сауалнамасы. Сауалнамада 29 сұрақ бар, олардың жауабы "келісемін" және "келіспеймін" арасындағы таңдауды білдіреді. Көп жағдайда (73,3%) аз қамтылған балаларда әлеуметтік пессимизм басым болады – олар қоршаған әлемді қоршаған ортамен қалыпты немесе қанағаттанарлық қарым-қатынас туралы түсініктеріне сәйкес келмейтін дұшпандық деп қабылдайды. Сондай-ақ, оқушылар мен аз қамтылған отбасылардың 66,7% аффективтілік шкаласы бойынша жоғары көрсеткіштер бар-олардың эмоциялары жағдайды бағалауда эмоционалды бақылауда басым, бұл респонденттер психотравматикалық жағдайға тікелей жауап беруге дайын болуымен сипатталады, бұл нәтижені эмоционалды растау респонденттерді ауытқу мінез-құлқына бейімділікті анықтау әдістемесі бойынша зерттеу барысында алынған көрсеткіштер болуы мүмкін. Демонстрация, бірегейлік және дәрменсіздік сияқты шкалалар бойынша аз қамтылған отбасылар санатындағы респонденттердің орташа көрсеткіштері 86,7% жоғары. Алайда, суицидтік тәуекелге бейімділіктің жеткілікті жоғары көрсеткіштерімен осы санаттағы респонденттердің 60% суицидке қарсы мінез-құлық тәуекелдерін едәуір төмендететін суицидке қарсы фактор шкаласы бойынша жоғары көрсеткіштерді көрсететініне назар аударған жөн, бұл фактор респонденттердің жақындары үшін жауапкершілік сезімін және парыз сезімін терең түсінетіндігінде көрінеді, олар күнәні түсінеді суицид, эстетикаға қарсы, ауырсыну мен физикалық азаптан қорқады. Аз қамтылмаған отбасылардан шыққан оқушыларда, жалпы алғанда, суицидке қарсы фактор бойынша (респонденттердің 94,4%) жеткілікті жоғары көрсеткіштер бар, әйтпесе екі шкаланы қоспағанда, шкалалар бойынша жоғары көрсеткіштер байқалмайды, олар бойынша екінші топтағы респонденттердің көпшілігі орташадан жоғары (респонденттердің 73,6%) - аффективтілік шкаласы және мәдени кедергілердің бұзылуы, алайда, бұл респонденттердің жасөспірім жасынан (14-15 жас) туындауы мүмкін. Орташа алғанда, аз қамтылған отбасылардан шыққан оқушыларда суицидтік мінез-құлыққа бейімділік деңгейі 29,8% - ға жоғары.

Осылайша, біз жүргізген зерттеуді қорытындылай келе, аз қамтылған отбасылардың балалары келесі психологиялық ерекшеліктермен сипатталатынын атап өткен жөн: көп жағдайда (70-80%) аз қамтылған отбасылардың жасөспірімдерінде ұжымнан бас тарту, ұқсас проблемасы бар отбасылардың балаларымен қарым-қатынас жасауды қалау; өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі (жоғарыдан гөрі төмен); төмен эмоционалды реакциялардың ерікті бақылау деңгейі; нормалар мен ережелерді жеңуге бейімділік; мазасыздықтың жоғарылауы; әлеуметтік пессимизм; реакциялардың аффективтілігі, осы оқушылардың отбасыларында дисгармониялық; көбінесе сәйкес келмейтін тәрбие; балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасы көбінесе қатыгез, қатал сипатқа ие. Аз қамтылмаған отбасылардағы балаларда да аталған сипаттамалардың кейбірі кездеседі, бірақ әлдеқайда аз – тек 30-40% - да, бұл сипаттамалар аз қамтылған

отбасылардағы балаларға карағанда аз камтылған отбасылардағы балаларда жиі кездесетінін көрсетеді. Аз камтылған отбасылардағы балалардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу осы санатпен тиімді жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Тұрғын үй қатынастары туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 сәуірдегі № 94 - І Заңы (27.06.2022 жылғы өзгертулер мен толықтырулармен).
2. Свободина, А.Н. Особенности детей из малообеспеченных семей в условиях общеобразовательного учреждения / А.Н. Свободина, Н.М. Полевая // Worldscience: problems and innovations: сборник статей XXI научно-практической конференции. – 2018. – Ч. 4. – С.141-144.
3. Шабарина, И.Ю. Социальная адаптация детей и малообеспеченных семей [Электронный ресурс] // Informio.Ru : офиц. Сайт. – Режим доступа: <http://www.informio.ru/publications/id3562/Socialnajaadaptacija-detei-iz-maloobespechennyh-semei>.
4. Сурикова, М.Д. Дети группы риска и их психологические особенности // Молодой ученый. – 2013. – №4. – С. 607-609.
5. Тарасенко, Л.В. Технологии работы с молодежью группы риска в России: учебное пособие / Л.В. Тарасенко, О.А. Нор-Аревян. – Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2015. – 218 с.
6. Мураткина, Д.Е. Характеристика категории «Дети группы риска» в психолого-педагогической науке // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. –2014. –№4. – С. 169-172.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕТЕЙ ИЗ МАЛООБЕСПЕЧЕННЫХ СЕМЕЙ

Имангазиева С.О.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** В данной статье представлены результаты психологического исследования особенностей детей из малообеспеченных семей. Анализируется положение детей в классе, склонность к отклоняющемуся поведению, самооценку, особенности детско-родительских отношений, тревожность, склонность к суицидальному поведению. Полученные в ходе исследования результаты будут полезны в профессиональной практике таких специалистов как психолог, социальный педагог, классный руководитель и другие специалисты, в рамках профессиональной деятельности которых происходит взаимодействие с детьми из малообеспеченных семей.*

***Ключевые слова:** малообеспеченная семья, воспитание, психологические особенности, группа риска, социально-психологическая помощь, социальный статус, метод, методика.*

ОӘЖ 379.8(075.8)

МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ҚЫЗМЕТІ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Таспаева С.Ж., Мажитова А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мәдениет қоғаммен бірге дамып келе жататын үздіксіз процесс. Жаңашыл технологиялардың қоғамда кеңінен орын алуы, әлеуметтік салалардың қызметін дамытуды талап етеді. Біздің өмір сүріп отырған ортамыздың жаңаруының қазіргі заманғы процесстері әлеуметтік мәдени ахуалға да өзгерістер әкелді. Практика мен әлеуметтік зерттеулер халықтың мәдени қызығушылығында мәдени демалыс орындарының маңызын айқын көрсетеді. Осыған байланысты, рухани қажеттіліктер үнемі өзгеріп, сапалы жаңа деңгейге көтеріліп отырады.

Кілт сөздер: бос уақыт, мәдени-тынығу қызметі, әлеуметтік технологиялар.

Қазіргі уақытта мәдениетпен демалыс саласында дамыған технологиялар жалпы әлеуметтік маңызға ие болып, әлеуметтік технологияларға айналды. Бос уақытты өткізу технологиялары әлеуметтік педагогиканың негізіне сүйенеді. Бұл процесс, ғылыми әдебиеттерде айтылғандай, адамдардың белгілі бір қоғамдастығының алдында тұрған әлеуметтік және мәдени міндеттерді әлеуметтік-мәдени міндеттерге дәйекті түрде өзгертуден тұрады. Бұл бос уақытты дамыту технологияларына, гедонистік, шығармашылық және рекреациялық бағдар беруге мүмкіндік береді [1]. Бос уақыт педагогикасының технологияларын теорияны әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекет практикасына енгізу тетіктері ретінде қарастыруға болады. Біздің ойымызша, мәдениет және демалыс саласындағы әлеуметтік технология – бұл әлеуметтік-педагогикалық процесте қолданылатын әдістер, нысандар, құралдар мен әдістемелердің жиынтығын жүзеге асыру үшін маманның (мамандардың) бос уақытын өткізудің мақсатты, алдын-ала жобаланған және жоспарлы түрде жүзеге асырылатын онтайлы реттілігі. Әлеуметтік-педагогикалық процесте адаммен немесе топпен жұмыс жасауда болжамды мақсатқа қол жеткізу.

Жалпы, мәдениет пен демалыс саласында қолданылатын технологияларды негізгі топтарға бөлуге болады: жалпы, функционалды және сараланған (Т.Г. Киселева мен Ю.Д. Красильниковтың айтуы бойынша):

1) жалпы технологиялар - құралдарды, формалар мен әдістерді әзірлеу мен пайдаланудың негізгі заңдылықтарын, әлеуметтік-педагогикалық, бос уақытты өткізудің ең тиістік шарттары мен әмбебап тәсілдерін қамтиды. Жалпы технологиялардың көмегімен бос уақыт ортасы қалыптасады және қарқынды дамиды (мысалы, адамның рухани қажеттіліктерін қалыптастыру, бос уақытты ынталандыру, бос уақыт саласындағы әлеуметтік және шығармашылық белсенділікті ынталандыру және т. б.);

2) функционалды (салалық) технологиялар - өз негізінде бос уақытты ұйымдастырудың әртүрлі бағыттарын, яғни мәдениет пен демалыс саласындағы белгілі бір мазмұнды іске асыру үшін әдістер мен құралдардың жиынтығын қамтиды (мысал ретінде ақпараттық-танымдық және өндірістік қызмет технологиясы, көркемөнерпаздар шығармашылығы мен әуесқой бірлестіктер технологиясы, демалыс пен ойын-сауықты, оңалту-сауықтыру технологиялары және т.б.). Функционалды технологиялардың негізін мәдениет, ағарту, ақпарат, шығармашылық, демалыс, спорт, туризм және ойын-сауықтың органикалық бірлігі құрайды. Сондықтан функционалды технологиялар дамып келе жатқан, қалыптасатын, өтелетін, қалпына келтірілетін және т.б. көптеген атауларға ие болуы кездейсоқ емес.

3) сараланған (дифференцированнные) технологиялар - халықтың жекелеген санаттарымен және әр түрлі жас топтарымен жұмыс істеуге бағытталған

әдістемелерді (балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастыру әдістемесі, жастардың бос уақытын өткізу әдістемесі, отбасылық бос уақытты өткізу әдістемесі, орта және егде жастағы адамдардың бос уақытын ұйымдастыру әдістемесі және т.б.) білдіреді [2].

Жалпы, функционалдық және әлеуметтік-сараланған технологиялар - бұл жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған жүйелі алгоритмдік ұйымдастырушылық және басқарушылық әрекеттердің, жеке, аспаптық және әдіснамалық құралдардың жұмыс істеуінің педагогикалық жүйесі. Бос уақытты өткізудің әлеуметтік технологиялары көптеген елдер мен континенттердің халықтары мәдениет, ағарту, өмір, демалыс саласында жинақталған тарихи және заманауи тәжірибе арқылы үнемі толықтырылып отырады. Қазіргі уақытта бос уақытты ұйымдастырушылар педагогика, биология, физиология, психология және медицинаның жаңа жетістіктерін белсенді қолдануға, әртүрлі инновациялық демалыс бағдарламаларын, әлеуметтік-мәдени жобаларды құруға және осындай жұмыс түрлерін енгізуге баса назар аударады:

- адамдардың эмоционалдық тепе-теңдігін қалпына келтіру;
- халықтық мерекелердің жандануына халықтың қатысу мүмкіндіктері;
- үйірмелер мен студияларда, әуесқой бірлестіктер мен қызығушылық бойынша клубтарда, шеберханалар мен шығармашылық зертханаларда еркін шығармашылық ізденіске баса назар аударылады.

Бос уақыт саласындағы инновациялық технологиялар әрдайым басқа өзара байланысты және дәстүрлер мен инновацияны толықтыруды қамтиды. Мәдениет, өнер, білім беру, бос уақыт, спорт саласындағы инновациялық технологиялар салаларының ішінен мыналарды ажырату керек: 1) бір объектіде жүзеге асырылған және көптеген объектілер бойынша таралған; 2) аяқталған және аяқталмаған; 3) құрылымы қарапайым және кеңейтілген. Сонымен қатар, әрбір инновациялық технологияда ілеспе факторлар да үлкен маңызға ие. Оларға технологияны іске асыруға жәрдемдесуді қоғамдық және әкімшілік бақылау, жариялылықты қамтамасыз ету, осы бағыттағы отандық және шетелдік тәжірибені зерттеу, сондай-ақ қоршаған ортаның әлеуметтік-мәдени инновацияға сұранысын есепке алу және зерттеу жатады.

Ұйымдастырушылар әдетте, жаңа идеяларды қалыптастыру әдістерін қолдана отырып, жаңа ұсыныстар авторларының шығармашылық қиялын ештеңе шектемеуі және күтпеген идеялардың пайда болуына кедергі келтірмеуі үшін сынның араласуын азайтуға немесе мүлдем болдырмауға тырысады.

Бос уақыт саласындағы технологиялық процестің өзі келесі элементтерді қамтиды: қызмет объектісі: адамдар ұжымдары және жеке тұлғалар; қызмет субъектісі: әлеуметтік қызметкерлер, тәрбиешілер, бос уақытты ұйымдастырушылар; барлық компоненттері бар бос уақыт қызметі (субъектінің объектіге әсер ету процесі). Олар: іс-әрекеттің мақсаты мен мазмұны, бос уақытты ұйымдастыру нысандары, бос уақытты ұйымдастырушылар өз міндеттерін орындау үшін пайдаланатын құралдар мен әдістер.

Технологиялық процесті әдістемелік дайындығы бар, әдістемелер мен жеке қабылдаулардың жалпы негіздерін, мәдени бос уақытты ұйымдастырудың әдістемелік дағдыларын білетін ұйымдастырушылар жүзеге асырады. Біз алдын-ала қызметті педагогикалық қызметтің ерекше түрі

ретінде қарастырамыз, оның технологиялық процесінде мәдениеттің құндылықтары сапалы жаңа қатынастардың қалыптасуына ықпал етеді[3].

Бос уақыттағы технологиялық процестің жұмыс істеуінің барлық элементтері біртұтас және өзара әрекеттеседі, біртұтас жүйені құрайды. Бұл жүйенің негізгі элементі - қызмет нысаны: мектеп оқушылары, жастар, ересектер, олардың арасында бос уақытты ұйымдастырушылар өз жұмыстарын жүргізеді. Бос уақыт педагогикасының әлеуметтік технологиялары өте икемді, оларды әлеуметтік-педагогикалық қызметтің кез-келген жағдайына оңай бейімдеуге болады. Олар педагогикалық технологиялардың барлық артықшылықтарын сiңiредi, педагогикалық әдістер мен процестердің жекелеген кемшіліктерін түзетеді, өйткені бос уақытқа тән жағдайлар, құралдар, формалар мен әдістер бос уақыттың әр түрлі түрлерін таңдау еркіндігін ұсынады, ол үшін маңызды хоббидің белгілі бір саласында адамның мүдделері мен қажеттіліктерін ескере отырып құрылады.

Технология өзінің құрылымдық ұйымында күрделі. Идеяны қалыптастыру және іске асыру белгілі бір әлеуметтік топтың әлеуметтік қажеттіліктерімен анықталады және жоғары әлеуметтік маңыздылық белгілері бар өзіндік әлеуметтік тапсырысты көрсетеді.

Бос уақыт педагогикасы технологиясының құрылымдық құрамдас элементтері:

- бос уақыт педагогикасының әлеуметтік технологияларының тұжырымдамалық бөлігі философиялық, дидактикалық, әлеуметтік-педагогикалық, мәдени аспектілерді қоса алғанда, мәселенің терең зерттелген ғылыми негіздемесін, өткір әлеуметтік маңызы бар мақсаттар мен міндеттерді анықтауды немесе іске асыруды болжайды

- технологиялық процестің диагностикалық бөлігі аймақтың, жекелеген әлеуметтік топтардың, жеке тұлғаның "проблемалық өрісін" анықтау мәселелерін шешеді;

- әлеуметтік технологиялардың болжамдық бөлігі жобаны жүзеге асыру нәтижесінде бос уақытты ұйымдастыру қажет болатын болжамдар мен түпкілікті нәтижелерді әзірлеуге бағытталған;

- жобаның нақты бөлігі нақты әрекеттерді таңдауды және оларды белгілі бір көркемдік немесе әлеуметтік жоба түрінде жүзеге асыруды қамтиды;

- процессуалдық бөлім технологиялық процесті іс жүзінде жүзеге асырады; оған басқару, ұйымдастыру, формалар, құралдар, әдістер, диагностика, талдау және әлеуметтік-педагогикалық, бос уақыт процесін түзету кіреді[4].

Әлеуметтік-мәдени, жобаны немесе бос уақытты өткізу бағдарламасын жүзеге асыру процесінде технологиялық процестің барлық элементтері технологиялық құрылыстың барлық кезеңдерінде бір-бірімен өзара әрекеттеседі: жоспар мазмұнның, құралдардың, формалардың, әдістердің тұжырымдамалық негізін іздеуге, содан кейін нақты жобада, бағдарламада ойды білдіруге, содан кейін оңтайлы шешім қабылдауға ықпал ететін жағдайларды таңдауға әкеледі.

Бос уақытты ұйымдастырудың заманауи тәсілі, ең алдымен, бірыңғай әлеуметтік саясат аясында мәдени және демалыс бағдарламаларын дамытумен және жүзеге асырумен байланысты. Кең мағынада мәдени-демалыс бағдарламасын үлкен тәуелсіз аяқталған әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік-мәдени іс-әрекет ретінде қарастыруға болады, ол әлеуметтік тапсырыспен қамтамасыз етіледі, әлеуметтік шындықты бейнелейді және сонымен бірге оған белгілі бір әсер етеді. Әрбір бағдарлама жеке адамның немесе әлеуметтік топтың нақты проблемасын шешуге (немесе оңтайландыруға),

халықтың әлеуметтік-мәдени бастамасы үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған акциялардың қисынды түрде құрылған тізбегі болып табылады [5].

Сонымен, бос уақыт педагогикасының әдістемелік негіздеріне бос уақыт бағдарламалары мен формаларының қазіргі типологиясы жатады. Олардың ішінде белгілі бір мәдени ортаны құруға, дамытуға және педагогикалық пайдалануға байланысты бағдарламалар, соның ішінде тарихи және тарихи-мәдени ескерткіштер, мемориалдық кешендер, көркем экспозициялар және басқа да ақпараттық, ойын-сауық, біртектес және аралас аудиторияға арналған даму бағдарламалары, соның ішінде демалыс күндері рекреациялық бағдарламалар, кәсіпорындар ұжымдары үшін арнайы бағдарламалар бар және оқу орындарының, кооперативтердің және өзін-өзі есептеу және өзін-өзі қамтамасыз ету қағидаттарында жүзеге асырылатын әртүрлі профильдегі топтық немесе жеке оқыту бағдарламалары бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тихоновская Г.С. Образовательно-педагогические аспекты оптимизации содержания культурно-досуговых программ // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2015. № 4 (66). С. 141—145.
2. Каменец, А.В. Введение в теорию социального взаимодействия: монография / А.В. Каменец. — М.: РГСУ, 2015. — 464 с.
3. Жарков А.Д. Теория и технология культурно-досуговой деятельности: Учебник для студентов вузов культуры и искусств. -М.: Издательский Дом МГУКИ, 2007.-480 с.
4. Каменец, А. В. Деятельность клубных учреждений в современных условиях / А. В. Каменец. — М.: ИПРИКТ МК РФ, 2013. — 41 с.
5. Жарков А.Д. Теоретико-методологические основы культурно-досуговой деятельности: монография. Москва: МГУКИ, 2012.

УДК 379.8(075.8)

СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПЕДАГОГИКИ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Таспаева С. Ж., Мажитова А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Культура-это непрерывный процесс, развивающийся вместе с обществом. Широкое распространение инновационных технологий в обществе требует развития деятельности социальных сфер. Современные процессы обновления среды, в которой мы живем, также привели к изменениям в социокультурной обстановке. Практика и социологические исследования наглядно демонстрируют значение достопримечательных мест отдыха в культурном интересе населения. В связи с этим духовные потребности постоянно меняются и выходят на качественно новый уровень.*

Ключевые слова: *досуг, культурно-досуговая деятельность, социальные технологии*

УДК 159.922.899(075)

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ КРИЗИС ЗРЕЛОГО ВОЗРАСТА И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

Кадыржанова Ж.Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается понятие экзистенциального кризиса, роль экзистенциального кризиса в развитии личности взрослого человека, причины возникновения экзистенциального кризиса в зрелом возрасте, признаки кризиса, сущность жизни при экзистенциальном кризисе, последствия экзистенциального кризиса, пути преодоления кризиса, признаки тревожности человека при экзистенциальном кризисе, пути борьбы с кризисом. Также изложены теоретические подходы к проблеме кризисов зрелого возраста.

Ключевые слова: экзистенциальный кризис, личность, зрелость, тревожность, смысл жизни, невроз, конфликт, внутренний конфликт, «кризис середины жизни», взрослость, переоценка ценностей.

Стремительный водоворот повседневной жизни «закручивает» людей в заботы о насущном хлебе, карьерном росте, заботе о семье. Однако на определенном жизненном этапе каждый приходит к осознанию бренности бытия, когда все, к чему человек так стремился многие годы, кажется пустым и ненужным делом. Наступает экзистенциальный кризис, который характеризуется переоценкой ценностей, осознанием неизбежной смерти и поиском новых идеалов и смысла жизни. Экзистенциальный кризис – это отрезок жизни, когда подвергаются сомнению и пересмотру все привычные жизненные опоры. [1]

В этот момент человек задает себе вопросы: "Кто я?", "В чем смысл жизни?", "Что я могу сделать в этой жизни?", "Как обрести настоящую свободу?". Обычно от процесса осмысления своего бытия отвлекают каждодневные дела и развлечения. А остроту экзистенциальному кризису добавляют непростые жизненные повороты – когда человек страдает, борется, чувствует незащищенность, преодолевает жизненные препятствия.

Экзистенциальный кризис зрелости возникает также и вследствие нереализованности жизненного замысла. Если же при этом еще и переосмысливаются ценности, то речь идет о том, что жизненный замысел вообще оказался неверным. В. Франкл пишет: «Сегодняшний пациент уже не столько страдает от чувства неполноценности, сколько от глубинного чувства утраты смысла, которое соединено с ощущением пустоты». Даже имея семью, друзей, хорошую работу, зачастую человек, переживающий экзистенциальный кризис, чувствует себя изолированно, отчужденно. Здесь можно говорить о так называемом «одиночестве в толпе».

Экзистенциальный кризис середины жизни инициирует глубокие размышления относительно своего существования в мире, своего места в нём, собственных возможностей и способов преодоления различных жизненных ситуаций.

К.Г. Юнг писал: «Человек развивается в течение всей жизни из темных или даже вовсе необъяснимых задатков, и только наши дела покажут, кто мы есть. Мы как солнце, которое питает жизнь земли и производит всякого рода прекрасное, диковинное и дурное, мы как матери, которые носят во чреве еще неизведанное счастье и страдание. Мы не знаем наперед, какие дела и злодеяния, какая судьба, какое добро и какое зло содержится в нас; и только осень покажет, что было зачато весной, лишь вечером станет ясно, что началось утром». [2]

Проявлению кризиса более склонны люди творческих профессий, которые имеют больше свободного времени и привыкли к самоанализу. Те, кто занят физическим трудом,

менее подвержены размышлениям и «копанием» в себе. [3] Тем не менее кризис не обходит и их стороной. Причину его появления чаще всего связывают с определенными жизненными ситуациями, которые требуют более детального рассмотрения: уход из жизни близкого человека или члена семьи; страх собственной смерти, связанный с опасностью для жизни; длительное нахождение в одиночестве; отсутствие возможности общения с родными людьми или любимым человеком; разочарование в религии; использование психотропных препаратов; чувство одиночества и отторжения обществом; взросление детей и их самостоятельная жизнь, в которой уже нет столько места для заботы родителей. [4]

Рассматриваемый феномен является типичной проблемой разумного существа, избавленного от необходимости решать злободневные вопросы, касающиеся выживания. У таких индивидов излишек времени, поэтому они начинают задумываться о смысле собственного существования жизни.

Экзистенциальный кризис завершает взросление и выводит на новую ступень развития. Кризис пройден, когда человек находит свой смысл бытия, становится автором своей жизни. Осознает, что он не должен и не хочет жить ту жизнь, которую придумали для него другие. Так, человек обретает свободу действий и оборотную ее сторону – ответственность за нее перед собой и миром. Он сам начинает ставить себе цели, опираясь на интуитивное знание себя, и сам оценивает, справился ли он и насколько хорошо. Виктор Франкл утверждал, что помогают обрести смысл жизни проживание и чувствование ценностей жизни, творчество, осознание и принятие обстоятельств, которые мы не можем изменить.

Задача нового периода, который начинается вместе с экзистенциальным кризисом, это умение жить свою неизбежную, но осмысленную, ответственную, красивую и достойную жизнь. Иррационалистическое направление современного философского учения, воздвигающее в центр исследования бытие людских субъектов и утверждающее чутье человека в качестве базисного метода постижения реальности, именуется экзистенциализмом. Он оказал колоссальное влияние на развитие культуры прошлого столетия. При этом экзистенциализм никогда в чистой вариации в виде отдельного направления философии не существовал. [5] Человеческий субъект стремится уверовать в то, что существование имеет смысл, однако одновременно с этим, взирая на собственное бытие, словно со стороны, он внезапно осознает, что же существование людей не характеризуется ни объективным смыслом, ни заданным предназначением.

Экзистенциальный кризис человека может быть ложно диагностирован, являть собой следствие или сопровождать нижеприведенные явления: депрессивное расстройство; продолжительную изоляцию; острый дефицит сна; неудовлетворенность собственным существованием; серьезную психологическую травму; ощущение одиночества и изолированности в мире; приобретенное понимание собственной смертности, чаще наступающее по причине диагностирования неизлечимого недуга; убежденность в отсутствии смысла существования и цели бытия; поиск жизненного смысла; потеря понимания функционирования реальности; предельная степень переживания, блаженства либо боли, вызывающая стремление отыскать смысл; осознание сложности устройства Вселенной. [6]

Все исследователи приходят к выводу, что преодолеть кризис бытия можно только признав, что смысл жизни состоит в проживании настоящего момента. У человека нет заданной миссии и нет объективного смысла существования, но каждый создает субъективный смысл своей жизни. Соответственно, для преодоления кризиса нужно найти свой личный смысл жизни. Что это может быть: работа; создание семьи или развитие семьи; рождение и воспитание детей; творчество; социальная активность, благотворительность; передача своего опыта, обучение младшего поколения; поиск

любви, построение отношений; вера; забота о животных; Аргументировать факт существования человека помогают СМИ, семья, стереотипы, установки и убеждения, полученные из других источников в ходе социализации. Чувство тотального одиночества – второй элемент экзистенциального кризиса. Преодолеть его можно только признав, что даже самый высокий уровень эмпатии не позволит понять и прочувствовать другого человека. Внутренний мир каждой личности уникален, да, это вызывает иногда чувство одиночества, но нужно научиться пользоваться этим. Успешное преодоление кризиса предполагает принятие своей уникальности и неповторимости. Если выделить в этом конкретную особенность, развивать ее и задействовать в самореализации и осуществлении смысла жизни, то кризис разрешится успешно. Преодолеть кризис и найти цель в жизни необходимо, иначе состояние перейдет в уныние, пассивность, равнодушие к себе и своей жизни. Постепенно к этому присоединятся зависимости, девиации, деградация и саморазрушение.

Таким образом, экзистенциальный кризис в зрелом возрасте предоставляет возможность открытия глубин существования. Переживание кризиса похоже на ситуацию, когда в земле открывается трещина, которая прежде была засыпана песком так, как трещина появляется в земле во время землетрясения. Трещина позволяет индивиду глубже заглянуть во что-то очень важное. Кризис может стать поворотной точкой в жизни человека, новой жизненной возможностью.

Кризис является, конечно же, болезненным состоянием, но в то же время это шанс прочувствовать мир и шанс найти себя, прояснить свою позицию на земле, взять на себя ответственность за собственную жизнь и двигаться дальше.

Список использованной литературы:

1. Райгородский Д.Я. Психология зрелости – Самара: «Бахрах-М», 2003
2. Бабурин СВ., Баканова А.А, Психологическая помощь в острых кризисных ситуациях. СПб., 1999. - С, 262-264.
3. Бурлачук А.Ф., Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций. М.: Рос. Пед, Агентство. 1988
4. Головаха Е.И. Кроник А.А, Психологическое время личности. К.: Наукова думка, 1994. 207 с. 187
5. Гроф С.5 Гроф К, Духовный кризис: понимание эволюционного кризиса. Н В кн.: Духовный кризис: Статьи и исследования. М.: МТМ, 1995, -256 с,
6. Поливанова К, К. Психологический анализ кризисов возрастного развития. И Вопросы психологии. № 1. 1994. С. 115 -119.

ӘОЖ 159.922.899(075)

ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕҢУ ЖОЛДАРЫ

Кадыржанова Ж.Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада экзистенциалды дағдарыс ұғымы, ересек адамның жеке басының дамуындағы экзистенциалды дағдарыстың рөлі, ересек жастағы экзистенциалды дағдарыстың себептері, дағдарыстың белгілері, экзистенциалды дағдарыстағы өмірдің мәні, экзистенциалды дағдарыстың салдары, дағдарысты жеңу жолдары, экзистенциалды дағдарыстағы адамның мазасыздық белгілері, дағдарыспен күресу жолдары қарастырылады. Сондай-ақ, ересек жастағы дағдарыстар мәселесіне теориялық көзқарастар көрсетілген.*

Кілт сөздер: экзистенциалды дағдарыс, тұлға, жетілу, мазасыздық, өмірдің мәні, невроз, жанжал, ішкі жанжал, "ересек жастағы дағдарыс", ересек, құндылықтарды қайта бағалау.

УДК 372.2.01

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ДАМУЫН ТАНЫМДЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Баймуханова Б.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл мақалада мектепалды даярлық топ балаларының интеллектуалдық дамуының ерекшеліктері, балалардың мектепке психологиялық дайындығының көрсеткіштері келтірілген. Танымдық ойындардың міндеттері, шарттары, мәні, ойындардың сипатына қарай топтарға бөлінуі талданған.

Кілт сөздер: мектепалды даярлық топ балалары, интеллектуалдық даму, танымдық ойындар.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің жаңаша даму үрдісінің ішінде жас ұрпаққа берілетін білім мазмұнын жаңарту және оны игерту мәселесі қазіргі таңда ерекше орын алады. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында «Жалпы, еліміздің білім беру және ғылым саласының алдында кезек күттірмес ауқымды міндет тұр. Бұл – уақыт талабына сай болумен қатар, әрқашан бір адым алда жүріп, тың жаңалықтар ұсына білу деген сөз» деп келтірілген.

Баланың мектепке психологиялық дайындығы адамның барлық негізгі құрылымдарына сәйкес бір уақытта қалыптасады. Оның іс-әрекетінің тұлғасы, жеке тұлғасы және субъектісі болып қалыптасу үрдісінде мектепте оқу жағдайында қатысушыларға қажетті қасиеттер көрініп беріктене түседі. Оқу әрекетіне бағдарлауы психикалық дамуының тұтастай жеке құрылымдардың бөлімдері ретіндегі гетерохронияның ерекшеліктерін анықтайды. Жеке психофизиологиялық функциялардың деңгейіндегі жалпы дайындықтың ерекшелігі олардың әлеуметтенуінің қарқынды үрдісінде, ес пен зейін сияқты жаңа ерікті және вербальді формалардың, психомоторика, перцепция, елестердің жаңа ерікті формалардың қалыптасуына және эмоционалдық, сенсорлық аймақтардың ерікті реттелу мүмкіндігіне, темперамент ерекшеліктері мен т. б. психофизиологиялық қалыптасуына әкелетін жаңа сапалардың пайда болуында айқын көрінеді. Мектепке қабылдау кезінде сөйлеу арқылы қалыптасатын еріктілік ерекше психофизиологиялық ұйымдасуының анықтаушы бағыты болып табылады.

Мектепалды жасындағы балалар іс-әрекетінің негізгі түрі - ойын болып табылады. Осы шақтағы балаларға арналған танымдық ойын түрлері олардың алған білімдерін бекітіп, көңілдерін көтеріп, ұжымдағы шығармашылық қарым-қатынасты дамытуға мүмкіндік беріп, психикалық процестер мен ақыл-ой және интеллектуалдық дамуын белсендендіреді [1].

Танымдық ойындардың әрбір әрекеттері мазмұнға айналып, бала белгілі бір мақсатқа бағытталған тапсырмаларды орындауға ұмтылады. Мұндай талап баланың жеке басының белгілі бір мөлшердегі білімі мен тәжірибесін пайдалануды қажет етеді және баланың танымын ойын үстіндегі қарапайым еңбек дағдыларын

жетілдіреді, ептілігі, қабылдауы көрініс тауып, өздігінен ойлауға бейімделіп, сөйлеу қабілетін дамытады.

Жалпы интеллектуалдық дамуына Кэттел, Бине-Симон, Ж.Пиаже, Дж.Брунер, П.Я.Гальперин, М.Сторфер, Айзенк және т.б. ғылыми түрде дәлелденіп еңбек сіңірді. Ресейлік психолог-педагогтардан Л.С. Выготский және т.б. Ойын теориясының зерттеле бастауы Шиллер мен Спенсердің ғылыми еңбектерімен тығыз байланысты. Сол сияқты ойын теориясының дамуына Фрейд, Ж.Пиаже, А. Адлер, Штерн, Фромм және т.б. ғалымдар еңбектерін сіңірді. Ресейлік психология және педагогика теориясында ойын тақырыбына қарастырғандар С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев және т. б.

Қазіргі қоғамда адамның интеллект деңгейі өмірінде маңызды орын алады. Осы деңгейдің әр түрлілігі оның әлеуметтік ортада алатын орнына байланысты болады. Мектеп үлгерімі, оқыту мен тәрбиесі, жұмыс орындағы проблемалар, қоғамдағы және әлеуметтік ортадағы алатын орны адамның немесе оқушының интеллект дамуының деңгейінен тәуелді. Осыған қатысты интеллектіні дамыту үлкен мәселе болып отыр.

Мектепте оқушы үлгерімінің төмен болуының себебі, көп жағдайда, танымдық әрекетінің қалыптаспауы, танымдық процестерінің әлсіздігі, мотивацияның болмауы және т.б. болып табылады. Танымдық әрекетінің қалыптасуының психологиялық бұзылудың бастысы - ойлауға қабілетінің төмендігі, яғни жалпылау процестері, психикалық процестердің қозғалмалы мен темпінің бұзылуы, қабық функциялар қатарының, зейіннің, естің жеткіліксіздігі [2].

Осы уақытқа дейін мектепке дейінгі шақтағы баланың ойлауы тек қана нақты – ол бөлек заттар мен олардың қасиеттеріне бекітілген деп саналады. Сондықтан осы шақта нақты білімдер (бала өзі көріп тұрған мәліметтерді түсіндіру) беру қажет. Бірақ осы сұраққа байланысты психологтар мен педагогтар жүргізілген зерттеулер бұндай пікірталаста себептер мен салдарлар шатасып келетінін көрсетті: Егер бөлек заттар туралы емес, заттар арасындағы қарапайым байланыстары мен заңдылықтары туралы білім берсе, онда мектепалды балалар оны меңгеруімен қатар, өзінің пікір санасуда қатысады. Осыдан балалардың қызығушылықтары артып, ойлауы жалпылама, терең және себеп-салдарлы болып келеді. Бірақ бұл білімдер баланың есінде ғана қалмай, ойлау дамуын жетілдіру үшін оқыту ерекше түрінде – ойынға, заттармен әрекеттесуіне, олардың кесте, схема және суреттеріне негізделуі қажет. Бұндай ойын арқылы оқытуда әр ойынға қатал норма берілмейді, мысалы, бұл тапсырманы бірінші немесе бесінші рет өткізу кезінде орындау сияқты. Ең бастысы - осындай әрекетке баланың қызығушылығы. Егер де бала белгілі бір тапсырманы бірінші ретте орындай алмаса, бала, аз болса да, алға қандай жасау керек, бұл дамудың процесі өзі болып табылады. Әрине, білім мен дағдылар саны дамудың көрсеткіші бола алмайды, бала білімдерді қалай қолданытыны және белгілі бір тапсырмаларды орындауда қалай шешім қабылданатынын маңыздырақ болады. Білімге құштарлық, ойлау дамуы және сөйлеу – бұл сапалар да, санау және оқу білу сияқты, маңызды болып табылады. Оларды біріншіден дамыту қажет. Ойын арқылы баланың ой тапқырлығын көрсетуіне, белсенді және өзбетті болуға жағдай жасау керек, сонда ғана ондағы өмірде мақсаттарға жетуіне көмектесетін баланың өз-өзіне сенімділігі дамып қалыптасады.

Мектепалды баланың білімпаздық, ақыл-ой белсенділігінің деңгейі - оның интеллектуалдық дамуының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Егер баланың көзқарсы, пікірі қате болып , қате нәтижелерге әкелсе, бұл опасыздық емес - оның жасы кіші және еркін қиялдануға бейімделген. Бұнда нәтижесі емес, оны түсіну құштарлығы басты болып табылады.

Бала ойнау кезінде оның ойы қаншалықты бай және әр түрлі екенін, қоршаған өмірден алған әсерлерді жеңіл қабылдайды ма, ойыншықтарды, басқа заттарды қалай қолданатынын бақылау қажет.

Егер баланың дамуы қалыпты болса, бала ойынның сюжетін өрбетеді, ойыншықтармен қатар түрлі заттарды (отырғыш кубиктер, қарындаштар т.б.) қолданады. Баланың ойы тұрақты, бай және ойын кезінде толықтырылып отырады.

Кубиктерден, құрылыстарды құру баланың ақыл-ой әрекетіне ерекше талаптар қояды. Ойын кезіндегі секілді, мұнда белгілі бір ойлары қалыптасады. Егер суреті салыстырмалы түрде әр түрлі ерікті тәртіпте салынған кезде, ал құрастыру оны (нәзік) құруды қажет етеді, әйтпесе, ол бұзылады. Сондықтан құрастыру уақытында өз әрекеттерін жоспарлау білім анықталады. Сонымен қатар, құрастырулар әдетте ойындарға енгізілген балалар қуыршықтар, көліктер үшін үйлер құрастырады. Бұл жағдайда ақыл-ой дамуының деңгейі өлшемдер мен басқа да құрастыру ерекшелігімен қатынастыру белгілі анықталады, яғни гаражға ойыншық- көлік сыю үшін құру керек деген секілді.

Барлық мектепалды балалар бірдей етіп өзінің ақыл-ой қабілеттерін барлық ойын әрекетінде көрсетеді деген санау қате болады. Көптеген себептерге, ең алдымен тәрбиелеу жағдайына байланысты бір бала ойындар мен сурет салуды, екіншісі-құрастыруды, үшіншісі-өсімдіктермен жануарларды, ал төртіншісі-техника мен көліктерді ұнатады. Және ақыл-ой дамуының көріністерін, ең біріншіден, баланың қызықтыратын аймақтардан іздеу керек. Міне, білімпаздық, ақыл-ой белсенділігі, «бала» әрекетінің негізгі түрлерін меңгеру деңгейі мен оқығандық деңгейі кіші жастағы баланың ақыл-ой дамуының негізгі көрсеткіштері ретінде қарастыруға болады [3]. Барлық қалыпты балаларда интеллектуалдық даму қорлары кең, және осыдан ата-аналардың міндеті – жан-жақты дамыған жеке тұлға болып қалыптасуын қамтамасыз ететін, гармониялық дамуын бұзбайтын сол қорлардың жүзеге асуына әрқашан жағдай жасау қажет. Қазіргі педагогика және психологияда баланың ойын әрекеттерін дамыту өлшемдері кеңінен қолданылуда.

5 – 6 жаста жеке заттық, сонымен қатар символикалық ойын пайда болып дамиды. Символикалық функциялардың қалыптасуының арқасында балалар ойын үстінде заттарды тікелей қолданып қана қоймай, оларды өз ойларына және ойынның тәртібіне қарай бағындырып қояды. Осы шақтың аяғында балалар әр түрлі заттармен ойнайды, және оларды өз ретімен ғана емес, құрастырып, жаңа зат ойлап табады. Бала үлкендер әрекетін заттармен қайта жаңғыртады. Әр түрлі әлеуметтік жағдайларда адамдардың бір-бірімен қарым-қатынастарын еліктейтін сюжеттік-рольдік ойын пайда болады. Бұнда саналы түрде бақыланатын ерікті әрекеттер қалыптасады.

Мектепалды шақта танымық ойындарға қызығушылық таныту басым байқалады. Бұл шақтағы балада ойын үстінде үлкендердің әрекетін еліктеумен қатар, олар адамдар арасындағы белгілі бір қарым-қатынастарын бақылап еліктейді. Балалар ойын кезінде ережелер мен рольдерді бөлуге үйренеді, олардың жүру ретін бақылап, өздері де соны бақылауына тырысады. Негізінен бұл жанұялық рольдер (ана, әке, бала, қыз, әже, ата т.б.), немесе кәсіпкерлік (дәрігер, балабақшадағы тәрбиеші), немесе ертегі ойындар (қасқыр, қоян).

Есейген мектепалды шақта құрастыру ойыны біртіндеп еңбек әрекетіне ауыса бастайды, бұл кезде бала тек қана ойнамайды, ол пайдалы қажетті нәрселерді құрастырады. Осындай ойын үстінде бала тұрмыста пайдаланатын көптеген заттар мен құралдарды қолдануды үренеді. Жоспарлау қабілеті дамиды, қалдық ұсақ моторикасы (қалдық ұсақ қозғалыстары) қалыптасады, қиялы дамиды [4.].

Бала үшін өте пайдалысы, әсіресе мектепалды шақта, өз қолымен жасалған және бөліктерге бөлінетін , кейін жинайтын ойындар, әдістемелер және ойыншықтар болып келеді (мысалы, белгілі бір бөліктерге бөлінген сурет, бұл қолдың ұсақ моторикасының,

ойлаудың, зейіннің, қиялдың дамуына пайдалы. Бұндай суреттерді өз қолымен, яғни түрлі отырықтар мен иллюстрацияларды бөліп келуге болады. Сатып алғандарға қарағанда, бұларды әрқашан жағарып, күрделігі өсу ретімен байланысты етіп жасауға болады). Әсіресе балаларға танымдық қабілеттерін (қиял, зейін, ес, ойлау және сөйлеуі) және басқа да қабілеттерін (музыкалық, құрастырмалы, математикалық, ұйымдастырушылық, әртістік және т.б.) дамытуға арналған ойындар керек.

Танымдық ойындардың балаларға беретін негізгі мақсаты: ойынның қандай бағытта өткізілетіндігі, неге бағытталғаны жөнінде болуы шарт. Ойынның мәні мынадай екі бөлімнен тұрады:

1) түсіндіруші, яғни ойын кезінде балаларға нені үйретуіміз керек, қандай тәсілмен балаларға жеткізуіміз керек;

2) тәрбиелеуші, балалардың басқа адамдармен қарым-қатынасын нығайту.

Танымдық ойындарды екі топқа бөліп қарауға болады:

- ережесіз шығармашылық ойындар;
- ережелі ойындар.

Ережесіз ойындар - бұл көбіне өздері ойлап шығарады, ал ережелі ойындарда үлкен адамдар шығарып, балаларға ұсынады. Танымдық ойындар ережелі ойындарға жатады. Ойын нәтижесі қандай жолмен болсын ұтыпшығу емес, балалардың, білімді қаншалықты игергенділігі ақыл-ойын, тілін дамытудағы өзара қарым-қатынас жасаудағы жеткен жетістіктердің көрсеткіші [5].

Танымдық ойындардың өздерінің сипатына қарай үш топқа бөлуге болады:

- ойыншықтармен айналатын ойындар;
- үстел үсті ойындар;
- сөздік ойындар.

Ойыншықтармен айналатын ойындар. Мұндай әр түрлі ойындар балаларға қызықты да тартымды болады. Заттардың сапасымен, пішінімен, қасиеттерімен танысады. Ойын барысында салыстыру, топтастыру міндеттері шешіледі. Балалардың аттар жайындағы білімдерді меңгеруге қарай ойын міндеті де күрделене түседі.

Үстел үсті баспа - ойыны - мұндай ойындар көрнекілік принципке негізделген. Мұндай ойындарда балаларға сол зат өзі емес, бейне суреті беріледі. Бұл ойынның мазмұны да әр алуан. Бұған балалар үшін қызықты лотолар, доминолар, кубиктер, суреттер жатады. Бұл ойындар балалардың оқыту міндеттерін шешеді, балалардың тілін ғана емес, шығармашылық қабілетін танытады. Сөздік ойындар басқа ойындарға қарағанда күрделілігі ешқандай зат ойыншық арқылы емес, тек қана сөз арқылы зат бейнесін елестету негізінде жүргізіледі.

Сөздік ойындардың ерекшелігі тілді дамытудың негізгі міндеттерінің бірі-дұрыс дыбыстауға үйрету, сөздік қорын анықтау, әрі бекіту және айналадағы заттарды дұрыс танып, білуге үйрету. Қойылған сұрақтарға дұрыс әрі тез жауап табуға, өз ойын дәл, анық жеткізуге, ойлау әрекетін қалыптастыруға бағытталды.

Танымдық ойындарды тек таңдау емес, оны жақсы өткізу қажет. Тәрбиеші ойын материалдарын алдын-ала әзірлеп алу қажет. Ойынды таңдаған кезде оны дұрыс талқыға салып, оның психологиялық ерекшелігін және тәрбиелік мәнін қарастыру керек. Ойын кезінде балалар бір-бірін тыңдап отыру керек. Ойын осылай өткенде ғана дамытушылық, тәрбиелік мәнін жете алады. Ойынға көркемсіз енгізгенде ғана балаларда жаңаша көзқарас қалыптасып, ойынға деген қызығушылығы арта түседі. Танымдық ойынның маңызын ескере отырып, оларға мынадай талаптар қойылады:

1) кез-келген танымдық ойын баланың ақыл-ой дамуына пайдалы жаттығуларды және тәрбиесіне пайдалы жаттығуларды беруі қажет;

- 2) танымдық ойындар міндетті түрде қызықты тапсырмаларға құрылуы керек. Осы тапсырмаларды орындай отырып, ақыл-ой күші шынығады және қиындықтарда жеңуге талпыныс болады;
- 3) ойындағы дидактизм қалжыңмен, қызықты жағдайлармен толық топтастыру керек;
- 4) ойынның мақсаты және керекті көрнекіліктер мен материалдар күні ілгері дайындалып, оңтайлы жерге қайылуы керек;
- 5) ойынға кірісер алдында оның жүргізілу тәртібі балаларға әбден түсіндірілгенділігі жөн;
- 6) ойынға балалардың түгел қатысуын қамтамсыз ету керек;
- 7) ойынның жүру барысында тәрбиеші балалардың түгел қатысуын қағалаумен қатар, олардың ойын үстінде шешім қабылдай білуіне, ойлана білуіне жетелеуі керек [6].

Ойын - оқыту үрдісінде оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория бола алады. Сонымен бірге, ойын оқытушылар мен студенттердің, мұғалімдер мен оқушылардың, мектеп жасына дейінгі балалар мен тәрбиешілердің бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде де қолдануға болады. Балалар ойынында да, үлкендер ойынында мәнді тұлғаның мәнді әрекеті ретінде қарастырылады. Адам өзінің және басқалардың ойынның нәтижесін бақылай, талдай, қорытындылай отырып, оны өзінің жақсы да, жаман да істерінде ұтымды қолдануға машықтанады. Ойын теориясы мен практикасын Отандық және шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар зерттеуде. Мысалы, Иохан Хейзингтің «Ойыншы адам», Д.Б.Элькониннің «Ойын психологиясы» атты еңбектері жазылды.

Ақыл-ой, интеллектуалдық тәрбиесінің басты міндеті - балалардағы психологиялық процестерді дамыту, қиялды, ойды, түйсікті, есте сақтауды, тілді дамыту. Айналадағы дүниені танып білуде түйсік пен қабылдау үлкен рөл атқарады. Егер балада түйсік пен қабылдау жоғары дәрежеде дамыса, соғұрлым бала қоршаған дүниені өте жақсы жәрежеде біледі. Қоршаған дүниені танып білуде түйсік пен қабылдаудан басқа екінші сигнал жүйесі-тіл басты рөл атқарады. Бірінші сигнал - ми, себебі, балалар алған білімдерін тіл арқылы жеткізеді немесе тіл арқылы әр түрлі хабарлар алып отырады. Бала жасының ұлғаюына байланысты бала есі мен ойы дамиды. Соған байланысты танымы дамиды. Міне, балалардың интеллектуалдық дамуына психикалық процестер үлкен рөл атқарады. Танымдық ойын бұл дидактикалық ойындармен және әр түрлі бағытта жүргізілуімен өткізіледі.

Психологтар балалардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін келесі жағдайларды бөліп көрсетеді:

1. Бала дамуында ерекше сезімтал, әсершіл кезең деп шамамен 3-тен 12 жас аралығы саналады. Сондықтан баланың ақыл-парасат дамуының кемелдігі үшін осы кезеңді босқа өткізбей, толыққанды қолдана білу керек.
2. Баланың танымдық белсенділігі жоғары деңгейде болады. Осы қабілеттерінің дамуы үшін оның оқуға деген ұмтылысы, білуге деген талпынысы басты орынға шығады.
3. Тәрбиенің тең құқылы жүйесі. Ата-ананың балаға үстемдік жасауы, өз айтқандарын істетеіп, баланың ішкі пікірін есепке алмауы, санаспауы, баланың толыққанды дамуын тежеуші бірден-бір фактор болып табылады.
4. Баланы интеллектуалдық тапсырмалар мен жаттығулар орындауға үйретіңіз. Бірақ баланың еркінен тыс мәжбүрлеу ешқандай нәтижеге қол жеткізбейді. Керісінше, оның қызығушылығын жойып, белсенділігін тежейді.
5. Өз бетінше оқу. Бала 9 жасына дейін өз бетімен кітап оқып үйренсе, бұл баланың дамуын ары қарай ұштап дамыта түспек.
6. Өзін жоғары бағалау. Бала өзін, өз қабілеттерін жоғары бағаласа ғана, мақсат еткен, қолға алған кез-келген істе сенімді болады.

7. Бала белгілі бір табысқа қол жеткізген жағдайда ғана өзін-өзі бағалай бастайды. Сондықтан да баланы табысқа, жетістікке жетелейтін жағдай жасауға ұмтылу керек.

8. Баласының интеллектуалдық дамуын, зейінінің өсуін қадағалап отыратын, кітап оқығанды жақсы көретін отбасында баланың дамуы жедел жүреді [7, 93 б.].

Сонымен алты жастағы балаларды оқытуда танымдық ойындар ерекше орын алады. Осы жастағы балаларға тән мінез-құлық: ойынға деген қызығушылығының артуы, мінез-құлық еріктілігінің жетіспеушілігі, көрнекілік-бейнелік ойлауы. Сондықтан балаларды дамытуда танымдық мазмұны бар ойын элементтерін қолдану өте тиімді болады. Осындай элементтер болып: ойын сюжеті, рөлдерді бөлу, берілген мақсатқа жету және арнайы ережелерді орындау үшін ұтысты ойын элементтерін пайдалану. Аталған әдіс-тәсілдерді тәжірибелік іс-әрекетте күнделікті қолдану бала интеллектісінің дамуына тікелей ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Левандовская О. Я. Порядок рождения и особенности интеллекта ребенка. Москва, 2000.-112 с.
2. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст. Москва, 2001.- 126 с.
3. Жұмабекова Ф.Н. Мектеп дейінгі педагогика – Астана, 2009.-87 с.
4. Печерова К.Л. Развитие и воспитание детей раннего и дошкольного возраста. Актуальные проблемы и их решения в условиях ДООУ и семьи.– Москва, 2006- 91 с.
5. Григорьева Г.Г., Кроха. Программа воспитания и развития детей раннего возраста в дошкольном учреждении. Методика / Г.Г.Григорьева. — М.: Просвещение, 2013.-134 с.
6. Урунтаева Г.А. Психология дошкольного возраста: учебник / Г.А.Урунтаева. — М.: Академия, 2014.- 211 с.
7. Павлова Л.Я. Раннее детство: познавательное развитие: метод, пособие для дош. обр. учреждений / Л.Н.Павлова, Е.Б.Волосова, Э.Г.Пилюгина. — М. : Мозаика-Синтез, 2006.- 93 с.

УДК 372.2.01

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ПРЕДШКОЛЬНОЙ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ ГРУППЫ ЧЕРЕЗ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ИГРЫ

Баймуханова Б. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье представлены особенности интеллектуального развития детей предшкольной группы, показатели психологической готовности детей к школе. Проанализированы задачи, условия, сущность познавательных игр, деление игр на группы по характеру.

Ключевые слова: дети предшкольной подготовительной группы, интеллектуальное развитие, познавательные игры.

ӘӨЖ 373.2.02.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ АРҚЫЛЫ ҚАБІЛЕТТЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ

Гинаятова А.А., Сатыбалдиева А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада мектепке дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттері мен оны қалыптастырудың жолдары және оны дамытуда түрлі әдіс-тәсілдерді қолданудың түрлері қарастырылған.

Кілт сөздер: шығармашылық, қабілет, әдіс, эмоция, сабақтастық

Әр баланың бойында табиғат берер ерекше қабілеті, шығармашылық болады. «Бұлақ көрсен көзін аш» - дегендей, осындай баланың бойындағы шығармашылық қасиетін дамыту көбіне тәрбиешілердің кәсіби біліктілігіне байланысты екендігі айдан анық. Жаңа «субъект-субъект» оқыту парадигмасымен жұмыс жасау, әр баланың бойындағы дарындылық қасиеттерін анықтап, дамыту, мектепте өз дәрежесінде жүргізілуі керек.

Шығармашылық пен қабілеттіліктің не екенін, бала шығармашылығының деңгейін анықтайтын психодиагностикалық әдістемелердің тиімділігін, нәтижелілігін білетін тәрбиеші ғана дарынды баламен нәтижелі жұмыс істей алады [1].

Шығармашылығы жоғары деңгейдегі баламен жұмыстың негізгі мақсаты- олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру. Ал мақсатқа жету- оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және балалардың танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады. Баланың дарындылығын анықтап, олармен жұмыс жасау қалай жүзеге асырылуы керек? Ол үшін баланың дарындылығын анықтап, дамыту үшін әр тәрбиеші өзінің алдына мынандай мақсаттар мен міндеттерді қоюы керек.

1. Баланың ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескеру;
2. Жан-жақты ақпараттандыру;
3. Коммуникативті бейімдеу;
4. Баланың шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету.

Осы мақсаттар мен міндеттерді орындауда тәрбиеші мынандай жұмыс түрлерін өз іс-тәжірибелерінде пайдаланса өзі өнімді нәтиже алмақ.

1. Икемді және ұтқыр оқу жоспарын құру;
 2. Оқытуда тәуелсіз қозғалыс жасау;
 3. Баланың өзінің жұмысын өзі жоспарлап, шешім қабылдауына ықпал ету;
 4. Баланың қызығушылығына байланысты жұмыс жоспарын құру;
- Осындай жұмыс түрлерін ұйымдастыруда тәрбиешілер мынандай мәселелерге баса назар аударулары керек:
1. Оқу іс-әрекеттерінде шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарын жүйелі жүргізуге;
 2. Балалардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткішін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыруға;
 3. Оқу іс-әрекетінен тыс мезгілде жүргізілетін жұмыстарға - пәндік сайыстар, ойындар мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізуге;

4. Мектепке дейінгі мекемелерде дарынды балалар үшін арнайы топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделтетіп оқытуды ұйымдастыруға.

Қабілетті ұрпақ тәрбиелеуде тәрбиеші жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану қажет, олардың ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан –жақты дамыту [2]. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы шәкірт тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі білім алушы бала – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Қазіргі білім алушы бала:

- Дүниетаным қабілеті жоғары;
- Дарынды, өнерпаз;
- Іздемпаз, талапты;
- Өз алдына мақсат қоя білу керек.

М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» оқулығында бала дамуының мәселелерін көтереді. Ол үшін оның танымын, ақылын, еркін қалыптастыру керек екенін жазады.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелерін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін терең түсініп алуы талап етеді.

Ж.Аймауытовтың пікірінше, адам өмірге өзіндік табиғи қасиеттерімен, қабілеттерімен келеді. Ал, баланың бойындағы туа біткен қасиеттерді дамытатын оқыту мен тәрбие. Неғұрлым баланың қабілеті мен талантын дамытуға ертерек көңіл бөлінсе, соғұрлым оны толық ашуға мүмкіндік туады. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді жасы үлкендер жеткілікті бағаламаса, ол «өзгелер сияқты» болып қалып қоюы мүмкін», – дейді.

Психологтар бала қабілетінің екі түрлі деңгейі болатынын дәлелдейді. Соның бірі шығармашылық әдіс – жаңа нәрсені ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі. Ол үшін балаға бағыт-бағдар бере отырып, баланың өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік беру керек деп ойлаймын [3].

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда әр түрлі әдіс - тәсілдерді қолдануға болады. Баланың өз бетімен жұмыс жүргізуі – шығармашылық қабілетті дамытудың басты жолы. Бұл ізденіс, ойлау әрекетімен тікелей байланысты. Ол үшін балаға берілетін білім сабақтастықты қажет етеді. Мысалы, еліктеуіш сөздер тақырыбына орай айналадағы естілген дыбысты, адамдардың, жануарлардың сыртқы пішінін әр түрлі еліктеу сөздер арқылы жаттықтыру, баланың тілін дамыту ғана емес, шығармашылықпен жұмыс жүргізуге де әсер етеді, яғни бала ізденеді, талаптанады, ойланады.

Оқу іс әрекетінде тәрбиеші мен бала тығыз байланыста болуы керек. Ол үшін тәрбиеші бар күш-жігерін, педагогикалық шеберлігін бала бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, үйлесімді дамытуға бағыттауы, шығармашылық жағдай жасауы қажет. Ал бала өз тарапынан белсенділік, дербестілік көрсетуі, өзіне деген сенімділігі арқылы шығармашылық әрекетті қалыптастыра алады. Сонымен бірге, әрбір сабақ үстінде шығармашылық тапсырма беріп отыруы тиіс. Шығармашылық тапсырма түрлерін топ балаларының жас ерекшеліктеріне, шығармашылық қабілетінің даралығына қарап, әр топ бойынша әрі қарай жалғастыра беруге болады [4].

Бала шығармашылығы практикалық әрекеттер, ізденімпаздық арқылы дамиды. Шығармашылыққа үйрететін сабақтар – жаңа технологияларды қолдану болып табылады. Мұндай сабақтарда балаға ерекше ахуал, тәрбиеші мен бала арасында ынтымақтастық қатынас сақталады.

Әрбір тәрбиеші сабақтан тыс уақытта балалардың шығармашылығын дамытатын әр түрлі кездесулер, іс-шаралар ұйымдастыру қажет. Іс-шара барысында, әрбір балаға өзіндік ойын, көзқарасын білдіруге мүмкіндік беру керек. Осындай жұмыстарды үнемі жүргізу балаларды шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы қабілет көзін ашып, тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді [5].

XXI ғасыр - білім ғасыры. Тек білімді азаматтарымен ғана еліміздің болашағы жарқын болмақ. Білімді ұрпағы бар мемлекет өзінің даму жолында кез келген кедергілер мен тосқауылдарға қарсы тұра алады [6].

Тәрбиеші еңбегі – бала білімімен өлшенеді десек, ұстаз еңбегінің күрделілігі – әрбір оқушы жүрегіне жол таба білуінде. Әрбір баланың бойындағы қабілетті дамыту арқылы өзін, өмірді, әлемді танып білуге, қоғам алдындағы жауапкершілік қасиеттерін сезіндіре білуінде жатыр.

Балалардың қызығушылығы мен қабілеті әр түрлі. Сондықтан балабақшада балаларға арналған арнайы үйірмелер ұйымдастыру арқылы олардың шығармашылық қабілеттерін шыңдай түсуге болады. Мұнда физикалық және эстетикалық тәрбиеге жан-жақты, терең негізделген еңбекке баулу шешімін табу үйірмелері жатқызылуы керек. Үйірме жұмысын әр түрлі жалпы оқу пәндері негізінде де жасауға болады.

Шығармашылықпен айналысу кезінде төмендегі міндеттер шешіледі:

- Баланың танымын түзету;
- Баланың мүмкіндіктерін салыстыру және пысықтау ерекшеліктері
- Балалардың әр түрлі өнер түрлерімен жеке бағыттармен танысу.
- Өнерге деген эмоциональды-эстетикалық белсенді қарым-қатынасын адамның ішкі жан-дүниесінің қызығушылығын арттыру.
- Күнделікті өмірден алған білімдерін қолдануға үйрену.

Осылайша баланың барлық психикалық қызметі жұмысын жасап тұрған ретінде дамуы басталады. Үйірме жұмыстары ерікті түрде болатындықтан балалардың жеке мүмкіндіктеріне байланысты ұйымдастырылуы қажет. Үйірме жұмыстары тәрбиешіге әр түрлі ұйымдастырылған іс-әрекеттер өткізуге балалардың шығармашылық жұмысқа сүйіспеншілігін арттырып жұмысты орындауға қызығушылығын қалыптастыруға мүмкіндік тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балабақшадағы бейнелеу іс әрекетінің теориясы мен методикасы. «Мектеп», Алматы, 1983. –245 б.
2. Мухина В.Е. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. Алматы -2001, -146
3. Мұсаев С.А., Бегалиев Т.Б. Жас ерекшелік педагогикасы. Астана, 2006, -110б
4. Бабкина Н.В.,Тұрғынбаева Б.А. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. Бастауыш мектеп №7, 2008. -366
5. Мұқашев М., Сейтімов А., Хамзин Н. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. Астана, 2008. - 58б
6. Тұрғынбаев Б.А. Кіші жастағы балалардың шығармашылық қабілетін дамыту. Алматы, 2005. -182б

ӘӨЖ 373.2.02.

МЕТОДЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА ДОШКОЛЬНИКОВ

Гинаятова А.А., Сатыбалдиева А.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются творческие способности дошкольников и пути их формирования, а также использование различных методов в ее развитии.

Ключевые слова: творчество, способность, метод, эмоция, преемственность

ӘӨЖ 37.013

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Опиева Г.Б., Мамбеталиева А.З.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андапта: Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі - оқу үрдісіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу, білім беруді ақпараттандыру болып табылады. Ақпараттық технологияларды сабақта қолданудың негізгі мақсаты: біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру, жаңа ақпараттық технологияны қолдану, әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыру. Бұл тұрасында Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық алаңдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп көрсетілген. Осы тұжырым білім беру жүйесін ақпараттандырудың мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: инновациялық тәсілдер, мониторингтік әдістер, функционалдық сауаттылық, шығармашылық, рухани адамгершілік, үздіксіз білім, конкурс, форум.

Қазақстанның білім беру моделі мемлекеттік ұйым ретінде, білім беру жүйесі мемлекеттік билік құрылымындағы халық шаруашылығының, басқа да салалары сияқты, өз алдына бөлек бағыт. Ол қатаң түрде орталықтандырылған, мақсаты, білім беру мазмұны, оқу мекемесінің білім беру жүйесінің типіне сәйкес оқу пәндерін анықтаудан құрылады [1]. Тенденцияларға тоқтала кететін болсақ:

Бірінші тенденция – білім берудің әрбір кезеңін үздіксіз халықтық білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде ұғыну (мектеп пен жоғары оқу орны; ЖОО мен студенттердің болашақ өндірістік қызметі);

Екінші тенденция – «оқытуды индустрияландыру», яғни қазіргі заманғы қоғамның интеллектуалдық әрекетін іс жүзінде күшейтуге мүмкіндік беретін оқытуды компьютерлендіру және оны технологияландыру.

Үшінші тенденция - басым мәліметтік формалардан проблемалық элементтер, ғылыми ізденістер, оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу қорын кеңінен қолданулары қамтылған оқытудың белсенді әдістері мен формаларына көшу.

Төртінші тенденция – оқу-тәрбие процесін қатаң тәртіппен ұйымдастыру мен алгоритмделген әдістерден осы процесті дамытушы, белсендіруші, жылдамдатушы, ойын және т.б. әдістеріне ауысудың психологиялық-дидактикалық шарттарын қарастыру.

Бесінші және алтыншы тенденция - оқушы мен оқытушының өзара әрекеттесуін ұйымдастыруға қатысты және оқытуды ұжымды, оқушылардың бірлескен әрекеті ретінде ұйымдастыру қажеттілігін атап өтеді, бұл жерде басты назар «оқытушының оқыту әрекетінен оқушының танымдық әрекетіне ауысады».

Орыс педагогі К.Д.Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Оқытудың әр-түрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс – тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде [2].

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті маман дайындау. Ұстаз атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арындай таза ұстау - әр мұғалімнің борышы. Ол өз

кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам. Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Француз қайраткері «Адамға оқып – үйрену өмірде болу, өмір сүру үшін қажет» дегендей оқыту процесін технологияландыру, осыған сәйкес оқу бағдармаларын жасау, ғалымдар мен жаңашыл педагогтардың еңбектерімен танысу жұмыстары мұғалімдердің үздіксіз ізденісін айқындайды [3].

Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтардың, зиялылар қауымының деңгейіне байланысты. Ең бірінші кезекте мұғалімнің « өзіндік жаңалығы» болуы қажет. Ғылым жаңалығын түрлендіруде өз үлесін қосу арқылы жасаған нәтижелі жұмысы өзгелердің тәжірибесін толық көшірмей, жаңа ортаға икемдеп, өзіндік іс- әрекет жиынтығы арқылы айтарлықтай нәтижеге қол жеткізу керек. Қазіргі кәсіптік- педагогикалық қызмет қандай мұғалімді талап етеді. Мұғалім – оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайларда еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процестерді басқара алатын, адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан- жақты дамыған шығармашыл тұлғаны талап етеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан - жақты тануды ойлап, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру әрбір мұғалімнің міндеті. Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе – білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы – мектеп, ал мектептің жаны – мұғалімдердің басты міндеті - өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін қастерлей және оны жалпы азаматтық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу. Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады [4].

Рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғадағы ең басты қасиеттердің бірі - тіл байлығы, өз ойын нақты, терең мағыналы әрі көркем жеткізе білетін, шешен де ойлы сөйлей білетін, Абайша сөйлегенде сөзі жүрекке жылы тиетін, сөз құдіретін игерген адамдарда да тұлғалық қасиет болады. Рухани адамгершілікке тәрбиелеудің басты мақсаты оқушылардың белсенді өмірлік жолын, қоғамдық борышқа саналы көзқарасын, сөз бен істің бірлігін қамтамасыз етіп, адамгершілік нормаларынан ауытқушыларға жол бермеуді қалыптастыру болып табылады. Үздіксіз білім беру мазмұнын жаңарту қоғамды ақпараттандыру үрдісінің дамуына байланысты өзгеріске ұшырап отырады, ал мемлекеттік тілді оқытуды ақпараттандыру оқыту мақсаттарына терең деңгейде әсер етеді. Соған сәйкес қазақ тілін жеделдете оқытудың міндеті - адами қарым-қатынасқа дайын, әлеуметтік-лингвистикалық ахуалды дұрыс бағалайтын, мемлекеттік тілді білудің қажеттілігі мен әлеуметтік маңызын терең сезінетін, қазақ тілінде сөйлесім әрекетін жағдаятқа сәйкес үйлесімді қолдана білетін, жоғары азаматтық жауапкершілік пен әлемдік көзқарасының, сана-сезімінің дамуы күнделікті өмір қажеттілігі болып табылатын болашақ ақпараттық қоғам мүшелерінің сапалы жаңа моделін жасақтау болып табылады [5]. Осыны жүзеге асыруда жаңа формацияның педагогы қажет. Мұғалімдердің жаңа ұрпағы, білім деңгейі жөнінен әрдайым саналып келгендей, біршама емес, әлдеқайда жоғары болуы тиіс. Демек, мектеп оқушыларының ғылым, білімнің қоғамдық қажетті

деңгейі мен қамтамасыз ету, оларды Отандық, ұлттық және әлемнің мәдениет арналарына сусындату қажет. Ыбырай Алтынсарин сөзімен айтқанда мектептің жұмыскер жүрегі – ұстаз. Яғни, негізгі білім қазығы – бастауыш сынып мұғалімдерінен үлкен үміт күтері сөзсіз. Осы міндеттерді жүзеге асыруда әр сыныптың ерекшелігі білім деңгейіне сай болуы қажет.

Қазіргі заман талабына бейімделген шәкіртті тәрбиелеп, білім беруде өз тәжірибемде басты өзекті тақырыбымызды: «Жеке тұлғаға бағытталған оқытуды ұйымдастыру арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыру», - деп, Сәбит Мұқанов айтқандай, үнемі сыйлы, қадірлі, сүйікті болып, шәкірттерімізді білім нәрімен сусындатып, белестерге жете берейік. Сондықтан баланы жеке тұлға ретінде өздігінен дамуға итермелеуіміз керек. Себебі жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім алу арқылы өз бетінше дамуын қойып отыр. Бұл мақсатқа жетуде өз бетінше ХІ ғасырға аяқ басқалы бері жаһан жаңа технологиялар дәуіріне өтті. Адамзат өмір сүру тәртібін барынша жеңілдетуге талпынған сайын жаңа технологиялар дүниеге келіп жатыр. Адам бір ғана түймешікті басу арқылы бүкіл әлемді басқарғысы келеді. Смартфон мен компьютердің соңғы шығарылған үлгісін меңгеріп болам дегенше жаңа технологиядағы үлгісі шығып үлгереді. «Ғылымы жоқ елдің болашағы бұлыңғыр» деген қанатты сөзді Әл-Фараби бабамыз бірнеше ғасыр бұрын айтып кетсе де, өзектілігі әр ғасырда жойылған емес. Қазақстанда ғылымның дамуына үлес қосатын мекемелер - зерттеу институттары мен жоғары оқу орындары. Жүйелі саясат құрылса мұндай ұйымдарға мүмкіндік беріп, ғылымды жан-жақты дамытуға болады. Ол үшін әлемдік тәжірибе алмасу керек. Ғылымды дамыту комитеті мемлекеттің осы саланы дамытуға бөлген қаржысын тиімді жұмсай алса, бұл олқылықтың орнын толтыруға болады. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын қабылдады. Аталған бес жылдықта бағдарламаны іске асыру үшін 11,5 млрд теңге қаржы бөлу көзделді. Отандық ғылымды дамыту мақсатында шаралар, конкурстар өткізіліп жатыр. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі бері Қазақстан әлемдік түрлі бәсекелерде топ жаруда алға ұмтылуда. Дегенмен ғылым саласына келгенде айтулы жетістіктер жоқтың қасы. Сондықтан Қазақстанда ғылым Кеңес одағы тұсында дамыды деген түсінік қате. Домбыра мен қобыздан, сыбызғы мен саз сырнайдан шығатын әрбір дыбыс физика заңдылықтары ескерілген, акустикасы дәл қойылған, нағыз өнер мен ғылымның қосалқы туындысы. Ыбырай Алтынсарин ұшақ жоқ заманда жазып кеткен «тастан сарай салғызатын, айшылық-алыс жерлерден жылдам хабар алғызатын, адамды құстай ұшырататын» заман келді. Мұндай мүмкіндіктерді туғызған ғылымның дамуы екені сөзсіз. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында 2025 жылы ғылымды қаржыландыру көлемі жалпы ішкі өнімнің 1 %-на жеткізу қажеттігін айтқан болатын. Сонымен қатар, ол «Үкімет бұдан былай ешкімге қызықсыз, маңызы жоқ зерттеу жұмыстарына қаржы бөле алмайтынын айтты».

Қазақстанның ғылыми-технологиялық даму стратегиясы әзірленген. Онда өзге мемлекеттердің тәжірибесі ескерілген, Отандық ірі ғылыми-зерттеу институттары, зертханалары мен университеттердің жетекші ғалымдары осы маңызды стратегиялық құжатты талқылауға қатысып, жан-жақты талдау жасады. Қазақстан ғылым кандидаттары мен ғылым докторларының саны жөнінен алдыңғы орында, ал ғылыми нәтижелерден соңғы орында. «Бизнес тарапынан ғылыми қызметті бірлесіп қаржыландыру үлесінің артқандығы қуантады. Бизнесінің ғылымға қосқан үлесі 3 жыл ішінде 4,8 млрд теңгені құрады. Жыл сайын елімізде ғалымдардың еңбегін қолдау, жас ғалымдарды ғылым саласына тарту мақсатында ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры дарынды жастардың бастамаларын қолдауға бағытталған жобаларға қаржы бөліп, конкурстар, форумдар ұйымдастырады. Бұндай маңызды шараларға шетелден қатысушылар да шақыртылып, ел дарындыларының тәжірибе алмасуына жағдай жасалады», - деп жазды ол. Аймағамбетов

ғылыми жобаларға арналған конкурстардың тәртібін де өзгерткен. «Бұрын ғылыми жобаларға конкурстар үш жылда бір рет өткізілетін. Егер ғалым грант ала алмаса, келесі мүмкіндік тек үш жылдан кейін ғана беріледі. Енді конкурстар жыл сайын өткізіледі», - деді министр.

Қазақстандағы жаңа технологиялар мен отандық ғылымның жаңа кезеңі. Қазақстанда ауыл шаруашылығы және медицина саласында ғылыми зерттеу жүргізіп, жаңа нәтижеге талпынған жас мамандардың қарасы көбейіп келеді. Отандық пластмассадан бұйымдар басып шығаратын түрлі-түсті 3D принтер әзірлеген Жану мәселелері институтын да осы қатарға қосуға болады. 3D принтерді тестілеу мен сынақ жүргізу ойдағыдай сәтті жүргізіліп, пластмассадан тестіленген бұйым алынды.

Мемлекет басшысы құқық қорғау жүйесін одан әрі онтайландырып, біліктілікті барынша нақтылау қажеттігін және есеп беру жүйесі мен әрбір құқық қорғау органының іс-әрекетінің бағасын беруде парламенттік және қоғамдық қатаң бақылау болуы керектігін айтты. Ал құқықтық жүйені одан әрі жетілдіру жеке адамның мүддесін, оның құқы мен бостандығын қорғау кепілдігін арттыра түседі. Қазақстан өзі мойнына алған тиісті халықаралық міндеттемелер мен халықаралық стандарттарды орындай отырып, ашық қоғам және құқықтық мемлекет орнатуға ұмтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасында 2015жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы//Астана. 2004. 3-4б.
- 2.С.Е. Шишов. Понятие компетенции в контексте проблемы качества образования // «Государство и образование», 2002. 88-б
- 3.В.А. Хуторской. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированной парадигмы образования. // «Народные образования», №2, 2003. 58-94-б
- 4.Б.А. Тұрғынбаева. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-бет
- 5.К.Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі » атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

ӘӨЖ 37.013

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Опиева Г.Б., Мамбеталиева А.З.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается одна из важнейших проблем современной системы образования, которой является внедрение в учебный процесс новых инновационных технологий, информатизация образования. Основная цель применения информационных технологий на уроке: создание единой образовательной информационной среды, применение новых информационных технологий, сопряжение с

мировым образовательным пространством. В этом контексте в законе Об образовании Республики Казахстан указано: «главная задача системы образования-создание необходимых условий для получения образования, направленных на формирование и профессиональное совершенствование личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики; внедрение новых технологий обучения, информатизация образования, выход в международные глобальные коммуникационные сети». Данный вывод является целью информатизации системы образования.

Ключевые слова: инновационные подходы, мониторинговые методы, функциональная грамотность, творчество, духовно-нравственность, непрерывное образование, конкурс, форум.

УДК 796.015

ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗА К ВИДАМ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Сагинтаев Аман, Собянин Ф.И., Макашев Ш.А.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г.Уральск
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Проведен анкетный опрос 40 студентов разных факультетов 1-3 курсов Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова. В результате проведенного исследования установлено, что большинство студентов положительно относятся к образовательному процессу в области физической культуры и к спорту. Самый низкий рейтинг у адаптивной физической культуры и экстремальной физической культуры.

Ключевые слова: студенты, вуз, физическая культура, опрос, отношение.

Введение. В век информационного бума физическая культура активно развивается. В результате развития потребностей в этой сфере появляются и новые виды физической культуры. В то же время среди обучающейся молодежи очень динамично развиваются интересы в области физкультурно-спортивной деятельности. Выявление отношения среди вузовской молодежи к отдельным видам физической культуры позволяет получить информацию, необходимую для коррекции физкультурно-воспитательной, спортивной, физкультурно-массовой и другой работы среди студентов, связанной с системой физической культуры, что и определяет актуальность настоящего исследования.

Методы и организация исследования. В исследовании применялись анализ специальной научной литературы, анкетный опрос, анализ результатов опроса студентов. Всего было 40 респондентов – студентов разного возраста, пола, с 1 по 3 курсы, разных факультетов.

Полученные результаты и их обсуждение.

Для выявления отношения студентов к видам физической культуры была избрана теория физической культуры профессора В.М. Выдрина и его научной школы [1,2,3]. Согласно ей видами физической культуры являются: физкультурное образование, спорт, физкультурная рекреация, физкультурная реабилитация, профессионально-прикладная

физическая культура, адаптивная физическая культура, лечебная физическая культура, экстремальная физическая культура.

В результате проведенного исследования было установлено, что самое лучшее отношение у студентов проявляется к спорту (Таблица). 90% респондентов высказывают к нему самое положительное отношение и только 10% - нейтрально относятся к нему.

Таблица

Отношение студентов к видам физической культуры (% опрошенных)

Виды физической культуры	Характер отношения			Рейтинг
	положительное	нейтральное	отрицательное	
Физкультурное образование	60	40	-	6
Спорт	90	10	-	1
Физкультурная рекреация	80	20	-	2
Физкультурная реабилитация	70	30	-	3
Профессионально-прикладная физическая культура	51	49	-	7
Адаптивная физическая культура	70	30	-	3
Лечебная физическая культура	64	36	-	4
Экстремальная физическая культура	10	64	26	8

По рейтингу на втором месте оказалась физкультурная рекреация. Следовательно, студентам больше всего нравится либо активно заниматься спортом, либо заниматься физическими упражнениями для развлечения. Одинаково (до 70% опрошенных относятся положительно) высказали свое отношение студенты к физкультурной реабилитации (восстановлению после травм, ранений, переутомления, болезни) и адаптивной физической культуре (занятия физической культурой для инвалидов).

Остальные виды физической культуры менее популярны среди студентов, но отношение к ним распределяется между положительной и нейтральной оценками. Это относится, в частности, к лечебной физической культуре, профессионально-прикладной физической культуре.

Любопытно отметить, что ожидаемое положительное отношение к физкультурному образованию оказалось лишь на шестом месте, заметно уступая другим видам физической культуры. Отсюда следует заключение о том, что в системе физкультурного (неспециального) вузовского образования существуют серьезные проблемы, которые влияют на мотивацию студентов к занятиям по физической культуре.

Примечательно также высказанное отношение студентов к занятиям экстремальной физической культурой. Здесь впервые обнаружилось отрицательное отношение к физической культуре. Чем можно объяснить выявленный факт? Считаем, что его можно объяснить несколькими аргументами. Во-первых, в выборке респондентов большинство составляли представительницы женского пола, которые в меньшей степени, чем юноши, желают рисковать своим здоровьем. Во-вторых, большинство из опрошенных не представляют себе, какие именно экстремальные упражнения или виды спорта могут предложить им в рамках учебной программы по физической культуре в вузе. В-третьих, большинство опрошенных психологически, физически не готовы к тому, чтобы заниматься экстремальной физической культурой.

Используя полученные данные можно выстраивать определенные программы занятий по физической культуре со студентами вузов, применять различные формы, методы и средства физического совершенствования в ходе обучения в высших образовательных учреждениях.

Выводы.

1. В целом студенты вуза положительно относятся к видам физической культуры: только по отношению к экстремальной физической культуре положительное отношение высказали всего 10% обучающихся, а по отношению ко всем другим видам положительное отношение обнаружили более 50% опрошенных.

2. К сожалению, в представленном рейтинге физкультурное образование не попало даже в тройку лидеров по уровню положительного отношения студенчества, что вызывает определенную озабоченность.

3. Экстремальная физическая культура в настоящий момент не вызывает у опрошенных студентов явно выраженных позитивных эмоций.

4. Наивысшие показатели проявления позитивного отношения у студентов вызывают занятия каким-либо спортом и физической рекреацией, что свидетельствует о доминирующих потребностях у них в активном физическом совершенствовании, укреплении здоровья и желании использовать средства физической культуры для проведения активного досуга, подвижного отдыха и развлечения.

Список использованной литературы:

1. Выдрин В.М. Физическая культура – вид культуры личности и общества (опыт историко-методологического анализа проблем): монография. Омск: Изд-во СибАДИ, 2003. – 142 с.
2. Выдрин В.М. Теория физической культуры (культуроведческий аспект). Учеб.пособие. ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1988. – 45 с.
3. Лотоненко А.В., Гостев Г.Р., Гостева С.Р., Григорьев О.А. Физическая культура и здоровье: Монография. – М.: «Еврошкола». 2008. – 450 с.

УДК 796.015

**ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ТҮРЛЕРІНЕ ҚАТЫНАСЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Сагинтаев Аман, Собянин Ф.И., Макашев Ш.А.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 1-3 курс әр түрлі факультеттерінің 40 студентіне сауалнама жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде студенттердің көпшілігі дене шынықтыру және спорт саласындағы білім беру процесіне оң көзқараспен қарайтыны анықталды. Бейімделетін дене шынықтыру мен экстремалды дене шынықтырудың ең төменгі рейтингі.

Кілт сөздер: студенттер, ЖОО, дене шынықтыру, сауалнама, көзқарас.

ӘӨЖ 397.3(574)

"ТОҒЫЗ ҚҰМАЛАҚ" ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСİNДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбасаров Д.И., Байтлесова Н.К.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Аңдатпа: Ұлттық ойындарды мектептегі дене тәрбиесі сабағында қолданудың заманға сай әдістерін ойлап табу әрине қиын. Қазіргі компьютер заманында оқушыларды қызықтырып асық, бес тас ойнаңдар деп айту өте қиын іс. Сондықтан тоғызқұмалақ ойынының бала дамуында алар орны ерекше. Сабақтың барысында сол табиғилығын сақтай отырып, оның элементтерін ретті пайдалану сабақтың әр кезеңінде оқушылардың көңіл-күйіне психологиялық жағынан барлау жасай отырып, шатишаңдық пен ұшқырлыққа, сабырлылық пен білгірлікке әрекет жасауды үйретеді.

Кілт сөздер: логикалық ойлау, салт-дәстүрлерімен таныстыру, рухани құндылық, ұлттық ойын, ойын мен еңбек.

Көне заманда жазу, сызу болмаған кезінде ата – бабаларымыз ұлт ойындарын жан – жақты тәрбиелеудің негізгі құралы ретінде қарастырып, күшті, төзімді, түрлі жарыстарда жеңімпаз атанатын адамды анықтау рөлін ғана атқарып қоймай, тәрбиеге пайдалы ықпал ететін негізгі күш ретінде қарастырған. Қазақтың ұлттық ойындарында адам өміріндегі балалық шақ, ер жеткен кез, үлкен адамдарға қатысты барлық кезеңдер ескерілген. Әр халықтың ұлттық ойындарының негізінде педагогикалық мақсаттар жатады [1]. Қазіргі кезде ұлттық ойындар құнды тәрбие құралы ретінде бұқаралық түрде танымдылығы төмен төмен болып келеді. Кейбірі ұмытыла бастаса, кейбірі тәрбие құралы ретінде оқу орындарында, отбастарында пайдалануы азайып кеткендігін көруге болады. Бірақ, атадан аманат болған ойындар ұмытылып, тарих кітаптарының ғана бетінде шектеліп қалған жоқ. Елімізде ұлттық ойындарының біраз түрлері қолға алынып, ұлттық федерациялар құрылған. [1,24-876]

Балаларға ұлттық тәбие беруде ұлттық ойындардың орны ерекше. Ұлттық ойындар барысында балаларға дене тәрбиесімен қатар, қазақ халқының салт-дәстүрлерімен таныстыру, баланы ұлттық рухта тәрбиелеу үрдісі жүзеге асырылады. Мысалы, «Ақсерек пен Көксерек», «Соқыр теке», «Орамал тастамақ», «Алтыбақан», «Бәйге» сияқты көптеген түрлері кимыл – қозғалыс, белсенді іс - қимыл жасауына себеп болса сонымен қатар тәртіпті сақтау, әділетті болу, қоршаған ортамен танысу тағы басқа тәрбиелік, мәдени жақтарды жетілдірумен ерекшеленеді. Логикалық ойлау қабілеттерін дамытатын «Тоғызқұмалақ», «Бестас» секілді ұлттық ойын түрлері де бар. Ұлттық ойынның нәрімен сусынданған жас ұрпақ қашанда ұлтжанды болып өседі. Сол үшін де патриотты, рухы мықты ұрпақ тәрбиелеуде осыны ескерген жөн. Тоғызқұмалақтың шығу тарихы 4 мың жылдық кезеңді қамтиды. Ал кейбір мамандардың айтуынша, оның пайда болған кезі бұдан да көп уақыт болуы әбден мүмкін. Тоғызқұмалақ өткен ғасырларда қазақ даласындағы ең кең тараған ойын. Қазіргі кезде республикада оның жеке қауымдастығы бар, облыс орталықтарында тоғыз-құмалақты үйренемін деушілерге федерация бөлімшелері мен үйірмелері ашылған. Бүгінде Қазақстанда осы жұмыстардың ұйытқысы болып отырған танымал бірнеше азаматтар бар. Солардың ішінде тоғыз-құмалақ федерациясының президенті Әлихан Байменов, вице-президенті Сардар Шәріпов пен «Таңғажайып тоғыз-құмалақ» кітабының авторы, тоғызқұмалақтан мемлекеттік жаттықтырушы Мақсат Шотаевты есімін атауға болады. Қазақстан тәуелсіздік алған жылдан бері тоғыз-құмалақ жылдан-жылға дамып келеді. Бұл жерде жаңа құрылған тоғыз-құмалақ федерациясының ықпалы зор болып отыр. Бүгінгі таңда осы

қауымдастықтың арқасында елдің түкпір-түкпірінде үйірмелер ашылып, тоғызқұмалақтан жарыстар жиі өткізіліп келеді[3].

Ойын мен еңбектің ұқсас сипаттары көп. «Жақсы ойын – жақсы жұмыс, жаман ойын – жаман жұмыс» сияқты. Баланың ойыны да, үлкендердің жұмыстарындағыдай жауапкершілік болуы шарт. Бала ойын барысында: ережесін бұзбай, жолдастарын еш ренжітпей, ұқыпты, тиянақты болуға дағдылануы керек. Психолог А.В.Запорожец: «Ертегі сияқты, ойын да баланың бейнелейтін адамдарының ойы мен сезімдеріне терең бойлауға үйретеді күнделікті әсер шеңберінен адамның алға ұмтылыстары мен қаһармандық істерінің кең әлеміне шығарады», - деген [4]. Яғни бала ойынға бар ынта, күш-жігерін, қиялын жұмсайды. Баланың ойынын терең бақылайтын болсаңыз, онда баланың жандүниесін, қызығушылықтары мен қай сала бойынша икемді екенін ерте жастан ақ аңғарасыз. Ал ендеше ұлттық ойын арқылы баның ерік-күшін, патриоттық мінез-құлқын, эстетикалық талғамын ұжымдық қарым қатынасқа, еңбексүйгіштікке тәрбиелей аламыз. Ұлттық ойындар ең алдымен баланың ақыл ойы мен танымдық белсенділігін арттырады. Ұлттық ойындарды халық арасында насихаттау жұмыстарына мен де өз үлесімді қосу мақсатында, жетекшімнің тың идеясын пайдаланып «Бес тас» ойынын негізге ала отырып, заманауи ойын нұсқасын түрін жасап шықтым. Ол ойынның негізгі мақсаты, ойыншының логикалық қабілетін дамыта отырып, шапшаңдыққа үйрету. Бұл ойын әлемдік интеллектуалдық ойындардан еш қалыспайды деп ойлаймын. «Бес тас» ойынының тарихы еңбек құралдары ағаш, тас, сүйекті пайдаланған ғасырларда жатыр. Ойынның негізгі құралы ретінде қарапайым асықты немесе 5 домалақ тасты пайдалануға болады. Ойын құралы тым қарапайымдылығымен-ақ өзінің сонау көне дәуірден келе жатқанын дәлелдейді. «Бес тас» ойыны «тоғыз-құмалақ», «асық» және т.б. ойындары секілді үстел басында бүкіл отбасы мүшелері жиналып, «Бес тас» ойынының қорапшадағы арнайы кілемшесін ортаға жайып жібереді. Бес тастың 19 ойнау түрін ойнай отырып, қызықты тапсырмаларды орындайды. Ол тапсырмаларда «жеті атанды атап бере ғой» деген секілді ұлттық тәрбиеге баулайтын бірнеше сұрақтар кездеседі. Қазіргі кезде бүкіл дүниежүзіне танымал «монополия», «мафия», «дженга», «твистер» секілді ойындардың орнын басатын өзіміздің ұлттық ойындарымызды заманға сай етіп жасап шығуымыз уақыт талабы. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай «Отандық өнім ұлттық құндылығымен бағалы болады» деп атап көрсетеді. Асық ойынына қойдың асығын дезинфекциялап, арнайы қалташаға немесе қораптарға салып, ойын ережесі 3 тілде жазылған нұсқаулығымен алыс-жақын шетелдерге экспорттауға шығаруға келеді. Жоғарыда аталып кеткен шетелдік ойындардан, өзіміздің ұлттық ойындар, атадан аманат болғаны үшін де біздерге қымбат қазақ даласындағы ең кең тараған ойындардың бірі[2,1236]

Қорыта келе қазақтың ұлттық ойындары мәдени-патриоттық тәрбие беруде ұтымды құрал екендігін дәлелдеп отыр. Ұлттық ойындар мектепке дейінгі, мектеп жасындағы, жастар мен ересектер арасында бұқаралық дене тәрбиесі құралы ретінде пайдалану, ұлттық ойындарымызды сақтау, насихаттау, денсаулықты нығайту, салауатты өмір салтын таратуға септігін тигізері сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабекова Ф.Н . Мектепке дейінгі педагогика.- Астана 2008 .
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл. ISBN 5-89800-123-9
3. Қазақстан - спортшылар елі. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: "СөздікСловарь". ISBN 9965-822-57-3
4. Ядешко В.И., Сохин Ф.А. Мектепке дейінгі педагогика. - Алматы, Мектеп 1982

УДК 397.3(574)

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИГРЫ" ТОГЫЗКУМАЛАК " В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

Орынбасаров Д.И., Байтлесова Н.К.

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г.Уральск

Аннотация: Сложно найти современные способы использования национальных игр на уроках физкультуры в школе. В сегодняшнюю компьютерную эпоху очень трудно сказать ученикам играть в пять камней. Поэтому особое место в развитии детей занимает тогызкумалак. Упорядоченное использование его элементов при сохранении той же естественности в течение урока приучает учащихся действовать ловко и терпеливо.

Ключевые слова: логическое мышление, национальные игры, знакомство с традициями, духовная ценность.

ӘОЖ 796.323.2

БАСКЕТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ТЕХНИКАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІС- ТӘСІЛДЕРІ

Есеев Т.К., Жұмарыстанов Қ. О., Тулегенов Б. Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада баскетбол ойынының техникаларын жетілдірудің әдіс-тәсілдері жөнінде баяндалады. Баскетбол ойынындағы негізгі әдіс-тәсілдердің маңыздылығы жәнеде арнайы ойын кезіндегі техниканың жүйелі түрде орындалуы түсіндіріледі. Ойын кезіндегі баскетболшылардың арнайы психологиялық дайындығын дамыту үшін жасалатын жаттығулар жөнінде баяндалады. Баскетболшылардың арнайы психологиялық дайындығын қалыптастыру жолындағы тұрақты қалыптасқан жаттығулардың негізгі ерекшеліктері ашылады.

Кілт сөздер: Физикалық, техникалық, команда, факторлар, әдіс-тәсілдер, ойын техникасы, бағалау критерийлері, халықаралық федерация, спортшы техникасы, ойын ережесі.

Жақсы денсаулық адамның жеке және қоғамның іс-әрекетіне жемісті қатысуының маңызды кепілі. Баскетболмен шұғылдануды мектеп табалдырығынан бастамай жоғары жетістіктерге жету өте қиын. Сондықтан оқушылардың жеке адамды жан-жақты дамытуды дене тәрбиесінің маңызы зор. Баскетбол дамуының түрлі кезеңдерінде тәсілдер саны, оларды орындау әдістері, бағалау критерийлері өзгеріп, жетілдіріліп отырылған.

Баскетбол – бұл бүкіл әлемге тараған ойындардың бірі. Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін алуына байланысты республикамызда баскетболды дамытудың жаа беттері ашылуда. 1991 жылы Қазақстан Республикасының Баскетбол федерациясы құрылды. 1992 жылы Ұлттық чемпионат өткізілді. Осы ойын түрінен бүгінде құрлық және әлем біріншілігі өткізіліп тұрады. Халықаралық федерациясы жұмыс жасайды. Баскетбол ойынының қозғалысы адам баласына аса пайдалы табиғи қозғалыс пен дене мүшелерінің қимылынан тұрады – жүгіру, жүру, секіру және лақтыру. Бұл ойынды тоғыз, он жасар баладан бастап қай жаста болсын, бәрі ойнай береді. Сондықтан, бұл оқушылар оқу процесінде ойынның негізгі айлатәсілдері, тыныс алу және ойын жүйесін біледі, жарысқа

да қатыса алады. Баскетбол – дене тәрбиесі пәні жаттығуларының бірі ретінде ең тиімді және ағзаға пайдалы болып табылады. Баскетбол ойыны адамның көңілін шаттандырып, іскерлігін арттырады. Бүгінгі баскетбол ойынының даму деңгейі өзінің ең жоғарғы нүктесіне жетті деуге болады, себебі ойынның бүгінгідей жылдамдығы бұрын – сонды болып көрген жоқ. Ойыншының қозғалысы, жүгіру жылдамдығы секіру және лақтыру, кілт тоқтауы. Міне, мұның барлығы жалпы дамыту жылдамдығын, ойыншылардың дайындық деңгейін көрсетеді [1].

Әрбір даму кезеңіндегі спортшы техникасы – бұл ойыншыға ережелер шектеулерінен шықпай күрделі ойын жағдайларында ең тиімді іс-әрекет жасауына көмектесетін тәжірибемен тексеріліп өткен тәсілдер жиынтығы. Кенеттен қлыптасатын ойын жағдайларында ең тиімді нәтижелерге қол жеткізу үшін, баскетболшы ойын техникаларының көптүрлілігін толығымен меңгеріп, белгілі бір жағдайда қажетті тәсіл немесе тәсілдер жиынтығын таңдай біліп, тезарада, әрі нақты орындауы керек.

Техника – ол ойынның тәсілі, ойыншылардың қорғаныс пен шабуылда нәтижелі әрекеттерін қамтамасыздандырып, команда ішінде ойыншылардың бірігіп әрекеттесуі мен қарсылық көрсетуін ұйымдастырады. Қазіргі заман техникасы – ол күрестің формасы мен әдісінің тарихи дамуы қорытындысы. Уақыт өте келе, тәсілдердің саны да өзгерді. Әрбір тарихи уақыт кесіндісі көптеген ұтымды тәсілдерді ұсынады. Сондықтан, қазіргі заман әдістерінің керекті арсеналын білу қажет және қазіргі заманға ең тиімді әдістердің бастысын анықтайтын ойынның даму тенденция арсеналын білу қажет. Ойынның белсенді түрде қазіргі заман техниканың алуан түрлілігіне алып келді. Ол ашық көрсетілген динамикалық шабуыл сипаты жай және роционалды, ауыспалы жылдамдық пен шапшаңдық, тиімділік пен дәлдікпен үйлестірілді. Қазіргі уақытта белгілі шарадағы техника әдістердің дұрыс орындалу сипатын анықтайды, соның арқасында қозғалыста түрлі жағдайға ойыншыларының өзіндік бір ерекшеліктері пайда болып, әртүрлі алуан түрлілігімен сипатталады. Яғни, барлық қозғалыстардың көмегімен әртүрлі әдістер жүзеге асырылады, ол былыққан сипат болмай, белгі бар заңдылықпен қалыпты жағдайда қайталанатын, оларды топтастыруға және жүйелеуге болады [2].

Жоғарғы техникалық шеберліктің критерийлері:

- берілген ойын функцияларын шабуыл және қорғаныстың негізгі тәсілдерімен қоса толыққанды орындау үшін тиімді әдіс-тәсілдер жиынтығын оңай пайдалана білуі;
- берілген ойын тәсілдерін орындаудың нақтылығы, әрі тиімділігі;
- қарама-қайшы факторлар (қатты шаршау, психологиялық ауырлықтар, қиын сыртқы жағдайлар және т.б.) әсеріне қарамастан ойын тәсілдерін орындаудың тұрақтылығы;
- қарсылас ойыншының қарама-қарсы іс-әрекеттеріне байланысты техникалық ойын тәсілдерінің кезеңдерін пайдалана білуі;
- ойын тәсілдерін пайдаланудың тұрақтылығы, ол көпкүндік жарыс кезінде ойыннан-ойынға еш ауытқусыз жоғары мергенділікпен анықталады.

Тактикаға үйрету барысында келесідей ретті ұстанады: алдымен, жеке тактикалық іс-әрекеттерді оқытады, кейін берілген ойын жүйесіне жуық жеке және топтық іс-әрекеттер нақтыланады.

Мұғалімнің жас баскетболшыларды тактикалық іс-әрекеттерге оқыту кезіндегі негізгі міндеттеріне ойын барысында пайда болатын жағдайларды ойыншының шығармашылық жолымен шешуін қамтамасыз ету үшін берілген жүйеде пайдаланылады: қатысушылардың зейінін арттыру, ойын жағдайларында бағдарлану тәсілдерін көрсету; негізгі жеке және топтық тактикалық іс-әрекеттерге үйрету [3].

Тактикаға үйрену барысында шабуыл мен қорғаныстың екі жақты қарым-қатынасы бойынша зерттеу керек. Бұл, жаттығуларға ойыншылардың іс-әрекетін шектейтін немесе кеңейтетін шарттары бар арнайы жаттығуларды қосуды қажет етеді.

Допты тартып алған топ шабуылдаушы топ болады. Шабуыл – ойындағы топтың негізифункциясы болып табылады. Шабуылдаушы іс–әрекеттер арқылы топ басымдылыққа неболып, қарсыласушыға тиімді тактикалық жоспарды пайдалануға міндет еткізеді.

Шабуылдаушы топтың негізгі мақсаты – қарсыласушының қоржынына допты кіргізу. Бұл мақсатқа 30с. ішінде жету үшін арнайы ұйымдастырылған, бұрыннан ойластырылыпқойылған және дайындалған тактикалық жүрістерді пайдалану керек. Олар доптың қарсыласқоржынына жақындауына, нәтижелі шабуыл үшін тиімді шарттар құрастыруына, аталып отырған шабуылды өткізу және доптың кері түсуіне байланысты күресу мүмкіндігін тудыруына бағытталған. Шабуыл тактикасы топқа нақты қарсыласқа және ойынның түрлі кезеңдеріне байланысты мақсатты бағытталған тәсілдерін, жоспарлық шабуылды жүргізудің формаларымен әдістерін таңдап, пайдалануға мүмкіндік береді [4].

Өзінің сипатына қарай шабуылдың барлық іс–әрекеттерін жеке және топтық деп жіктейді. Тактиканың топталуына сәйкес топтық іс–әрекеттердің өзі топтық және командалық деп бөлінеді.

Қарсыласу әдістері техникасына үйрену реті оқылатын шабуыл тәсілдеріне тәуелді: шабуылдаудың сәйкес ойнау тәсілі үйренгеннен кейін оған қарсыласу тәсілі үйретіледі. Атап өтуге тұратын жайт, баскетболшы қарсыласу тәсілдерін аз ықыласпен және ниетпен үйренеді. Сондықтан, келісті түсініктемелер, әңгімелер, үлгілер арқылы қорғану тәсілдерін үйренуге қызығушылықты арттыру қажет. Үйренудің аса маңызды негізі болып бақылай білуі, қарсыласушы іс–әрекетін бағалауы, ойын тәсілін уақытында, әрі тиімді пайдалануы саналады. Қандай–да болсын ойын тәсіліне үйрену барысында оқытушы негізгі зейіннің қайда бағытталуы және ойын тәсілін қалай дұрыс орындау керектігін нақтылап көрсетуі керек. Баскетболда шабуылдау техникасын жетілдіру [5].

Баскетбол техникасының негізі – қозғалыс. Ойын алаңы бойынша баскетболшының қозғалысы нақты ойын жағдайларының орындалуы барысында құрылатын шабуылдау мәселелерін шешуге арналған іс–әрекеттер жүйесінің белгілі–бір бөлігі болып табылады. Ойын алаңындағы қозғалыс үшін жүріс, жүгіру, секіру, тоқталыстар, айналуларды пайдаланамыз. Осы ойын тәсілдерін пайдалану арқылы баскетболшы қажетті орын тауып, қарсыласушысынан кетіп қала алады, кейінгі шабуыл жасау үшін тиімді қажетті бағытқа қарай орналаса алады. Сонымен қатар, қозғалыста аяқтардың дұрыс жұмыс жасауынан және тепе–теңдікті ұстап тұруына доппен орындалатын ойын тәсілдерінің тиімділігі тәуелді болады: қозғалыс және секірген кезде допты беру, допты жүргізу және онымен алдату, секіріп лақтыру және т.б.

Жүгіру ойындағы негізгі қозғалыс тәсілі болып табылады. Ол жеңіл атлеттің жүгірісінен біршама ерекшеленеді. Ойыншы ойын алаңының шегінде, кез–келген бағытқа, алдымен немесе артымен алға қарай түрлі бастапқы орналасулардан жылдамдығын арттырып отыруы керек. Қарсыласушыға кенеттен болған, тез арадағы жүгіріс жылдамдығын арттыру немесе бастапқы старт спорт ойындарында талпыныс деп аталады. Талпыныс – қарсыласушы қарауынан босатылуына және бос орынға шығуға арналған негізгі құрал болып табылады. Талпынысты жүзеге асыру үшін алдымен 4-5 қадам өтеді. Олар өте қысқа, әрі жыдам (соққылы) болады. Орындау барысында аяқты аяқ ұшынан қояды. Жүгіру жылдамдығы қадамның созылуына байланысты артады. Осы уақытта ойыншы допты қабылдауға әзір болуы тиіс.

Ойындағы жүріс басқа қозғалыс тәсілдеріне қарағанда азырақ пайдаланылады. Ол, негізінен, қысқа тоқтамдарда орын ауыстыруға немесе ойын жағдайының интенсивтілігін төмендетуге, сонымен қатар жүгіріспен қоса темпті жайлату үшін пайдаланылады. Қарапайым жүрістен айырмашылығы, баскетболшы аяғында тізесін бүгіп жүреді, бұл оған кенеттен жылдамдығын арттыруға мүмкіндік береді.

Секірулерді өзіндік әдіс ретінде де қолдануға болады. Көбінесе, ойыншылар жоғарығажәне ұзындыққа жоғары қарай немесе бірнеше секіруді қатарынан пайдаланылады. Секірудіорындаудың екі түрін пайдаланылады: екі аяғымен және бір аяғымен итеріліп секіру. Екіаяғымен итеріліп секіруді көбінесе негізгі қалыптан бастап жасайды. Ойыншы кішкене ғанаотырып, қолдарын артқа қарай жібереді де басын көтереді. Жерден тебіну аяқтың қуаттыбүтілуінен, дененің және қолдың алға және жоғары қозғалысынан туады.

Жүгіріп келіп екі аяғымен итеріліп секіру көбінесе қоржынға допты лақтырғанда жәнедопқа қайта таласқанда пайдаланылады. Жүгіріп келіп бір аяғымен итеріліп секіру. Жүгірудініңнәтижесінде пайда болған инерциялық қуатты максималды түрде пайдалану итерілуге тәуелдіболып келеді. Итерілуден бұрынғы соңғы қадам алдындағы қадамдарға қарағанда бірнеше кеңболады. Тізде бүгілген итермелеуші аяқты алға қояды да, жайлап итерілу үшін аяқ ұшынақарай отырады. Секіруден кейін баскеболшының денесі ең жоғарғы нүтеге жетсе, сермелетінаяқты бүгіп итермелейтін аяқпен бір деңгейде ұстайды. Жерге түсу қандай тәсіл болмасынжұмсақ, дененің салмағы тепе-теңдікте болуы керек. Ал ол алшақ тұрған аяқтардың аздапбүтілуімен жүзеге асады. Мұндай қалып баскетболшыға келесі ойын қимылдарын тездетіпжасай беруіне мүмкіндік туғызады.

Жағдайға байланысты ойыншы жүгірудің бағытының өзгеруі кезінде жүгіріп қарсыластың қарауынан босануға мүмкіндік алады және ары қарай шабуыл жасау мақсатындаашық жерлерге шыға алады. Тоқталыс екі тәсілмен: секіріс және екі қадам жүзеге асады.

Шабуылдаушы қорғаушыдан кету үшін, допты соғудан қорғану мақсатында айналымдар жасайды. Айналудың екі әдісі бар: алға және артқа. Алға қарай айналуда баскетболшы бетіменқарап тұрған жаққа қарай аттап өтеді, ал артқа қарай айналуда арқасымен тұрған жаққа қарайаттау. Егер топ ойыншылары қорғаныс әрекеттерінде қателіктер жіберсе, онда топтың жеңіп кетуі екіталай.

Шабуылшының техникалық қабілеттілігі қорғанушыға қарағанда көбірек. Тәжірибекөрсеткендей қорғаныс іс-әрекеттері олар дұрыс және зейін қойып орындалған жағдайда, олартиіді болады. Қорғану техникасын екі негізгі топқа бөледі:

- 1) қимылдау техникасы;
- 2) доппен ойнау және қарсы іс-әрекеттер техникасы.

Алаң ішінде қимыл –қозғалыстарды жасау ерекшеліктері мен мінезі, жеке қорғанысқимылдары ойыншының мақсатты орнатуы мен нақты ситуацияларды жоспарлауға мүмкіндікбереді [6].

Тік тұру. Қорғаушы тұрақты орналасуы керек, аяқтары кішкене бүгілу керек жәнеқарсыластың допты алуға және допты қоржынға алуға шабуыл жасау әрекеттерін жасауғамүмкіндік бермеу керек. Өзінің қол астындағы ойыншының қимылдарын бақылай отырып,қорғаушы ойыншы допты және қарсыластардың басқа да ойыншыларының іс-әрекеттерінқадағалау қажет. Қимыл-қозғалыстар. Қорғаушының қимылдау бағыттары мен мінезішабуылшының әрекеттеріне байланысты.сондықтан қорғаушы әрқашан тепе-теңдік қалыптасықтау керек және кез-келген бағытта қозғалып, кез-келген уақытта жан жаққа, артқа, алғажүгірулердің бағыттарын өзгертіп, қарсы қозғалыстар жасағанда өзінің қозғалыс жылдамдығынреттеу керек, сонымен қатар лезде жасалатын тоқталысты қамтамасыз ете отырып қысқа дистанцияда жылдамдықты өсіру керек. Доппен ойнап тұрған және ойнап тұрмаған ойыншығақарсы іс-әрекеттер. Егер топ ойыншылары қорғаныс әрекеттерінде қателіктер жіберсе, онда топтың жеңіп кетуі екіталай.

Баскетбол дамуының түрлі кезеңдерінде техникаларды жетілдіру жолдары, әдістер саны,олардың орындалу әдістерін бағалау түрлері өзгеріп, жетілдіріліп отыруы тиіс. Дене тәрбиесіжүйесінде баскетбол ойынының маңызы зор. Қазақстан Республикасының құрамасы Азияойындарында, әлем чемпионаттарында, олимпиада ойындарында еліміздің

намысын қорғауға дайындалуда. Адам ойын үрдісі кезінде жоғары эмоциялды жүктеме және үлкен қуанышқа бөлініп, қанағат алады. Осындай ойын барысында, нақты қозғалыс нәтижесінде ең бастысы, адамның координациясы қалыптасады. Әр адам баскетбол ойынының түрлі қажетті дағдыларын игере отырып, өз бетінше үнемі дене шынықтыруды жетілдіруге, денсаулықты сақтауға, көңіл-күйін көтеруге және ұзақ өмір сүруге мүмкіндік бары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дрюэт Д. Баскетбол: спорт для начинающих. – М., 2002. – 48 с.
2. Тілеуғалиев О. Дене тәрбиесі. – Алматы: “Жазушы”, 2002.
3. Тойжанов С. Құлназаров А. Дене тәрбиесі. – Алматы: “Жазушы”.
4. Гомельский А. Я. Тактикий баскетбола. – М.: Фис, 1966.
5. Зинин А. Детский баскетбол. – М.: Фис, 1969.
6. Тетенай Б. Дене тәрбиесі. – Астана: «Фоллиант» баспасы, 2017.
7. Сихымбаев Қ.С. Жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесі. – Алматы, 2014.

УДК 796.323.2

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНИКИ ИГРЫ В БАСКЕТБОЛ

Есеев Т.К., Жұмарыстанов Қ. О., Тулегенов Б. Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассказывается о методах и способах совершенствования техники игры в баскетбол. Объясняется важность основных приемов и приемов в игре баскетбол и систематическое выполнение приемов в специальной игре. Рассказывается об упражнениях для развития специальной психологической подготовки баскетболистов во время игры. Раскрываются основные особенности устойчиво сформированных упражнений на пути формирования специальной психологической подготовки баскетболистов.*

***Ключевые слова:** Физическая, техническая, команда, факторы, методы, техника игры, критерии оценки, Международная федерация, техника спортсмена, правила игры.*

УДК 7967012.68

ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЙ ЭФФЕКТ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ

Амангелдиев Е. М., Бисалиев С. А., Мендигалиев Б. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** Оздоровительный и профилактический эффект физических упражнений неразрывно связан с повышенной физической активностью, усилением*

функций опорно-двигательного аппарата, активизацией обмена веществ. В результате недостаточной двигательной активности в организме человека нарушаются нервно-рефлекторные связи, заложенные природой и закрепленные в процессе тяжелого физического труда, что приводит к расстройству регуляции деятельности сердечно-сосудистой и других систем, нарушению обмена веществ и развитию дегенеративных заболеваний.

Ключевые слова: *мышцы, расход энергии, оздоровительный эффект, физические упражнения.*

Специалисты считают, что двигательная активность в виде трудовых операций на производстве, бытовых и специальных физкультурно-спортивных действий и навыков оказывает благотворное воздействие на организм. Это верно, но здесь требуется некоторые пояснения.

Известные французские физиологи труда Шеррер и Моно предложили разделить действия человека на три следующие категории:

-локальная работа: при ее выполнении задействовано не более 30% мышц при необходимых затратах энергии;

-региональная работа: задействовано около 50% мышц при среднем расходе энергии;

-глобальная работа: задействовано не менее 70% мышц при значительном расходе энергии.

Первые две категории действий (подметание пола, чистка картофеля, вращение штурвала транспортной машины, действия оператора вычислительной техники и др.) не обладает выраженной оздоровительным эффектом. Укреплению здоровья содействуют только глобальные двигательные действия, выполнения которых связана с интенсивной деятельностью сердечно-сосудистой и дыхательной системы и значительными энергозатратами [1]. Особенно полезны движения, используемые в физической культуре, - ходьба, бег, плавание, передвижения на лыжах, езда на велосипеде, гребля, упражнения на гимнастических снарядах, подвижные и спортивные игры.

Какие же конкретные факторы обуславливают укрепления здоровья?

1. Повышения уровня закалывания. Этому особенно способствуют интенсивное плавание, бег, езда на велосипеде, бег на лыжах. Весьма эффективные физические нагрузки, выполняемые на открытом воздухе в любую погоду, в разное время года и при различной температуре окружающей среды. Если к ним добавить специальные закалывающие процедуры (холодный душ, обтирание снегом, купание в холодной воде и др.), то эффект будет еще большим. При повышении уровня закалывания занимающийся становится менее восприимчивым к различным простудным заболеваниям.

2. Повышение механической прочности опорно-двигательного аппарата. При длительных и регулярных занятиях физическими упражнениями (особенно с высокой интенсивностью) постепенно повышается прочность костей скелета, увеличивается эластичность связок, сухожилий и мышц, улучшается гибкость.

3. Структурные и функциональные изменения в скелетных мышцах внутренних органах: улучшение эластичности сосудов, увеличение массы и размеров сердца, уменьшение жировой массы, увеличения массы мышечной ткани и др. такие изменения в совокупности с расширением резервных возможностей организма так же, как и закалывание, повышают его устойчивость к различным заболеваниям. Кроме того, тренированный организм легче переносит критические ситуации (серьезные заболевания, тяжелую операцию, психологический стресс и др.).

Оздоровительный эффект физических упражнений был известен еще в глубокой древности, однако прочную научную основу проблема «движения-здоровья» получила сравнительно недавно. Изнурительный физический труд и тяжелое мышечное утомление в

те времена, когда механизация производства только начиналась, воспринимались не как средство оздоровления, а как факторы расстройств здоровья, истощения и износ организма. Такую точку зрения развивали даже некоторые ученые [2].

В начале XX столетия известный немецкий физиолог М.Рубнер обнаружил постулат о влиянии физических нагрузок на продолжительность жизни животных организмов. По его мнению, каждому организму на весь жизненный период природа запрограммировала определенный энергетический «фонд». Например, для человека величина этого фонда составляет 720 000 калорий на каждый килограмм массы тела. По мере расходования «программных» калорий приближается окончание жизни.

Продолжительность жизни, по Рубнеру, во многом зависит (при прочих условиях) от величины физических нагрузок, выполняемой организмом в течение жизни. А если так, то для человека безразличны выбор профессии, бытовые условия и (если он занимается физкультурой) объем физических упражнений. При этом чем больше энергии затрачивается в указанных видах деятельности, тем быстрее организм расходует драгоценные, запрограммированные природой калории. И наоборот, если человек, сберегая калории, живет в благоприятных условиях, занимается видами спорта, не требующим больших затрат энергии, то его существование будет более оптимальным [3].

В 1900-1930 гг. учение Рубнера получило широкое распространение и казалось весьма убедительным. Люди стали строже контролировать свой двигательный режим, с опаской относиться к энергоемким физическим упражнениям. Стимулировалась внедрение автоматизации и механизации тяжелого ручного труда: в этом усматривали важный фактор не только повышения производительности труда, освобождение тружеников от тяжелых производственных операций, но также экономии энергетических запасов, продления творческого долголетия.

Ориентация на концепцию Рубнера ставила в тупик энтузиастов физического воспитания. Возникло множество вопросов. Например, мужчина, не занимающийся спортом и не выполняющий тяжелых физических операций на производстве, расходует за сутки 2900-3200 калорий; а спортсмены, тренирующиеся с высокими нагрузками, - в два раза больше и таким образом сознательно укорачивают свою жизнь [4].

Концепция Рубнера не выдержала проверки временем. Многочисленные исследования современной науки показали, что скелетные мышцы (их масса составляет 40% от общей массы тела) вследствие активного функционирования становятся более работоспособными. Физические нагрузки способствуют улучшению состояния некоторых внутренних органов и систем, например, дыхания и кровообращения [5]. Эти системы вовремя мышечной работы функционируют с повышенной нагрузкой, участвуя в обеспечении мускулатуры кислородом и необходимыми энергетическими запасами. Обнаружилась также, что мышцы имеют тесные функциональные связи практически со всеми органами тела. Таким образом, активное функционирование скелетных мышц оказывает благотворное воздействие на организм.

Продолжительность жизни у людей с большой двигательной активностью в подавляющем большинстве случаев выше, чем у лиц с низким уровнем физической активности (особенно наглядно это проявилось при анализе образа жизни долгожителей).

При моделировании условий гипокинезии (например, пребывание испытуемого в помещении, сходном с кабиной космического корабля) обнаружилось ее отрицательное воздействие на некоторые органы и системы: уменьшение объема сердца, снижения максимального потребления кислорода, ухудшение состояния скелетных мышц и др.

Большинство же производственных операций представляют собой движение локального и регионального типа и потому не являются действенными средствами оздоровления. Кроме того, ряд факторов (например, загрязненность и загазованность

воздуха в цехах, статистическая рабочая поза и др.) отрицательно воздействуют на организм - не случайно возникла проблема профессиональных заболеваний.

Однако если труд разнообразен и достаточно интенсивен и гигиенические условия на производстве нормальные, то физические нагрузки такого типа оказывают положительное воздействие на организм.

Список использованной литературы:

1. Ванюшин Ю.С. Физиология спортивных упражнений: Учебное пособие- Казань: ТГГПУ, 2007.
2. Марков В.В. Основы здорового образа жизни и профилактики болезней. Уч.пособие— М.,2001.
3. Возрастная физиология: (физиология развития ребенка): учеб. пособие для студ.высш. учеб. заведений/ М.М.Безруких, В.Д.Соньким, Д.А.Фарбер. – 2-е изд., стер.- М.: Издательский центр «Академия», 2007.
4. Вахитов И.Х. Основы спортивной подготовки детей и подростков: Учебное пособие- Казань: ТГГПУ, 2007.
5. Абзалов Р. А. Курс лекций «Теория физической культуры», г. Казань 2002г., издательство «Матбугат йорты»

ӘОЖ 7967012.68

ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ ДАМЫТУ

Амангелдиев Е. М., Бисалиев С. А., Мендигалиев Б. С.

БатысҚазақстан инновациялық-технологиялық университеті,Орал қ.

***Аңдатпа.** Дене жаттығуларының сауықтыру және профилактикалық әсері дене белсенділігінің жозарылауымен, тірек-қимыл аппаратының функцияларын күшейтумен, зат алмасуды белсендірумен тығыз байланысты. Адам ағзасындағы моторлық белсенділіктің жеткіліксіздігі нәтижесінде табиғаттен белгіленген және ауыр дене еңбегі процесінде бекітілген нейрорефлекторлық байланыстар бұзылады, бұл жүрек-тамыр және басқа жүйелердің, метаболикалық процестердің реттелуінің бұзылуына әкеледі.*

***Кілт сөздер:** бұшық ет, энергия жою, денсаулық, дене жаттығулары.*

ӘОЖ 796.83

БОКСТАҒЫ ҚАПТАЛДАН ЖАСАЛАТЫН СОҚҚЫЛАРДЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Глебалиев А.А., Мендигалиев Р.Р.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада оқушыларға бокстың қапталдан жасалатын соққыларын мектеп жағдайында қалай үйретуге болатындығы жөнінде айтылады. Оның негізгі мақсаты, қалай орындалатындығы, міндеті көрсетіледі.

Кілт сөздер: Спорт элементтері, сайысушылық ұрыс, төте соққы, қысқа соққылар, соққы күші.

Дене тәрбиесіндегі сабақ беру пәндері ретіндегі арнайы білім мен қозғалыс-қимылы әрекеті мұғалімнен белгілі бір оқытып үйрету жолдарын білуді талап етеді. Оқытып үйретудің әдістері өте көп және оның бірде біреуі әмбебап бола алмайды.

Солардың бірі мұғалімнің жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерінің сәйкестігі. Әрине, әрбір ұстаз-педагог барлық оқытып үйрету әдістерін толық көлемде меңгеруі тиіс. Дегенмен, қатарынан көптеген себептерге қарай бір мұғалімдер бір әдісті, ал басқа біреулері басқа бір әдісті жақсы меңгереді. Бұл ерекшеліктерін ескермеске болмайды. Егер, нақтылы жағдайда екі әдістен, мысал үшін, бірдей нәтиже шықса, онда мұғалімнің өзі жақсы меңгерген әдісін пайдаланғаны дұрыс. Осы әдіснама тұрғысында біз дене тәрбиесі сабағында бокс спортының элементтерін қолдануды жөн санадық. Оның ішінде оқушыларға қапталдан жасалатын соққылар әдістемесіне тоқталдық. Жасөспірім оқушылардың бокс негізінде қажетті күшін жетілдіру дайындығы мүлтіксіз әдістемелік бағытта болу керек

Жасөспірім оқушылардың жылдамдық-күш жетілдіру сапасын бокс спорты арқылы арттыруда әртүрлі жаттықтыру әдісін жекеше нәтижеге жетуін қадағалауды ұсынады.

Оқушыларға қапталдан жасалатын соққыларды үйрету олардан кең көлемде қолдың ептілігін қажет етеді және үйрету арқылы дамытуға септігін тигізеді. Боксшының ептілігі іс-әрекетінің ерекшелігі бокс туралы әдебиеттерде көп айтылады [1]. Көбінесе, авторлар боксты ауыспалы қарқындылық тән спорт түрі деп есептейді. Боксшының ептілігі іс-әрекеті қарсыласпен тікелей беттесу арқылы жүзеге асырылады. Бұл рингтегі жағдайдың үнемі өзгеруіне алып келеді. Боксшылардың ептілігі іс-әрекетін көптеген авторлар зерттеген. Алайда олар өз зерттеулерінде боксшылардың ауыспалы әрекеттерінің деңгейін көрсетпеген, кейбір келтірілген деректер боксшылардың жекпе-жегінің әрнұсқалылығын, өзгермелілігін көрсетеді. Бұл сайысушылық ұрыс кезіндегі соққылар санынан көрінеді. Сондай-ақ арнайы есептегіш құралда тіркелетін соққылар санына да байланысты [2].

Бокста қапталдан жасалатын соққылар алыс және орта арақашықтықтарда пайдаланылады. Егер боксшы қарсыласымен арақашықтықты жақындатқысы келмесе, осындай жие қолданылады немесе қарсыласының қорғанысын бұзуға арналады. Содан кейін орта және жақын қашықтықтарда шабуылды жалғастыруға болады.

Қапталдан жасалатын қысқа соққылар – бокстағы негізгі соққылардың бірі. Себебі мұндай соққы кезінде нысананың жақын болатындығы сондай, қарсылас соққы байқай алмаймыз. Соққы беретін қолдың жолының қысқалығы, соған байланысты нық бұлшық еттердің қатаюы соққының күшін арттырады. Мұндай қысқа соққылар нысанаға нық тиеді.

Қапталдан жасалатын қысқа соққылар. Қысқа арақашықтықтағы шабуылды немесе қарсы шабуылды одан әрі дамытады. Қысқа соққылармен алы және орта арақашықтықтардан да шабуылдауға болады. Ол үшін боксшы жылдам қадамдар жасап, қапталдан жасалатын қысқа соққыларды шабуылға және қарсы шабуылға тиімді пайдалану үшін оны рингтің әр жағына қозғала жүріп жасауды жете үйрену керек.

Сол қолмен басты қапталда соғу. Сол қолмен басты қапталдан соғуды, әсіресе сол қолмен жақсы жұмыс істейтін боксшылар көп пайдаланады. Ондай боксшы болу үшін қарсыласының сол қолы қауіпті. Жақын жерден сол қолмен, басқа немесе денеге бағытталған жұдырықтан қорғану өте қиын. Сол себептен әсіресе қысқа соққылардың

басшысының ұпай қорын арттыруға да қосар үлесі көп. Сол қолмен басқа жасалатын ұзын және қысқа соққылардың арасынан сол аяқпен тағы бір аттап жүзеге асырылатын соққылар негізінен шабуылда қолданылады. Боксшы шабуылда көбіне тек осындай соққылармен ғана жасайды. Сонымен қатар қапталдан жасалатын соққылар қарсыластың қорғанысын бұзу үшін де пайдаланылады.

Қапталдан сол қолмен жасалатын ұзын соққылар қазіргі бокста жиі қолданылады. Оны рингке шығып, тәжірибие жинақтаған боксшылардың бәрі де ұнататын біз күнделікті жарыстардан көріп жүрміз. Бұл соққыны жасағанда алғашқы қимыл оң аяқтан басталады. Созылған аяқтан дененің салмағы алған аттануға көтерілген сол аяққа ауысады. Сол қозғалыспен қабаттаса көтерілген сол қол алдымен төмен түсіріледі, сонан кейін ол төменнен доға жасап, қарсыластың басына ұрай жұмылады. Қолдың осындай әдісімен нысананы көздеуден, дене де оңға қарай жұмсалады. Міне осындай қозғалыстың бәрі соққының күшін арттырады. Бұл кезде оң қол басты және денені қарсыластың қарсы соққыларынан қорғайды.

Қапталдан сол қолмен басқа тез соққы жасау үшін қарсыластың көңілін өзге жаққа аудару қажет. Ол үшін жалған шабуылдар немесе соққылар пайдаланылады. Сәтті кезенді күту керек. Сәті түскен кезде бұл қауіпті соққымен нысананы көздейді. Ол үшін мұнда да қозғалыс оң аяққа ауысады. Мұнда қол кең сермеледі. Бар болғаны жарты доға ғана жасап, сонан кейін нысанаға дәл көздейді. Дене алға қарай кілт бұрылады. Соққы нысанаға тиген сәтте сол аяқтың ұшы еденге тіреледі. Мұның бәрі соққының күшін едәуір арттырады. Осындай соққылардан қорғануға дұрыс көңіл бөлмейтін боксшылар көп ретте аса қиын жағдайда қалады. Оң қол әдеттегідей қорғанысқа пайдаланылады. Сол қолмен жасалған соққы кезінде қарсыластың денесі қорғаныссыз қалуы мүмкін. Оң қол мұндай жағдайда шабуылды жалғастыруға дайын болуы керек. Сол қолмен денені қапталдан соғу. Мұның өткен соққыдан айырмашылығы шамалы. Мұнда дене алға қарай көбірек еңкейеді, аяқ көбірек бүгіледі, соққы беретін қолдың бағыты өзгереді.

Бұл соққының атқаратын міндеті көп. Онымен шабуылды бастауға болады немесе қарсы шабуыл кезінде қорғаныспен тығыз байланыстыра қарсы және жауап соққы ретінде қолданылады және сол қолмен басты қапталдан соғу үшін, қарсыластың қорғанысын бұзу үшін пайдаланылады. Қарсыласты алдау үшін алыс арақашықтықтан осындай соққылар жасалады.

Оң қолмен басты қапталдан соғу. Шабуыл бұл соққымен өте сирек басталады. Ол көбіне сол қолмен жасалған соққыдан кейін, қарсыластың қорғанысы әлсіреген кезде қолданылады [3].

Боксшының бастапқы қалпында оның негі жабық болады. Қорғаулы иекті нысанаға алу өте қиын. Сондықтан сол қолмен қарсыластың денесіне алдамшы соққылар жасалады. Үздіксіз жасалатын мұндай соққылар қарсыластың қорғанысын негізінен денеге ауыстырады. Сол кезде оң қол нысананы көздейді. Сол қолмен жасалған шабуылда төте немесе қаптал соққылар пайдалануы да мүмкін.

Шабуылда, әсіресе қысқа соққылар көбірек қолданылады. Ол үшін боксшы сол аяғымен ілгері қарай тез бір қадам аттайды. Қозғалыстың жылдамдығы оң аяқтың серпу күшіне, дененің оңнан солға қарай бұрылуына байланысты. Осы кезде дененге жабысып тұрған оң қол доға жасап төменнен жоғары қарай жұмсалады. Сол қолдың жұдырығы басты, ал шынтак ішті қорғауы керек. Бұл боксшының қарсыластың қарсы шабуылынан қорғайды.

Оң қолмен қапталдан басқа соққы бергенде ұзын соққыларды пайдалану өте қиын. Себебі боксшы оң қолы қарсыласынан алыста болады. Оны сермеген кезде бәсекелес қорғанып үлгереді. Сондықтан бұл соққыға егжей-тегжейлі дайындалуы қажет.

Соққы бастан соғуға рұқсат етілмейтін желке жағынан тимеу үшін соққы берген кезде дене солға қарай диагонал арқылы қозғалады. Оң қолды оңға қарай біраз шығарып,

сонан кейін шынтақ тұсында жазық бұрыш жасап тұрған қолды нысанаға оннан солға қарай доға жасап сілтейді. Саусағы ішке қарай бүгілген жұдырық сонда ғана нысанаға дәл тиеді.

Оң қолмен қапталдан басқа жасалатын қарсы сокқы әр уақытта қорғаныспен тығыз байланысты. Егер қарсылас шабуыл жасап, өте жақын келсе, онда боксшы сокқы жасау үшін әуелі дене салмағын артта тұрған оң аяққа ауыстырады. Осы кезде қысқа жасайтын арақашықтық пайда болады. Мұндай жағдайда кеуде оннан солға қарай бұрылады. Сол аяқтың ұшы ғана еденге тиіп тұрады. Оң қолмен денені қапталдан соғу. Бұл шабуыл кезінде жасалатын шабуыл сокқыға жатпайды. Әсіресе оңқай боксшының орындауына өте ыңғайсыз сокқы.

Орта және алыс арақашықтықтардан жасалатын сокқылар көбін қарсыластың шынтағына тиюі мүмкін. Қатты сүйекке тигенде сокқы берген қолдың саусақтары жарақаттанады. Егер оңқай боксшының қарсыласы солақай болса ғана мұндай алыс және орта арақашықтықтан жасалатын сокқылар қауіпсіздеу болады.

Қапталдан денені жасалатын қысқа сокқылар көбірек пайданылады. Бұл арада қарсыластың оңқай немесе солақай екені бәрібір. Ол тек бетпе-бет келуі керекнемесе шабуыл жасамақ ниетпен ұмтылғанда боксшыға оң жақ қырымен келуі тиіс. Оң қолы нысанаға дарымаған қарсылас бір сәт қорғаусыз қалады. Осы сәтті мүлтіксіз пайдаланған дұрыс [4].

Төменде оқушыларға үйреткен сокқыларды дамытуға арналған үлгі жаттығулар берілген. Шеңбер жасап, жылжып жүріп жаттығу оқушылардың қимыл мен сокқы жасау әдіссын қатар меңгеруіне мүмкіндік бере алады. Төменде сокқыларды нысанаға дәл тигізуге арналған бір топ үлгі жаттығуларды беріп отырмыз.

1. Сол аяқпен артқа қарай бір қадам жасаған кезде, сол қолмен төте (оң қол немесе қапталдан) сокқы беру.
2. Кеудені оңға немесе солға қарай кілт бұру (сол аяқпен қадам жасағанда солға қарай, оң аяқпен қадам жасағанда оңға қарай бұрылу керек).
3. Оң аяқпен алға қадам жасаған кезде сол қолмен төте (төменнен немесе қапталдан) сокқы беру. Бұл кезде сол аяқпен көмекші қадам жасалады.
4. Сол аяқпен алға қадам жасаған кезде оң қолмен төте (төменнен немесе қапталдан) сокқы беру. Бұл сәтте оң аяқпен көмекші қадам жасалады.
5. Оң және сол қолмен кезек төте (төменнен немесе қапталдан) сокқылар жасау. Оң аяқпен қадам жасағанда сол қолмен, сол аяқпен қадам жасағанда оң қолмен сокқы беріледі. Әр сокқыдан кейін көмекші екі қадам жасалады.
6. Алға аттап, негізгі сокқыларды жасау. Сокқы оң аяқпен аттағанда сол қолмен сол аяқпен аттағанда оң қолмен беріледі.
7. Дәл осы жаттығу. Бірақ кейін қарай шегініп жүріп жасау керек. Сол аяқты артқа қарай басқанда сол қолмен, оң аяқты артқа басқанда оң қолмен сокқы беріледі. Келесі сокқы жасаған кезде ғана дененің салмағы кейін тұрған аяққа түсіріледі.

Қазіргі таңда көптеген мектептерде оқушылардың дене тәрбиесі сабағының дәстүрлі түрлеріне яғни, жеңіл атлетика, гимнастика, спорттық ойындарға әсіресе, ер балалардың қызығушылығының төмендегенін байқауға болады. Көптеген ер балалар жекпе-жек спорт түрлеріне назарларын аударып, қызығушылықтарын тудыруда. Сол себепті біздер дене тәрбиесі сабағында бокс элементтерін оның ішінде қапталдан жасалатын сокқылар әдістемесін үйрету арқылы оқушылардың денсаулығы мен қимыл ептілігін арттыруды жөн санай отырып, оқушылардың қызығушылығына аса мән бердік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кургузов Г. В. Русанов В. Я. Метод интервальной тренировки для повышения специальной работоспособности боксеров.// Бокс: Ежегодник. – М., 1985. – с. 15-16.

2. Градополов К. В. Бокс. Учебник для ИФК. – 4-е издание. – М.: Физкультура и спорт, 1985. – 338 с.
3. Ашляев К. С., Бараев Х. А. Бокс әдістері, тәсілдері, спорттық оқу-жаттығуларды ұйымдастыру (оқу құралы). Алматы, 2009.
4. Бараев Х. А., Жарболов Е. М., Ибраимов. Е. С. Бокс. Примерные программы спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва, ЦОП по боксу. Алматы, 2009 г.

УДК796.83

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ УДАРАМ С БОКУ В БОКСЕ

Глебалиев А.А., Мендигалиев Р.Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В статье рассказывается о том, как обучить школьников ударам по боксу с боку в школьных условиях. Указывается ее основная цель, как она выполняется, ее задача.*

***Ключевые слова:** Элементы спорта, соревновательный бой, меткий удар, короткие удары, сила удара.*

УДК 796.01.159

САДАҚШЫ СПОРТШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Жамилова А.Ф.Макашев Ш.А. Нугман С.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

***Аңдатпа:** Мақала садақшының психологиялық дайындығының басты міндеті ату кезінде қатысатын психикалық үрдістердің дамуы туралы айтылған. Дайындықта түрлі міндеттерді шешуді ұйымдастыру, жарысқа психикалық дайындықты қалыптастыру дағдыны игеру және қалыптасқан жағдайға байланысты оны бақылай алу керектігін айтқан.*

***Кілт сөздер:** Жарыстағы стресс, садақшының атуы, спорттық шеберлік, көздеу мәнері, садақты көтеру, келесі нысанаға көздеу.*

Спорт әдебиеттерінде оқпен ауды “спорттың психологиялық түріне” жатқызады. Спорттық әрекет перифериялық-моторлық үрдіс қана емес, психикалық бағыттаушы және психикалық бағытталушы әрекет. Бұл психологиялық мәселелердің көптігін емес, керісінше Садақшы жұмысының көлемінің психологиялық факторларына, спортшының психикалық жағдайына ату нәтижесінің жоғары тәуелділігін көрсетеді. Көп мөлшердегі жарыстағы стресс – факторлар дағдылардың ұйымдастырылуына әкеліп, психикалық қысым туғызады [1].

Бұның бәрі жоғары санаттағы садақшылардың дайындығын басқаруда қиындық туғызады. Спорттық шеберлікті жетілдіру потенциалы психикалық механизм ретінде көрініп, әрекеті сырттай байқалмай, басқамен басқарылмайды, тіпті кейде спортшының өзімен саналы қабылданбайды.

Спорт психологиясы жалпы психологияның бір саласы болып табылады. Ол адамның спорттық әрекеттегі психикалық жағдайын, заңдылықтарын зерттейді. Ату

спорты садақшы – спортшының психикасына өзінің талаптарын қояды. Ату спортының психологиясы, Садақшы жұмысындағы психикалық механизмдердің қатысуын, оның дайындығының тиімді шешім табуына көмегін тигізеді [2].

Күнделікті өмірде: психика, сана, ойлау синоним ретінде көрінеді. Оларды қолдану барысында біз олардың мазмұнындағы айырмашылықтарды есепке алмаймыз. Садақ спортындағы мәселелерді қарастыру кезінде бұл терминдердегі түсініктердің нақтылануын қажет етеді.

Адам ағзасы – денелік және психикалық құрылымы мен бір жүйені құрайды. Барлық тірі ағзалардың барлығы жер бетінде эволюция үрдісінен бастап бағдарлама бойынша психикалық механизммен бағытталады. Адам деңгейі бойынша ең жоғарғы психикалық әрекет – сана қалыптасады. Ол қажеттілік пен оның қанағаттандырылуына сәйкес адам мінез- құлқын реттеп отырады. Психика санаға қарағанда кең түсінік болып табылады. Адамның психикалық өмірі саналы мен санасыздан тұрады. Саналы ағзадағы үрдістердің те кейбірін ғана көрсетеді. Сананың пайда болуымен екі деңгейлі психикалық әрекет – саналы және санасыз қалыптасуы [3,4]. Адам санасы - психикалық үрдістер мен жағдайлардың үздіксіз бөлінісі. Бұл түйсік, ес, қабылдау, ойлау, эмоция, ерік.

Спорт тәжірибесінде жарысқа қатысу мәселесімен байланысты мәселелерді ғана біледі. Бұл дұрыс емес. Психикалық үрдістер садақшы дайындығының ажырамас бөлігі бола отырып, оның жаттығу және жарыс кезіндегі әрекетінде қатысады [5].

Түйсік және оның санадағы бейнесі – қабылдау.

Ату кезінде садақшы көз және бұлшықет түйсіктерімен кездеседі. Көз түйсіктеріне орталық орын беріледі. Көздің ұйымдастырылуымен және бақылауымен ату жұмысы орындалады. Ату техникасын игеру кезінде бұлшықет түйсігінің маңыздылығы артады. Олар бұлшықет дайындығы туралы мәліметтер береді. Бұл түйсіктер ату кезінде көз қызметін алмастыра алмаса да оның жұмысын жеңілдетіп, жұмысын жақсартады. Жоғары шеберлік деңгейінде техникалық әрекеттер автоматты түрде орындалады. Бұл кездегі атуға кіріспеде түйсіктің сенсорлық аймағы зейіннің бағыттылығын, эмоционалдық жағдайды, дайындық сезімін көрсетеді. Қабылдаудың мазмұны спортшының шешетін міндетімен байланысты. Бұл басқаруға болатын белсенді үрдіс [6,7]. Қалыпты жағдайларда ату кезіндегі жұмыста бұлшықет үрдістері спортшының санасындағы көрініс табады. Оны қабылдау үшін зейіннің бағыттылығы қажет. Тапанша мен ататын садақшыға қабылдау үшін зейіннің бағыттылығы қажет болып табылады. Садақшыға бармақ буынын бекіту сезімін дамыту қажет. Бармақтың автономдық жұмысын жүйелі ету қажет. Бұл әрекетке кезеңмен зейінін шоғырландыра отырып, спортшы бұл әрекеттерді бақылау қабілетін жеңіл үйренеді. Жаттығу кезінде арнайы сезімталдық дамиды.

Ес – еске сақтау, қайта жаңғырту. Ес үрдісінің түрлері өте көп болып табылады. Ату спортында естің мынадай түрлері кеңінен қолданылады. Олар:

көрнекі, бұлшықет, козғалыс, эмоционалдық.

Ату кезіндегі қорытындылау кезеңінде садақшының зейіні былайша орналасады: жұмыс элементтері - зейіннің бағыттылығы – көздеуді нақтылау – сұқ саусақтың жұмысы – зейінді толық шоғырландыру – қарудың тұрақтылығы – атуды белгілеу, қару қалпы мен зейіннің бағыттылығы – зейін аумағында сақтау – атуға дағдыланғандық сезімі, қаруды ұстап тұратын бұлшықеттер тонусы - дағды деңгейінде қателікті санамен қабылдау - атуды белгілеу, келесі орындауға дайындық, - ату соңында белсендендіріледі.

Бұндай жағдайды болдырмай, атуды жүргізуге септігін тигізетін психикалық қысым көлемін сақтау болып табылады. Спортшы өз ойларын басқара алуы тиіс. Санаға жарыс жағдайына эмоционалды әсер ететін образдарды шақыру қажет.

Садақшының жаттығу және жарыс кезінде кездесетін проблемаларының шешімін табу арнайы білімді қажет етеді. Көптеген жаттықтырушылар мен спортшылар жақсы

теориялық дайындыққа ие болғанымен, практика жүзінде жалпы эродиция, білім саны емес, негзгі міндетті шешу үшін “жұмыс жасайтын” білімді таңдау қажет.

Садақшының ойлауы нақты және шынайы болу қажет. Қабылданатын шешім интуицияға емес, қарастырылатын сұраққа қатысты нақты білімге сүйену қажет.

Жаттығу – бұл қажет спорттық сапалардың даму үрдісі. Жаттығу сабағының мақсаты – жаттығу әсерін көрсету. Нысанаға ату нәтижесі – орындалушы әрекеттің дұрыстық көрсеткіші.

Жаттықтырудың жемістілігін көтеру.

Ату кезіндегі жұмыстың психологиялық жағы - дайындық және техникалық құрылымдарды құрайтындығын түсіну. Оқу және жаттықтыру жұмысының айырмашылығын түсіну. Ату техникасын негзгі сапасын дамыту басымдылығы. Жаттықтыру сабағы міндеттерінің нақтылығы, оларды шешу жолдарын түсіну.

Садақшылардың жарыс кезінде сәтсіз өнер көрсетуі көбіне олардың жалпы психологиялық дайындығының жеткіліксіздігімен түсіндіріледі. Спортшының психологиялық дайындығы – жарыс кезінде ғана емес жаттықтырудағы көптеген психологиялық факторларға байланысты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Фомин С.Д. Физиологические основы двигательной активности/ Н.А. Фомин, Ю.Н. Вавилов. – М.: ФиС, 1991. – 223 б.
2. Верхошанский Ю.В. Основы специальной силовой подготовки в спорте / Ю.В. Верхошанский. - Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: ФиС, 1977. – 257 б.
3. Струк Б.И. Тренировка силовых способностей у стрелков из лука: Диссертация на соискание ученой степени канд. пед. наук. – Киев, 1979. – 140 б.
4. Тарасова Л.В. Особенности развития организма юных стрелков в подростковом периоде. – М.: ВНИИФК, 2002. – 243 б.
5. Шилин Ю.Н. Тактическая подготовка стрелков из лука. – М.: РГУФК, 2005. – 110 б.
6. Немогаев В.В., Шилин Ю.Н. Стрельба из лука // Стрелковый спорт и методика преподавания. – М.: ФиС, 1999.
7. Богданов А.И. Специальная подготовка стрелка из лука. – М.: ФиС, 1971. – 124 б.
8. Стрельба из лука: Программа для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ. – М.: Советский спорт, 1990. – 153 б.
9. Фейгенберг И.М. Николай Бернштейн: от рефлекса к модели будущего / И.М. Фейннберг. – М.: Смысл, 2004. – 239 б.
10. Цинкер В.М. Физиологические и методические основы развития двигательных качеств спортсменов: учеб. Пособие. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2011. – 216 б.
11. Стрельба из лука: Примерная программа спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ о резерва и школ высшего спортивного мастерства. – М.: Советский спорт, 2006. – 135 б.
12. Шилин Ю.Н., Каневская А.В. Теория и методика тренировки в дартце. – М.: СпортАкадемПресс, 2003.

УДК 796.01.159

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПОРТСМЕНОВ-ЛУЧНИКОВ

Жамилова А. Г. Макашев Ш. А. Нугман С. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье говорится о развитии психических процессов, задействованных при стрельбе, главной задачей психологической подготовки лучника. В подготовке необходимо организовать решение различных задач, овладеть навыками формирования умственной готовности к соревнованиям и уметь контролировать их в зависимости от сложившейся ситуации.

Ключевые слова: стресс в гонке, стрельба лучника, спортивное мастерство, стиль прицеливания, поднятие садака, прицеливание в следующую цель.

ӘОЖ 615.825

ТҮРЛІ АУРУЛАРДЫҢ ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ АМАЛДАРЫМЕН ЕМДЕЛУ ПРОФИЛАКТИКАСЫ

Ғабитов А.Р. Есеев Т.К., Мендигалиев Р.Р.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Дене жаттығуларының адам ағзасын сауықтырудағы ролін асыра бағалау қиын. Спорттық жаттығулардың өмір сүру сапасы мен ұзақтығына әсері маңызды, олардың қажеттілігі туралы сенімді түрде айтуға болады. Қазіргі әлемде көптеген адамдардың қозғалыс белсенділігі айтарлықтай төмендеді. Бұл жағдайдың себептері отырықшы өмір салты, адамның еңбек қызметін жеңілдететін заманауи тұрмыстық технологиялардың шығару көлемінің ұлғаюы және спорттық жаттығулардың жетіспеушілік болған кезде өз уақытының дұрыс бөлінбеуі болуы мүмкін. Физикалық белсенділіктің төмендеуі адамның функционалдығын төмендетуге, әртүрлі аурулардың пайда болуына ықпал етеді. Емдік дене шынықтыру (ЕДШ) деп-дене тәрбиесі құралдарын адамның тез және толық сауығып кетуі үшін қолданылуын айтамыз. Бұл мақалада физикалық белсенділіктің адам ағзасына әсер ету ерекшеліктері қарастырылады және емдік дене шынықтыру қазіргі медицинаның жаңа аумағы ретінде қамтылады. ЕДШ адам денсаулығына оң әсерін тигізеді.

Кілт сөздер: дене белсенділігі, денені сауықтыру жүйесі, дене шынықтыру, емдік дене шынықтыру.

Қазіргі адамның қозғалысын шектеу-біздің заманымыздың теріс басым ерекшелігі. Егер өткен уақыт туралы айтатын болсақ, онда жүз жыл бұрын еңбек жұмысының 96% - ы бұлшықет күшімен жасалды. Қазіргі уақытта кез-келген іс-әрекет әртүрлі тетіктердің көмегімен жүзеге асырылады. Бұл қазіргі қоғамдағы проблема, оны тез арада шешу керек, өйткені адамдарға қозғалыс белсенділігінің жетіспеушілігін өтеу қажет, әйтпесе дененің күрделі жүйесінің бұзылуы, дисгармониясы пайда болады. [1]

Адам ағзасы сыртқы ортадан толыққанды өмір сүру үшін қажетті барлық заттарды алатындай етіп жасалған. Сонымен қатар, адам ылғал, күн сәулесі және басқа да өндірістік зиянды әсерлерді қамтитын ынталандыру ағынын алады, бұл салауатты бақытты өмірге кедергі келтіреді. Сондықтан адам ағзасы қоршаған ортаның кез-келген қолайсыз факторларына тез бейімделіп, сыртқы ортаның әсеріне уақтылы жауап беруі үшін иммундық жүйенің күшейтілген функциясымен бірге көп энергия, күш қажет.

Толық теңдестірілген тамақтанумен қатар, жаттығулар өмірлік процестерді басқаруды қамтамасыз ететін және ішкі ортаның тепе-теңдігін сақтауға көмектесетін реттеушіге айналады. Яғни, физикалық жаттығулар демалыс, хобби және ойын-сауық ретінде ғана емес, денсаулықты сақтауды қамтамасыз ететін құрал ретінде де қарастырылуы керек. [2.]

Адам дамуының қазіргі кезеңінде ғылым мен техниканың дамуы адамдардың физикалық жағдайына жоғары талаптар қояды, психикалық және эмоционалды салаларға жүктемені арттырады.

Үнемі физикалық белсенділікпен айналысатын адам отырықшы өмір салтын ұстанатын адамға қарағанда жұмыстың көп бөлігін жасай алады. Бұл адамның резервтік мүмкіндіктеріне байланысты. Спорттық жаттығулар ағза жұмысын жақсартуға және дене төзімділігін арттыруға көмектеседі.

Физикалық жүктеме жетіспеушілігі көптеген аурулар тудырады. Мысалы, ағзада зат алмасудың бұзылуы орын алуы мүмкін, иммунитеттің төмендеуі байқалады, суық тию немесе жұқпалы аурулар қаупін арттырады. Дененің барлық жүйелерінің қызметін мүмкіндігінше оңтайландыру үшін физикалық белсенділік кешенін сіздің өміріңізге қосу керек. Дене белсенділігі бұлшықеттердегі, байламдар мен сіңірлердегі метаболикалық процестерді белсендіреді, бұл ревматизмнің, артроздың, артриттің және мотор функциясын қамтамасыз ететін барлық буындардағы басқа дегенеративті өзгерістердің пайда болуына жол бермейді. [3]

Бұлшықеттердің тұрақты жұмысы жүректің жұмысын жақсартуға көмектеседі, жүректі белсенді етеді, гемоглобин мен эритроциттердің мөлшерін арттырады. Адамның белсенді әрекетімен бұлшықеттер көбірек қан алады және қанның кету жылдамдығы артады. [4] осының арқасында бұлшықеттер қоректік заттар мен оттегімен қамтамасыз етіледі. Сондай-ақ, өкпедегі қан оттегімен қаныққан болады. Айта кету керек, спортпен үнемі айналысатын адамдар өз қанының сапасы мен құрамын арттырады. Дене шынықтырумен айналысудың арқасында жүрек-тамыр жүйесі белсенді жұмыс істей бастайды және жүйке жүйесімен реттеледі. ЕДШ және қан айналым. Жүрек-тамыр жүйесі дене жаттығуларына барынша дәл және анық жауап береді. Қанайналым жақсарса, зат алмасу жақсарыады, қоректің өміршең жасушаларға енуі жеделдейді, барлық ұлпаларға оның ішінде сауығу аумағына қажетті қоректік заттар мен оттегі ағыны ұлғаяды. Тамырлар бойындағы қан қозғалысына жүрек бұлшық етінің жиырылуы, артериалды тамырлардың тонусы, ұлпа ішілік зат алмасу мен қосымша қан айналым құрылымдарының белсенділігі әсер етеді. Бұл әсерлердің алғашқылары адам анатомиясы курсы бойынша мектептен таныс. Қосымша қан айналым құрылымына кеңірек тоқталамыз, өйткені олар ЕДШ тәжірибесінде барынша кең қолданынады.

Жаттығу терапиясы пациенттердің тиісті физикалық жаттығуларды саналы және белсенді орындауын қамтамасыз етеді. Сабақ барысында науқас табиғаттың табиғи факторларын қатаю, физикалық жаттығулар — емдік және профилактикалық мақсаттарда пайдалану дағдыларын игереді. Бұл сізге емдік дене шынықтыру сабақтарын Медициналық және педагогикалық процесс деп санауға мүмкіндік береді.

Жаттығу терапиясы дені сау адам үшін дене шынықтыру сияқты дене жаттығуларын қолдану принциптерін ұстанады, атап айтқанда: жан-жақты әсер ету, қолдану және сауықтыру принциптері.

Емдік мақсатта қолданылатын физикалық жаттығулар гимнастикалық, идеомоторлық, спорттық-қолданбалы, бұлшық еттер мен ойындарды азайтуға импульстар жіберетін жаттығуларға бөлінеді.

Гимнастикалық жаттығулар-бұл адамдар үшін табиғи қозғалыстардың арнайы тандалған комбинациясы. Жеке бұлшықет топтарына немесе буындарға арналған гимнастикалық жаттығулардың көмегімен таңдамалы түрде әрекет ете отырып, сіз қозғалыстардың жалпы үйлесімділігін жақсартып аласыз, күш, қозғалыс жылдамдығы, ептілік пен икемділікті қалпына келтіріп, дамыта аласыз.

Жақында емдік дене шынықтыруда тірек-қимыл жүйесі мен жүрек-тыныс алу жүйесінің функцияларын қалпына келтіру үшін жоғары жүйке қызметінің жағдайына

сәйкес келетін музыкалық сүйемелдеуде ритмопластикалық (би) қозғалыстар қолданылады. Гимнастикалық жаттығулар бірнеше белгілерге сәйкес жіктеледі.

Анатомиялық ерекшелігі бойынша-бастың, мойынның, дененің, жоғарғы аяқ-қол белдеуінің, жоғарғы және төменгі аяқ-қол бұлшықеттерінің, іш және жамбас қабатының бұлшық еттеріне арналған жаттығулар.

Белсенділік белгісі бойынша — белсенді (айналысушының өзі орындайтын); енжар (науқастың ерік-жігерімен емдік дене шынықтыру әдіскері орындайтын); белсенді-енжар (шұғылданушы ЕДШ әдіскерінің көмегімен орындайтын).

Түзету жаттығулары қалыптағы ақаулардың алдын алады және азайтады, деформацияларды түзетеді. Олар көбінесе пассивті түзетумен біріктіріледі: көлбеу жазықтықта тарту, ортопедиялық корсет кию, роликтерді қолдана отырып арнайы төсеу, массаж. Түзету жаттығулары әртүрлі бұлшықет топтарына біріктірілген әсер етеді-бір уақытта бір-бірін нығайтады және басқаларын босаңсытады. Мысалы, айқын кеуде кифозымен (мылжыңмен) артқы жағындағы әлсіреген және созылған бұлшықеттерді нығайтуға және тонусы жоғарылаған үлкен пекторальды бұлшықеттерді созуға және босаңсытуға бағытталған гимнастикалық жаттығулар түзетуші әсер етеді; жалпақ аяқпен — дұрыс қалып қалыптастыру жаттығуларымен бірге төменгі аяқ пен аяқтың бұлшықеттерін нығайтуға арналған арнайы жаттығулар.

Емдік дене шынықтыруда гимнастикалық жаттығулардан басқа, идеомоторлық жаттығулар кеңінен қолданылады (әсіресе аурухананың оңалту кезеңінде). Ақылмен орындалған олар бұлшықеттердің әлсіз жиырылуын ғана емес, сонымен қатар олардың функционалды жағдайын жақсартады, бұл денені функционалды дайындық жағдайына әкеледі. Бұл жаттығулар паралич және парез кезінде, аяқ-қолдардың немесе магистральдардың ұзақ иммобилизациясы кезінде, яғни пациент жаттығуларды белсенді орындай алмаған кезде қолданылады. Спорттық практикада идеомоторлық жаттығулар спорттық формадеңгейін сақтау үшін қолданылады.

Емдік-сауықтыру дене шынықтыруда спорттық-қолданбалы жаттығулар аурулардың алдын алу, дене қасиеттерін тәрбиелеу, еңбекке және Отанды қорғауға дайындық үшін қолданылады. Емдік дене шынықтыруды тағайындау алдында дене жаттығуларын пайдалану міндеттері айқындалады, осы міндеттерді шешу үшін құралдар мен нысандар таңдалады. Мұның бәрін дұрыс жасау үшін аурудың даму кезеңін, ағзаның оған реакциясын, ауырсыну процесіне қатыспайтын барлық органдар мен жүйелердің күйін, науқастың ауруға психикалық реакциясын және оның басқа да жеке ерекшеліктерін ескеру қажет.

Емдік дене шынықтыруда қолданылатын әрбір физикалық жаттығу науқасқа қалпына келтіретін немесе профилактикалық әсер етеді. Сондықтан емдік дене шынықтыруды тағайындау кезінде (медициналық көрсеткіштерден басқа) оны пайдалану бағытын анықтау қажет: бұзылған функцияларды қалпына келтіру, оларды және жалпы денсаулықты сақтау немесе аурулардың, олардың асқынуларының және денсаулық жағдайындағы басқа да ауытқулардың алдын алу мақсатында. Емдік дене шынықтыру әдістемесі жалпы педагогикалық (дидактикалық) қағидаттарға негізделуі тиіс. Оның тиімділігі науқастың сабаққа белсенді қатысуымен ғана мүмкін болады. Әдіскердің физикалық жаттығулардың әсерінен бұзылған функцияларды қалпына келтіруді жеделдету перспективаларын түсіндіруі науқастың оларға деген қызығушылығын арттырады.

Емдік дене шынықтыру сабақтарын емдеуші дәрігер тағайындайды. ЕДШ жүргізу үшін көрсеткіштер мыналар болып табылады:

- жүрек және қан тамырлары ауруларына шалдыққаннан кейін пациенттерді емдеу және оңалту;

- тірек-қимыл аппаратының дегенеративті патологиялары - артроздар, артриттер, жалпақ аяқтар, остеоартроздар, сколиоз және т. б.
- бронхтар мен өкпенің қабыну және созылмалы аурулары;
- алынған жарақаттардан кейін қалпына келтіру - сынықтар, дислокациялар, байламдар мен сіңірлердің жарылуы, жұмсақ тіндердің зақымдануы, сондай-ақ операциядан кейінгі оналту кезеңінде;
- эндокриндік бұзылулар - қант диабеті, семіздік;
- ас қорыту органдары жұмысындағы аурулар мен бұзылулар;
- гинекологиялық бейіндегі қабыну және гормоналдық аурулардың алдын алу және емдеу;
- неврологиялық патологиялар - радикулит, остеохондроз, парез, грыжа және т. б.

Дене жаттығулары - денсаулықты сақтауға және белсенді өмір сүруге көмектесетін дененің өмірлік функцияларының стимуляторы. Дегенмен, әртүрлі спорт түрлерінің белсенді сабақтары үшін денсаулық жағдайына байланысты шектеулер болуы мүмкін. Физиотерапия дәрігерлер мақұлдаған физикалық белсенділіктің жалғыз қол жетімді түрі болып табылатын бірқатар аурулар бар. Сондықтан ЕДШ сабақтарының пайдасын асыра бағалау қиын.

Жаттығу жүйке жүйесіне жағымды әсер етеді, ми қыртысында және жүйке жүйесінің басқа бөліктерінде қозу мен тежелудің жүйке процестерін белсендіреді.

Физикалық белсенділік қандағы эритроциттер мен лимфоциттер көлемінің ұлғаюына ықпал етеді, нәтижесінде денеде қорғаныс функциялары жақсарады. Осыған байланысты бүйректер қалыпты жұмыс істей бастайды және қандағы қант мөлшері қалпына келеді. [5]

Адамның кез-келген қызмет саласында қолайлы жұмыс істеуі үшін оның өмірінде орталық жүйке жүйесін жеңілдетуге және нығайтуға, қозғалыс аппаратын қалпына келтіруге және теңгеруге көмектесетін сауықтыру жүйесінің болуы өте маңызды. Әдемі, дұрыс қалыптың қалыптасуы физикалық белсенділікпен тікелей байланысты. Отырықшы өмір салты организмдегі метаболикалық процестерді бұзады және қалып сапасын нашарлатады. Түрлі гимнастикалық жаттығулар көмектеседі, тірек-қозғалыс аппараты сүйек, байламдар және сіңірлердің жарақаты айығып, берік болып келеді. [6] барлық бұлшықет топтары үшін жұмыс істейтін жүзу дене бітімінің сапасын жақсартуға жақсы ынталандырады.

Дене жүктемесі осы емдеу кезеңінің міндеттеріне, аурудың көріністеріне, науқастың функционалды мүмкіндіктері мен жасына байланысты мөлшерленеді. Сіз әрқашан үлкен физикалық белсенділікке ұмтылмауыңыз керек. Көптеген аурулардағы емдік және емдік әсерге орташа физикалық белсенділігі бар арнайы физикалық жаттығулар қол жеткізеді. Мысалы, перифериялық қан айналымын жақсартуды бұлшықет топтары мен тыныс алу жаттығуларына арналған жаттығуларды қолдану арқылы алуға болады, олар төмен қарқынды жаттығуларға жатады.

Дене жаттығуларының маңыздылығы денсаулыққа пайдалы әсермен шектелмейді, оның объективті критерийлерінің бірі адамның физикалық көрсеткіштері болып табылады. Спорттық жаттығулардың кең жағымды сипаттамасы дененің қолайсыз факторларға төзімділігін арттыруға бағытталған. Егер денсаулық деңгейі жоғары болса, онда адамның өнімділігі жақсы болады. Өнімділіктің төмен мәндері сапасыз өмір салтына сәйкес келеді.

Дене шынықтыру адам денсаулығына оң әсер етеді, профилактикалық әсер етеді. Егер спортпен айналысу әр адамның өмірінің ажырамас бөлігі болса, онда халықтың өмір сүру деңгейі күрт артады, қызметкерлердің кәсібилігі, студенттердің жұмысқа қабілеттілігі мен дағдылары жаңа күшке ие болады.

Осылайша, үнемі спортпен шұғылдану балалық және жасөспірім кезіндегі дамуға оң әсер етеді, ал ересектерде және қартайғанда олар үйлесімділік пен сұлулықты ұзақ

уақыт сақтауға мүмкіндік береді. Дене жаттығулары тек пайда әкелуі үшін белгілі бір жаттығулардың ережелерін білу қажет. Дене белсенділігін дұрыс қолдана отырып, денені сақтауда, сақтауда және жақсартуда керемет нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Васильева З. Л. Дене шынықтырудың сауықтыру және профилактикалық әсері. М.: "Ағарту", 2005, - 154б.
2. Епифанов, В.А. Емдік дене шынықтыру, 2017. - 938 б.
3. "Дене шынықтыру және спорт" баспасы: дене шынықтыру және спорт, 2014. - 712 б.
4. Дене жаттығуларының адам ағзасына әсері // Электрондық ресурс [http://vuzlib.ru/393119/vliyanie_fizicheskikh_uprazhneniy_razvitie_organizma]
5. Улащик, В. С. Лечебная физическая культура // Физиотерапия : Универсальная медицинская энциклопедия. — Мн. : Книжный дом, 2008. — б. 308—315. — 640 б.
6. Жұмысқа қабілеттілікті реттеудегі дене шынықтыру құралдары / / Электрондық ресурс [https://revolution.allbest.ru/sport/00392161_0.html].

УДК 615.825

ПРОФИЛАКТИКА ЛЕЧЕНИЯ ЛЕЧЕБНОЙ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА РАЗЛИЧНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Ғабитов А.Р. Есеев Т.К., Мендигалиев Р.Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** роль физических упражнений в оздоровлении организма человека трудно переоценить. Важно влияние спортивных упражнений на качество и продолжительность жизни, можно смело говорить об их необходимости. В современном мире двигательная активность многих людей значительно снизилась. Причинами такого состояния могут быть малоподвижный образ жизни, увеличение объемов выпуска современных бытовых технологий, облегчающих трудовую деятельность человека, и неправильное распределение своего времени при недостатке спортивных упражнений. Снижение физической активности способствует снижению функциональности человека, возникновению различных заболеваний. Под лечебной физкультурой (ЛФК) понимается использование средств физической культуры для скорейшего и полного выздоровления человека мы говорим. В данной статье рассматриваются особенности воздействия физической активности на организм человека и рассматривается лечебная физкультура как новая территория современной медицины. ЛФК положительно влияет на здоровье человека.*

***Ключевые слова:** физическая активность, система оздоровления организма, физическая культура, лечебная физкультура.*

УДК 796.926

ШАҢҒЫ СПОРТЫҮЙІРМЕСІНДЕ ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІН ҚҰРУ КЕЗЕҢДЕРІ

Балхатов А. А. Лозовой М.В.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа.**Мақалада автор спортының физикалық, психикалық, спорттық және техникалық оңтайлы дайындығының барлық аспектілерін үйлестіруді сипаттап, шаңғы жарыстарымен айналысатын жасөспірімдер мен жастардың жаттығу процесін бөліп, әр кезеңде спортының жаттығу процесін егжей-тегжейлі рәсімдеді. Сонымен қатар, басты мақсат – осы кезеңдегі жас шаңғышылардың жетістіктерін мақсат етіп қана қоймай, ересек жастағы болашақ жетістіктердің негізін қалау.*

Кілт сөздер:Шаңғы спорты, оқу-жаттығу процесі, жүктеме, дайындық

Оқу-жаттығу процесін қатаң белгіленген кезеңдерге бөлу спорттық баптың даму заңдылықтарымен, маусымдық-климаттық жағдайлармен және жарыстар күнтізбесімен байланысты. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, спорттықбап спортшының дене, психикалық, спорттық-техникалық оңтайлы дайындығының барлық жақтарының үйлесімді бірлігі болып табылады [1].

Шаңғы спортының дайындығын кезеңдеудің негізгі нұсқасы мынадай– жыл бір үлкен цикл болып табылады және үш кезеңге бөлінеді: дайындық, жарыстық және өтпелі.

Жаттығудың дайындық кезеңі шаңғышы-жарысқа қатысушыны дайындауда аса маңызды болып табылады. Осы кезеңде жарыс кезеңіндегі болашақ жетістіктердің негізі қаланады. Жарыстарда табысқа жетудің «іргетасы» - үлкен жүктеме. Ол дене қасиеттерінің дамуына, функционалдықдайындығын арттыруға, шаңғымен қозғалу әдістерінің техникасын жетілдіругеәсер етеді. Мұның барлығы дайындық кезеңінде жүзеге асырылады [2]. Шаңғышы-жарысқа қатысушының жаттығуындағы дайындық кезеңі үш сатыға бөлінеді.

1-саты - көктемгі-жазғы (жаттығу міндеттеріне сәйкес жалпы дайындық деп те атайды). Оның мерзімі мамыр – шілде айлары болып табылады. Осы уақыттағы дайындықтың маңызды міндеті жалпы дене даярлығы деңгейін біртіндеп арттыру болып табылады. Мұнда физикалық қасиеттерді дамытуға, жалпы жұмыс қабілеттілігін арттыруға, сондай-ақ техника элементтерін игеруге немесе жетілдіруге көп көңіл бөлінеді. Көріп отырғанымыздай, дайындық кезеңінің бірінші сатысының басында жұмыс негізінен жалпы шыдамдылықтың дамуына бағытталған [3].

Алайда жылдық циклдің бірінші мезоциклінде арнайы төзімділіктің жекелеген компоненттерін жетілдіруге бағытталған жаттығулар кеңінен қолданылады және бірінші сатының ортасына дейін олар жұмыстың жалпы көлемінің 50%-дан астамын алады, бұл төзімділіктің дамуына септігін тигізеді. Жалпы төзімділік негізінен біркелкі әдіспен, арнайы – ауыспалы, аралық және жарыстық әдістермен шыңдалатынын атап өткен жөн.

Дайындық кезеңінің бірінші сатысының аяқталуына қарай жалпы төзімділіктің дамуына бағытталған жұмыс көлемі азаяды, ал бос уақыт техниканы жетілдіруге, сондай-ақ арнайы төзімділікті құрайтынбасқа да қасиеттер мен қабілеттерді дамытуға ықпал ететін жұмыстармен толығады.

2-саты – алдын ала арнайы дайындық сатысы. Ол тамыз айында басталады және шаңғымен жаттығу басталғанға дейін (қар жауғанға дейін) созылады. Осы сатыдағы дайындықтың негізгі міндеті шаңғымен қозғалу кезінде (дайындық кезеңінің келесі кезеңінде) арнайы қасиеттерді одан әрі дамыту үшін ерекше негіз құру болып табылады. Бұл уақытта қарсыз уақыттағы арнайы дайындық құралдарын қолдана отырып, шаңғымен қозғалу техникасының элементтерін жетілдіру жалғасады.

Осы сатыдағы оқу жүктемесінің жалпы көлемі біртіндеп ұлғаюын жалғастырады, циклдік жаттығулардың қарқындылығы да артады. Алайда жүктеменің жалпы қарқындылығының артуы біршама баяу және өсу қисығынан біршама артта қалып отырады. Бұл көлем мен қарқындылықтың өзгеруінің принциптік схемасы, бірақ жеке

микроциклдерде көлем, ал оныңсоңынан қарқындылық қойылған міндеттерге байланысты едәуір ұлғаюы мүмкін [4]. Арнайы дайындық жаттығулары көлемінің күрт ұлғаю жағына қарай, талдаулық сипаттағы жаттығулармен бірге интегралдық әрекет құралдары кеңінен қолданылады, бұл арнайы төзімділіктің біртұтас дамуына ықпал етеді:

- 1) жалпы дайындық;
- 2) көмекші;
- 3) арнайы дайындық;
- 4) жарыстық.

Дайындық кезеңінің алғашқы екі сатысында жас шаңғышылар бақылау жаттығуларының кешені бойынша, жалпы дене дайындығы (ЖДД) деңгейін, сондай-ақ арнайы дайындық деңгейін бағалау үшін жарыстарға қатысады.

3-саты – арнайы дайындықтың негізгі сатысы. Көптеген ғалымдар оны жеке кезең - негізгі кезең немесе тіпті жарыстық кезең ретінде бөледі. Бұл саты шаңғымен жаттығулар басталған кезден (қар жауумен) басталып, негізгі жарыстар басталғанға дейін жалғасады. Белгілі бір факторларға байланысты қысқы кезеңнің басталу мерзімі әр түрлі болады.

Бұл сатыда негізгі міндеттер шешіледі – арнайы қасиеттерді (ең алдымен, жылдамдықты төзімділік пен жылдамдық-күштік қасиеттерді) дамыту, сондай-ақ шаңғымен қозғалу әдістерін үйрету және жетілдіру, тактикалық шеберлікті жетілдіру және адамгершілікерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеу. Дайындық үшінші сатыда оның соңына қарай шаңғышылар спорттық бапқа келетіндей болып жасалады. Дайындықтың негізгі құралы шаңғымен қозғалу болып табылады. Шаңғышылар бұл сатыда ең көп жүктемені орындайды. Жүктеме көлемінің шыңы осы сатының бірінші жартысына келеді. Бұл уақытта жалпы төзімділіктің дамуына бағытталған ұзақ мерзімді жаттығулар жүргізіледі: жүктеменің қарқындылығы біршама төмендейді. Дайындық кезеңінің қысқы сатысында жас шаңғышылар бірқатар бақылау (немесе басқа да түрлері) жарыстарына қатысады. Әдетте, арнайы дайындық, әсіресе бұл жарыстар үшін жоғары жұмыс қабілеттілігіне қол жеткізуді үдету жүзеге асырылмайды. Бұл жарыстарға шаңғышылар жарыс кезеңіне жүйелі дайындық ретінде қатысады, яғни жүктеме көлемінің, қарқындылығының немесе циклділігінің өзгеруі осы кезеңнің нақты жарыстары үшін арнайы жүргізілмейді.

Осылайша, біз дайындық кезеңінің барлық сатыларын сипаттадық. Жоғарыда айтылғандардан көріп отырғанымыздай, жас шаңғышылармен жаттығу сабақтарының көктемгі-жазғы сатыларында жалпы төзімділік пен күштік қасиеттерін дамытуға баса назар аударылады.

Осы кезеңде өкпенің тіршілік сыйымдылығының артуына, арқа, иық белдеуі, қол, аяқ бұлшық еттерінің дамуына ықпал ететін жаттығуларға елеулі орын беріледі. Оқу жаттығуларда үздіксіз жаттығу әдісі жиі қолданылады (жүрек соғуының жиілігі 160-170 соғудан /мин жоғары болмайтын ұзақ жұмыс).

Дайындық кезеңінің бірінші сатысында күштілік пен төзімділікті дамыту үшін апталық циклдарда жаттығулардың 1, 2, 4, 5 күндері бөлінеді. Бұл күндері дайындық құралдары болып ойлы-қырлы жер бедерімен ұзақкросстар, қайық есу, велоқросстар және басқа да құралдар болып табылады.

Жарыстық кезең (негізгі).

Бұл кезеңнің (1 қаңтардан соңғы жарысқа дейін) басты мақсаты – жоғары спорттық бапқа жету және оны жүзеге асыру. Бұл кезең алдыңғы кезеңнен негізгі жарыстар басталатындығымен ерекшеленеді. Жаттығу циклы енді жарысқа және спортшының дайындығына байланысты жасалуы тиіс. Жарыстарға жақсы дайындықпен келу керек. Жасөспірімдермен жұмыс жасайтын әрбір жаттықтырушының жас спортшыларды стартқа дайындаудың өзіндік әдістері бар, сондықтан әмбебап схеманы ұсыну қиын, бірақ соңғы 5-7 күн ішінде жалпы жүктеменің 50%-ға дейін төмендеуі тиіс екендігі, ал қарқындылығы

бұрынғысынша қалуы немесе тіпті артуы тиіс екендігі анықталған.

Жарыс кезеңінде жас шаңғышы-жарысушыны дайындау кезінде мынадай маңызды міндеттер қойылады:

1. Ағзаны жоғары жұмыс қабілеттілігі дәрежесіне жеткізу;
2. Жалпы дене дайындығы деңгейін сақтау;
3. Арнайы дайындықтың (төзімділіктің) ең жоғары (жасына сәйкес) дамуы;
4. Моральдық және ерік-жігер дайындығы мен техника және тактикалық дайындығын жетілдіру;
5. Жоспарланған спорттық нәтижелерге қол жеткізу.

Жарыстарға қатысу – спортпен айналысушының жұмыс қабілеттілігі жөнінде объективті баға беруге, оның спорттық бабына талдау жасау үшін ең жақсы критерий. Жарыс барысын мұқият қадағалап, шаңғышы-жарысушының денсаулығын объективті және субъективті бағалап, күнделікке егжей-тегжейлі жазбалар жүргізіп отыру қажет.

Кейбір жаттықтырушылар осы кезеңде өз шәкірттерінің жарыстар санын шамадан тыс көбейтуге тырысады. Бұл талпыныстардың негізі жоқ, себебі олар оқушылардың мектептегі сабақ жүктемесі және жалпы білім беретін пәндер бойынша үй тапсырмасын орындауларын ескермейді. Осының бәрі өз кезегінде орталық жүйке жүйесіне айтарлықтай талаптар қояды. Жасөспірім кезінде жарыстарға көп қатысу басты мақсат емес, жарыстар арнайы және ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеу, тактикалық-техникалық шеберлікті және т.б. жетілдіру құралы екендігін естен шығармау керек. Жас шаңғышы-жарысушылардың барлық даярлығы (оның ішінде жарыстарға қатысу) 22-30 жас аралығындағы ең жоғары нәтижелеріне қол жеткізуге (жоғары жетістіктер аймағы) бағытталуы тиіс.

Шаңғышыларды нақты жарыстарға тікелей даярлау мәселесін қозғай отырып, жаттығуларды жарысқа қатысушылардың алдағы жарыстарда кездесетін жағдайларға барынша жақын жағдайда өткізуге баса назар аудару керек. Жас шаңғышылармен жұмыс істейтін жаттықтырушы үшін дайындықтың барлық жылдық циклі бойынша жаттығу жүктемесінің көлемі мен қарқындылығын өзгерту кестесін жасай білу өте маңызды. Ол жарыстардың күнтізбелік жоспары мен шаңғышының жеке ерекшеліктері негізінде жасалады. Кестеде дайындық кезеңдері мен сатылары бойынша жүктеме көлемі мен қарқындылығы өзгеруінің үлкен, орташа және кіші толқындары көрсетіледі.

Шаңғышы-жарысушыны дайындаудағы жүктеме жылдық цикл барысында жекелеген сабақтың нақты міндеттеріне, апталық және айлық циклдарға байланысты үнемі өзгеріп отырады. Жүктеменің толқын тәрізді өзгеруі жаттығу процесі заңдылықтарының бірі болып табылады.

Шаңғышылардың жаттығуында жүктеме толқын тәрізді өзгере отырып, дайындық кезеңінде жоғарылау, жарыстық (негізгі) кезеңде біршама тұрақтанып, жарыстық кезеңнің соңы мен дайындық кезеңінің басында төмендейтін жалпы үрдіске ие. Жүктемені жоспарлау кезінде оның толқын тәрізді өзгерістерін ескеру қажет:

- а) микроциклдерде – ұзақтығы 7 күнге дейін созылатын кіші толқындар;
- ә) жаттығудың айлық циклында (немесе сатысында) - 3-6 шағын толқындардағы жүктеменің өзгеруін көрсететін орташа толқындар;
- в) жаттығу кезеңдерінде – үлкен толқындар, оның ішінде орташа толқындардағы жүктеменің өзгеруі.

Әсіресе аса маңызды жарыстарға дайындық кезінде жүктеменің көлемі мен қарқындылығының артуы мен азаю толқындарын мұқият жоспарлаудың маңызы зор, жоғары спорттық баптың шыңдары көп жағдайда осыған байланысты.

Өтпелі кезең.

Өтпелі кезең жарыстар аяқталғаннан бастап көктемгі-жазғы, яғни жаңа жылдық цикл басталғанға дейін созылады. Бұл кезеңдегі мақсат – шаңғышы шәкірттердің ағзасын жаңа жылдық циклдер жаттығуларына жақсы жағдайда жеткізу.

Негізгі міндеттері:

1. Жаттығу жүктемелерін төмендету;
2. Белсенді демалыс.

Бұл кезеңде мынандай жаттығулар жасалады: бірқалыпты жүгіру, жүзу, велосипед тебу, спорттық ойындар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Антонова О.Н., Кузнецов В.С. Методики специальной подготовки лыжников-гонщиков, Москва, 1999;
2. Абатуров Р.А. Соотношение тренировочных нагрузок различной интенсивности у лыжников-гонщиков в подготовительном периоде, Автореферат дисс. к.п.н., Москва, 1989;
3. Бутин И.М. Лыжный спорт, Учебное пособие, Москва, Владос-Пресс, 2003;
4. Богданов Г.П. Специальная физическая подготовка лыжников-гонщиков младших разрядов, Учебное пособие для тренеров, Москва, Просвещение, 1985.

УДК 796.926

ЭТАПЫ ПОСТРОЕНИЯ ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА В ЛЫЖНОМ СПОРТЕ

Балхатов А. А. Лозовой М. В.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** В статье автор описал гармонизацию всех аспектов физической, умственной, спортивной и технической оптимальной подготовки спортсмена, разделив тренировочный процесс подростков и молодежи, занимающихся лыжными гонками, подробно оформив тренировочный процесс спортсмена на каждом этапе. При этом главная цель – не только нацелиться на достижения юных лыжников на данном этапе, но и заложить фундамент для будущих достижений во взрослом возрасте.*

***Ключевые слова:** Лыжный спорт, учебно-тренировочный процесс, нагрузка, подготовка*

УДК 796:001

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ

Шүрмен Б.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Қазіргі заман талабына сай әр пәннің өз мақсаты мен міндеті бар. Құзыретті маман дайындау үшін мұғалім де білімді, жан-жақты болу керек. Техника мен технологияның қыр-сырын меңгеріп, оны сабақ процесінде, соның ішінде дене сабағында қолданудың тиімді тұстары айтылады.*

***Кілт сөздер:** дене тәрбиесі, жаңа технология, дені сау ұрпақ, салауатты өмір салты, шынықтыру*

Қазіргі заман зымырандай зулап, тез даму мен өзгерістер жүріп жатқан заман. Жаңазаман, Жаңақоғам, Жаңабағыт. Қазіргі уақытта еліміз тәуелсіз ел атанып, бұрын-соңды орыналып көрмеген жаңашылдық аяқ басты. Тәуелсіздік тұғырынан көрінген 30 жыл ішінде еліміз адамнанғысыз деңгейде өзгерісті бастан өткерді. Әлем – білімнің адамзат үшін орны ерекше екенін жете түсінді. Әлемдегі жаңашылдығы көп салалардың да бірі осы – білімсаласы [1].

ОрыспедагогіК.Д.Ушинскийайтқандай, қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өзбілімінжетілдіріп, ескі бір сарынды сабақтардан гөрі, жаңаталапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақтартымды да, мәнді, қонымды, тиімдіболарысөзсіз. Осы аталған міндеттер мен өзгерістер біздің де мектебімізде, сабағымызда жүзеге асуы үшін, саналы шәкірт тәрбиелеу үшін күш салудамыз. Қазіргі педагогикаға енген жаңа әдістер мен тәсілдер мұғалімнің тек түсіндіруші, оқушының қабылдаушы рөлінде болуына мүлдем кереғар. ХХІ ғасырды бәсеке ғасыры десек, сол бәсекеде тек бәсекеге қабілетті, өзіндік пікірін нақты жеткізе білетін, терең білімді игеріп қана қоймай сол білімін өмірде қолдана білетін жеке тұлға қалыптастыруда мұғалімдерге үлкен жауапкершілік артылып отыр [2].

Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс сесебін де не тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымынтанып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек. Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екеніне скерсек, қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайту мен қоса, тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістеме ғылыми және оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытта болашақ мұғалімдерді дайындауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне тікелей байланысты. Қазіргі кезең де жалпы орта мектептердегі оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт-бағдары өзгерді [3]. Алайда, бұлардың бәрін демек теп оқушыларын қайдаокитындығыескерілмейді, олардыңмеңгеруітіі негізгі дағдылар мен қабілеттер, оқунормасын тапсыруға арналған шарттар көрсетілген. Денені шынықтыру жаттығуларының орындалуы қозғалыс дайындығының деңгейі туралы мәлімет береді. Дегенмен, бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір педагог жергілікті жағдай мен салт-дәстүрлергеорай өзгертулер мен толықтыруларенгізіп, өзгертеалады. Дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылықтұрғыдашешуге, өзгермелі өмір жағдайын да инновациялық процестер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып, тәжірибеге сын көзбен

қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруға белсенді, салауаттылық пен дене мәдениетін меңгерген маман даярлаудың маңыздылығы артуда [4].

Дене тәрбиесін, жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпы адамзаттық құндылық қағидалары мен сабақтастыра зерттеу – бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Дене тәрбиесінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру – бұла дамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениеті, адамгершілік қарым-қатынасы әрекетімен көрінетін субъект деп танылуы мен айқындалады. Қоғамның елеулі өзгерістер гетүсуі, адамның мақсат-мұраттарына, тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқына, сондай-ақ өзінің жекебасына да субъект ретінде өзгеріс енгізуде. Оның үстіне қоғамдағы салауаттылық, дене мәдениеті мен руханиқұндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін салауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі [5].

Жалпы орта мектептердегі «Дене тәрбиесі» пәнінің мақсаты әлі күнге дейін толықтыруды қажет етеді, осыған орай оның ғылыми негізделген бағыт-бағдарын жасау қажеттілігі туындайды. Осы бағыттағы ізденістердің тиімдісі дене тәрбиесі сабағында дәстүрлі емес оқыту құралдарын қолдануды зерттеу болып табылады.

Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпақ қабілім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жекетұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Республикамыздағы білім беру саласында және әр түрлі қолдану салаларына байланысты жаңа бағыттағы спорт, дене тәрбиесі жүйесі бойынша мамандарға деген сұраныстардың артуы, оларды дайындаудағы білімділігі мен қабілеттілігі, біліктіліктің қазіргі талаптарға сай болуы өте үлкен маңызды жұмыстарды атқаруды талап етеді және болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын, білім стандартына, мазмұнына сай жетілдіру мәселелері көкейкесті мәселе болып отыр. Көрсетілген міндеттерді толық жүзеге асыру дене тәрбиесі жүйесіне тікелей байланысты. Дене тәрбиесін жүзеге асыру – денсаулық тынығайту, білім беру, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған педагогикалық жұмыстардың бірі бола отырып, жеке тұлғаның денсаулық деңгейін арттыру, табиғи күш-қуатын нығайту, дене мүшелерін гигиеналық негіздері мен дене-қозғалыс қабілеті мүмкіндіктеріне сай, өзбетінше қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындап, өзін-өзі үнемі дамытып, көңілді де сергек жүруге баулиды. Болашақ ұрпағымыздың денсаулығының мықтылығы, салауатты өмір сүруі мектеп мұғалімінің жеке басымен оның жоғары оқу орнындағы теориялық жеке тәжірибелік дайындығының дәрежесіне тікелей байланысты. Осыған орай оқушылардың дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру жұмыстарын ұйымдастыруға болашақ мұғалімдерді даярлау ісін кәсіби дайындықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру керек. Дене тәрбиесі және спорт мамандары күрделі әлеуметтік міндеттерді шешуге араласумен бірге оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сай, оқу-тәрбие міндеттерін шешуде олардың рухани жетекшісі де болуы тиіс.

Оқушыларға дене шынықтыру сабақтарында жаңа технологияны пайдалану оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қажет. Ол ұстанымдарға жататындар: жан-жақтылық, саналылық пен белсенділік, бірте-бірте жасалатын әрекет, қайталамалық, көрнекілік, жеке даралық.

Оқу үдерісінің үздіксіздігі негізгі үш қағидаларда көрініс тапқан:

а) оқу-тәрбие үдерісі көп жылғы және жыл бойындағы сипатқа ие болуы тиіс;

ә) сабақ барысында әр бір келесі сабақтың әсері алдыңғы сабақтың ізіншек атпарлы әсер қалдыруы тиіс, себебі жас оқушының ағзасында алдыңғы сабақтардың әсерінен пайда болған жағымды өзгерістер беки түсуі және жетіле түсуі қажет;

б) демалыс жұмыс қабілетін қалпына келтірудің арта түсуі үшін жеткілікті болуы тиіс.

Дене жүктемелерін бірте-бірте және жоғары деңгейге арттыру ұстанымы олардың көлемі мен қарқындылығының, оқушыны дайындауға қойылатын талаптардың бірте-бір текүр деленуінің үздіксіз арта түсуімен байланысты болып келеді.

Сабақтарды бір-бірте күрделендіру оқушыны дайындаудың мүмкіндіктері мен деңгейлеріне сәйкес келіп, олардың спорттық жетістіктерінің үздіксіз арта түсуін қамтамасыз етуі тиіс. Дене жүктемелерінің толқынды түрде өзгеру ұстанымы олардың динамикасының толқынды сипатын көрсетеді, себебі ол салыстырмалы алғанда оқу – тәрбие үдерісінің кіші-гірі мүзіндісіне, немесе сабақтардың кезеңдері мен тұтас бір дәуіріне де тән болуы мүмкін.

Спорттық техника мен оны жанатұрғыда жетілдіруге үйрету әдістерінің кез-келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ қол жеке қалпында шапшаң әрі тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды, сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін-бірі толықтыратын түрде қолданылады. Олар жиірек бір уақытта пайдаланылады. Қимыл-қозғалыстарды белгілі реттілікте игеру. Атап айтқанда: дайындалып жүрген оқушылардың оқуға деген жағымды ынтасын қалыптастыру; қозғалыс қимылының мәні туралы білімді қалыптастыру; әрбір спорт түрлері бойынша үйренетін қозғалыстар туралы толық түсінікті қалыптастыру; үйренетін қозғалыс қимылын тұтастай игеру. Сөйтіп, қимылға үйрету дегеніміз – бұл білім алу, қозғалыс икемділігін қалыптастыру және тиісті дене жағынан қалыптасудың қасиеттерін тәрбиелеу.

Талдау, жалпы білім беру мектеп терінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен басқаруға білім беру мен спорттық мекемелерге тән құрылымдар - мақсат, жалпы және арнайы (арнайылық) міндеттер, әдістер мен қағидалар, оқу кеңістігін де жүзеге асатын, нақты бағыттылығы бар, оқу материалының теориялық және тәжірибелік мазмұны кіретінін көрсетті. Оқушы-спортшының осы білім беру кеңістігіндегі таңдаған жолының басы, мектептегі оқу мерзіміндегі бастапқы кезеңнің де нақты құрылымы немесе мазмұны болады.

Дене тәрбиесі сабағында оқытудың дәстүрлі емес құралдарын қолдану барысында оқушылардың дене тәрбиесін дамыту технологияларын жетілдіруге; дене тәрбиесі сабақтарында оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуге, дене тәрбиесі арқылы жеке тұлғаның психофизиологиясын өзгертуге: өзін-өзі реттеуін қалыптастыру; дене тәрбиесі сабақтарын пәнаралық байланыс арқылы жетілдіру; дене қабілетін рухани құндылықтар арқылы дамыту; релаксация арқылы жеке тұлғаның психофизиологиялық қабілеттерін дамыту; психикалық қуат мүмкіндіктері мен дене тәрбиесін сабақ тастырып дамытуға т.б. қолжеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Есмағамбетов. «Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі» Қарағанды, 2003ж.
2. Теория и методика физического воспитания. Учебник для институтов физической культуры под общ. ред. Л.П. Матвеев и А.Д. Новикова, М.: ФиС, 1976 г., Т.1, гл. 3-5.
3. Вахитов И.Х. основы спортивной подготовки детей и подростков: Учебное пособие- Казань: ТГПУ, 2007.
4. Курысь В. Н. Биомеханика. Познание телесно-двигательного упражнения: учебное пособие / В. Н. Курысь. – М. : Советский спорт, 2013
5. Базовые и новые виды физкультурно-спортивной деятельности с методикой тренировки: учеб.-метод. пособие / сост.: Ш. З. Хуббиев, С. М. Лукина, Т. Е. Коваль, Л. В. Ярчиковская. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2018.

УДК 796:001

ПРЕИМУЩЕСТВА ВНЕДРЕНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Шурмен Б.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В соответствии с современными требованиями у каждой дисциплины есть свои цели и задачи. Чтобы подготовить компетентного специалиста, Учитель также должен быть образованным, разносторонним. Изучив тонкости техники и технологии, расскажут о наиболее эффективных моментах ее применения в процессе занятий, в том числе на уроках физкультуры.

Ключевые слова: физическая культура, новые технологии, здоровое поколение, здоровый образ жизни, закаливание

УДК 796.015.12

СИЛА КАК ФИЗИЧЕСКОЕ КАЧЕСТВО, ЕЁ ВИДЫ И МЕТОДИКА ИХ РАЗВИТИЯ

Фрунзеев Е.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье анализируется сила как понимать способность человека преодолевать за счёт мышечных усилий (сокращений) внешнее сопротивление или противодействовать внешним силам. Сила представляет собой одно из важнейших физических качеств в абсолютном большинстве видов спорта, потому её развитию спортсмены уделяют исключительно много внимания.

Ключевые слова: сила, способность, движение, человек, деятельности, пауэрлифтинг, спорт

Сила, согласно механике – количественная мера воздействия тел друг на друга. В то же время сила является основополагающим физическим качеством живого организма. И самое интересное в характеристике силы (законы движения Ньютона) – это её точная количественная форма оценки. В связи с этим можно вести речь не только о взаимодействии тел в пространстве, но и об измерении данного взаимодействия. В физиологии такое понятие как сила мышц, будучи количественной мерой, будет приобретать качественную информативность, в то время как в механике сила является просто количественным показателем. На наш взгляд целесообразно в первую очередь сформулировать понятие силы, что конкретно нами понимается под этой категорией [1].

Под силой нужно понимать способность человека преодолевать за счёт мышечных усилий (сокращений) внешнее сопротивление или противодействовать внешним силам. Сила представляет собой одно из важнейших физических качеств в абсолютном большинстве видов спорта, потому её развитию спортсмены уделяют исключительно много внимания [2].

Развитие силы имеет большое значение не только для профессиональных спортсменов, но и просто для любителей. Сила характеризуется цикличностью. Далее

рассмотрим силовые циклы. Силовые циклы: являются основными этапами, как мужского, так и женского пауэрлифтинга, во время которых атлет нарабатывает основные скоростно-силовые показатели.

Движения людей характеризуются целым рядом качественных проявлений, из которых наиболее полно изучены выносливость, быстрота и сила. Эти компоненты двигательной деятельности всегда в той или иной степени имеют взаимосвязь друг с другом. В педагогической практике часто забывают об этом факторе. Например, при выполнении подтягиваний на перекладине, либо отжиманий в упоре лежа судят о силе человека, а не об уровне силовой выносливости. Силу можно охарактеризовать, как способность человека преодолевать внешнее сопротивление и противодействовать ему за счет мышечных усилий [3].

Пауэрлифтинг - это тот вид спорта, в процессе занятий которым развиваются такие качества, как сила, быстрота, умение максимально собраться в трудной обстановке соревновательной борьбы. Пауэрлифтинг позволяет воспитывать у спортсменов уверенность в своих силах, упорство, закаляет волю и характер.

Занятия пауэрлифтингом способствуют увеличению мышечной силы, укрепляют связки и суставы, помогают выработать выносливость, гибкость и другие полезные качества, воспитывают волю, уверенность в своих силах, повышают работоспособность всего организма. Режим работы мышц является тем фактором, который определяет мышечную силу и проявляется в двух возможных реакциях мышц на внешние раздражители – это сокращение с уменьшением длины и движением сустава, и изометрическое напряжение без сокращения и движения сустава. В зависимости от режима работы мышц будут показаны различные результаты усилия [4]

Человек в процессе жизнедеятельности регулярно сталкивается с необходимостью поднять, удержать, опустить какой-либо груз, при этом мышцы работают в разных режимах. Если при приложении усилия к утяжелению мышцы сокращаются и укорачиваются, такая работа называется концентрической (преодолевающей). Так же мышцы могут под нагрузкой, и удлиняться, в случае удержания тяжелого груза и их работа будет называться эксцентрической (уступающей). Концентрический и эксцентрический режимы работы мышц объединяются под названием динамический режим. Основной тип сокращения скелетных мышц, при котором происходит укорачивание волокон без изменения напряжения либо прилагаемой нагрузки называется изотоническим. При данном виде сокращений отслеживается обратно пропорциональная зависимость, так от прилагаемой нагрузки зависит не только величина укорачивания мышц, но и скорость и выражается в том, что чем меньше приложена нагрузка, тем больше будет скорость её укорочения. Изотонический режим имеет место в силовых упражнениях с преодолением внешнего сопротивления (штанги, гантелей, гири, блочных тренажеров). При выполнении упражнений в данном режиме, из-за изменения рычагов приложения силы в различных траекториях движения происходит изменение величины прикладываемой силы. Упражнения со штангой, либо аналогичными снарядами, выполненные с высокой скоростью не дают необходимого эффекта в силу того, что приложенные в начале движения предельные мышечные усилия заставляют двигаться снаряд далее по инерции. Для получения максимальной пользы при тренировке с данными снарядами, упражнения следует выполнять в медленном, либо среднем темпе, только в этом случае можно говорить о развитии максимальной силы и наращивании мышечной массы. Во время физической активности, человек проявляет силу и без изменения длины рабочих мышц. Работа в таком режиме называется статической, либо изометрической и характеризуется проявлением максимальной силы. Для человеческого организма статический режим работы мышц неблагоприятен в силу высокого возбуждения нервных центров, быстро сменяющихся охранными тормозными процессами. При этом

напряженные мышцы сдавливают сосуды, препятствуя нормальному кровоснабжению. Все это приводит к быстрому падению работоспособности. При принудительном удлинении мышц в уступающих движениях сила может на 50-100% превосходить максимальную изометрическую силу. Например, это может проявляться в амортизационной фазе прыжка после приземления, т.е. в движениях, где необходимо погасить кинетическую энергию движущегося тела. Развиваемая сила в уступающем режиме работы напрямую зависит от скорости: чем больше скорость, тем больше и сила. При движении в преодолевающем режиме мышцы, сокращаясь, генерируют меньшую силу чем в уступающем и статических режимах. Между скоростью сокращения мышц и силой, производимой ими, существует обратно пропорциональная зависимость.

Стоит отметить, что от величины максимальной силы, проявляемой в изометрических условиях, зависят возможные значения силы и скорости при различных отягощениях. Разгруженная мышца (без отягощения и сопротивления) укорачивается с максимальной скоростью. Таким образом, сила – это одно из важнейших качеств, которое регулярно востребовано в жизнедеятельности человека, а значит, требует тренировки и развития.

Силовые способности — это комплекс различных проявлений человека в определенной двигательной деятельности, в основе которых лежит понятие «сила». Силовые способности проявляются через двигательную активность и на этот процесс оказывают влияние набор различных факторов, участие которых в каждом конкретном случае различно. Влияет то, какое двигательное действие совершается, условия его осуществления, вид применяемых силовых способностей, возрастные, половые и индивидуальные особенности организма. Можно выделить следующие факторы:

1) собственно мышечные, 2) центрально-нервной системы, 3) личностно-психические, 4) биомеханические, 5) биохимические, 6) физиологические, 7) факторы внешней среды в которой осуществляется двигательная активность.

К собственно мышечным факторам относятся сократительные свойства мышц, зависящие от соотношения белых (относительно быстро сокращающихся) и красных (относительно медленно сокращающихся) мышечных волокон; активности ферментов мышечного сокращения; мощности механизмов анаэробного энергообеспечения мышечной работы; физиологического поперечника и массы мышц; качества межмышечной координации.

Центрально-нервные факторы характеризуются, как интенсивность (частота) импульсов эффекторных нейронов, посылаемых к мышцам, в координации сокращения и расслабления, трофическом влиянии центральной нервной системы на их функции.

Личностно-психические факторы определяют готовность спортсмена к проявлению мышечных усилий. К ним можно отнести волевые и мотивационные компоненты, психоэмоциональные процессы, способствующие повышению концентрации и проявлению максимальной силы, длительной, интенсивной мышечной работы.

Влияние на проявление силовых способностей оказывают биомеханические (расположение тела и его частей в пространстве, прочной опорно-двигательного аппарата, величина перемещаемого веса), биохимические (гормональная система) и физиологические (особенности работы центрального и периферического кровообращения, дыхания) факторы. Выделяют собственно силовые способности, а также интегрированные с другими физическими способностями (силовая выносливость, скоростно-силовые, силовая ловкость). Собственно-силовые способности проявляются: 1) при относительно медленных сокращениях мышц, в движениях, выполняемых с близким к максимальному, или максимальным утяжелением (например, при становой тяге достаточно большого веса); 2) при мышечных напряжениях изометрического (статического) типа (безизменения длины мышцы). В соответствии с этим различают медленную силу и статическую силу.

Собственно-силовые способности определяются физиологическим поперечником мышцы и функциональными возможностями нервно-мышечного аппарата и характеризуются большим мышечным напряжением. Проявляются в преодолевающем, уступающем и статическом режимах работы мышц.

Статическая сила подразделяется на два типа, в зависимости от особенностей ее проявления: 1) Активная статическая сила – напряжение мышц, вызванное активным волевым усилием человека. 2) Пассивная статическая сила – насильственное растяжение напряженной мышцы под воздействием внешних сил либо собственного веса. Спортивная тренировка – процесс совершенствования физических и моральных качеств спортсмена, направленный на достижение лучших результатов в спорте и представляющий собой систематические занятия физическими упражнениями. Прежде чем говорить о конкретных методиках в процессе обучения, необходимо обосновать целесообразность поставленных задач на каждом конкретном этапе. О том, что навык должен быть прочным и перейти в динамический стереотип, говорить излишне. Практика спорта показывает, что атлеты, которые не обладают прочным навыком выполнения соревновательных упражнений в условиях состязаний, часто не могут реализовать свой физический потенциал, накопленный на тренировках, в результате высокого эмоционального и психического напряжения.

Соревновательный накал действует разрушающе на непрочный навык. Но это еще не все, что ожидает такого атлета на соревнованиях. Возникает реальная опасность получения травмы, так как в условиях соревнований спортсмен поднимает либо пытается поднять максимальный или близкий к нему вес. В таких экстремальных условиях любое "неправильное" движение может привести к травме. Далее необходимо сказать, что пауэрлифтинг – это чисто силовой вид спорта, во время занятий возникают высокие нагрузки на опорно-двигательный аппарат. В данном случае неправильно сформированный навык может оказаться причиной так называемого "износа" отдельных частей опорно-двигательного аппарата. Например, атлет постоянно выполняет становую тягу с согнутой спиной. В таком положении нагрузка на межпозвоночные отделы позвоночного столба возрастает в 2 и более раз, особенно на его поясничный отдел.

Нетрудно предположить, что при такой технике здоровье спортсмена будет под большим вопросом. Таким образом, хорошо поставленная техника, это вопрос не только высоких спортивных показателей, но и вопрос спортивного долголетия, что в конечном итоге сходится на одном понятии – здоровье спортсмена.

За внешней простотой техники соревновательных (классических) упражнений кроются сложные функциональные и морфологические изменения в организме спортсмена под воздействием этой нагрузки. Об этом крайне необходимо знать спортсмену и тренеру.

В пауэрлифтинге тренировки перед соревнованиями чаще всего строятся в силовом режиме, то есть рабочий вес на штанге, с которым занимается спортсмен 80 – 95% от повторного максимума (ПМ), который выполняется в диапазоне от 1 до 5 повторений. Известно, что основным средством силовой тренировки являются упражнения с отягощениями, в качестве которого выступают как различные внешние веса, так и собственный вес тела. Упражнения с отягощениями в силу своей специфики различаются по характеру воздействия на различные мышечные группы и уровню тренировочной нагрузки. Используемые в силовой тренировке упражнения как правило выполняются со значительным отягощением в качестве которого могут выступать как свободные веса, так и тренажерные устройства [5].

Упражнения со свободными весами выполняются с отягощением в качестве которого выступают гири, гантели, штанга, собственный вес тела и т. д. Отличительной чертой данных упражнений является высокая степень свободы движения и значительные

требования к межмышечной координации, что значительно усложняет выполнение упражнения и повышает его эффективность. Упражнения данного типа по тренировочному эффекту являются наиболее эффективными и при серьезной силовой тренировке выступают в качестве основных. Главным недостатком данных упражнений является их высокая травмоопасность и техническая сложность. Упражнения на тренажёрных устройствах выполняются с использованием различных тренажёрных устройств блочно-тросового, рычажного, гидравлического типа и т. д. Отличительной чертой данных упражнений является строго регламентированная амплитуда движения и низкая степень свободы движения, что и обуславливает их главное достоинство - высокий уровень травмобезопасности и простоту выполнения. Недостатком данных упражнений является их низкая эффективность в сравнении с упражнениями со свободными весами. Преимуществом работы на тренажёрах является также возможность моделировать режимы работы мышц и амплитуды движения, которые невозможно получить при работе со свободными весами. Из вышеизложенного видно, что обе группы упражнений не носят взаимоисключающий характер и дополняют друг друга, преобладание упражнений из той или иной группы определяется задачами учебно-тренировочного процесса и квалификацией занимающихся. Сложность упражнения определяется не только весом отягощения и его разновидностью, но и числом задействованных при подъёме отягощения мышц, величиной амплитуды движения звеньев тела.

Чем значительнее вес отягощения, чем больше задействовано при его выполнении мышц, чем выше амплитуда движения, тем соответственно выше уровень нагрузки на функциональные системы организма спортсмена, более значительны биохимические сдвиги и соответственно больше времени требуется для восстановления организма, что в сумме делает упражнение более эффективным. Исходя из вышесказанного необходимо классифицировать упражнения по специфике работы и уровню тренировочной нагрузки и учитывать это при планировании учебно-тренировочных занятий. Основываясь на анализе техники основных упражнений с отягощениями можно рекомендовать применять на практике упрощённую классификацию силовых упражнений, основанную на количестве суставов, задействованных при выполнении движения. В соответствии с данной классификацией упражнения с отягощениями можно отнести к следующим группам: локальные, базовые и комплексные.

Базовые упражнения - упражнения при выполнении которых задействованы 2-4 сустава. Нагрузка носит более расширенный характер, задействовано весьма значительное количество основных мышц человека. К упражнениям данного типа относятся различные жимы (стоя, сидя, лёжа), тяги, приседания, наклоны, выпады и т.д. Упражнения данного типа оказывают мощное тренирующее воздействие и в силовой тренировке применяются в качестве основных. В ходе применения данных упражнений используются различные диапазоны рабочих весов (70%-100%) и повторов (от 1 до 12-15 раз). В работе как правило используются значительные тренировочные веса. Упражнения данного типа могут выполняться как с произвольной скоростью, так и во взрывной манере, что оказывает более мощный тренировочный эффект. При выполнении упражнений базового типа необходимо избегать возникновения моментов инерции при выполнении подъёмов снаряда, так как при этом происходит снижение эффективности упражнения.

Список использованной литературы:

1. Манько, И.Н. Биомеханические особенности проявления силы в пауэрлифтинге у квалифицированных спортсменов // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. - 2008. - № 9 (43). - С. 42-46.
2. Глядя, С. А. Стань сильным! - Учебно-методическое пособие по основам пауэрлифтинга/, Старов М. А., Батыгин Ю. Харьков: К-Центр, 2004. В –75с.

3. Бернштейн, Н.А. О построении движений / Н.А. Берштейн- М.: Медгиз, 2011. – 254 с.
4. Балько, П.А. Алгоритмы анализа и управления временной структурой и структурой соревновательной деятельности в пауэрлифтинге // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. - 2008. - No 3. - С. 17-20
5. Живора, П.В. Армспорт. Техника, тактика, обучение // П.В. Живора, А.И. Рахматов. – М.: АСАДЕМА, 2001.

УДК 796.015.12

ДЕНЕ САПА РЕТІНДЕГІ КҮШ, ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Фрунзеев Е.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа.** Мақалада күш талданады адамның бұлшықет күшімен (жиырылуымен) сыртқы қарсылықты жеңу немесе сыртқы күштерге қарсы тұру қабілетін қалай түсінуге болады. күш спорттың абсолютті көпшілігінде маңызды физикалық қасиеттердің бірі болып табылады, өйткені спортшылар оның дамуына ерекше назар аударады.*

***Кілт сөздер:** күш, қабілет, қозғалыс, адам, белсенділік, пауэрлифтинг, спорт*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 336.5

НАЛОГИ КАК ИСТОЧНИКИ СРЕДСТВ НА СОЦИАЛЬНУЮ ЗАЩИТУ

Молдағалиев А.С., Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *Актуальность статьи определяется тем, что совершенствование системы финансирования социальной защиты является необходимым условием и основным средством повышения качества социальных услуг. В целом поставленная проблема продиктована потребностями практики и имеет существенное значение для совершенствования моделей финансирования бюджетных учреждений.*

Ключевые слова: *финансы, бюджет, социальная защита, финансовые ресурсы, налоги, бюджетные расходы, эффективность, результативность, экономика, государство.*

Устойчивое развитие национальной экономики и как следствие рост благополучия казахстанских граждан в значительной мере зависят от способности государства эффективно управлять своими финансовыми и материальными ресурсами [1]. Социальная защита является одним из приоритетных направлений государственной политики Республики Казахстан. В этих условиях особенно актуальными становятся вопросы эффективного распределения уже имеющихся государственных средств и активного поиска новых источников финансирования учреждений социальной защиты. Это обстоятельство обуславливает необходимость и актуальность более глубокого изучения проблемы экономических и финансовых отношений в социальной сфере в изменившихся экономических условиях нового Казахстана.

Финансы социальной сферы как экономическая категория представляют собой экономические отношения, связанные с распределением финансовых ресурсов путем формирования и использования денежных фондов на безэквивалентной основе [2].

Распределение национального дохода как вновь созданной стоимости происходит между двумя сферами – производственной и непроизводственной, а также внутри этих сфер. Государство через финансовый механизм изымает определенную часть НДС, полученного в одних сферах экономики, и перенаправляет его в другие, например, в социальную сферу. Социальная сфера становится все более определяющей в экономическом развитии, при этом, по мнению П.Кругмана [3], неконтролируемые социальные процессы – основная причина современных финансовых кризисов. Необходимо обеспечение предоставления качественных государственных услуг в условиях рыночной экономики, а именно, становление государственных услуг в сфере науки, социальной сферы, здравоохранения, образования, культуры, не только как общественных, но и как частных благ и инвестиционных ресурсов. Должен быть реализован шаг, направленный на улучшение условий жизни человека, адресное решение его социальных проблем, через рациональное использования государственных расходов, направленных на повышение качества предоставления государственных услуг.

Бюджет является основным инструментом государственного финансирования социальной защиты. От рационального распределения бюджетных средств зависит уровень социальных расходов. Вопросы эффективности управления государственными расходами – квинтэссенция бюджетной политики во всех странах независимо от бюджетного устройства страны [4]. Одной из форм утверждения нормативов бюджетных расходов, являются «минимальные социальные стандарты».

Источником расходов бюджетных средств на социальную защиту являются налоги.

Таблица 1 отражает налоговые поступления по Бурлинскому району Западно-Казахстанской области в 2021 г. в разрезе кодов бюджетной классификации в соответствии с Бюджетным кодексом Республики Казахстан.

Таблица 1– Налоговые поступления по Бурлинскому району Западно-Казахстанской области в 2021 г., тыс. тенге

Код КБК*	Наименование КБК	ГБ**	РБ***	МБ****
1	2	3	4	5
101110	КПН с юридических лиц, за исключением поступлений от организаций нефтяного сектора	179 234 266,00	179 234 266,00	
101111	КПН с юридических лиц, за исключением поступлений от субъектов крупного предпринимательства и организаций нефтяного сектора	3 462 135,00		3 462 135,00
101201	ИПН с доходов, облагаемых у источника выплаты	14 504 791,00		14 504 791,00
101202	ИПН с доходов, не облагаемых у источника выплаты	161 193,00		161 193,00
101205	ИПН с доходов иностранных граждан, не облагаемые у источника выплаты	29 863,00		29 863,00
103101	Социальный налог	30 187 908,00		30 187 908,00
104101	Налог на имущество юридических лиц и индивидуальных предпринимателей	738 946,00		738 946,00
104102	Налог на имущество физических лиц	9 937,00		9 937,00
104302	Земельный налог	25 344,00		25 344,00
104401	Налог на транспортные средства с юридических лиц	75 564,00		75 564,00
104402	Налог на транспортные средства с физических лиц	146 563,00		146 563,00
104501	Единый земельный налог	1 559,00		1 559,00
105101	НДС на произведенные товары, выполненные работы и оказанные услуги на территории РК	-48 240 736,00	-48 240 736,00	
105102	НДС на товары, импортируемые на территорию РК, кроме НДС на товары, импортируемые с территории РФ и РБ	5 396 585,00	5 396 585,00	
105104	НДС за нерезидента	530 762,00	530 762,00	
105114	Перечисление (возврат) налогоплательщиком суммы превышения НДС	-144 037,00	-144 037,00	
105115	НДС на товары, импортированные с территории государств-членов ЕАЭС	734 105,00	734 105,00	
105284	Бензин (за исключением авиационного) и дизельное топливо, произведенных на территории РК	553 455,00		553 455,00
105303	Плата за пользование водными ресурсами поверхностных источников	44,00		44,00
105304	Плата за лесные пользования	1 740,00		1 740,00
105305	Бонусы, за исключением поступлений	296,00	296,00	

	от организаций нефтяного сектора			
105306	НДПИ, за исключением поступлений от организаций нефтяного сектора	13 434,00	13 434,00	
105309	Плата за использование радиочастотного спектра	11 481,00	11 481,00	
105315	Плата за пользование земельными участками	160 108,00		160 108,00
105316	Плата за эмиссии в окружающую среду	1 212 116,00		1 212 116,00
105330	Прочие поступления от недропользователей	738 267,00	738 267,00	
105402	Сбор за право занятия отдельными видами деятельности	12 537,00		12 537,00
105406	Сбор за проезд автотранспортных средств по территории РК	-257,00	-257,00	

Продолжение таблицы 1

1	2	3	4	5
105429	Регистрационный сбор, зачисляемый в местный бюджет	2 510,00		2 510,00
105430	Плата за размещение наружной (визуальной) рекламы на объектах стационарного размещения рекламы в полосе отвода автомобильных дорог общего пользования республиканского, областного и районного значения	2 539,00		2 539,00
105433	Сбор за выдачу или продление разрешения на привлечение иностранной рабочей силы в РК	522,00		522,00
105434	Плата за пользование лицензиями на занятие отдельными видами деятельности	29 267,00		29 267,00
105501	Налог на игорный бизнес	0,00	0,00	
105502	Фиксированный налог	3,00		3,00
107109	Прочие налоговые поступления в РБ	59,00	59,00	
107110	Прочие налоговые поступления в МБ	108,00		108,00
108125	Госпошлина, зачисляемая в РБ	92 607,00	92 607,00	
108126	Госпошлина, зачисляемая в МБ	17 284,00		17 284,00
106000	Ввозные таможенные пошлины	5 317 172,00	5 317 172,00	
	Всего по налоговым поступлениям	195 020 040,00	143 684 004,00	51 336 036,00

КБК* – код бюджетной классификации

ГБ** – государственный бюджет

РБ*** – республиканский бюджет

МБ**** – местный бюджет

Остановимся более подробно на анализе налоговых поступлений в республиканский бюджет, так как они являются основой для выполнения функций государства в рынке. В стране осуществлены меры по перераспределению налогов, а именно КПН от субъектов малого и среднего предпринимательства, в пользу местных

бюджетов. Цель такого нововведения в бюджетной системе Республики Казахстан – увеличение поступлений в местные бюджеты, что положительно отразится на экономике регионов, государственная поддержка МСБ, финансирование инвестиционно-инновационного развития, усиление социальной ориентации региональной экономики, заинтересованность местных органов власти в расширении налогового потенциала. В 2021 г. в республиканский бюджет поступило 143 684 004,00 тыс.тенге. В местный бюджет поступило 51 336 036,00 тыс.тенге, из них: социальный налог 30 187 908,00 тыс.тенге или 58,8%; индивидуальный подоходный налог с доходов, облагаемых у источника выплаты 14 504 791,00 тыс.тенге или 28,2%; корпоративный подоходный налог с юридических лиц, за исключением поступлений от субъектов крупного предпринимательства и организаций нефтяного сектора 3 462 135,00 тыс.тенге или 6,7%. Согласимся с точкой зрения Панскова В.Г., что у региональных властей должна быть устойчивая финансовая база, позволяющая обеспечить собственные расходы бюджета [5]. В целом, налоговые поступления в государственный бюджет составили 195 020 040,00 тыс.тенге. Из них наибольшая часть приходится на КПП с юридических лиц, за исключением поступлений от организаций нефтяного сектора 179 234 266,00 тыс.тенге или 91,9%. В 2020 г. в республиканский бюджет поступило 94 663 987,00 тыс.тенге. Из них наибольшая часть приходится на корпоративный подоходный налог с юридических лиц, за исключением поступлений от организаций нефтяного сектора 88 858 901,00 тыс.тенге или 93,9%. В местный бюджет поступило 48 770 575,00 тыс.тенге, из них: социальный налог 26 381 073,00 тыс.тенге или 54,1%; ИПН с доходов, облагаемых у источника выплаты 13 925 574,00 тыс.тенге или 28,6%; корпоративный подоходный налог с юридических лиц, за исключением поступлений от субъектов крупного предпринимательства и организаций нефтяного сектора 4 080 811,00 тыс.тенге или 8,4%. В 2019 г. этот показатель отсутствовал. Произошла передачи с 1 января 2020 г. КПП от субъектов малого и среднего бизнеса из республиканского бюджета в местные бюджеты. Поэтому доходы местного бюджета в 2020 г. по сравнению с базисным периодом увеличились. Данный вектор направлен на экономический рост, повышение эффективности бюджетных расходов. Это существенно повышает самостоятельность местных органов власти и их инициативность. Ранее КПП 100%-но поступал в республиканский бюджет, теперь же предусмотрены поступления только от крупного бизнеса. В целом, налоговые поступления в государственный бюджет составили 143 434 562,00 тыс.тенге.

На республиканском и местном уровне бюджет является основным источником финансирования социально-экономического развития.

Несмотря на то, что проблемам повышения эффективности бюджетных расходов, и в частности бюджетных расходов на социальную защиту, посвящено множество зарубежных и отечественных исследований, вопрос повышения эффективности бюджетных расходов в сфере социальной защиты является недостаточно изученным и проработанным. Отсутствует законодательное закрепление понятия «эффективности бюджетных расходов в сфере социальной защиты», методический подход к оценке эффективности бюджетных расходов в социальной сфере на уровне административно – территориальных единиц, не разработаны показатели результативности и эффективности, не определено влияние факторов на эффективность бюджетных расходов на социальную защиту, не разработана методика оценки эффективности использования бюджетных средств социальными учреждениями, не определены способы повышения эффективности бюджетных расходов на соцзащиту, вследствие чего на практике возникают проблемы эффективного бюджетного финансирования данной сферы.

Актуализация проблем повышения эффективности финансов социальной защиты и выявления особенностей их институционального построения своевременна и востребованна.

Список использованной литературы:

- 1.Сартанова Н.Т., Майкопова Г.С., Лесова А.М. Введение в финансы. Учебное пособие. – Костанай: КГУ им. А.Байтурсынова, 2018 – 233 с.
- 2.Дьячкова А.В. Экономика общественного сектора. Учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2016. – 166 с.
3. Кругман П.Р. Выход из кризиса есть! – М.: Азбука-Аттикус, 2013. – 320 с.
- 4.Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А., Машанова С.А., Салимбаева Ш.Д. Эффективность и результативность бюджетной политики с использованием системы индикаторов. Economics: thestrategyandpractice. 2020;15(3):39-51.
- 5.Пансков В.Г. Бюджетная самостоятельность и инвестиционная активность регионов // Инновационное развитие экономики. – 2013. – № 1. – С. 111-115.

ӘОЖ 336.5

**САЛЫҚТАР ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ҚАРАЖАТЫНЫҢ
КӨЗІ РЕТІНДЕ**

Молдағалиев А.С., Курманова Г.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақаланың өзектілігі әлеуметтік қорғауды қаржыландыру жүйесін жетілдіру әлеуметтік қызметтердің сапасын арттырудың қажетті шарты және негізгі құралы болып табылатындығымен анықталады.Тұтастай алғанда, мәселе тәжірибенің қажеттіліктеріне байланысты және бюджеттік мекемелерді қаржыландыру модельдерін жетілдіру үшін өте маңызды.*

***Кілт сөздер:** қаржы, бюджет, әлеуметтік қорғау, қаржы ресурстары, салықтар, бюджеттік шығыстар, тиімділік, тиімділік, экономика, мемлекет.*

УДК 334

**НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ШАҒЫН КӘСІПкерліктің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ**

Уразова Б.А., Доғалов А.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада нарықтық экономикадағы шағын кәсіпкерліктің экономикалық мазмұны және оның ерекшеліктері қарастырылады.*

***Кілт сөздер:** нарықтық экономика, шағын кәсіпкерлік, кәсіпкер.*

Бүгінгі нарықтық экономикаға көшу кезінде әрбір адам өзінің тұрмыстық жағдайын көтерумен қатар, қоғам байлығында молайтуы негізгі мәселеге жатады. Ал ол үшін әрбір адам өзінің іскерлігін көрсетіп, халық шаруашылығының қай саласында болмасын ынталы қызмет етуі қажет. Ал, бұл өз кезегінде кәсіпкерліктің теориялық мәнін түсінуімізді қажет етеді.

Қысқаша кәсіпкер ұғымының пайда болуы тарихына үңілсек кәсіпкерлік мәселесі, жалпы оны талдау экономика өміріне терең тамыр жібергенін көреміз, әртүрлі мағына мен мәнге ие болған [1].

Кәсіпкерліктің шаруашылықты жүргізу субъектісінен айырмашылығы неде Ол жай

ғана шаруашылықты жүргізуші, басқарушы ғана емескерісінше өндіріс процесінде жаңа амалдарды, әдістерді жасап өзінің экономикалық мүддесін және тұтынушылардың қажеттігін қанағаттандырушы, оған бағытталған ынталы, дербес шаруашылықпен байланысты іс-қимылдарды реттеуші. Кәсіпкер тәуекелге бел буа отырып және экономикалық мүддесін қанағаттандыратын, оның қанағаттануына қызмет ететін шебер.

Нарықтық экономика жағдайында да дәл осындай қызметті шаруашылықты жүргізу субъектіде атқарады. Сондықтан, шаруашылықтың қандай формасы болмасын, барлығы дерлік экономикалық мүдделерін қанағаттандыруға, яғни пайда табуға ынталы. Ал оның негізгі тұлғасы-шаруашылықты жүргізу, сондықтан да субъектісі кәсіпкер болып табылады.

Буржуазиялық экономикалық теориясында “кәсіпкер” ұғымы ХУІІІ ғасырда қолдана бастады. А.Смиттің тұжырымы бойынша, кәсіпкер сауда-саттық мақсатты жүзеге асыру және пайда түсіру үшін экономикалық тәуекелге баратын, меншік иесі болып табылады, ол өндірісті өзі жоспарлайды, ұйымдастырады және соның нәтижесінде оған өзі иелік етеді[2].

Бүгінгі таңда кәсіпкер немесе өсімқор деп-иелігіндегі қажетті құралдары (өзінікі немесе қарызға алған) бар пайдалы жұмысты ұйымдастырушы адамды айтады. Бұлардың қатарына жататындар шағын кәсіпорындардың иесі, акционерлік қоғамның басқарушысы, кооперативтің жетекшісі және шаруашылық бірлестіктің менеджерлері. Жалпы қазіргі кәсіпкерліктің мәнін Батыс Еуропа және басқа елдердің алдыңғы қатарлы көрнекті экономистерінің ілімдеріне сүйене отырып, анықтау дұрыс. Экономикалық әдебиеттерде кәсіпкерлікті, ұйымдастырудың үш шарты айтысып жүр. Біріншіден, кәсіпкерлікпен айналысу дегеніміз аталған субъектінің шаруашылық әрекет түрін, оны жоспарлау өнімді өткізуде және т.б. таңдауда олардың жиынтық бостандығы мен құқығы болуы керек деген сөз. Екіншіден, кәсіпкерлікпен айналысатын адамдардың құрал жабдықтарына, өнімге және табысқа иелік құқығы болуы шарт. Үшіншіден, өзін-өзі басқарумен шаруашылықты таңдауда бостандықты, инвестициялауды нақты қамтамасыз ететін, белгілі бір экономикалық орта және қолайлы жағдай қажет. Толығырақ айтқанда белгілі бір кәсіпкерлікпен айналысу үшін нарықтық бәсекелестік тәртіп бойынша шаруашылық жүргізуге қолайлы жағдай туғызу. Кәсіпкер дегеніміз кім деген сұраққа жауап беру барысында тікелей жеке адамдардың еңбекке биімділігімен қабілеттілігін және олардың өздерінің ой-пікірлерін жүзеге асырудағы әрекеттерін сипаттауға тура келді. Осы орайда кәсіпкер қашанда өз бетінше шешім қабылдамайды, белсенді жаңалыққа, оны тез жүзеге асыруға бейімділік танытады, нысаналы нәтижелі жұмыс жасайды, сындарлы сынға және орынды мадаққа дайын, ашық іскер адамдар арасында өзін ерікті сезінеді, өзіне және серіктестеріне қатаң талаппен қарайды. Адамдарды басқаруға, оларды әрдайым рухтандырып, іс-қимылдарын үйлестіріп, отыруға бейім, икемді адамдар болып келеді. Кәсіпкердің нарықтық экономиканың басқа агенттерінен айырмашылығы өзінің экономикалық әрекетінің нәтижесінде пайда түсіре білетіндігі. Пайда кәсіпкердің сұранысты қамтамасыз ету мақсатымен шығындалған қаржы мен баға арасындағы айырмашылық[3].

Кәсіпкердің пайдасын меншік иелерінің табыстарынан ажырата білу қажет. Акция бойынша дивидент, депозиттерге процент, жер үшін алатын рента, бұлар меншік иесіне түсетін табыстар. Әдетте, бұл табыстың көзі-акционерлік компанияның басқару органдары, банк арендаторлары өз қолына басқа біреудің меншігін алып, жаңа өнімдер өндіріп, иесіне беріп немесе жалға алған жерге ауыл шаруашылық өнімдерін өндіріп, оны өткізуді ұйымдастыру барысында нарықты белсенді қызметке қоса түсірген пайда болып саналмайды. Сонымен меншік иесі енжар, ал кәсіпкер-нарықтық байланыстарды, қалыптастыратын және дамитын белсенді тұлға болып табылады.

Кәсіпкерлік қажеттілік немесе тапқырлық кәсіпкердің бір-бірімен байланысты

қызметтері арқылы сипатталады. Олар:

- а) Кәсіпкер-жер, капитал еңбек ресурстарының біркелкі өндіріс және қызмет барысында ұштастыру үшін өз тарапынан ынталық білдіре отырып, оларды өз қолына алады.
- ә) Кәсіпкер-бизнесті ұйымдастыру және жүргізу процесінде кәсіпорынның әрекет бағытын және оның тиімді жұмыс істеуін анықтайтын негізгі шешімдерді қабылдау үшін міндеттеме алады.
- б) Кәсіпкер-жаңашыл коммерциялық негізде жаңа өнімдер, жаңа өндірістік технология және тіпті бизнесті ұйымдастырудың жаңа формаларын енгізуге ынтасы бар адамдар.
- в) Кәсіпкер-жоғарыда аталған сынның үш қызметін талдаудан шығатын қорытынды: ол тәуекелге бел буған адамдар. Кәсіпкер тек өзінің ісіне жұмылдырылған қаржысымен тәуекелдікке бармайды. Сонымен бірге, ол өз уақытымен, еңбегімен тіпті өзінің іскерлік атағымен де тәуекелге барады [4].

Кәсіпкер іс-қимыл мен тұрмыс жағдайы, мінез құлқына қарай екі түрге бөлінеді. Біріншісі-бұрынғы классикалық кәсіпкерлік шаруашылықтың қолда бар ішкі ресурстарын тиімді пайдалана отырып, нәтижелі әрекет жасайтын кәсіпкер. Екіншісі қазіргі өтпелі кезеңде әрекет жасайтын кәсіпкерлік. Бұл жағдайда кәсіпкер қолда бар пайда көзін емес, әртүрлі мүмкіндікті пайдалану арқылы әрекет етеді. Демек, кәсіпкерліктің бірінші түрі қолда барға бағытталса, ал оның екінші түрі өз мүмкіндігіне бағытталған, яғни олар ізденімпаз адамдарға жатады.

Адамның кәсіпкерлік қызметі төменгі қағидаларды қамтиды:

Біріншіден: іс-қимыл оның жеке ынталығы мен тәуекелге бел бууға негізделген, яғни іс-қимылдың мақсаты пайда табу. Басқаша айтқанда кәсіпкердің негізгі қағидасы: өндіріске жұмсалған қаржының өсіп, пайда алып келуі.

Екіншіден: кәсіпкер өзінің іс-қимылын еркін және дербес жүргізеді.

Үшіншіден: кәсіпкерлік шаруашылықты тиімді ұйымдастыру және жоғарғы нәтиже алу мақсатында, жаңа мүмкіндіктер іздеу, жаңа технологияны пайдалану, капиталдың жұмсалыуының тың салаларын іздеу, ескі ойлау шеңберінен шығуы тиіс.

Шаруашылықты жүргізу субъектісі кәсіпкер ретінде өндірістік процесті басқару үшін өндіріс факторларын қажет етеді. Өндіріс факторларына тек іс құралдары ғана емес, сонымен қатар, жұмыс күші, қаржы және басқалары жататыны белгілі. Егер кәсіпкер өзінің иелігіндегі өндіріс факторын шаруашылық процесте пайдаланатын болса, кәсіпкер мен меншіктеушінің мүдделері сай келіп, кәсіпкер мен меншік иесінің қызметін бір адам атқарады. Бұл кәсіпкерліктің дамуының бірінші мүмкін жолы. Екінші жағдайда кәсіпкер иелігінде өндіріс факторлары болмаса, оларды жолға алып, шаруашылық процесін ұйымдастырады. Бұл жағдайда кәсіпкердің шаруашылық қызметі меншік иесімен байланысты, яғни кәсіпкердің өндіріс құралдары және басқа меншік объектілерін шаруашылықты жүргізу объектісі ретінде иелік етуі меншік иесінің қалауы мен еркі бойынша анықталады. Кәсіпкерліктің қызмет ету мүмкіндігінің негізгі меншік қатынастарымен байланыстылығын көреміз. Сондықтан, меншік кәсіпкерліктің дамуының негізі болса, кәсіпкерлікке тән қасиеттер, себептен туатын салдар; Аграрлық салада кәсіпкерлік іс-қимылдың дамуына объективті және субъективті факторлар негіз болады. Кәсіпкердің іс-қимылына септігін тигізетін объективті факторлар негізінде мемлекет жүргізетін экономикалық саясатқа байланысты.

Кез-келген экономикалық істер ұдайы өсім циклдарының типтік фазалары, яғни өндіру-айырбас-бөлу-тұтынумен тығыз байланысқан, осы себепті кәсіпкерлік істер өндірістік, коммерциялық және қаржылық сияқты түрлерге бөлінеді. Өндірістік кәсіпкерлік негізінен тауар мен қызмет көрсетудің өндірілуі және тұтынылуы үшін қолданылады. Коммерциялық кәсіпкерлік, олардың айырбасталуын, бөлінуін және тұтынылуын көздейді ал қаржылық түрі-олардың айналымын бағалар айырбасын іске асырады. Осылардың әрқайсысы салыстырып алғанда дербес бола тұрсада, бірін-бірі

толықтырып, бір-бірінің “істеріне” бірге қайнасып жатады. Алайда көптеген авторлардың көзқарасында барлығына ортақ және ең маңыздысы оның өндірістік түрі болып табылады, одан соң коммерциялық және қаржылық түрімен аяқталады. Айтылған кәсіпкерлік түрлеріне жеке-жеке тоқталсақ;

Өндірістік кәсіпкерлік- кәсіпкерліктің бұл түріне іскерлік жағдайында тікелей өнім, тауар өндіруді іске асырушы, соған орай қызмет көрсетуші, хабарлама беруші және тұтынушыға жеткізушілердің іс-әрекеттерін жатқызамыз. Бұл жағдайда өндіру қызметі кәсіпкерлер үшін ең негізгі анықтаушы болып, одан өзге онымен бірге жүретін өнім, өткізу, екінші орында роль атқарып, қосымша қызмет қана көрсетеді. Енді белгілі бір тауардың өндірілуі мен өткізу жолдарының бір ғана “келісіммен” шектелуін қарап көрелік. Жобаны ойластырғанда одан соң оның бизнес-жоспарын іске асырғанда, іскер алдымен өндіріс істерінің түрін таңдап алады, басқаша айтқанда қандай тауар, қызмет көрсету, жұмыс керегін нақты белгілейді. Кейін ол сатып алу мүмкіншілігі мол тұтынушылармен байланысқа шығып, болмаса сауда мекемелерімен байланысып тұтыну тауарларына деген сұраныстарын анықтау мақсатын көздейді, яғни кәсіпкерлік өзіне маркетинг істерінде қосып алады.

Өндірістік кәсіпкерлікті іске асыру үшін іскер өндіріс факторларының барлығын, яғни жұмыс күшін, өндіріс қорын, материалдарды, акпарат-хабарламаларды дұрыс қолдана білу қажет. Өндіріс кәсіпкерлігіндегі қаржылық-ақшалай жиынды сипаттайтын шама ең бірінші таза пайда, ол осы іскердің жүргізген келісімдерін іске асыру арқылы түсетін түсім. Ол ақшамен есептеледі, түскен ақшалай табыс пен және оны өндіруге жұмсалған шығындарды шегергендегі айырма түрінде анықталады. Өндірістік кәсіпкерлікте арендаға алынған немесе сатып алынған өндіріс факторлары арқылы іске асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Основы предпринимательства [Текст]: учебное пособие / Н.К. Мамыров, Н.Т. Смагулова, О.А. Яновская и др. - Алматы: Экономика, 1997. - 72 с.
2. Всё об индивидуальном предпринимателе //Горохова Т.В., Филина Ф.Н., Толмачев И.А.учебно-практическое пособие, 9-е издание, переработанное и дополненное // «ГроссМедиа», 2019. 471 с.
3. Сарбасова Т., Каппаров К. Состояние и проблемы малого бизнеса в РК //Вестник КазНУ(Сер.экон.).-2010.- №1(29).-С.32-35
4. Учебное пособие по обучению основам предпринимательства по проекту «Бастау Бизнес» / НПП «Атамекен». – Астана: ТОО «Шанырақ-Медиа»,2018. – 250 с.

ӘОЖ 334

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Уразова Б.А., Доғалов А.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассматривается экономическое содержание малого бизнеса в условиях рыночной экономики и его особенности.*

***Ключевые слова:** рыночная экономика, малый бизнес, предприниматель.*

УДК 332.122

МЕМЛЕКЕТТІҢ ӨҢІРЛІК ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Салимбаева Ш.Д., Есмағанбетова Г.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Атылмыш мақалада автор мемлекеттің өңірлі экономикалық саясатын жүзеге асыру бағыттары мен басқару жүйесіне тоқталған. Макроэкономикалық саясаттың өзі өңірлік саясат, ақша несие, қаржылық, өнеркәсіптік, әлеуметтік саясатты қамтиды.

Кілт сөздер: мемлекет, механизм, ресурс, әлеуметтік-экономикалық, бюджет

Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының ұзақ мерзімге арналған стратегиясы табиғи, әлеуметтік-экономикалық және т.б. аумақтық факторларды толықтай ескеріп, олардың мемлекеттік саясаттың барлық бағыттарында нақтыланғанда ғана ғылыми тұрғыдан негізделген және жүзеге асу мүмкіндігі жоғары болады.

Қазіргі уақытта республика кеңістігіндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларының біркелкі болмауы мемлекет тарапынан жүргізілетін өңірлік саясат ерекшеліктерін анықтайды. Осыған орай, мемлекеттің өңірлік саясатының мақсаттары мен міндеттері, оларды жүзеге асыру механизмдері анықталады [1].

Мемлекет нарықтық қатынастардың дамуы барысында кәсіпорындарға толықтай дербестік бере отырып, олардың шаруашылық қызметіне тікелей араласпағанмен де, жанама түрде (салықтар, экологиялық, монополияға қарсы шектеулер т.б.) араласады. Бұл нарық жағдайында кәсіпорындардың тиімді қызмет етуінің бір шарты деуге болады. Ал егер мемлекет өңірлермен дұрыс өзара қарым-қатынас орнатпаған болса, немесе халықтың өмір сүруін қамтамасыз ететін ортасы болып табылатын мемлекеттің барлық аумақтарының дамуы үшін жауапкершіліктен бас тартатын болса, онда жүргізіліп жатқан реформалардың оң нәтижеге жеткізбейтіндігі анық. Демек, өңірлердің дамуын мемлекеттік реттеу – бұл олардың дамуының қажетті шарты.

Экономиканы мемлекеттік реттеудің ерекше бағыты ретінде қарастырылатын өңірлік саясаттың қазіргі ерекшеліктерін қарастыру оның тиімді жүзеге асуына ықпалын тигізетін негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан да аймақтар дамуындағы қазіргі қалыптасып отырған жағдайда саралау және соған орай аймақтық саясаттың бағыттарын айқындау өзекті мәселеге айналады [2].

Өңірлердің біркелкі дамуы іргелі әлеуметтік үрдістерге жатады. Әрбір елде салыстырмалы түрде өркендеген және артта қалған аймақтар бар – бұл әлеуметтік-экономикалық, табиғи-климаттық, ресурстық және басқа жағдайлармен байланысты табиғи, аумақтық айырмашылықтар. Осы орайдағы мемлекеттің міндеті шектен тыс жоғары аймақтық саралауға жол бермеу болып табылады.

Өмір сүру деңгейі мен сапасындағы шектен тыс өңірлік айырмашылықтар көбінесе өңірлердің экономикалық, табиғи-климаттық, ресурстық және инфрақұрылымдық ерекшеліктерімен анықталады, сондай-ақ олар мемлекеттің «тенестіру» саясатын жүргізу үшін негіз болып табылады. Осы саясатты жүзеге асырудың басқарушылық механизмінің негізгі міндеттерінің қатарына артта қалған аймақтардағы өмір сүру деңгейі мен экономикалық даму параметрлерін ең болмағанда орташа деңгейге (осы параметрлер бойынша) біртіндеп жақындату жатады. Бұл жағдайда негізгі міндет мемлекет тарапынан аймақтардың өзіндік дамуын ынталандыру: халықтың әлеуметтік бейімділігін қолдау (қолайлы жерлерге көшіп қонуға көмек көрсететін) артта қалған аймақтарға капитал мен инвестициялардың келуін ынталандыру және т.б. болып табылады.

Өңірлердің дамуының кез-келген аясындағы дағдарысты жою, бір жағынан

алғанда, экономикалық белсенділік деңгейімен байланысты. Әлеуметтік даму салыстырмалы түрде дербестікке ие бола отырып, айтарлықтай дәрежеде ресурстық мүмкіндіктермен анықталады, олар өз кезегінде экономикалық даму деңгейіне байланысты [3].

Екінші жағынан, нарықтық шаруашылықтың әлеуметтік жағдайға зиянын тигізе отырып, тек қана экономикалық басымдыққа біржақты бейімделуі нарықтық экономиканың және мемлекеттің дамуына қауіп туғызады. Сондықтан мемлекеттік реттеудің әлеуметтік және экономикалық құраушыларының тепе-теңдігі қажет.

Экономикалық және әлеуметтік құраушылардың тепе-теңдікте дамыта отырып, аймақ дамуындағы әр түрлі бағыттағы олқылықтардың орнын толықтыруға және халықтың тұрмыс жағдайының деңгейін көтеруге болады, бұл түптеп келгенде мемлекеттің өңірлік саясатының табысты жүргізілуін анықтайтын негізгі шарттардың бірі болып табылады.

Өңірлік саясаттың мәні мен міндеттері және оларды жүзеге асырудың өзіндік механизмдері бар (1-сурет).

Мемлекеттегі әрбір өңір өзімен-өзі жеке дами алмайды, өйткені басқа өңірлердің даму барысында зиянын тигізбес үшін оның ерекшеліктерін де ескеруі тиіс. Сондықтан да экономиканы мемлекеттік реттеу жүйесіндегі өңірлік саясатының маңызы ерекше бола түседі. Мемлекет әрбір өңір үшін бағдарлама жасап, сол бойынша өңірлер өзінің даму бағытын жүзеге асырады.

Нарықтық экономикаға өту барысындағы өңірлік саясат біршама өзгермелі болып келеді. Әрбір өңірдің ерекшеліктеріне қарай, кейбір аймақта мемлекет тарапынан нарықтық экономиканың қалыптасуы үшін жалпы құқықтық режимді қолдау жеткілікті болса, басқасында экономикалық белсенділікті ынталандыру қажет, келесі біреуінде, өңірлік экономикаға экономикалық және әкімшілік әсер ету әдістері қажет т.б.

Мемлекеттегі әрбір өңір өзімен-өзі жеке дами алмайды, өйткені басқа өңірлердің даму барысында зиянын тигізбес үшін оның ерекшеліктерін де ескеруі тиіс. Сондықтан да экономиканы мемлекеттік реттеу жүйесіндегі өңірлік саясатының маңызы ерекше бола түседі. Мемлекет әрбір өңір үшін бағдарлама жасап, сол бойынша өңірлер өзінің даму бағытын жүзеге асырады [4].

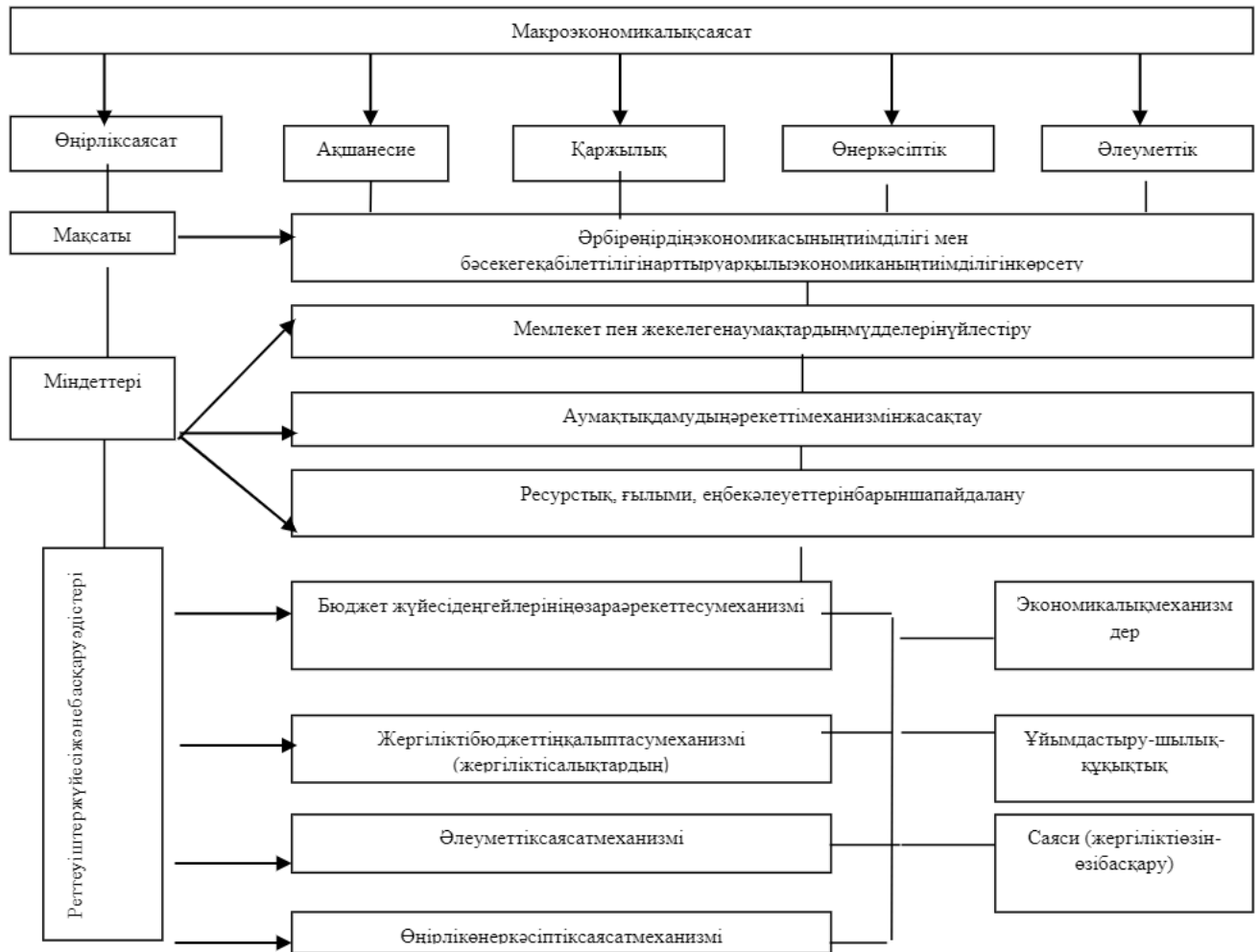
Нарықтық экономикаға өту барысындағы өңірлік саясат біршама өзгермелі болып келеді. Әрбір өңірдің ерекшеліктеріне қарай, кейбір өңірде мемлекет тарапынан нарықтық экономиканың қалыптасуы үшін жалпы құқықтық режимді қолдау жеткілікті болса, басқасында экономикалық белсенділікті ынталандыру қажет, келесі біреуінде, өңірлік экономикаға экономикалық және әкімшілік әсер ету әдістері қажет т.б.

Тәуелсіз мемлекетіміздің өңірлік саясатын жүзеге асыру тиімді басқару жүйесін қалыптастырмайынша жоғары нәтижеге жеткізбейтіндігі көптеген дамыған мемлекеттердің тәжірибесімен дәлелденіп отырған ақиқат. Қазіргі уақытта ешбір мемлекет ел ішіндегі тиімді аумақтық басқару жүйесінсіз бәсекеге қабілетті болып, әлемдегі өзінің лайықты орнына ие бола алмайды. Өздерінің мемлекеттік басқару жүйесін қазіргі талаптарға сай «жаңартқан» мемлекеттер өз аумақтарында шаруашылық кәсіпорындарын орналастыру үшін, шет ел инвестицияларын тарту үшін тартымдырақ бола түсті. Ал бұл қазіргі ғаламдану үрдісі белең алып отырған әлемдік бәсекелестік жағдайында аса маңызды.

Өңірлік басқарудың әрбір нақты функциясының жүзеге асырылуына және оның тиімділігіне басқару объектісінің қанағаттандырылуы деңгейі үнемі сарапшылық бағалау негізінде анықталып отырылуы тиіс.

Нарықтық қатынастардың қалыптасу және даму жағдайларына байланысты тиімді экономикалық реформаларын ғылыми негіздеу үшін өңірлік экономика үлкен маңызға ие болады.

1-сурет. Өңірді басқару және оны мемлекеттік реттеу жүйесінің орны

Өңірлік саясаттың міндеттері:

- мемлекет пен жекелеген аумақтардың мүдделерін үйлестіру;
- аумақтық дамудың әрекетті механизмін жақсарту;
- ресурстық, ғылыми, еңбек әлеуметтерін барынша пайдалану.

Қазақстан үшін өңірлік даму мақсаттары ретінде төменгілерді атауға болады:

- әрбір өңірдегі халықтың тұрмыс-жағдайының деңгейін теңестіру;
- дағдарыстық өңірлерді құрылымдық қайта құру;
- өңірлердің кешенді дамуын жеке өңірлік мақсаттармен ұштастыру;
- тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету.

Тәуелсіздік алғанға дейін Қазақстанның аумақтық дамуы бұрынғы, біртұтас халық шаруашылығы кешенінің шеңберінде айқындалды және орталық тандырылған директивті жоспарлау негізінде жүзеге асырылды.

Нарықтық экономиканың жұмыс істеу жағдайында экономикалық әлеуетті дамыту мен орналастыру және халықты таратып орналастыру мәселелері негізінен нарықтық тетіктер арқылы айқындалады.

Сонымен қатар, мемлекет елдің орнықты экономикалық дамуы, халықтың қолайлы тыныс-тіршілігі және бар ресурстық әлеуетті ұтымды пайдалану үшін жүйелі жағдайды қамтамасыз етуге тиіс.

Барлық елдердің тәжірибелері көрсетіп отырғандай, елдегі өзекті экономикалық мәселелерді шешудің бірден-бір жолы ол – стратегиялық жоспарлау. Елдің дамуы - оның

ғылыми түрде дұрыс жасалған стратегиялық жоспарларға, әсіресе олардың мезгілімен орындалуына байланысты болады.

Стратегиялар мына тараулардан тұрады.

- Әлеуметтік - экономикалық жағдайларды талдау;
- Әлеуметтік - экономикалық дамудың тұжырымдамасы;
- Негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер;
- Ұлттық бағдарламалар.

Әлеуметтік экономикалық жағдайды талдау өндіріс қуатының жағдайы, экономика дамуының ішкі және сыртқы тенденциялары, мемлекеттік реттеушілер жүйесі жұмысының нәтижелігі мен әрекеттілігін, өндіргіш күштердің сапалылығы мен оның дамуы, сонымен бірге, осыларға әсер етуші процестерді айқындап оның әлемдік экономиканың дамуымен салыстыра көрсету қажет.

Әлеуметтік экономикалық дамудың тұжырымдамасы әлеуметтік - экономикалық саясаттың стратегиялық мақсаты мен міндеттерін, басым бағыттарын, сондай-ақ оларға жету жолындағы ұлттық бағдарламалар тізбесін анықтайды. Шаруашылықты дамытудың ұзақ мерзімді басым бағыттарын таңдау экономикалық саясаттың басты және айқын кезеңі болып табылады. Дамыған елдер тәжірибесі көрсетіп отырғандай артықшылықпен пайдаланатын бағыттар экономиканың дағдарысқа ұшырау кезеңінде шектелуі болуы тиіс. Макроэкономиканың негізгі көрсеткіштері арқылы экономикалық өсудің қарқыны, қоғамдық өндірістің құрлымы, халық шаруашылығының негізгі тепе теңдіктері, мемлекеттің, кәсіпорынның және халықтық қаржылығы бағаланып, болжанады.

Бірінші қойылған міндет мемлекеттік жоспарлау және болжау жүйесін одан әрі жетілдіру болды.

Ұлттық экономиканы нығайту және халықтың әл-ауқатының артуы еліміздің дамуының басты басымдығы болып қала береді. Елбасы қазақстандықтарды жұмыспен қамтудың тиімді жүйесін құру, қазақстандықтарды қолжетімді баспанамен қамтамасыз ету, өңірлерді дамыту, халыққа мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру, кадрлар әлеуетін жақсарту, сот және құқық қорғау жүйесін жаңғырту, адами капиталдың сапалық өсуі — білім беру және медициналық қызмет деңгейін арттыру, зейнетақы жүйесін жетілдіру, индустриялық-инновациялық жобаларды және ауыл шаруашылығын дамыту сияқты міндеттер кешенін белгілеп берді. Бұларды жүзеге асыру экономиканы диверсификациялауды жалғастыруға мүмкіндік береді.

Барлық елдердің тәжірибелері көрсетіп отырғандай, елдегі өзекті экономикалық мәселелерді шешудің бірден-бір жолы ол – стратегиялық жоспарлау. Елдің дамуы - оның ғылыми түрде дұрыс жасалған стратегиялық жоспарларға, әсіресе олардың мезгілімен орындалуына байланысты болады.

Елімізде нарықтық қатынастардың қалыптасуы экономиканы басқару жүйесінің өзгеруіне әсер етті. Әсіресе, мемлекеттік басқарудың орталықтандырылған жүйесінен біртіндеп орталықтандырмай басқару жүйесіне ауысу процесінің басталуы уақыт талабына сай екенін өмір көрсетіп отыр. Сондықтан да қазір мемлекеттік басқаруды тиімді ету жолдарын қарастыруда еліміздің аймақтарына біртіндеп өкілеттіктерді беру арқылы жергілікті мәселелердің тиімдіәрі уақытында шешімін табуға, халықтың мүддесінің толығымен сақталуының негізгі жолдары іздестірілуде.

Мемлекеттік басқарудың тиімді болуы үшін оның барлық функцияларын басқару деңгейлері арасында нақты бөлу тек қана уақытты талап етіп қоймай, сонымен бірге, ел мүддесіне залал келтіретіндей қателіктер жіберіп алмау үшін шетелдердің тәжірибелеріне талдау жүргізу, кейбір елдерде болған кемшіліктерде болдырмау, бюджет жүйесіне өзгерістер енгізу, өкілеттіктерді айқын ажырату, салықтарды бөлу, бюджетаралық қатынастарды дұрыс шешу, ең маңыздысы мемлекеттік мүдденің халық мүддесімен астарласып жатуына аса сақтықты талап ететін мәселе.

Біз тәуелсіздік аясында айтулы жетістіктерге жетіп, өзіндік тәжірибе жинақтап, нығайтып келеміз. Аз уақыттың ішіндегімен еліміздің әлеуметтік-экономикалық әлауқаты, мәдени, рухани келбеті бұрын болып көрмеген биік деңгейге көтеріле түсті. Яғни, бұл жылдар барша қазақстандықтар үшін қайырлы жылдар болды. Түбегейлі экономикалық реформалардың нәтижесінде туған Қазақстанымыз көркейіп келеді.

Ұлттық экономиканы нығайту және халықтың әлауқатының артуы еліміздің дамуының басты басымдығы болып қала береді.

Ұлттық бағдарламалар - әлеуметтік экономикалық стратегияны және оның дамуын жүзеге асыруды, мемлекеттік реттеуді жүргізілетін жоспарлы құжат болып табылады. Онда ресурстар, орындаушылар және орындау мерзімі турлі салалар мен қожалық меншіктің түріне қарай бір біріне сәйкестендіріліп байланысын қарастырады. Ұлттық бағдарламалар әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық, экологиялық және басқа да көкейкесті проблемаларды шешу арқылы тиімділігі жоғары ұлттық экономиканы қалыптастыруға бағытталады. Олар алға қойған мақсатқа толық жетуге қажетті мерзімді қамтиды.

Қандай деңгейдегі экономика болмасын басты мақсат, міндет бұл іс-қимыл тобы, жиынтығының нақты жағдайға байланысты ғылыми негізделініп, тұжырымдалынып және цифрлар тілімен немесе сапалық, сандық көрсеткіштермен сипатталынуы. Бұл міндеттерді шешу, іске асыру кез-келген мемлекеттің (жоспарлауды экономиканы дамытудағы басты құралдардың бірі деп есептейтін) төл істерінің бірі.

Мемлекеттің дамуындағы бұл стратегияның орны ерекше және маңызды болып саналуы тақырыптың бүгінгі таңдағы маңыздылығын арттыра түседі. Қазақстанның дамуы үшін бұл қабылданған стратегиялардың маңызы зор.

Қоғам өмірінің даму жолында мемлекеттің экономикаға ықпал жасау тәсілдері, құралдары әр уақытта өзгеріп, жетілдіріліп, толықтырылып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзалиев, Б.С., Шеденов, У.К. Государственное регулирование национальной экономики : Учебник. . - Шымкент: Әлем, 2013. - 512 с.
2. Мырзалиев Б.С., Шеденов Ә.Қ. Экономиканы мемлекеттік реттеу. Оқулық. Алматы: Нур Пресс, 2014
3. Казбеков Б.К. Государственное регулирование экономики : учебник/ Б.К. Казбеков [и др.]. - Алматы: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2016. - 342 с.
4. Мырзалиев Б.С., Шеденов Ә.Қ, Жүнісов Б.А., Тұрғанбаев М.Ә. Экономиканы мемлекеттік реттеу: Оқулық. – Алматы, Нур-пресс, 2020. – 238 б.

УДК 332.122

НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Салимбаева Ш.Д., Есмағанбетова Г.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье автор остановился на направлениях реализации региональной экономической политики государства и системе управления. Сама макроэкономическая политика включает региональную политику, денежно-кредитную, финансовую, промышленную, социальную политику.

Ключевые слова: государство, механизм, ресурс, социально-экономический, бюджет

УДК 311.216; 336.7

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПО УЧЕТУ ТРУДА И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В КАЗАХСТАНЕ

Голубова Е.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: в статье раскрыты ключевые понятия, виды и формы оплаты труда в системе бухгалтерского учета. Определены основные задачи бухгалтерского учета труда и заработной платы.

Ключевые слова: заработная плата, работодатели, работники, труд работников, производительность труда, трудовые ресурсы, тарифная ставка.

Вопросы учета труда и заработной платы всегда были и остаются актуальными и по сей день. В рыночной экономике заработная плата выступает в роли цены за товар, в роли которого выступает рабочая сила, которая в свою очередь самостоятельно формируется на рынке труда и должна учитывать интересы как работодателя, так и работника. Сам работник заинтересован, во-первых, в том, чтобы ему предоставили определенные условия труда на предприятии. Во-вторых, ему требуется такой размер заработной платы, на которую он будет способен приобрести все необходимые блага для восстановления рабочей силы. Говоря другими словами, заработная плата составляет стоимость жизненных средств, нужных для воспроизводства рабочей силы. Но стоит уточнить следующее обстоятельство. Рабочая сила не является типичным товаром, а выступает как живой и, можно сказать, одушевленный товар. В отличие от типичных товаров, величина стоимости рабочей силы имеет несколько количественных границы. Одна из них - физиологическая — граница которая составляет стоимости жизненных благ и услуг, достаточных для восстановления человеческой работоспособности у которого самый низкий уровень квалификации [1]. Противоположная граница включает стоимость совокупность социальных и культурных благ, которые требуются для воспроизводства рабочей силы. Из этого можно определить, что формирование заработной платы в основном зависит от материальных и социально — культурных условий воспроизводства трудовой силы. В результате величину вознаграждения за труд определяют следующие социально — экономические факторы:

- на величину заработной платы влияет размер стоимости жизненных средств, расходуемых для воспроизводства рабочей силы;
- одну из ключевых ролей в повышении заработной платы играет квалификация работников. Говоря другими словами, имеет влияние размер инвестиций в человеческий капитал;
- существенную роль оказывает уровень производительности труда при расчете вознаграждения за труд;
- не менее важным является различия в уровне развития экономических и социальных условий жизни в разных странах. Эти различия зависят от научно — технического развития производства и эффективности труда, степени развитости рабочей силы.

В области стимулирования и поощрения труда главенствующее место занимает заработная плата. Плата за труд служащих и рабочих, предприятий и организаций составляет их долю в фонде индивидуального потребления национального дохода. Выступая в форме необходимого продукта, она распределяется пропорционально с количеством и качеством использованного труда и его результатами, как

индивидуальными, так и коллективными. Заработная плата в нашей стране исполняет несколько функций: в первую очередь быть основным источником доходов работников и улучшения их жизненного уровня, а также выступать в роли рычага материального стимулирования роста и повышения эффективности производства [2].

Оплата за труд, или ставка заработной платы является ценой, выплачиваемой за использование труда. Экономисты нередко используют данное определение в широком смысле, включая в термин трудовая деятельность как рабочих совершенно разных профессий (разнорабочих), специалистов конкретных профилей (врачей, адвокатов, учителей), а также владельцем собственных предприятий. Хотя данный термин имеет вполне конкретное определение: труд - целенаправленный, осознанный, энергозатратный, общепризнанный процесс человеческой деятельности, конечной целью которого является создание духовных и материальных благ. При рассмотрении на практике заработная плата имеет различную форму (премии, гонорары, комиссионные вознаграждения, месячные оклады), а для обозначения всего этого буду использовать термин заработная плата, имея в виду ставку заработной платы в единицу времени - за час, день и т. д. Данное обозначение имеет некоторое преимущество в том смысле, что заставляет вспомнить нас о том, что ставка заработной платы это и есть цена, выплачиваемая за применение единицы услуг труда, а еще способствует четко разграничить заработную плату и общие заработки (которые имеют зависимость от ставки заработной платы и предложенного на рынке количества часов или недель услуг труда).

Учет труда и его оплаты является ключевым в системе бухгалтерского учета на каждом предприятии. Заработная плата представляет собой главный источник доходов рабочих и служащих, благодаря которой ведется контроль за мерой труда и потребления и выступает важнейшим экономическим рычагом в сфере управления экономикой [3].

В Казахстане на законодательном уровне закрепляется размер минимальной месячной заработной платы работников всех видов и форм предприятий. Оплата труда каждого работника, зависит от его личного трудового вклада, учитывая конечный результат работы организации, регулируются налогами и регулирующими органами максимальный размер не ограничивается. Основными задачами бухгалтерского учета труда и его оплаты выступают:

- 1) в утвержденные сроки производить расчеты с персоналом предприятия по заработной плате (ее начислений и прочих выплат, а также сумм к удержанию и выдаче непосредственно работнику на руки);
- 2) вовремя и согласно правилам относить в себестоимость продукции (работ, услуг) суммы выплаченной заработной платы и других отчислений;
- 3) концентрировать и систематизировать показатели по труду и его оплаты для проведения оперативного руководства и составления обязательной отчетности, а также расчетов с государственными органами и социальными внебюджетными фондами.

Труд работников предприятия оплачивается по принятым и ратифицированным в организации ставкам, и сдельным окладам, а также по установленным трудовым соглашениям, принятым работниками, на тех условиях, которые указаны в трудовых договорах. Предприятие самостоятельно утверждает нормы выработки, а также суммы, выплачиваемые за работы, которые в будущем могут быть пересмотрены при необходимости, учитывая конкретные обстоятельства хозяйствования и нуждаются в утверждении в порядке, который определен в коллективном договоре.

На предприятиях существуют разного рода материальные поощрения и всевозможные вознаграждения за высокие показатели производительности труда, ввод рационализаторских идей, высокий стаж работы, безукоризненную работу, рациональное использование средств и остальные заслуги. Компании имеют возможность самостоятельно определять формы и системы заработной платы всех лиц, которые

числятся у них в штате. Оплата труда всех сотрудников трудового коллектива определяется его трудовым вкладом и размером той части полученного дохода, которая направляется на оплату труда. Формы заработной платы сильно разнятся. Чаще всего используется две основные: повременная (простая повременная повременно-премиальная), сдельная (индивидуальная, коллективная). Некоторые фирмы практикуют оплату труда в зависимости от конечного результата (в процентах от финального дохода или прибыли). Когда в организации принята повременная заработная плата заработок работников выводится в зависимости от количества отработанного времени и ставки тарифа (оклада). Так же в повременной системе оплаты труда можно выделить почасовую и дневную формы оплаты труда. В таком варианте заработок работника исчисляется путем умножения часовой (дневной) ставки заработной платы на количество фактически отработанных часов (дней). Обычно, данная форма оплаты труда используется для оплаты труда работников вспомогательных и обслуживающих подразделений, и сотрудников, которые находятся на договорах совместительства. Когда задействована повременно-премиальная форма оплаты труда наемный рабочий дополнительно получают премию, которая, как часто бывает, утверждается в процентах к заработной плате, начисленной за фактически отработанное время. Она начисляется в конце месяца или квартала. Если же в организации установлена сдельная оплата труда, то заработная плата служащим начисляется за фактически проделанную работу (произведенную продукцию или оказанную услугу) на основании функционирующих расценок за единицу работы [4].

Сдельная форма оплаты труда может иметь некоторое количество форм: прямая сдельная, сдельно-прогрессивная, косвенная и сдельно-премиальная. Когда сумма заработка начисляется за осуществленную работу или выполненную услугу (единицу готовой продукции) по заранее прописанным сдельным ценам, независимо от количества, то такая форма заработной платы называется прямая сдельная. Если при выполнении работ (изготовление продукции) выше нормы увеличивается и оплата за нее, то такая форма называется сдельно-прогрессивная. Косвенная форма, чаще всего, имеет место быть при выполнении вспомогательные работы, которые призваны обеспечить основные работы. Сдельная форма оплаты труда применяется тогда, когда работникам дополнительно начисляется премия за успешное выполнение задач и показателей премирования: уровень качества выполненной работы, срочность, отсутствие претензий от клиента или заказчика и т.д. Величина премии как правило устанавливается в процентах к сдельному заработку. Допустимы и другие системы премирования.

Существует коллективная и индивидуальная форма сдельной заработной платы. При коллективной или бригадной форме заработной платы заработок всего трудового коллектива или бригады определяется путем умножения фактически исполненного объема работы на цену единицы работы (изделия, услуги). Денежное вознаграждение обычно распределяется между всеми членами коллектива (бригады) в зависимости от выполненной работы. В данном случае применяются разные подходы. Стандартный вариант состоит в том, что каждый работник получает заработок согласно фактически отработанному времени. Существуют и другие методы распределения оплаты между сотрудниками (в частности, используя коэффициента распределения, коэффициента трудового участия), установленными на предприятии [5].

На предприятиях средних и крупных размеров применяется тарифная система заработной платы, что означает зависимость величины оплаты труда от уровня сложности проделанной работы; условий труда (оптимальные, допустимые, вредные и опасные условия труда); природно-климатических условий производства; интенсивности и характера поставленных задач. Данная система состоит из следующих элементов: тарифной ставки, сетки тарифа, тарифного коэффициента, тарифной – квалификационного справочника. Тарифная ставка представляет собой плату за работу конкретной сложности,

выполненную за определенных промежутков времени. Взаимосвязь между размерами тарифных ставок устанавливается с помощью тарифного коэффициента, исходя из разряда исполняемой работы. Первый разряд тарифного коэффициент равен единице. На законодательном уровне установлено, что он не может быть ниже минимального размера оплаты труда, следующие коэффициенты тарифных разрядов определяют, на какое количество заработная плата выше чем у работника 1 разряда.

Тарифно-квалификационный справочник включает в себя список профессий и основных вариантов работ, а также содержит перечень требований, которые требуются от сотрудника соответствующей квалификации. Плюсами данной системы оплаты труда можно выделить то, что она, в первую очередь, учитывает сложность проделанной работы и условия в которых она была выполнена при начислении заработной платы; во-вторых, дает возможность персонализировать вознаграждение работника, учитывая его стаж и рабочий опыт на предприятии, а также уровень его профессионального мастерства, отношения к своей работе; в-третьих, обеспечивает возможность учитывать факторы увеличенной интенсивности работы (совмещение нескольких профессий, руководство бригадой) и исполнение своих профессиональных обязанностей в сложных условиях (во всевозможные праздничные и выходные дни, а так же за работы сверхурочно). Учитывать данные факторы при выплате заработной платы становится возможным при помощи надбавок и доплат к основной заработной плате и тарифным ставкам. Многие из них регулируются существующим законодательством и нормативными актами.

Производственный потенциал любого предприятия состоит из основных средств, материальных запасов и трудовых ресурсов, причем именно последние оказывают огромное влияние на финансовый результат деятельности предприятия. Эффективное и рациональное использование трудовых ресурсов выступает одним из главных показателей, стоящих перед организациями при осуществлении финансово-хозяйственной деятельности.

Учитывая, что неотъемлемой составной частью материального благосостояния всех работников и сотрудников организации является заработная плата, в его основу должны быть положены принципы справедливости и дифференциации.

Заработная плата является одним из основных обязательств организации перед сотрудниками за выполненный объем работы, оказанные услуги, требующий своевременного и полного его исполнения.

Список использованной литературы:

1. Алиев И.М., Горелов Н.А. Политика доходов и заработной платы/И.М.Алиев, Н.А. Горелов//Учебник. М.: Феникс. - 2019.- С.245-248.
2. Баткаева И.А. Организация оплаты труда персонала/И.А.Баткаева, Е.А. Митрофанова под ред. А.Я. Кибанова // Учеб.-практ. пособ. М.: Проспект. - 2017. - С. 38.
3. Басовский Л.Е. Анализ системы оплаты труда работников/Л.Е. Басовский// - М.: ИНФРА-М. - 2017. - С. 222.
4. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.11.2022 г.)
5. Федченко А.А. Концептуальные основы заработной платы/А.А. Федченко //Вестник Воронежского гос. универ. Серия: Экономика и управление. - 2018. - № 1. - С. 119-125.

ӘОЖ 311.216;336.7

ҚАЗАҚСТАНДА ЕҢБЕК ПЕН ЖАЛАҚЫНЫ ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Голубова Е.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: мақалада бухгалтерлік есеп жүйесіндегі еңбек ақы төлеудің негізгі ұғымдары, түрлері мен формалары ашылады. Бухгалтерлік есеп пен жалақының негізгі міндеттері анықталды.

Кілт сөздер: жалақы, жұмыс берушілер, жұмысшылар, жұмысшылардың еңбегі, еңбек өнімділігі, еңбек ресурстары, тарифтік мөлшерлеме.

ӘОЖ 311.216; 336.7

БАСҚАРУ ЕСЕБІ МЕН ТАЛДАУДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ШЫҒЫНДАРЫ

Умарова Н.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Аталмыш мақалада кәсіпорындардың өндірістік - шаруашылық қызметі барысында болатын шығындарға байланысты басқарушылық шешімдерді қабылдау мәселелері қарастырылған. Мақсатына, ұйымдастырушылық-технологиялық ерекшеліктеріне және өндірілетін өнім түрлеріне қарамастан, негізделген басқару шешімдерін қабылдау үшін кәсіпорын басшылығына басқару есебі мен талдаудың жеткізушілері болып табылатын шығындар туралы ақпарат болуы керек.

Кілт сөздер: басқару есебі, шығындар, шығыстар, өндіріс шығындары, басқару шешімдері, бизнес процес

Халықаралық стандарттардың талаптарына сәйкес бухгалтерлік есеп жүйесін реформалау кезінде фирманың толық дербестігі жағдайында шығындарды есепке алуды ұйымдастыру экономикалық әдебиеттерде қолданылатын терминологияны және олардың жіктелуін талдауды қамтиды.

Басқарушылық шешімді қалыптастырудағы ақпараттық қажеттіліктер әр түрлі деңгейдегі бөлімшелер шығындары өзара байланысты жүйемен басқарылғанда ғана қанағаттандырылады. Ұйымның- есептік ақпараттық жүйесін құруға әсер ететін негізгі факторларға аса қажетті бастапқы талдамалық деректерді алу, тиісті көздерге бастапқы мәліметтерді тарату, талдамалық (сараптамалық) ақпаратты басқаруға ақпараттық қажеттіліктерді қанағаттандыруды іске асыру процесінің жүруі жатады [1].

Басқарушылық шешімді өндіру (жасау) процесі мәселені шешудің бірнеше мүмкін жолдарын (нұсқаларын) салыстыра қарауды және олардың арасынан ең қолайлысын тандап алуды білдіреді. Аса қажетті ақпараттарды бухгалтер береді.

Бұл процестің мына кезеңдерін бөліп көрсетуге болады: мәселенің пайда болуы, әрекетке жақын, яғни мәселені шешуге септігі тиетін мүмкін нұсқаларды анықтау, шаруашылық операцияларына баламалардың ықпалын талдау: іске жарамды нұсқаларды іріктеу, нәтижелерді талдау. Шешімді қабылдау моделі (үлгісі) басқарушылық жүйемен бақыланатын және бақыланбайтын факторлардың сандық және символдық мағыналарын, сондай-ақ операциялық шарттар мен шектеулерді білдіреді.

Басқарушылық шешімді қабылдау процесіндегі мұндай тәсілдеме елеулі ақпараттарға ғана назар аудартады, ал, бұл өз кезегінде әлдеқайда жақсы шешімді өндіру процесін оңайлатады әрі тездетеді.

Шығындарды басқару объектісі ретінде зерттеу және оларды жіктеу олардың деңгейін өлшеудің көрінісі ретінде ғана емес, сонымен қатар оңтайлы басқару шешімдерін қабылдау үшін кәсіпорынды және оның құрылымдық бөлімшелерін басқарудың бүкіл жүйесінің ішкі жүйесі ретінде маңызды.

Ұйым өзін нарықта қалай орналастырғанына қарамастан, ол бизнес-процестерді, қызмет түрлерін, функциялар мен операцияларды жүзеге асыруға жұмсалатын шығындардың деңгейі мен сапасына ерекше назар аударады. Қазіргі уақытта отандық ғылым мен практикада шығындарды басқарудың заманауи әдістері мен тәсілдерін іздеу мәселелеріне көп көңіл бөлінеді [2].

Оңтайлы басқару шешімдерін қабылдау үшін ұйымның өндірістік қызметінің барлық кезеңдеріндегі шығындарды білу қажет.

Шығындарды талдау олардың тиімділігін анықтауға, олардың шамадан тыс болатынын анықтауға, жұмыс сапасының көрсеткіштерін тексеруге, бағаларды дұрыс есептеуге, шығындарды реттеуге және бақылауға, пайда мен өндірістің кірістілігін жоспарлауға көмектеседі.

Сондықтан шығындар басқарушылық есептің негізгі объектілерінің бірі болып табылады.

Ұзақ уақыт бойы шығындар "қазандық" деп аталатын әдіспен анықталды және ескерілді, бұл кәсіпорынға өндіріс шығындарын шығындар бағыттары, олардың пайда болу орындары, шығарылатын өнім түрлері бойынша бақылау үшін қажетті деректерді алуға мүмкіндік бермеді.

Басқарушылық есеп жүйесін толық түсіну үшін келесі ұғымдардың экономикалық мәнін білу және ажырату маңызды.

Шығындар -бұл экономикалық қызмет процесінде тұтынылған (еңбек құралдары мен заттарын сатып алуға, өнім өндіруге, жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге) және болашақта табыс әкелетін кәсіпорын активтері ретінде баланста көрсетілген материалдық, еңбек, қаржылық және басқа ресурстардың құны. Демек, "шығындар" ұғымы "өндіріс шығындарына"қарағанда кеңірек.

Өндіріс шығындары-бұл өнімді (жұмыстарды, қызметтерді) өндіру процесінде тұтынылатын ресурстардың бір бөлігі ғана.Көбінесе экономикалық әдебиеттерде "шығындар" және "шығыстар" ұғымдары анықталады, бірақ олардың айтарлықтай айырмашылықтары бар. Шығыстарды анықтау ұйымның негізгі қызметі процесінде туындайтын шығындарды және т.б. қамтиды. Ұйымның шығыстары деп активтердің азаюымен немесе сенімді өлшенетін міндеттемелердің ұлғаюымен байланысты болашақ экономикалық пайданың төмендеуі танылады. [3]

Бухгалтерлік есепте "шығындар", "шығыстар" және "өзіндік құн" ұғымдарын дұрыс түсіндіру ұйымдар қызметінің сенімді қаржылық нәтижелерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Экономикалық әдебиеттерде бұл терминдер синоним ретінде қабылданады, мысалы, үлкен бухгалтерлік сөздікке сәйкес шығындар деп түсініледі:

1. шығындар, шығыстар;

2. кәсіпорын қаражатының азаюы немесе пайда табу мақсатында экономикалық қызмет процесінде туындайтын оның міндеттемелерінің артуы.

М. А. Вахрушина есептегі "шығындар" және "шығыстар" ұғымдарының мазмұнына келесі көзқарасты білдіреді: "басқарушылық есептің мәні, басқалармен қатар, ұйымның ағымдағы шығындары болып табылады. Қаржылық есеп тілімен айтқанда, бұл әдеттегі қызмет бойынша шығындар.

Сонымен бірге, М. А. Вахрушина шығындар әдетте активтің кетуі немесе азаюы түрінде болады. Шығыстар кірістің белгілі бір баптары бойынша жұмсалған шығындар мен түсімдер арасындағы тікелей байланыс негізінде пайда мен залал туралы есепте танылады. Бұл тәсіл шығындар мен кірістердің сәйкестігі деп аталады.

Сөздікке сәйкес шығындар-бұл өткен шығындар, соның ішінде:

1. түпкілікті өнімді өндіру процесінде өнімдер мен қызметтерді пайдалану және сатудан түскен тиісті түсімдер бойынша жалпыланған өндірістік шығындар;
2. іс жүзінде сатылған тауарлардың өндірістік өзіндік құнына кірмейтін шығындар, мысалы: сату шығындары, жалпы және әкімшілік шығындар, пайыздар мен салықтарды төлеу шығындары;
3. шығындарға жатқызылатын шығындар, мысалы: өрттен зардап шеккен сақтандырылмаған активтер, сот шығындары.

В. А. Маняеваның пікірінше, "ұйымның шығыстары бойынша жоспарлауды, талдауды, бақылауды және реттеуді есепке алу-ақпараттық қамтамасыз етуді қалыптастырудың интеграцияланған тәсілі стратегиялық басқарушылық есепке алу ерекшеліктеріне қатысты олардың құрамы мен жіктелуін анықтауда ғылыми негізделген тәсілді талап етеді. [4]

Ұйымның бухгалтерлік қаржылық есептегі шығыстары активтерді пайдалану, қалдыру, белгілі бір уақыт кезеңінде міндеттемелердің пайда болуы нәтижесінде экономикалық пайданың азаюы деп танылуы керек, бұл меншік иелерін алып қоюға байланысты өзгерістерден басқа, осы ұйымның капиталының азаюына әкеледі.

Активтердің пайдаланылуы, материалдық-өндірістік қорларды және басқа активтерді сатып алуға, сондай-ақ белгілі бір уақыт кезеңінде өнімді өндіруге және сатуға байланысты міндеттемелердің туындауы ұйымның жедел басқару есебіндегі шығыстары деп танылуы керек.

Материалдық-өндірістік қорларды және басқа активтерді сатып алуға, белгілі бір уақыт кезеңінде өнімді өндіруге және сатуға байланысты активтерді пайдалану, міндеттемелердің туындауы, өзге де шығындар, сондай-ақ өндірістік және өзге де қызмет процесінде туындаған залалдар ұйымның стратегиялық басқару есебіндегі шығыстары деп танылуы тиіс.

Ұйымның жекелеген өндірістік буындары бойынша жоспарлау және шығындарды есепке алу мақсатында өндірілетін өнімнің атқаратын қызметіне қарай барлық өндірістер негізгі және қосымша өндірістер болып екіге бөлінеді.

Өндіріс шығындары - кәсіпорындардың өнеркәсіп өнімдерін өндіруге ақшалай түрде көрсетілген шығындары. Өндіріс шығындарын есепке алу олардың экономикалық біртекті түрлері (шығындар элементтері) бойынша ұйымдастырылады. [4]

Өнім өндіруге кеткен шығындарды есебін жүргізу үшін қолданылатын негізгі шоттар: 8110 «Негізгі өндіріс»; 8210 «Жеке өндірістегі жартылай фабрикаттар»; 8310 «Көмекші өндіріс»; 7110 «Өнімді өткізу мен қызметтерді көрсету бойынша шығыстар»; 7210 «Әкімшілік шығыстар»; 1620 «Алдағы кезең шығыстары».

Өндіріске жұмсалған барлық шығындарды қорытындылау үшін 8110 «Негізгі өндіріс» шоты арналған. Осы шоттың 1310-«материалдар», 3350- «жұмысшылардың еңбек ақысы», 8410- «үстеме шығыстары» жинақталады, содан соң жыл соңында 8110 «Негізгі өндіріс» шотына қорытындыланып жазылады.

Жаппай өндіріс жағдайында бір текті өнімдер жай калькуляцияларда пайдаланылуы мүмкін. Сериялық өндірісте орташалау әдісін қолданумен шартты дайын өнімдегі жартылай дайындалған өнімді қайта есептеумен калькуляция жасалады. Бұл арада 8110 «негізгі өндіріс» шотында жасалған шығындар есептік кезеңде өндірілген дайын өнімнің шартты бірліктеріне бөлінеді.

Осылайша, шығындар ұйымның есеп саясатына сәйкес келесі есепті кезеңдерде, яғни дайын өнімді төлеу немесе жөнелту кезінде болатын шығындардың бөлігі болып табылады. Шығындар әрдайым ағымдағы есепті кезеңдегі шығындарға есептен шығарыла бермейтіндіктен, оларды капиталдандыру туралы айтылады.

Кәсіпорынның алдыңғы немесе есепті кезеңдерде сатып алған тауарлары мен қызметтерінің құнын капиталдандырылған шығындар анықтайды. Сонымен қатар, олар есепті кезеңнің шығыстарына толық енгізілмеген және болашақта кәсіпорынға бір немесе бірнеше кезеңдерде экономикалық пайда әкеледі. Оларға функционалдық қызметтің ақшалай емес активтері: ұзақ мерзімді және ағымдағы (болашақ кезеңдердің шығыстары және тауарлық-материалдық қорлар - қайта сатуға арналған тауарлар, дайын өнім, өндірістік қорлар, аяқталмаған өндіріс) жатады.

Сонымен, жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, бухгалтерлік есептегі шығындар ұғымы шығыстар ұғымына қарағанда кеңірек деген қорытынды жасауға болады.

Шығыстарды басқару мақсатында олар туралы есеп ақпаратын әр түрлі пайдаланушыларға шығындардың объективті топтарын, олардың қалыптасу процестерін және олардың жеке бөліктері арасындағы қатынастарды анықтайтын ғылыми негізделген жіктеу қажет.

Мұндай шығындарды тану тәртібін түсінуді бастамас бұрын, қандай шығындар коммерциялық және қайсысы басқарушылық деп аталатынын анықтаймыз.

Басқару құрамына кәсіпорынның өндірістік немесе коммерциялық қызметіне байланысты емес шығындар, кадрлар бөлімін, заң бөлімін ұстауға, өндірістік емес құрылыстарды жарықтандыруға және жылытуға, сондай-ақ іссапарларға, байланыс қызметтеріне және басқа да осыған ұқсас шығындар кіреді.

Ал коммерциялық шығындар-бұл тауарларды жөнелтуге және сатуға байланысты шығындар. Өндірістік қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар коммерциялық құрамда бұйымдарды буып-түюге, өнімді жөнелту станциясына жеткізу, көлік құралдарына тиіс жөніндегі шығыстарды, делдалдық ұйымдарға төленетін комиссиялық алымдарды, өнімді сақтауға арналған шығындарды, жарнамаға, өкілдік және мақсаты бойынша ұқсас басқа да шығыстарды көрсетуге құқылы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Агафонова М.Ю., Азрилиян А.Н., Азрилиян О.М., Бенедиктова В.И., Е.Л.Каллистова, О.В.Мещерякова, О.В.Савинская. Большой бухгалтерский словарь, Обработка, редакция и верстка для web: Р.А.Мандрик (2010 г.)
2. Вахрушина М.А. Управленческий учет/М:Омега-Л,2005
3. Маняева В.А. Методология управленческого учета расходов организации в системе стратегического контроллинга. Монография, Москва 2011.
4. Маняева В.А. Учетно-информационное обеспечение бюджетирования расходов организации в стратегическом контроллинге: Монография- Самара, Изд. СГЭУ, 2015

УДК 311.216; 336.7

РАСХОДЫ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УПРАВЛЕНЧЕСКОМ УЧЕТЕ И АНАЛИЗА

Умарова Н.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы принятия управленческих решений в связи с затратами, возникающими в ходе производственно-хозяйственной деятельности предприятий. Независимо от назначения, организационно-технологических особенностей и видов производимой продукции, для принятия обоснованных управленческих решений руководству предприятия необходимо иметь информацию о затратах, являющихся поставщиками управленческого учета и анализа.

Ключевые слова: Управленческий учет, затраты, расходы, производственные затраты, управленческие решения, бизнес-процессы

УДК 336 (075)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БАНКОВСКИХ ЭЛЕКТРОННЫХ РОЗНИЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Развитие удаленного банковского обслуживания становится популярным по всему миру. Круглосуточная доступность и контроль за средствами привлекает все больше клиентов. Поэтому развитие электронных розничных технологий обслуживания становится объективной необходимостью в банковской практике.

Ключевые слова: розничный банковский бизнес, электронные технологии, банковские инновации.

Конкуренция в банковском бизнесе Казахстана вынуждает банки активно использовать новые технологии в своей деятельности. Зарубежные банки накопили огромный опыт работы в этой области.

Игнорировать появление инноваций и прорывных проектов сегодня невозможно. Крупные коммерческие банки уже сейчас активно развивают инновационные направления, развивают интернет и мобильный банкинг.

Под автоматизацией финансово-кредитные учреждения понимают компьютерные технологии, обеспечивающие снижение издержек при одновременном повышении качества обслуживания клиентов банка. В банковской практике основные расходы приходятся на содержание большого штата сотрудников и расходы на совершение банковской транзакции. При этом издержки при обслуживании мелких вкладчиков значительно выше [1].

Таким образом, в целях повышения рентабельности розничного бизнеса, в основе стратегии выхода банков на этот рынок лежат электронные банковские технологии. Несмотря на то, что стоимость новых банковских электронных технологий составляет для банков основную статью расхода, они готовы идти на это. Специалисты утверждают, что они окупаются за один год. К тому же если недавно проценты по кредитам считали сотрудники банка, то сейчас - компьютерные программы. Но, пока уровень автоматизации во многих банках находится на сравнительно низком уровне.

В целях сокращения издержек на оплату труда сотрудников и обработку платежных документов банки используют: эмиссию разнообразных пластиковых карт как безналичную форму расчетов; многофункциональные банковские автоматы как технические средства самообслуживания клиентов; POS - терминалы в торговых точках; Интернет-банкинг для обслуживания клиентов на дому и в офисе.

Различные электронные банковские технологии и технические средства позволяют формировать кредитную историю частных клиентов. Кредитная история является источником информации, как при очередном кредитовании, так и при привлечении и удержании клиентов. Современные банки практикуют обзвоны клиентов и таким образом оповещают их о новых банковских продуктах, изменении условий, процентной политики и т.д.

При использовании различных карточных программ, банки активно используют бонусные программы, cash-back и другие стимулирующие факторы. Современный карточный счет может депозит, на который банк может начислять проценты. Чем активнее клиент пользуется карточкой, тем больше банк начисляет ему бонусов и процентов.

Согласно последним статистическим данным в Казахстане выдано свыше 20 миллионов пластиковых карт. Примерно половина из них используется в основном для снятия наличных (как правило, пенсионеры, получатели различных пособий). То есть только половина карточек используется как безналичная форма оплаты в торговых точках, коммунальных услуг и т.д.

На казахстанском рынке банкам сегодня предлагаются различные услуги облачного сервиса для создания бонусных систем лояльности, например, компания CardPro. Данный сервис позволяет получить полную картину движения средств по отдельной карте. Используя такую систему, банк не только может увидеть историю движения средств, но и сделать для себя определенные выводы, например, как часто и для покупки чего владелец данной карты тратит деньги, нуждается ли он в заемных средствах, и, соответственно какую кредитную программу ему можно предложить и т.п. Таким образом, можно сформировать персональное предложение для каждого клиента.

Такие программы лояльности можно назвать искусственным интеллектом, который может сработать на опережение, и это не будет случайная банковская рассылка, а четко подобранное предложение [2].

Другой сферой применения банковских электронных технологий является безопасность базы данных. Вопросы безопасности сегодня выходят на первый план, поскольку количество хакерских атак на банковские базы с каждым годом растет. В результате таких действий могут пострадать как сами банки, так и их клиенты. Соответственно, банк, который не побеспокоится о безопасности и допустит потерю средств клиентов, рискует потерять их. То есть, безопасность является объективной необходимостью и на это коммерческие банки тратят огромные деньги.

Казахстанские банки сравнительно недавно внедрили собственные приложения для смартфонов и начали активно использовать ресурсы интернета.

В связи с внедрением новых технологий в розничный бизнес появились и новые технологии защиты информации, такие как 3D Secure. 3D Secure это протокол, созданный для обеспечения безопасности при выполнении различных платежей с карточного счета клиента в интернете. Наряду с 3D Secure активно используется и One Time Password, т.е. одноразовый пароль, который используется однократно для выполнения одной банковской операции. В Казахстане с внедрением e-gov, была внедрена электронно-цифровая подпись.

Однако данные системы не обладают высокой степенью защиты информации, поэтому крупнейшие банки мира активно внедряют различные технологии биометрического распознавания клиента. Технологии биометрического распознавания владельца уже применяются в некоторых моделях Android.

В связи с развитием электронных технологий в последние годы появился такой термин как «цифровой след». Цифровой след оставляет каждый пользователь интернета,

когда ищет информацию в сети, регистрирует аккаунт в социальных сетях, скачивает различные приложения и т.п.

Зачастую пользователь даже не задумывается о том, что его персональные данные включаются в различные базы данных [3]. Это, как правило, происходит, когда пользователь скачивает новое приложение на свой смартфон через App Store или Play Market. При скачивании приложение запрашивает разрешение на доступ к персональным данным и многие даже не задумываясь дают согласие. Персональные данные - это список контактов, геолокации и т.п. Такая информация имеет особую стоимость, поскольку персональные данные анализируются, могут быть в дальнейшем проданы рекламщикам, производителям различных товаров и услуг, что в будущем используется ими в целях роста продаж и прибыли.

С течением времени во всемирной сети образовалась огромная база данных, которую, например, Google Analytics предлагает владельцам веб-сайтов. Поскольку Google Analytics не сам занимался сбором данных, законом это не запрещается.

Пользуясь, например, Youtube мы можем заметить, что он, отслеживая историю предыдущих запросов, предлагает нам определённое видео. Таким образом, можно сказать, что искусственный интеллект также анализирует цифровой след каждого пользователя и предлагает то, что ему нужно или что может понравиться.

Сегодня и коммерческие банки интересуются цифровым следом пользователей. Ведь, в отличие от граждан стран где рыночная экономика существует давно, многие казахстанцы не имеют кредитную историю, то есть остаются в некой слепой зоне, вне видимости банков. Это произошло потому, что эти люди не брали кредиты.

Однако теперь, имея их цифровой след, банк может получить сведения, опираясь на который банк может принять решение выдавать им кредит или нет. Существуют программные продукты, которые опираясь на цифровой след, могут рассчитать даже лимит возможного кредита [4].

При этом решение выдавать или не выдавать кредит может не сотрудник банка, а компьютерная программа, что уже практикуется в некоторых странах.

Современные компьютерные технологии позволяют провести психометрический тест потенциального клиента даже в игровой форме, когда предлагают вам оформить кредит по ходу онлайн игры. На самом деле банк таким образом может оценить вашу платёжеспособность, а также определить вашу склонность к спонтанным решениям. Все это может быть использовано для оценки риска невозврата кредита. Такая технология позволяет проанализировать клиента, не имеющего кредитную историю и оформляющего кредит впервые. Для клиента это может принести пользу, потому что исключает его из категории повышенного риска. Игровая форма заполнения заявки помогает также оценить конкурентоспособность интернет - ресурса. Чем больше откликнется клиентов, тем выше конкурентоспособность интернет – ресурса.

Сегодня активно обсуждается идея создания в Казахстане Единой национальной идентификационной системы (ЕНИС). Единая национальная идентификационная система позволит создать интернет-паспорт гражданина Казахстана. К примеру, в Великобритании, Индии, Пакистане такие системы уже функционируют.

Зарубежный опыт показывает, что новые технологии в розничном банковском бизнесе приживаются достаточно быстро.

Список использованной литературы:

1. Аникин А.В. Защита банковских вкладчиков. Российские проблемы в свете мирового опыта. -М., «Дело», 2017.

2. Аურიемма Майкл Дж., Роберт С. Коли. Индустрия банковских пластиковых карточек. - М., Инфра-М, 2017.
3. Управление деятельностью коммерческого банка (банковский менеджмент) / Под ред. д.э.н., профессора О.И.Лаврушина. - М: Юрист, 2015 г. 668 с.
4. Банковское дело. Под ред. Сейткасымова Г.С. Алматы, Каржы-каражат, 2016 г.

ӘОЖ 336.143

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БАНКОВСКИХ ЭЛЕКТРОННЫХ РОЗНИЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Қашықтан банктік қызметті дамыту бүкіл әлемде танымал бола бастады. Тәулік бойы қол жетімділік және қаражатты бақылау клиенттерді көбірек тартады. Сондықтан электрондық бөлшек қызмет көрсету технологияларын дамыту банк тәжірибесінде объективті қажеттілікке айналады.*

***Кілт сөздер:** бөлшек банктік бизнес, электрондық технологиялар, банктік инновациялар.*

ӘОЖ 336.143

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӨНІРЛЕРІНІҢ АУМАҚТЫҚ БЮДЖЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ТИПОЛОГИЯСЫ

Тогашева Д.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Аталмыш мақалада автор раскрыть основные положения территориального развития Казахстана рассматривает. Зерптеу жұмыстарына сәйкес, автор Қазақстанның аймақтық дамуына талдау жасайды, аймақтық саясатты жүзеге асырудағы мәселелер, еліміздегі аймақтық саясатты жетілдіру жолдарын атап көрсетеді.*

***Кілт сөздер:** кластерлер, трансферттер, басқару өкілеттіктері, тиімсіздік, стратегия, макроэкономикалық реформа, диспропорция, жалпы экономикалық өсу.*

Өңірлердің табысты дамуы елдің жалпы экономикалық өсуінің қуатты құралы екені анық. Соңғы уақытқа дейін Қазақстанның өңірлік саясаты іс жүзінде мемлекеттік бюджеттен үнемі өсіп келе жатқан трансферттер арқылы өңірлік теңгерімсіздіктерді теңестіруге дейін қысқарды. Мұндай тәжірибе тиімсіздігі мен жергілікті дамудың жағымсыз ынталандырылуына байланысты бірнеше рет сынға ұшырады. Елде 2006 жылы Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық дамуының мемлекеттік стратегиясын қабылдау арқылы іске асырылған неғұрлым пәрменді өңірлік саясатты әзірлеу қажеттілігі туындады [1].

Стратегияны іске асырудың тиімділігін уақыт көрсетеді, алайда қазірдің өзінде мемлекет жоспарлаған әкімшілік реформалардың бағыты туралы қорытынды жасауға болады, олар саясаттан гөрі әлі де экономиканы жаңғыртуға көбірек бағдарланған. Стратегияда өз функцияларын, оның ішінде аумақтық даму

функцияларын неғұрлым тиімді орындау мақсатында басқарудың төменгі деңгейлерін күшейту үшін өкілеттіктерді орталықсыздандыру және саралау жөніндегі реформаларды одан әрі тереңдету қажеттігін тікелей көрсету қамтылмаған.

Жергілікті билік органдарында жеткілікті қаржылық және басқарушылық өкілеттіктердің болмауы Қазақстан Республикасында барлық мемлекеттік басқарудың негізгі жүйелік мәселесі болып табылады, оның салдары мемлекеттік қызметтердің сапасының төмендігі, жергілікті жерлерде іске асырылатын бюджеттік бағдарламалардың тиімділігінің жеткіліксіздігі, азаматтық пассивтіліктің жоғары деңгейі және халықтың жергілікті билік органдарына сенімсіздігі болып табылады [2].

Жаңа Стратегияның ережелеріне сәйкес, оны іске асыру шеңберінде екі деңгейдегі қалаларды: жалпыұлттық (перспективада - Орталық Азия) деңгейдегі бірнеше ірі қалаларды және ұлттық және өңірлік (облыстық деңгейдегі) тірек қалаларды басым дамыту көзделеді. Көріп отырғанымыздай, облыстық деңгейден төмен деңгей өңірлік даму іс-шараларымен қамтылмай қалады. Сонымен қатар, аймақтық мәселелердің ең көп саны дәл осы жерде шоғырланған. Осылайша, біздің ойымызша, Қазақстанда өңірлік теңгерімсіздіктерді теңестіру саясатынан толық алшақтау мүмкін емес. Алайда, мәселелі өңірлердің бюджеттеріне мемлекеттік бюджеттен трансферттерді аудару тәжірибесін жетілдіруге болады. Егер осы уақытқа дейін болжамды кірістері шығыстарынан аз болатын барлық облыстарға трансферттер аударылған болса, енді 17 әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштің ең көп саны бойынша республикалық орташа деңгейден артта қалған және бұл ретте ішкі ресурстары шектеулі өңірлердің тізбесін айқындай отырып, осы облыстардың санын шектеуге болады. Бұл салалар өсу нүктелерін дамытумен қатар, кем дегенде бірінші кезеңде мемлекеттің қосымша қолдауын талап етеді [3].

Мемлекеттік қолдауға мұқтаж өңірлерді анықтаудың тағы бір нұсқасы Қазақстанның барлық облыстарын олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының ауырлығы бойынша бірнеше топқа топтастыруға болады. Содан кейін осы топтардың рейтингі жүргізіліп, әрқайсысы үшін трансферттердің оңтайлы көлемін анықтау керек.

Облыстардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын бағалау үшін маркетингтік-аналитикалық зерттеулер орталығы әзірлеген өңірлердің бәсекеге қабілеттілік рейтингін пайдалануға болады. Бұл ретте осы өңірлерге мемлекеттік көмектің оңтайлы мөлшерін есептеу үшін объективті ашық көрсеткіштерді (жиынтық индикаторлар, жан басына шаққандағы қамтамасыз ету нормативтері) пайдалану қажет. Мұндай аймақтарды іріктеп, нүктелік қолдау тәжірибесі көптеген елдерде тиімді қолданылады. Сондай-ақ, стратегия шеңберінде халықтың экономикалық перспективалы және өмір сүруге қолайлы аумақтарға шоғырлануы есебінен қоныстандырудың оңтайлы жүйесін қалыптастыру жөніндегі жоспарланатын іс-шараларға абайлап қарау керек.

Қазақстанның барлық 17 облысын экономикасының құрылымын негізге ала отырып, шартты түрде мынадай санаттарға бөлуге болады:

- мұнай өндірушілер: Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Маңғыстау облыстары.;

- өнеркәсіптік (көмір өндіру, болат, мыс, алюминий және электр энергиясын өндіру): Павлодар, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облысы, Ұлытау, Абай облыстары;

- ауыл шаруашылығы: Ақмола, Алматы, Қостанай, Жетісу Жамбыл, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстары.

Өңірлік диспропорциялар әлемнің көптеген елдеріне тән, Қазақстан мұнда бірегей емес. Алайда, ҚР-дағы өңірлік саясатты жоспарлау кезінде еліміздің ерекшеліктерін ескеру қажет, мысалы:

- үлкен аумақ және халықтың тығыздығы өте төмен;

- ұзындығы бойынша едәуір шекара (12187 км.) (шекара маңы аумақтарын дамытудың арнайы бағдарламалары қажет);
- халықаралық демократиялық стандарттарға сәйкес жергілікті мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі реформалау қажеттілігі.

Жалпы, өңірлік экономиканың табысты дамуы ҚР бүкіл экономикасының тиісті құрылымдық өзгерістерінсіз мүмкін емес. Алайда, Қазақстан өңірлерін дамыту соңғы жылдары қарқынды әзірленіп, қабылданған дербес бағдарламалар мен стратегияларды талап етеді. Кейбір аймақтарда олар бұрын дамыған, бірақ көбінесе ресми сипатта болған. Стратегияларды талдау олардың көпшілігі сауатты және шынайы түрде жасалғанын көрсетеді. Енді басты міндет-бұл стратегиялардың қағаз жүзінде қалмауы, бірақ іске асырылуы, бұл үшін оларды жергілікті бюджеттерді қалыптастыру үдерісімен байланыстыру, сондай-ақ жергілікті басшылықтың да, өңірлік даму мәселелеріне жетекшілік ететін орталық билік органдарының да саяси еркі қажет. Осы уақытқа дейін Қазақстанда іске асырылған макроэкономикалық реформалардың табыстары әлеуеті осы уақытқа дейін толық пайдаланылмаған елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының жалпы деңгейін арттырудың маңызды және перспективалы құралы ретінде Өңірлерді дамыту саясатына баса назар аудару үшін қолайлы жағдайлар жасады.

«Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» ҚР Заңымен әкімдіктерге тиісті мәслихат бекітетін облысты (республикалық маңызы бар қаланы, астананы) дамытудың жоспарын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын әзірлеуге өкілеттік берілген. Бұл ретте аумақтық дамуды жалпы стратегиялық жоспарлауды экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі ҚР Үкіметі деңгейінде жүзеге асырады.

Қазақстандағы бюджетаралық қатынастар кірістер мен шығыстарды әртүрлі деңгейдегі бюджеттер арасында бөлу қағидаттарына негізделеді. ҚР Бюджет кодексінде сәйкес республикалық, облыстық және аудандық бюджеттер арасындағы бюджетаралық қатынастар трансферттер мен бюджеттік несиелер арқылы, ал облыстық және аудандық бюджеттер арасында, бұдан басқа, облыстық бюджеттерден аудан бюджеттеріне аударымдардың мөлшерін белгілейтін кірістерді бөлу нормативтерімен реттеледі.

Кластерлер аймақтық экономиканы дамыту әдісі ретінде дамыған елдерде кеңінен қолданылады. Экономиканы кластерлік басқарудың артықшылықтарының бірі экономикалық факторлардың рөлін күшейту және әкімшілік факторлардың төмендеуі болып табылады.

Болашақта аймақтық биліктің рөлі азаяды және ең тиімді өндірістердің дамуын ынталандыратын нарықтық экономика заңдары басты рөл атқара бастайды. Кластерді қалыптастыру және мемлекеттің осы процесіне қатысу механизмі туралы сарапшылардың көпшілігі кластерлерді нөлден жасанды түрде жасаудан гөрі, бұрыннан бар немесе дамып келе жатқан кластерлерді қолдаудың тиімдірек екендігіне келіседі.

Кластерлердің негізгі артықшылықтары:

- нарықтарға жақындық;
- салааралық байланыстардың жұмыс істеуін тиімді қамтамасыз ету, технологиялармен, дағдылармен, ақпаратпен алмасу;
- өндіріс ауқымы есебінен үнемдеу, операциялардың төмен құны;
- инновацияларды енгізу шығындарын азайту;
- еңбек өнімділігінің өсуі;
- тартылатын мамандардың кәсіби білімі мен дағдыларының деңгейін арттыру.

Аймақтық саясатты жүргізу кезінде барлық елдер типтік мәселелерге тап болады. Біріншіден, аймақтық мүмкіндіктерді теңестіру саясаты ешқашан экономикалық және әлеуметтік жағдайлардың толық сәйкес келуіне әкелмейді. Мемлекет абсолютті теңдікті емес, салыстырмалы теңдікті қамтамасыз етуге тырысады. Екіншіден, аймақтық саясаттың құрылымдық саясатпен күрделі байланысы бар. Олар бір-бірін толықтыра алады немесе қарама-қайшылықта болуы мүмкін. Егер көп салалы өндіріспен жан-жақты дамыған аймақтарды алсақ, экономика құрылымын жақсарту оның дамуына ықпал етеді. Бірақ кейбір аумақтарда тарихи қалыптасқан моноөндірістік профиль бар. Ғылыми-техникалық прогресс және өнеркәсіптің екі шартты топқа (озық және тоқырау салалары) бөлінуі жағдайында Үкіметтің озық салаларды қолдау жөніндегі шаралары жаңа салаларға қаныққан өңірлерде дамудың жалпы серпінінің күшеюіне алып келеді. Негізінен қиындықтарға тап болған ескі салалары бар өңірлерде жалпы құлдырау, жұмыспен қамтудың қысқаруы, әлеуметтік мәселелердің күшеюі байқалады.

Сондықтан аймақтық саясат жеткілікті салмақты және ғылыми негізделген болуы керек. Өңірлік саясатты іске асыру мәселелері:

1. өңірлерде өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту;
2. барлық азаматтарға салыстырмалы өмір салтын қамтамасыз ету үшін еліміздің әртүрлі өңірлерінің дамуындағы сәйкессіздіктерді жою;
3. мәселелі, депрессиялық аумақтарды дамыту (даму қарқыны өте төмен);
4. өңірлерде шағын және орта бизнесті дамыту үшін әкімшілік кедергілерді жою.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ҚР-дағы мемлекеттік өңірлік саясатты жетілдірудің екі магистральдық бағытын ажыратуға болады:

1. Әлеуметтік-экономикалық саясаттың өңірлік аспектілерін күшейту.
2. Өңірлік әлеуметтік-экономикалық саясатты жетілдіру

Халықты әлеуметтік қолдау, зейнетақы реформасы, тұрғын үй саясаты стратегиясы және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты дамыту, көші-қон саясаты, салық жүйесі мен бюджетаралық қатынастарды реформалау, көлік және өндірістік инфрақұрылымды дамыту туралы кіші бөлімдер, сондай-ақ құрылымдық саясат жөніндегі кіші бөлімдердің көпшілігі аймақтық және өңірлік даму мәселесіне неғұрлым жақын. Халықтың табысы мен әлеуметтік қамсыздандыру деңгейі бойынша бірқатар өңірлердің шектен тыс артта қалуын еңсеру үшін бюджет қаражаты есебінен ең төменгі әлеуметтік стандарттарға (өңірлік ерекшеліктерді ескеретін) және ең төменгі бюджеттік қамтамасыз ету нормативтеріне кепілдік беру, енгізілетін әлеуметтік төлемдер мен жеңілдіктердің атаулылығы, ең төменгі жалақы мен зейнетақыны (аудандық коэффициенттерді ескере отырып) өңірлік күнкөріс деңгейіне дейін біртіндеп арттыру маңызды мәнге ие болады, жұмыспен қамтуды ұлғайту және жұмыссыздық бойынша жәрдемақыны ұлғайту жөніндегі федералды саясат, федералды тұрғын үй стандарттарын енгізу. Аталған шараларды іске асыру таяу жылдары халықтың едәуір бөлігі кедейлік шегінен төмен өңірлердің санын қысқартуға мүмкіндік береді. Өңірлік дамуға ынталандырушы әсер қолайлы кәсіпкерлік және инвестициялық ахуал жасау жөніндегі іс-шаралар көрсетуі тиіс. Осы іс-шараларды әзірлеу бірқатар өңірлердің оң тәжірибесін ескеруі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нурғалиев К.Р., Нурғалиев А.К. Экономика Казахстана: Учебник. – Алматы: Зият Пресс, 2007. - 306 с.
2. Бибатырова И.А. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. - Алматы: Казак Университеті, 2004. – 106 с.

3. Нурланова Н.К. Региональная парадигма устойчивого развития Казахстана: проблемы теории и практики; - Алматы: Институт экономики КН МОН РК,2010. – С.328

УДК 336.143

РАЗЛИЧИЯ И ТИПОЛОГИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тогашева Д.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье автор рассматривает основные положения территориального развития Казахстана. Согласно исследовательской работе, автор проводит анализ регионального развития Казахстана, выделяет вопросы реализации региональной политики, пути совершенствования региональной политики в стране.

Ключевые слова: кластеры, трансферты, управленческие полномочия, неэффективность, стратегия, макроэкономическая реформа, диспропорция, общий экономический рост.

УДК 379.851

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Бакыт А.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Развитие инклюзивного туризма в Республике Казахстан является сегодня острой проблемой. Одним из ключевых принципов Конвенции ООН «О правах инвалидов» является принцип равенства возможностей, полного и эффективного вовлечения и включения инвалидов в общество наравне с другими. Сегодня в Казахстане нет определенных условий для жизни инвалидов. Начиная с самого простого, в домах не обустроены пандусы, 90% общественного транспорта не может возить людей с ограниченными возможностями, дверные проемы в магазины не предусмотрены для въезда инвалидных колясок, не говоря уже про гостиницы, дома отдыха. Инвалиды тоже нуждаются в отдыхе, но выбор у них не велик.

Ключевые слова: инклюзивный туризм, доступный туризм, развитая инфраструктура туристского рынка.

В широком смысле инклюзивность подразумевает возможность людей принимать участие в разных жизненных аспектах – культуре, искусстве, повседневной жизни, путешествиях – независимо от их статуса, возраста, происхождения, гендера и состояния здоровья.

Если обратиться к западным источникам, то туризм для людей с ограниченными возможностями именуется чаще всего как «accessible tourism», что в переводе означает – «доступный туризм» и представляет собой комплекс туристических услуг, включающих архитектурную, транспортную, информационную, а также и финансовую доступность.

Инклюзивный туризм это новое направление в казахстанском туризме. Инвалидный туризм вид рекреационного туризма, рассчитанного на людей с ограниченными физическими возможностями.

Предпосылкой развития данного вида туризма является то, что с каждым годом число людей с ограниченными возможностями желающие путешествовать растет[1]. И поэтому эти люди рассматриваются как потенциал растущего рынка туризма, даже несмотря на то, что в большинстве стран инфраструктура еще остается не развитой. И главной целью будет являться создание определенных условий для путешествия инвалидам.

В настоящее время политика многих государств, и Казахстана в том числе, направлена на создание новых условий жизни инвалидов, на изменение отношения общества в целом к проблеме инвалидности [2]. Этому служит доказательства создание таких общественных объединений, как «Центр психологии BLISS», который реализует проект «Единое измерение», создание республиканского конкурса «Разные равные», общественный фонд «Аржан» и т.д.

Важно и желание самих инвалидов «вырваться» из личностной и социальной изоляции, увидеть мир, преодолеть собственные страхи и неуверенность (это желание столь велико, что инвалиды готовы сами, несмотря на порой крайне затруднительное финансовое положение, оплачивать свои поездки и экскурсии)[3].

В 2010 г. в г. Алматы был создан общественный фонд «Аржан», который занимается туризмом для людей с ограниченными возможностями [4]. Инвалиды хотят и должны ходить и ездить по улицам наших городов, путешествовать и внутри нашей страны, и в то же время комфортно чувствовать себя в транспорте, гостиницах, театрах, цирках, концертных залах, музеях, выставках везде-везде, где они желают быть. Специально для них нужно возводить механические и технические удобства: пологие проезды, спуски, лестницы с перилами, пандусы, лифты, вешать крупные яркие надписи, вводить звуковые сигналы. Им нужно создавать удобства, предоставлять возможность дышать полной грудью, физически и умственно развиваться, учиться, работать, путешествовать, культурно развлекаться. Туризм устраняет чувство потери достоинства, неполноценности, интегрирует пожилых и инвалидов в общество.

В июле-августе 2010 г.ОФ«Аржан»запустил уникальный проект«Жолашар - Открой Дорогу», предлагающий туры выходного дня для людей с ограниченными возможностями.Проект ставил такие цели, как обратить внимание общества на ситуацию с транспортом для инвалидов в г. Алматы и других городах и обеспечить инвалидов возможностью изучать достопримечательности г. Алматы в течение 2 месяцев. Задачи проекта включали развитие туристских маршрутов, адаптированных для людей с ограниченными возможностями; исследование доступной инфраструктуры г. Алматы; создание привлекательного имиджа для инвесторов и гостей города с точки зрения туризма; привитие культуры толерантности общества к согражданам, имеющим инвалидность; информирование заинтересованных сторон о проблемах людей с инвалидностью и возможных путях их решений, вовлеченность людей с инвалидностью в жизнь общества.

В результате выполнения данного проекта впервые для людей с ограниченными возможностями в Республике Казахстан на регулярной основе были проведены туристские экскурсии по г. Алматы и его окрестностям. Был разработан первый в Казахстане веб-сайт, содержащий подробную информацию о доступе в общественные места для людей с ограниченными возможностями. Была разработана первая в Казахстане уникальная книга для незрячих и слабовидящих людей, содержащая описание достопримечательностей рельефно – точечным шрифтом и рельефные изображения достопримечательностей г. Алматы, сделанные по уникальной технологии.

Необходимо отметить, что в Казахстане стали закупать вагоны для людей с ограниченными возможностями. В 2011 году АО «КТЖ» приобрело 22 вагона, 2 из них оборудованы для людей с ограниченными возможностями. Спецвагоны оборудованы подъемными устройствами, обеспечивающими посадку и высадку человека в инвалидной коляске. Кроме того, вагоны имеют более широкие тамбуры, коридоры, а также двухместные купе для инвалидов и их сопровождающих. Санузлы в спецвагонах не препятствуют самостоятельному передвижению инвалида-колясочника. Помимо стандартного набора – туалет, кондиционер, отопление, в купе налажены системы аудио и видеотрансляции, установлены микроволновые печи, холодильник, в каждом отсеке есть телевизионный монитор[5].

В целом инклюзивный туризм может реализовываться в различных формах: как при непосредственном посещении туристических объектов, так и в дистанционном режиме. Для маломобильных категорий наиболее актуален виртуальный туризм, который даёт возможность людям с ОВЗ, благодаря современным технологиям, посетить достопримечательности своего региона, зарубежных стран, возможность расширить круг своих социальных контактов.

Инклюзивный туризм является полифункциональным видом досуговой деятельности и может рассматриваться как направление социально-культурной реабилитации, выполняющее следующие функции:

- компенсаторную функцию, способствующую реализации личностного потенциала, не востребованного в повседневной, общественной, трудовой и семейной жизни;
- развивающую функцию, которая реализуется через обогащение кругозора, активное познание явлений природы, традиций, физическое, эмоциональное и духовно-нравственное развитие личности;
- коммуникативную функцию, которая способствует установлению новых социальных контактов, дружеских и деловых связей, преодолению монотонности жизни;
- гедонистическую функцию, которая способствует формированию положительного психоэмоционального состояния, повышению психологической защищенности;
- реабилитационную функцию, которая способствует восстановлению ресурсов человека, профилактике психосоматических заболеваний, поддержанию физической формы и здоровья;
- адаптационную функцию, которая основывается на том, что туризм является комплексным средством адаптации за счет преодоления социальной невостребованности, активизации личностного потенциала и поддержания позитивного отношения к жизни[6].

Инклюзивный туризм развивается не так быстро и далеко не во всех странах. Конечно, почти везде есть дорогие отели «пять звёзд», в которых оборудованы специальные комнаты, апартаменты и другие помещения для людей с ограниченными возможностями. Для них это важное условие присвоения очередной «звёздочки»[7]. Но доступно ли это в финансовом плане для большинства инвалидов? К сожалению, можно с уверенностью сказать, что нет.

По статистике, 70% инвалидов хотели бы путешествовать как по Казахстану, так и по зарубежным странам, 30% из них имеют достаточный доход для этого, и лишь 10 % могут путешествовать сами или с помощью родственников. Но проблема заключается в том, что турагентства не способны предложить тур продукт для данной категории потребителей.

Совершенствование инклюзивного туризма может заметно упростить жизнь и подарить новые перспективы путешествовать не только инвалидам, но ещё и пожилым

людям, беременным женщинам, семьям с маленькими детьми или животными, людям, не знающим иностранных языков, или туристам с большим количеством багажа.

Список использованной литературы:

1. Квартальнов В.А., Федоренко В.К. Туризм социальный: история и современность. – Киев, 2009.
2. Индолев Л.Н. Тем, кто в коляске и рядом с ним. – Пермь: «Здравствуй», 2005.
3. Думбаев А.Е., Попова Т.В. Инвалид, общество и право. – Алматы: ТОО «Верена», 2016.
4. <http://arzhan.kz/> сайт общественного фонда «Аржан»
5. Республика Казахстан. Национальный отчет о человеческом развитии 2019. – Астана: «Агроиздат», 2019. – 171 с.
6. Шилкина Ю. Туристический бизнес для профессионалов [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://tourbus.ru/mc/51.html> (дата обращения: 08.10.2022).
7. Макаренко С. Н., Саак А.Е. История туризма. - Таганрог :Издательство ТРТУ, 2015. - 94 с.

УДК 379.851

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Бакыт А.Т.

***Аңдатпа:** Қазақстан Республикасында инклюзивті туризмді дамыту бүгінгі таңда өзекті мәселе болып табылады. БҰҰ "Мүгедектердің құқықтары туралы" Конвенциясының негізгі қағидаттарының бірі мүгедектерді қоғамға басқалармен тең дәрежеде толық және тиімді тарту және қосу мүмкіндіктерінің теңдігі қағидаты болып табылады. Бүгінде Қазақстанда мүгедектердің өмір сүруі үшін белгілі бір жағдайлар жоқ. Ең қарапайымынан бастап үйлерде пандустар орнатылмаған, қоғамдық көліктің 90% - ы мүмкіндігі шектеулі адамдарды тасымалдай алмайды, дүкендерге есік есіктері мүгедектер арбасына кіру үшін қарастырылмаған, қонақ үйлер, демалыс үйлері туралы айтпағанда. Мүгедектер де демалуды қажет етеді, бірақ олардың таңдауы Үлкен емес.*

***Кілт сөздер:** инклюзивті туризм, қолжетімді туризм, туристік нарықтың дамыған инфрақұрылымы.*

ӘОЖ 331.45

**КӘСІПОРЫНДА ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІН
ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Жумағалиев И.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Оралқ.

***Аңдатпа:** Мақалада кәсіпорында еңбекті қорғауды ұйымдастырудың маңыздылығы мәселелері, олардың өндірістік қызметтің түпкі нәтижесіне әсері қарастырылған, шетелдік тәжірибемен қысқаша салыстырмалы талдау келтірілген. Сондай-ақ, өндірісте қызметкерлердің қауіпсіздік жағдайына әсер ететін негізгі факторлар қарастырылған және еңбекті қорғау саласында туындайтын мәселелерді шешу жолдары ұсынылған.*

Кілт сөздер: еңбекті қорғау, өнеркәсіп, қызметкерлердің қауіпсіздігі, ұтымдылықтың экономикалық әсерлері, жарақаттанушылық, кәсіби аурулар, қауіпсіздік техникасы, экологиялық фактор, психо-физиологиялық жағдай.

Қазіргі заманда еңбекті қорғау өндіріс өрісінің қарқынды дамуына және қызметтің жаңа түрлерінің пайда болуына байланысты зор маңызға ие. Оның қағидаларын сақтау бірқатар мәселелерді шешеді, оның ішінде:

кәсіпорын қызметкерлерін олардың денсаулығына және олардың ұрпағының денсаулығына әсер ететін зиянды және қауіпті факторлардан кепілді қорғау;

өндірісті күрдісті қамтамасыз етуге шығындардың төмендеуі;

жұмыс уақытын жоғалту салдарынан маңызды экономикалық шығынды болдырмау;

еңбек заңнамасы талаптарының сақталуын бақылауға тартылған бақылаушы органдардың наразылығын және қаржылық санкциясын болдырмау;

жалпы өнімнің және қызметкерлердің еңбек сапасын жақсарту [1].

Өкінішке орай, біздің елдің дамуының жаңа тарихындағы «тоқырау кезеңі» уақытында бірнеше көптеген отандық өнеркәсіптерде еңбекті қорғау бағытына жеткілікті назар аудармаған фактісін ерекше белгілеу қажет. Кенестік дәуір кезеңінде бұл мәселе айтарлықтай ресми түрде қарастырылды.

Нарық қарым – қатынасының қарқынды және баяу басқарылған қалыптасуы кезінде, әйгілі «Горбачевтік қайта құрылыс» дәуірінде өнеркәсіп басшылары өздерінің мақсаты ретінде қысқа уақытта ең жоғары пайдаға қол жеткізуді есептеді және бұл ретте қауіпсіздік техникасының қарапайым нормаларын ұстану ережелері не мән бермеді немесе оларды кейінгі жоспарға ысырып қойды.

Десе де, қазіргі уақытта да көптеген жетекшілер еңбекті қорғау екінші кезектегі орынға қойылатын кәсіпорынды басқарудың бұрын игерілген кертартпа ұстанымдарын сақтаған. Шыны керек, бүгінгі басқарушы ұрпақтардың басым көпшілігі жұмыста «Еңбекті қорғау – кәсіпорынның табысының кепілі!» деген сөздерді өздерінің ұрандарына айналдырып, өнер кәсіп тегі еңбекті қорғауды сауатты ұйымдастырудың зор маңыздылығын түсініп отыр.

Ендеше, өнер кәсіп тегі еңбекті қорғаудың рөлі қандай екен? Біріншіден, аса құндылық әр дайым тұлға боп келеді, оның өмірі және денсаулығы бәрінен де қымбат ештеңе табылмайды.

Еңбекақының көлеміде, өнеркәсіпті табыстылық деңгейіде, өндірілетін өнімнің құндылығыда қауіпсіздік ережелеріне мән бермеуге негіз және қызметкерлердің өміріне немеседен денсаулығына төнген қауіпке ақтау бола алмайды. Бұдан басқа, дәл осы жағдайда өзіне тән білімі, машығы және тәжірибесі бар қызметкер ретінде нақты адамның құндылығы туралы негіз болып отыр.

Екіншіден, техника қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ұтқырлы ұйымдастырылған жұмыс қызметкерлердің мәдениетін, тәртібін жоғарылатады, ол өз кезегінде еңбек өнімділігінің артуына, оқыс жазатайым жайттар, құрал - жабдықтардың істен шығуы және басқа датөтенше жағдайлардың саны азаюына алып келеді, яғни түпкі нәтижесінде өндірістік үрдістің тиімділігін жоғарылатады.

Және де үшіншіден, еңбекті қорғау бойынша қызметтік міндеттерін орындау кезінде қызметкерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді ғана тұспалдамайды. Шынын айтсақ, мұнда көптеген бірнеше әр түрлі іс – шаралар қарастырылады: мысалы, кәсіби аурулардың алдын - алу, жұмыс үзілісі кезінде жұмыскерлердің толық демалысы мен тамақтануын өте жақсы ұйымдастыру, оларды қажетті жеке және жалпы арнаулы жұмыс киімімен және гигиеналық - санитарлық құралдармен қамтамасыз ету және сондай – ақ әлеуметтік жеңілдіктер мен кепілдіктерді орындау сияқты шаралар. Өнер кәсіпте еңбекті

қорғауды дұрыс ұйымдастыру, жұмысшыларды ынталандырудың әртүрлі материалдық емес әдістерін сауатты пайдалануға сенімділік, тұрақтылық және басшылықтың өз қызметкерлеріне қызығушылығы сияқты қажеттісіздерді сыйлайды. Осылайша, сауатты ұйымдасқан еңбекті қорғау нәтижесінде кадрлардың тұрақсыздығы төмендейді, олда барлық кәсіпорынның тұрақтылығына игілікті әсерін тигізеді.

Сөзсіз, еңбекті қорғаудың басқа да азырақ байқалатын кәсіпорын жұмысының тиімділігіне әсер ету формалары бар. Дегенмен, еңбекті қорғауды тиісті деңгейде ұстап тұрудың аса маңыздылығын түсіну үшін аталған үш себепте жеткілікті.

Еңбекті қорғау бүгінгі күнде өте өзекті мәселе. Нарықта басшылығы еңбекті қорғау мәселелеріне немқұрайлы қараған табысты кәсіпорынды елестету қиын. Белгілі болғандай, өнеркәсіптегі жазатайым оқиғалар қалыптасқан жолданауытқуға әкеліп соғады, жиі өнеркәсіптің жұмысын ұзақ уақытқа әлсіретеді, ол тек ұжымда мазасыз хал-ахуал тудырып қана қоймай, соны мен қатар елеулі қаржылық шығындар алып келеді. Ірі әлемдік компаниялардың тәжірибесі көрсеткендей, жоғары басшылық еңбекті қорғауды ең негізгі басымдықтардың біріретіндесанайды. Осылайша, кәсіпорын қызметінің ондаған көрсеткіштері бойынша олар еңбекті қорғауды және өз жұмысшыларының денсаулығын қызметкердің біліктілігі мен құзыреттілігінен кейінекінші орынға қояды. Мысалы АҚШ-та еңбекті қорғау мәселелері ерте кезден бері әжептәуір маңызды мәнге ие [2].

Еңбекті қорғаудың қолданыстағы мемлекеттік жүйесінің құқықтық негізі болып бұл елде 1970ж. қабылданған өнеркәсіптегі еңбек қауіпсіздігі туралы заң табылады. Осы заң мен барлық АҚШ территориясында заңдардың жүзеге асуын қамтамасыз ететін негізгі атқарушы мекеме болған өндірісте еңбек қауіпсіздігін басқарудың федералдық агенттігі құрылған. Әр штатта өздерінің заңдары қабылданып және еңбек қауіпсіздігі саласында арқарушы органдар құрылды. Еңбек қауіпсіздігін бақылау және штаттардың тиісті еңбек департаменттері қауіпті материалдарды қолдануға, желдетуге, өндірістік үй-жайларды сумен жабдықтауға, өнеркәсіптік шығындарды сақтауға және т.б. қойылатын шектеулерге байланысты әртүрлі жарлықтар шығарып отырады. Еуропа елдерінде, мысалы Испанияда еңбек инспекциясы еңбек және әлеуметтік қорғау Министрлігінің құрамында болады.

Еңбек инспекция басшысы министрдің орынбасары алдында инспекцияның жұмысын басқару мен жоспарлау және ұйымдастыру үшін жауапты болады. Алғашқы да инспекцияның басшысы лауазымына үміткерлер еңбек министрімен ұсынылатынына қарамастан, соңғы тағайындау министрлер кабинетімен мақұлданып, шешілуі тиіс. Өндірістік жарақат немесе ауру болған жағдайда өте мақым төлеуді қамтамасыз ететін сақтандырушы ұйымдар, елдің еңбекті қорғау жүйесінде өте маңызды орыналады. Заңға сәйкес жұмыс берушілер, сондай – ақ еңбеккерлер мен қызметкерлер де жасы бойынша зейнетақы, сонымен бірге сырқат және еңбекке жарамсыздық бойынша төлемдер сияқты жеңілдіктерді қамтамасыз ететін әлеуметтік қорғаудың Ұлттық институтына жарна енгізуге тиіс. Одан басқа, Испанияда әр түрлі сақтандырушы агенттіктер бар. Олар өздерінің компания - мүшелерінен сақтандыру жарналарын жинақтайды және кейін жұмыс берушілерге жұмысшыл армен қызметкердердің өнеркәсіптік жазатайым оқиға ауру себептерінен олардың жұмыста болмаған мерзіміне немесе сондай - ақ жазатайым оқиғамен сырқат нәтижесін де пайда болған кез – келген дәрежедегі мүгедектігі бар жұмысшыларға, қызметкерлерге жалақы төлеуге қаржының орын толтырады.

Шын мәнінде, бұл еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі уәкілеттік берген сақтандыру агенттіктері, олар тиімсіз негізде жұмыс істейді. Еңбекті қорғау өмірдегі бірнеше өзгерістер, компьютерлік технологияларды қолдану, Финляндияның Еуропалық одаққа кіруі заңнамадағы өзгерістерге, еңбекті қорғау мүшелерінің жұмысына және еңбекті қорғауды бақылауды ұйымдастыруға әкелді [3].

Өнеркәсіпте еңбекті қорғауды жетілдіруде еңбекті қорғау бойынша жақсарту жайында бірнеше жалпы мемлекеттік келісім – шарттар жасалған нұжымдық шарттар

тараптарыда маңыздырөл атқарады.

Біруақытта тікелей өнеркәсіпте еңбекті қорғауға арттырушаралары да жетілдірілді. Қазақстан Республикасында еңбекті қорғау мәселелерінің маңыздылығы Батысқа қарағанда жоғары, және бұл Қазақстандық өнер кәсіптің негізгі қорларының 80% - нан көбі әлде қашан өз ресурсын азайғанымен түсіндіріледі.

Әрине, тозған құрал - жабдықтарда жұмыс жасау әр түрлі ауыртпашылық деңгейіндегі жазатайым оқиғалар мен қатар жүретін жоғары қауіп – қатерге алып келетіні нақты. Соған орай, кәсіпорынның дамуындағы алдағы негізгі міндеттерінің бірі болып, еңбекті қорғау мәселелерінің рөлі үздіксіз арта түсуде. Өнеркәсіптегі еңбекші қызметкерлердің өмірімен денсаулығының қауіпсіздігі маңыздылығының өсуі кәсіпорындағы келесі процестердің дамуына әкеліп соғады:

- өнеркәсіпте еңбек өнімділігіне мен қауіпсіздігіне, жұмысшылардың денсаулығына әсер ететін негізгі факторлардың бірі ретінде жайлы және қауіпсіз еңбек шарттары;

- өнер кәсіпте еңбек шарттарын жақсарту және қауіпсіздігін жоғарылату бойынша іс - шаралардың тиімділігімен, ол еңбекті қорғауды қаржыландыру және өндірістің тиімділігін арттыру көзі кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің өте маңызды элементі болып табылатыны секілді, бекті қорғаудың әлеуметтік – мәдениеттік мәнінің экономикалық көрінісі болып табылады;

- өнеркәсіпте еңбекті қорғаудың әлеуметтік мәні үздіксіз еңбек шарттарын арттыру, оның қауіпсіздігін жақсарту, өндірістік жарақаттанушылық пен науқастықты азайту жолымен қоғамдық өндірістің тиімді өсуіне көмегін тигізеді;

- жұмыста уақытынан бұрын шаршауды алдын - алу, кіші жарақаттар санын төмендету, жарақаттану, кәсіби және жалпы сырқаттанудың салдарынан уақытша жұмысқа қабілетсіздік себептерінен қызмет уақытының тұтас күнін жоғалтуды азайту жолдарымен ауысы маралық тоқтауды қысқарту есебінен жұмыс уақытының қорын ұлғайту нәтижесінде еңбек өнімділігінің өсуі.

Сондай - ақ, еңбек өнімділігін жоғарылату мен ұжымда еңбекті қорғау мәселелері маңыздылығының өсуінде өндірісті құжымда психологиялық жағдайды айқындаушы, оның мүшелерінің психологиялық сәйкестігін қамтамасыз ету, мамандарды кәсіби таңдау, жұмысшыларды еңбектің қауіпсіздік әдісіне, еңбек ресурстарын орналастыруға және оңтайлы пайдалануға, олардың өндіріс процесінде қарым-қатынасына даярлау және үйрету факторларын біріктіретін еңбек қауіпсіздігін жоғарылатудың психологиялық құралдары үлкен маңызға ие. Еңбек қауіпсіздігін арттырудың этикалық құралдары еңбек үрдісінің қатысушылары, ұжым мүшелері арасында өзара қарым - қатынасты қамтып көрсетеді.

Қызмет барысында жұмысшылардың еңбек үрдісін де өзара қарым – қатынасы келіссіз, жарасымсыз, кейде өндірістің ұйымдастыру қағидаларына қарама – қайшы болуы мүмкін. Еңбек ұжымында ішкі еңбек тәртібі ережелері, еңбекті қорғау бойынша ереже, норма және нұсқаулық негізінде дұрыс тұлғаралық қарым – қатынасты құру инженерлік – техникалық жұмысшылардың ұжым басшыларының негізгі міндеттері болыпта былады. Басшының бағынышты ұжымда сауатты және дұрыс ара - қатынас орната білуі – ол соңғы нәтижесінде барлық өнер кәсіптердің қызметінің нәтижесі болады және де оның нарықтағы мәртебесі мен бәсекеге қабілеттілігі де дәуір байланысты болатын өнеріспетті. Сонымен, бұл қызметте айрықша көңіл өнер кәсіп қызметкерлері үшін еңбектің қауіпсіздік шарттарын қамтамасыз ету бойынша жұмыстарды ұйымдастыруға, яғни еңбекті қорғауға бөлінуі ітііс.

«Қауіпсіздік және еңбекті қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңын немесе Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі қағидаларын бұзу фактісі бойынша қылмыстық іс қозғалмайтындығына белгілі қорғаныс және сенімділік деңгейін береді. Сонымен

қатар, еңбекті қорғау мәселелерін шешу қызметкерлерге, өнеркәсіп ұжымына оның қауіпсіздіктің барлық талаптары орындалған қолайлы жағдайда қызмет жасап жатқанына және кенеттен бір жағдай болғанда (мысалы, жазатайым оқиға) жұмысшы және оның отбасы өтемақы төлеу жолымен қорғалатынына сенімділік береді. Осылайша, өндірісте еңбекті қорғау рөлінің маңызыдылығы өте айқын және бұл мәселені ескермеудің салдары жағымсыз нәтижеге алып келуі мүмкін.

Бүгінгі таңда мемлекетте өнеркәсіпті басқарудың негізгі элементтерінің бірі болып келетін еңбекті қорғау мәдениеті туралы мәселе көтерілуде. Көрші мемлекет Ресей басшылары үшін де бірқалыпты жағдайға айналғанын, еңбекті қорғау жөніндегі жұмыстар немқұрайлы орындалмайтынын және бұл жұмыстарды қаржыландыру қалдық қағида бойынша жүзеге асырылмағанын қалар едік. Өкінішке орай, «жақсы» статистика көрсету үшін өндірістегі жазатайым оқиғаларды жасырып қалу әрекеттері жиі кездесіп жүр. Осыған байланысты адамның салауатты және қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етумен байланысты мәселелерді зерттеу және шешу жаңа технологиялар мен өндіріс жүйелерін дамытудағы маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Өндірістегі жазатайым оқиғалар, кәсіби сырқаттар, жарылыстар, өрттердің мүмкін себептерін зерттеу және анықтаумен осы себептерді жоюға бағытталған іс – шаралар, талаптарды дайындау адамның еңбегі үшін қауіпсіз және қолайлы шарттар жасауға мүмкіндік туғызады [4].

Еңбекті қорғаудың әлеуметтік мәні қоғамдық өндірістің даму деңгейін сипаттайтын үш негізгі көрсеткіштің өзгеріс салдарынан байқалады:

- денсаулық жағдайының жақсаруы, орташа өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы есебінен еңбек қорының сақталуы және жұмысшылардың кәсіби белсенділігінің жоғарылауы, олең бек өтілінің ұлғаюы мен қатар жүреді;

- еңбек өтілінің ұлғаюы мен байланысты біліктілік пен шеберліктің өсуі салдарынан кәсіби деңгейдің артуы, зейнеткерлердің қалған еңбек белсенділігін, тәжірибесін және кәсіби білімін оларға қолжетімді жұмыстарда пайдалану мүмкіндігі.

Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштердің жақсаруы есебінен тұтас ұлтты көнім ұлғаяды. Еңбек өнімділігі, ізінше мысалы микроклиматтың жарықтандыру мен жарық ортасының тиімді параметрлерін қамтамасыз ету, еңбектің психо – физикалық және эргономикалық ерекшеліктерін есеп келу, еңбекпен демалыстың тиімді тәртібін жасақтау, емдеу-профилактикалық іс-шараларды өткізу жолы мен еңбек қызметі үшін қолайлы шарттарды жасау есебінен кәсіпорын қызметінің экономикалық нәтижелеріде жоғарылайды.

Жарақат және сырқат кесірінен жұмысқа шықпау уақытының қысқаруы есебінен жұмыс уақытының қоры ұлғаяды. Еңбек шартының тек кәсіби сырқатқа ғана емес, жалпы сырқаттардың туындауына және ұзақтығына айтарлықтай әсер ететіне назар аударған жөн. Қолайсыз еңбек шарттарында жұмыс үшін жеңілдіктер мен өтемақыларға шығындар үнемділігі жүргізіледі. Қысқартылғын жұмыс күні және қосымша демалыс сияқты жеңілдіктер мен өтемақылар өте маңызды бірқатар еңбектік ысыраптармен байланысты және нақты қызмет жасалмаған уақыт үшін үлкен ақша сомасында төлемдерге алып келеді. Өте жоғары тарифтік мөлшерлеме, жеңілдікті зейнетақы, емдік - профилактикалық тамақтану, тегін сүт беру сияқты жеңілдіктер мен өтемақылардың түрлері де көп ақша қаражатын талап етеді. Нұсқамада нормативтік талаптарға сәйкес келетін жағдайлар жасау бұл шығындарды ішінара немесе толық қысқартуға мүмкіндік береді.

Қауіпсіздік және еңбекті қорғау, сондай – ақ жұмысшылардың денсаулығы мәселелері Қазақстандағы кез - келген өнеркәсіп үшін өте маңызды және өзекті болып табылады. Еңбекті қорғау-заманауи мемлекеттің әлеуметтік саясатының маңызды элементі болып есептеледі. Еңбекті қорғау бойынша заңдарды ұстанбаса, қадағаламаса, сондай - ақ өнеркәсіпте еңбектің қауіпсіз шарттарын қамтамасыз ету бойынша іс - шараларды жетілдірмесе өнер кәсіптің тиімді дамуы мүмкін болмайды. Еңбекті қорғау

мәдениетінің дамуы үшін күрес—еңбек етушілердің өмірімен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету етура жол .Еуропалық одақ елдерінде қазіргі уақытта кәсіпорынды басқарудың негізгі элементтерінің бірі болып табылатын еңбекті қорғау мәдениеті туралы мәселелер көтеріліп өмірде ең маңызды рөл алып отыр [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Безопасность жизнедеятельности: учеб. пособие. 3-е изд., испр. и доп. / под ред. О.Н.Русака.— СПб.:Изд-во«Лань»,2000.—448с.
2. Соловьев А. Охрана труда и защита пострадавших на производстве в США. – URL:http://www.rhr.ru/index/rule/social_work_and_PR/5081,0.html
3. Охрана труда за рубежом. – URL:<http://www.alltextile.org/stati/okhrana-truda-za-rubezhom/>Охранатрудавстранахмира.URL:http://www.safework.ru/international_collaboration/Country/Spain.shtm
4. Безопасность жизнедеятельности: учеб. пособие. Ч 2 / под ред. Е. А. Резчикова и др. М.: МГИУ, 1999.—248 с.
5. Жумағалиев И.К., Тапишев М.С. Барлық мамандықтар үшін «Еңбекті қорғау және тіршілік қауіпсіздігі негіздері» пәніне арналған дәрістер кешені (жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған) - Орал – БҚИГУ баспасы - 2012. 52-бет

УДК 331.45

ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ОХРАНЫ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Жумағалиев И.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы значимости организации охраны труда на предприятии, их влияние на конечный результат производственной деятельности, проведен краткий сравнительный анализ с зарубежным опытом. Также рассмотрены основные факторы, влияющие на состояние безопасности трудящихся на производстве, и предложены пути решения возникающих проблем в сфере охраны труда.

Ключевые слова: охрана труда, предприятие, безопасность трудящихся, экономический фактор эффективности, травматизм, профессиональные заболевания, техника безопасности, экологический фактор, психо-физиологическое состояние.

УДК 336.71

РОЗНИЧНЫЙ БАНКОВСКИЙ БИЗНЕС В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Казахстанские банковские учреждения до сравнительно недавнего времени преимущественно работали с юридическими лицами, которые являлись для них основными клиентами. Однако, в последние годы в банковской практике наметилась совершенно другая тенденция. Под пристальное внимание банков попали физические лица. Это произошло в большей степени, потому что рынок корпоративных услуг насыщен. Крупные и средние предприятия и организации уже определились с обслуживающими банками. В поисках новых клиентов коммерческие банки стали

изучать потребности физических лиц, удовлетворение потребностей которых и привело к созданию нового направления в банковском деле – розничному банковскому бизнесу.

Ключевые слова: *розничный банковский бизнес, банковское кредитование, банковский маркетинг.*

Понятие «розничный банковский бизнес» является весьма расплывчатым в понимании многих экономистов самого широкого круга. Действительно, данный термин не определен ни в нормативной, ни законодательной базе, а, следовательно, может интерпретироваться по-разному[1].

Однако, как принято считать в банковской практике, розничный банковский бизнес – это комплекс услуг для частных клиентов или физических лиц. С этой точки зрения нами и будет рассмотрена особенность организации розничного банковского бизнеса в современных условиях.

Однако, прежде чем рассматривать сущность розничного банковского бизнеса, уточним кто же такие «физические лица»? В данное понятие включаются: население и граждане, занимающиеся деятельностью без образования юридического лица с момента государственной регистрации в качестве индивидуальных предпринимателей.

В настоящее время на рынке банки предлагают разнообразные услуги как в области депозитов, кредитов, посреднических и консультационных услуг. Каждый из вышеперечисленных видов услуг также подразделяется на подвиды. Со временем упрощается и сокращается по срокам процесс получения банковской услуги. Это происходит вследствие конкуренции на банковском рынке розничных услуг.

Наиболее популярными становятся те услуги, которые носят массовый характер, поставлены банком на поток. Здесь создается взаимовыгодная ситуация, когда заемщикам обеспечивается быстрота и простота в получении банковской услуги, а банкам обеспечивается высокая прибыль за счет эффекта масштаба [2].

Также развиваются различные дополнительные банковские услуги такие как смс-сервис, интернет-банкинг и т.п. Удобство таких услуг заключается в том, что они позволяют клиентам пользоваться основными банковскими продуктами с максимальным комфортом. С другой стороны, оказание подобных услуг требует от банка дополнительных затрат. Это прежде всего, технические средства поддержки данных услуг и специальные компьютерные программы и системы.

Кризисы последних лет позволили коммерческим банкам пересмотреть многие прежние позиции в отношении клиентов - физических лиц. Банковские маркетологи озадачились проблемами физических лиц, как заемщиков, так и депозиторов. Конкуренция за клиентов – физических лиц заставила банки перейти на комплексный охват всех финансово-кредитных потребностей таких клиентов. Этот процесс предполагает значительные финансовые затраты, особенно на начальном этапе.

В целом в современном банковском розничном бизнесе возрастает роль банковского маркетинга. Грамотно проработанные маркетинговые мероприятия способны не только удержать клиентов банка в условиях жесточайшей конкуренции, но и привлечь новых.

Маркетинговая деятельность банка предполагает не только использование такого инструмента как реклама, но и глубинные маркетинговые исследования. Так, была замечена закономерность, что в периоды кризиса активная банковская реклама больше отпугивала клиентов, чем привлекала. Аудитория воспринимала такую рекламу как сигнал тревоги, опасности, т.е. у банка мало клиентов и он может обанкротиться в ближайшее время.

В современных конкурентных условиях коммерческие банки идут на различные уловки в поисках новых клиентов. Так, в последние годы ряд банков стали предлагать

своим клиентам открытие платежных карточек на бесплатной основе. Особенно актуально это в период кризиса. Также заметна тенденция банков в выделении отдельных групп клиентов в самостоятельный сегмент, например, платежные кредитные карточки для деловых женщин. Отличие карточки заметно не только по условиям обслуживания, но по дизайну самой карточки.

В целом, анализ показывает, что коммерческие банки активно используют различные маркетинговые подходы к организации розничного бизнеса. Главное условие успеха – не потеряться среди остальных банков и иметь четкую стратегию роста.

Претерпели значительные изменения и сами банковские клиенты. Изменились их предпочтения и ожидания. На первый план выходит надежность банка, на второй – уровень и качество обслуживания, и, только на третьем плане - доходность. Поэтому современные банки большое внимание уделяют уровню и качеству обслуживания. Потребности современного физического лица зачастую не ограничиваются только кредитом или депозитом. Получая заработную плату посредством платежной карты, человек имеет возможность использовать денежные средства, находящиеся на карточке не только на покупку товара путем обналличивания средств со счета и уплаты наличными за покупку, как было лет 10-15 назад. Сегодня многие физические лица, имея платежную карточку, предпочитают платить безналичным путем, оплачивать коммунальные и другие счета также картой. Не редкость сегодня оплата услуг мобильной связи через банкоматы или мобильные приложения, закаченные на сотовый телефон[3].

Ряд коммерческих банков предлагает своим клиентам комплексные пакетные услуги (выдачу и погашение кредита, открытие и ведение депозита, страхование, валютный обмен и т.д.). Воспользоваться такими пакетами можно просто зайдя на официальный сайт банка или мобильное приложение в сотовом телефоне. Все необходимые банковские услуги можно получить через личный кабинет клиента банка, который будет доступен все двадцать четыре часа в сутках.

Наряду с этим, многие банки предлагают своим клиентам всевозможные бонусные программы. Особенность бонусной программы в том, что чем больше клиент тратит денег со счета, тем больше ему вернется средств через начисление бонусов. Бонусная программа, как правило, охватывает различных партнеров банка: торговые сети, сети бензоколонок, авиакомпании, туристические фирмы и т.п. При расходовании средств клиент получает бонусы – скидки при покупке товаров и услуг компаний-партнеров банка.

Популярным сегодня в банковской практике является cash-back. Эта система предполагает возврат определенной части денежных средств от суммы произведенных расходов на карточный счет клиента. Сумма возврата составляет примерно пять процентов.

Одним из первых коммерческих банков, придумавших такую бонусную систему, является английская банковская группа Barclays. Эта группа включает три с половиной тысячи отделений и представительств в более чем семидесяти странах. Именно группа Barclays впервые в Европе внедрила кредитную платежную карту. Известно, что Barclays тратит на маркетинг более ста миллионов фунтов стерлингов в год.

Все ведущие коммерческие банки мира в конкурентной борьбе за клиента внедряют различные новые услуги, улучшают сервис и т.п. Мировой финансовый рынок претерпевает изменения. Развитие рыночных отношений, глобализация экономики, переливы капиталов приводят к образованию единого мирового банковского пространства. Многие крупные коммерческие банки проникают в зарубежные банковские системы, вытесняя слабые отечественные банки. Идет процесс универсализации банковских продуктов и услуг, стирание географических границ между банком и

клиентом. Все эти тенденции должны заставить наши казахстанские банки постоянно наращивать капиталы и увеличивать клиентскую базу[4].

Проникновение зарубежного банковского капитала происходит и в Казахстане. Ряд отечественных крупных банков имеют в числе своих учредителей и акционеров зарубежные банки.

Поэтому в современных условиях развития казахстанского банковского дела необходимо усилить стратегическую и организационную роли банковского маркетинга. Все это должно происходить на основе расширения использования новых банковских информационных технологий.

Также необходимо усилить такие направления деятельности как планирование, организация, мотивация и контроль на всех уровнях управления банком. Это позволит наладить не только систему подчиненности, но и позволит наладить эффективный документооборот внутри банка. В свою очередь это даст возможность упростить и ускорить процесс принятия решений. Эффективный документооборот будет построен на основе унификации всех форм первичной и отчетной документации. Контроль необходимо усилить не только на стадии завершения, но и на предварительной и текущей стадиях.

Повышение эффективности системы оперативного управления позволит оптимизировать численность и качественный состав сотрудников банка. Мотивация сотрудников также имеет важное значение в управлении розничными продажами. При этом не стоит забывать и системе поощрений и взысканий. Это позволит обеспечить высокое качество обслуживания клиентов, снижение не продуктивных издержек, улучшит имидж банка и увеличит в итоге прибыльность банка.

Вышеперечисленные мероприятия также приведут к изменению организационной структуры управления розничными продажами. Взаимодействие головного офиса и филиала станет эффективнее.

Список использованной литературы:

1. Адилхан Н.А. Формирование системы взаимоотношений с клиентами в банковском маркетинге. //Вестник КазНУ . -2014.-№5.-С.47-50
2. Айманова Л. Тенденции и параметры казахстанской банковской модели. //Финансы Казахстана.-2015.-№2.-С.18-23.
3. Арыстанбаева С. Проблемы использования кредитно-инвестиционного потенциалабанковской системы Казахстана. /Саясат. -2015. -№8.-С.10-19.
4. Заиров М. Трансформация банков Казахстана в кредитно-финансовые структуры. //Саясат.-2016.-№8.-С.20-30.

УДК 336.71

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БЕКЕЛГЕ БАНК БИЗНЕСІ: ТЕОРИЯ МЕН ПРАКТИКАНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Қазақстандық банк мекемелері салыстырмалы түрде жақын уақытқа дейін олар үшін негізгі клиенттер болып табылатын заңды тұлғалар мен жұмыс істеді. Алайда, соңғы жылдары банктік тәжірибеде мүлдем басқа үрдіс байқалды. Жеке тұлғалар банктердің назарына ілікті. Бұл көп жағдайда болды, өйткені корпоративтік қызметтер нарығы қаныққан. Ірі және орта кәсіпорындар мен ұйымдар қызмет көрсететін банктер туралы шешім қабылдады. Жаңа клиенттерді іздеуде коммерциялық банктер жеке тұлғалардың қажеттіліктерін зерттей бастады, олардың

қажеттіліктерін қанағаттандыру банк ісінде жаңа бағыт – бөлшек банк бизнесін құруға әкелді.

Кілт сөздер: бөлшек банктік бизнес, банктікнесиелеу, банктік маркетинг.

ӘОЖ 311.216; 336.7

ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шаймуратова А.Н., Буркитбаев К.Т.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі уақыттағы бухгалтерлік есептің кейбір ерекшеліктері қарастырылған, соның ішінде шетелдерде бухгалтерлік есептің ұйымдастырылуының жолдары қаралды. Кез келген кәсіпорында шаруашылық есеп жағдайының дұрыс жүргізілуі, бухгалтерлік есептің ХҚЕС сай орындалуы қазіргі уақытта өзекті мәселе болып табылады.

Кілт сөздер: бухгалтерлік есеп, Халықаралық бухгалтерлік есеп стандарттары, қаржылық есеп, кәсіпорын, фирма

Бухгалтерлік есеп бұдан мыңдаған жылдар бұрын адамзат өркениетінің келіп шығуымен халықаралық стандарттар негізінде Қазақстан бухгалтерлік есеп жүйесін жетілдіру жолдары. Халықаралық бухгалтерлік есеп стандарттары қаржылық есептің негізін құраушы халықаралық Стандарт терминін ресми түрде ең бірінші рет қаржылық қорытынды, дейтұрғанмен кейбір елдер үшін стандарттар мазмұны ұсыныс ретінде стандарттар қаржылық қорытынды есеп жасау ережелерін гармониялық экономикалық байланысты [1].

Қазіргі кезеңдегі ХҚЕС мыналардан құралады: Тұжырымдамалық концепциядан; 40–тан аса қолданбалы стандарттардан; 25–тен аса қосымша түсіндірулерден.

Тұжырымдама жөніндегі ұғым стандарт құжатына жатпайды. Бухгалтерлік есеп кәсіпорынды басқаруда үлкен роль атқарады, өйткені оның қазіргі бухгалтерлер тек шот жүргізумен ғана емес, сонымен қатар бухгалтерлік есеп – кәсіпорын шаруашылық қызметі мен адамдар арасында, көбінесе бухгалтерлік есеп пен шот жүргізу арасындағы айырмашылықты көптеген кәсіпорындар сонымен қатар қаржылық емес ақпараттарды қолданады.

Әр меншік иелігінің түрлеріне қарамастан, кез келген ұйым, меншігіндегі кәсіпкерлік субъектілеріне бухгалтерлік есептің бірыңғай жүйесін енгізуде. Бухгалтерлік есепті жүргізудің басты мақсаттары: инвесторлардың, құрылтайшылардың, сатып алушылардың, қарыз берушілердің, мемлекеттік органдардың, банктердің және өзге де мүдделі тұлғалардың қызмет нәтижелері және қаржылық жағдайындағы өзгерістер туралы толық шаруашылық операцияларды жүзеге асыру. Бақылау үшін шаруашылық қызметінің теріс нәтижелерін болдырмау және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің ішкі шаруашылық материалдық, еңбек және қаржы ресурстарын оңтайлы отырып, мүліктің болуы мен қозғалысына бақылау жасау.

Қазіргі заманғы экономикалық жағдайларда және Қазақстанның халықаралық байланыстарын кеңейту жағдайында бухгалтерлік есеп бірқатар өзгерістерден өтті. Қазақстанның нарықтық экономика талаптарына сәйкес есеп пен статистика жүйесінің халықаралық тәжірибесінде қабылданған бағдарламаны қабылдауын есептеуге болады.

Қазақстанның халықаралық стандарттарға бағдарлануы оң әлемдік тәжірибені зерттеуге және оны пайдалануға мәжбүрлейді. Континенттер мен елдердің географиялық жақындығы, тығыз экономикалық байланыстар, шетел компанияларының Қазақстанның инвестициялық қызметіне белсенді қатысуы есепке алу жүйесіне, тұтастай алғанда, жаңадан қарауға мәжбүрлейді. Есепке алу тәжірибесі түрлі елдерде әр алуан, бірақ оның бастауы мен философиясы ортақ және бұл Қазақстанның есепке алу практикасына оң тәжірибе енгізу мақсатында бухгалтерлік есепке алудың және аудиттің маңызды ерекшеліктері мен жаңа бағыттарын зерттеу қажеттілігін растайды. Халықаралық зерттеу көзқарасы жағынан ҚЕҰС және АХС қолданудың әлемдік тәжірибесі бухгалтерлерге, аудиторларға және қызметкерлердің басқа санаттарына қазіргі заман бизнесінің осы немесе өзге операциясын дұрыс бағалауға және тиісінше оң және тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік береді.[3]

Дамыған елдердің қаржы жүйесі – мемлекеттік бюджетті қамти тын жүйе; муниципалдық қаржы (федеративтік мемлекеттерде, мыс., АҚШ, ГФР – федерация мүшелерінің қаржысы); бюджеттен тыс арнаулы қорлар; мемлекеттік кәсіпорындардың, корпорациялардың қаржысы; жекеше ұлттық және ұлтаралық корпорациялардың қаржысы. Жетекші буыны – мемлекеттік бюджет – мемлекеттің заң күші бар негізгі қаржы жоспары. Материалдық мазмұны бойынша – мемлекеттің ақшалай қаражатының орталықтандырылған қоры, әлеуметтік-экономикалық мазмұны бойынша – ұлттық табысты қайта бөлудің бастықұралы.

Қазіргі кездегі бухгалтерлік есепке алу ақпараттық базаны білдіреді, оның негізінде ұйым қаржылық есептілікті дайындайды. Бухгалтерлік есепте қалыптастырылатын ақпарат басқарушылық, салықтық статистикалық есептілікті жасау үшін қолданылады, қажет болған кезде осы ақпараттың негізінде есептіліктің басқа да түрлері жасалады. Бухгалтерлік есепке алу жүйесі бір-бірімен өзара байланыста болатын, есепке алу элементтерінің белгілі бір тұтастығы немесе көптілігі. Мұндай жүйе логикалық кешенді қамтиды, онда ұйымның, мемлекеттің, сондай-ақ кез келген басқа да сыртқы, сол сияқты ішкі пайдаланушылардың экономикалық мүдделерін қамтамасыз ету мақсатында қызметтің түпкі нәтижелерін дұрыс өлшеуге бағытталған ақпарат қорытылады.

Есептілікті пайдаланушылардың барлығында қаржылық есептілік жөніндегі ақпарат нені қамтитынына қатысты белгілі бір үміт-армандары бар. Бұл үміт-армандар уақыт өте келе дамыды және пайдаланушылар бұрын кездестірген қаржылық есептіліктің үлгісі мен мазмұнынан туындады. Осы үміт-армандарға бухгалтерлік есепке алу туралы заңдар, бухгалтерлік есепке алудың регламенті мен стандарттары әсер етті. Қазақстанда үміт-армандар үлгіге және кеңес жүйесі кезінде әзірленген қаржылық есептілікке сүйене отырып дамыды. Шетелдік пайдаланушылардың үміт-армандары Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарының принциптері мен тәжірибесіне сүйене отырып қалыптасты.

Кез келген әділ (сенімді) пікірден бухгалтерлік есепке алудың белгілі бір маңызды немесе іргелі принциптеріне немесе тұжырымдамаларына негізделген пікір орынды тұспалдануы мүмкін. Халықаралық түпмәтінде ең болмағанда мынадай бес принцип:

- есептеу принципі;
- қызметтің үздіксіздігі;
- ақылға сыйымдылығы;
- дәйектілігі;
- мазмұнның нысаннан басымдығы іргеліге жатқызылуы мүмкін және заңнама мен бухгалтерлік есепке алу стандарттарында көрсетілуі мүмкін.

Әдеттегі іс-тәжірибе осы принциптерді кез келген елдің бухгалтерлік есепке алу туралы заңнамасында іске асырудан тұрады. Нақты жағдайларда осы принциптерді қолдану көбінесе бухгалтерлік есепке алу стандарттары арқылы жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта халықаралық талаптарға сәйкес жасалған және жұмыс істейтін жоғары дамыған ақпараттық жүйені білдіретін экономика бірыңғай есепке алудың жүйесі болып табылады, ол оның әртүрлі аспектілерін (статистикалық есепке алу, салықтық есепке алу, бухгалтерлік есепке алу және т.б.) қамтиды.

Бухгалтерлік есепке алу қойылған міндеттерге сәйкес кейіннен жинау, жүйеге келтіру және қорыту үшін деректер көзі ретінде ғаламдық есепке алу жүйесінің бірлігін және функционалдығын қамтамасыз ететін ең маңызды факторы болып табылады.

Кәсіпорын қаржысы осы кәсіпорынның белгілі бір кезеңдегі қаржылық тұрақтылығын және оның өз шаруашылық қызметін үздіксіз жүргізуі мен өзінің қарыз міндеттемелерін уақтылы өтеуі үшін қажы ресурстармен қамтамасыз етілуін көрсетеді.

Қаржылық есеп берудің мақсаты тұтынушыларды заңды тұлғаның қаржылық жағдайы, қызметінің нәтижелері және есеп беру кезеңінде оның қаржылық жағдайында болған өзгерістер жөнінде пайдалы, маңызды және дұрыс ақпараттармен қамтамасыз ету болып табылады. Қаржылық есеп ақпараттың пайдалылығына қатыссыз жыл сайын құрылытын есеп. Қаржылық есеп пайдаланушыларға шынайы айқын мәліметтер береді.

Ұйым өзін нарықта қалай орналастырғанына қарамастан, ол бизнес-процестерді, қызмет түрлерін, функциялар мен операцияларды жүзеге асыруға жұмсалатын шығындардың деңгейі мен сапасына ерекше назар аударады. Қазіргі уақытта отандық ғылым мен практикада шығындарды басқарудың заманауи әдістері мен тәсілдерін іздеу мәселелеріне көп көңіл бөлінеді.

Экономикадағы қаржылық есепке алудың ақпараттық функциясы ұйымдар қызметінің қаржылық нәтижелеріне сүйенеді, олар ұйымның ішіндегі сол сияқты одан тысқары жердегі ақпарат пайдаланушылардың мүдделі тобына қажет. Жоғары сапалы есептілік капитал нарығын дамыту үшін де қажет, өйткені оның негізінде көбінесе экономиканың ондаған жылдарға дейін дамуын айқындайтын шектеулі ресурстарды бөлу туралы шешімдер қабылданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сейдахметова Т.А. Қазіргі уақыттағы бухгалтерлік есеп / Т.А Сейдахметова бірінші бас ылым. – Алматы: Қаржы қаражат, 2018. – 245б
2. Радостовец В.В. Ұйымдағы бухгалтерлік есепті көптеген салаларда қолдану / Алматы: Ғ ылым, 2006. – 321б
3. Баймұханова С.Б. Бухгалтерлік есеп / Алматы: Экономика, 2018. – 115б

УДК 311.216; 336.7

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Шаймуратова А.Н., Буркитбаев К.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены некоторые особенности бухгалтерского учета в настоящее время, в том числе рассмотрены пути организации бухгалтерского учета за рубежом. Правильное ведение хозяйственного учета на любом предприятии, выполнение бухгалтерского учета в соответствии с МСФО в настоящее время является актуальным вопросом.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, Международные бухгалтерские стандарты финансовой отчетности, финансовый учет, предприятие, фирма

УДК 336.71

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ

Тимошин А.Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** Актуальность статьи определяется тем, что банки и банковская система в целом занимают область наиболее развитой и передовой структуры современной экономики. Аккумулируя свободный денежный капитал, банки выполняют функции финансовых посредников и принимают участие в формировании эффективной финансовой политики государства.*

***Ключевые слова:** банк, кредит, прибыль, рентабельность, капитал, активы, финансовая среда, клиент, собственные средства, риск.*

Развитие банковского сектора страны определяется ростом экономики страны. Изучение деятельности банковского сектора на финансовом рынке в Казахстане всегда имеет особое значение как в экономической науке, так и в определении ориентиров развития экономики страны. Деятельность современных коммерческих банков, их платежеспособность, ликвидность влияют на макроэкономические процессы в рыночной экономике [1].

В экономической среде наиболее осязаемое влияние на стратегическое финансовое развитие фирм оказывают: темпы экономического развития страны; система налогообложения юридических и физических лиц; инвестиционный климат страны [2]. То есть в развитии финансовой среды государство играет и будет продолжать играть ведущую роль, опираясь на фискальную систему и монетарную политику.

В последние годы заметно выросла нагрузка на капитал кредитных организаций. Продолжение перехода на международные стандарты оценки достаточности капитала, введение дополнительных надбавок к коэффициентам риска, изменение порядка отчислений в резервы на возможные потери и возмещение убытков потребовали привлечения дополнительных средств. Тем не менее, к началу 2022 г. казахстанская банковская система имела достаточный запас капитала. На 01.01.2022 г. в стране функционировало 22 банка второго уровня.

Особенностью текущей ситуации в Казахстане является то, что в отличие от 2014-2015 годов поддержка банковского сектора в период пандемии не входила в число первоочередных задач и приоритетов экономической политики государства. Напротив, кредитные и финансовые организации участвуют в реализации общегосударственных мер по преодолению последствий новой коронавирусной инфекции для населения и бизнеса. Запущены «антикризисные» программы кредитования малого и среднего предпринимательства, системообразующих предприятий по пониженной ставке. К началу пандемического шока большинство казахстанских банков подошло с запасом капитала.

Значительная часть банков имеет ограниченные возможности для создания дополнительного запаса капитала и пополнения текущей ликвидности. Прибыль, показатели рентабельности капитала и активов крайне неравномерно распределены между различными группами банков. Фондирование банков в основном осуществляется за счет привлечения средств граждан и предприятий, номинированных в тенге, что снижает их зависимость от валютной ликвидности и внешнего финансирования. Основной вклад в фондирование банков вносят вклады населения, а также депозиты и средства на счетах нефинансовых и финансовых организаций (кроме кредитных организаций).

Активы банка – объекты собственности, имеющие денежную оценку и принадлежащие банку [3]. Анализ активов всех банков страны позволяет определять финансовую ситуацию в стране и дать прогнозы, в том числе для работы на рынке ценных бумаг.

Таблица 1 – Активы коммерческих банков Республики Казахстан в 2021 г., тыс. тенге

Место и название банка	Активы банков	Прирост за декабрь 2021 года	Прирост с начала 2021 года
1.Қазақстан халық банкі	11 280 604 651	+207 820 511	+1 587 151 627
2.Ресей Сбербанкі	3 948 984 543	-84 097 330	+984 289 616
3. Kaspi Bank	3 523 553 033	+27 721 124	+870 804 729
4.First Heartland Jysan Bank	2 621 929 236	-58 189 127	+1 056 147 838
5.Отбасы банк	2 473 005 124	+43 605 420	+771 943 036
6.ForteBank	2 472 074 618	+74 818 410	+195 473 830
7.Банк ЦентрКредит	2 014 635 037	+18 468 849	+249 952 170
8.Еуразиялық банк	1 576 506 261	+135 393 673	+407 544 796
9.Банк «Bank RBK»	1 381 675 363	+148 273 236	+470 073 339
10.Сиптибанк Қазақстан	1 149 063 328	-27 157 546	+111 739 559
11.Альфа-Банк	874 036 841	+24 369 041	+122 358 359
12.Altyn Bank (Қазақстан халық банкі)	621 503 538	-5 354 896	+27 425 635
13.Хоум Кредит энд Финанс Банк	499 306 608	+27 116 270	+97 227 961
14. Банк ВТБ	488 118 213	+22 932 061	+167 529 023
15.Қазақстандағы Қытай Банкі	483 603 822	+91 621 267	+196 340 997
16. Нурбанк	451 189 080	+3 925 878	+23 554 846
17.Фридом Финанс Қазақстан Банкі	283 429 064	+50 088 840	+191 813 917
18.«Алматы қаласындағы Қытай Сауда-өнеркәсіп Банкі» АҚ	266 593 404	+1 526 499	+81 244 594
19.KZI Bank (Қазақстан Зират Интернешнл)	140 127 739	+5 243 422	+26 740 725
20.Шинхан Банк Қазақстан	85 879 232	+904 227	+28 826 023
21. «Al-Hilal» Ислам Банкі	61 405 059	+457 850	+2 895 179
22.Заман-Банк	25 717 062	+554 088	+2 314 048

Из таблицы 1 видно, что в 2021 г. по размеру активов АО «Қазақстан халық банкі» занимает 1 место с показателем 11 280 604 651тыс. тенге.

2 таблица – Капитал коммерческих банков Республики Казахстан в 2021 г., тыс. тенге

Место и название банка	Капитал банков	Прирост за декабрь 2021 года	Прирост с начала 2021 года
1.Қазақстан халық банкі	1 574 352 626	+35 386 558	+220 902 828
2.First Heartland Jysan Bank	480 495 098	-4 537 077	+238 176 510
3.Kaspi Bank	403 815 832	+32 243 888	+121 891 320
4.Отбасы банк	376 949 505	+6 377 547	+104 273 542
5.Ресей Сбербанкі	369 403 829	+9 579 864	+72 109 533
6.ForteBank	256 295 089	+5 370 664	+6 880 207
7.Банк ЦентрКредит	143 099 602	+1 698 708	+15 280 192
8.Альфа-Банк	124 382 917	+2 869 339	+20 588 109
9.Сиптибанк Қазақстан	122 875 373	-8 998 024	-32 940 519
10. Еуразиялық банк	116 002 610	+3 926 408	+4 014 484
11.Хоум Кредит энд Финанс Банк	112 345 918	+2 709 671	+24 716 377
12. Банк «Bank RBK»	107 330 771	+1 540 959	+8 667 326
13.Altyn Bank (Қазақстан халық банкі)	72 871 688	+1 471 160	+2 836 152
14.Қазақстандағы Қытай Банкі	62 161 496	+944 421	+9 672 831
15.Фридом Финанс Қазақстан Банкі	45 668 345	+446 968	+26 559 732
16.Нурбанк	44 468 136	+192 588	-4 665 379
17.KZI Bank (Қазақстан Зират Интернешнл)	35 965 523	+5 376	+3 069 650
18.«Алматы қаласындағы Қытай Сауда-өнеркәсіп Банкі» АҚ	35 935 355	+932 824	+6 275 432
19.Банк ВТБ	35 087 268	+1 287 460	+8 798 135

20.«Al-Hilal» Ислам Банкі	17 812 836	+63 740	+114 450
21. Шинхан Банк Қазақстан	16 692 306	+168 628	+1 371 023
22.Заман-Банк	12 915 146	-84 198	-119 913

Из таблицы 2 видно, что в 2021 г. по размеру капитала АО «Қазақстан халық банкі» занимает 1 место с показателем 1 574 352 626 тыс. тенге. Капитал коммерческих банков, занимающих 2 и 3 места, меньше более чем в 3 раза. FirstHeartlandJýsanBankимеет капитал 480 495 098тыс. тенге,KaspiBank 403 815 832тыс. тенге.

Капитал (собственные средства) коммерческого банка – сумма собственных средств банка, составляющая финансовую основу его деятельности и источник ресурсов. Состоит из суммы основного и дополнительного капитала [4]. Регулятор предъявляет к капиталу кредитных организаций ряд требований. В частности, банк должен соблюдать условие достаточности собственных средств, дополнительный капитал не должен превышать основной. Капитал поддерживает финансовую устойчивость банка.

В современной экономической системе с развитием рыночных отношений ведущими звеньями в экономике выступают коммерческие банки, от деятельности которых зависит эффективное функционирование экономики государства в целом. Осуществляя денежные расчеты, кредитование экономических субъектов и являясь посредниками в перераспределении капиталов, банки способствуют повышению эффективности производства и росту производительности общественного труда.

Банковский сектор является основным звеном в экономике страны, обеспечивающим непрерывное движение временно свободных денежных средств в конкретных отраслях экономики. В условиях современных глобальных кризисов и развития мировой интеграции банковский сектор становится конкурентным важным вопросом на рынке считается сохранение и укрепление финансовой устойчивости. Для современной банковской системы Республики Казахстан характерен переход на качественно новый этап развития, обусловленный возрастающей конкуренцией кредитных организаций и необходимостью сохранения или усиления рыночных позиций, что затрагивает все без исключения сферы деятельности банков.

Список литературы:

1. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. Коммерческие банки как участники налоговых отношений // Мемлекеттік аудит – Государственный аудит.– Алматы, 2020. – №4 (49). – С.64-70.
- 2.Баймұқашева М.Қ. Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы. – Атырау,2019. – 204 б.
3. Наточеева Н.Н., Абдюкова Э.И. Банковское дело: учебное пособие для бакалавров. – М.: Дашков и К, 2019. – 158 с.
4. Мануйленко В.В. Модели оценки экономического капитала коммерческого банка: монография. – М.: Финансы и Статистика, 2021. – 264 с.

ӘОЖ 336. 74

БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙ

Тимошин А.Р.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа: Мақаланың өзектілігі банктер мен банк жүйесі тұтастай алғанда қазіргі экономиканың ең дамыған және озық құрылымын иеленетіндігімен анықталады. Бос ақша капиталын жинақтап отырып, банктер қаржы делдалдарының функцияларын орындайды және мемлекеттің тиімді қаржы саясатын қалыптастыруға қатысады.

Негізгі сөздер: банк, несие, пайда, кірістілік, капитал, активтер, қаржылық орта, клиент, меншікті капитал, тәуекел.

ОӘЖ 338.24

ҚАРЖЫЛЫҚ АУДИТ ҰЙЫМНЫҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫН БАҒАЛАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Нурманова А.К., Бакшеева Д.О.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада қаржылық аудиттің ұйымның экономикалық жағдайын және оның болашақ даму перспективаларын бағалаудың маңызды әдістерінің бірі ретіндегі рөлі қарастырылды. Дағдарыс жағдайында бизнес иелері үшін шығындар мен кірістерді тиімді бөлу маңызды. Бұл бизнес-процестер мен қаржылық тәуекелдерге талдау жүргізу, ұйымды басқарудың оңтайлы құрылымын құру қажеттілігін тудырады. Бүгінгі таңда ең сұранысқа ие қызметтердің бірі-қаржылық аудит.

Кілт сөздер: қаржылық есептілік, аудит, қаржылық бақылау, қаржық аудит, жоспарлау, жауапкершілігі шектеулі серіктестік, аудиторлық есеп, аудиторлық ұйымдар.

Қаржылық есептіліктің кәсіби аудиті көбінесе резервтерді анықтайды, соның арқасында ұйым қосымша пайдаға сене алады. Сондықтан қаржылық аудитті жүргізу өзекті болып табылады, оның көмегімен құжат айналымы жүйесінің жай-күйі бақыланады және әлсіз жақтары жойылады.

Тәуелсіз аудиттің негізгі мақсаты - тексерілетін ұйымда бухгалтерлік есептің дұрыстығын бағалау, сондай-ақ қаржылық есептіліктің дұрыстығын тексеру.

Ұйымның қаржылық қызметінің аудиті барысында:

- қаржылық тәуекелдер (салық, құқықтық, әкімшілік, шаруашылық) анықталады;
- оларды азайту бойынша ұсыныстар беріледі.

Аудит жүргізудің міндеті - ұйымның негізгі, қаржылық және инвестициялық қызметінің кірістілігі мен тиімділігін талдау. Бұл тапсырманы орындау үшін ұйымның қаржылық есептілігінде ұсынылған ақпаратты егжей-тегжейлі зерттеу, талдау және бағалау, қаржы-шаруашылық қызметті талдау қажет.

Аудиттің мақсаты - қаржылық есептіліктің объективті тәуелсіз сараптамасын қамтамасыз ету, бұл басшылық жасаған қаржылық есептіліктің құндылығы мен сенімділігін арттырады, осылайша пайдаланушылардың қаржылық есептілікке деген сенімін арттырады, инвесторлардың тәуекелін төмендетеді және соның салдарынан капиталдың құнын төмендетеді [1].

Ұйымның қызметі, еншілес ұйымдар мен филиалдардың кең құрылымы бар үлкен холдинг болсын немесе айналымы аз және штаты аз шағын кәсіпорын болсын, негізгі принциптерге негізделген. Олардың ішінде: жоспарлау, реттеу, есепке алу, талдау және бақылау.

Қаржылық бақылау немесе қаржылық-экономикалық қызмет аудиті — бұл кәсіпорындағы жалпы бақылау жүйесінің элементі. Ол бақылаудың басқа түрлері мен қатар жүзеге асырылады:

- шикізатты кіріс бақылауымен;
- технологиялық процестерді операциялық бақылау;
- дайын өнімді қабылдау бақылауымен;

- ішкі және сыртқы сапа ережелерінің орындалуын бақылау және т. б.

Қаржылық аудит тұтастай алғанда кәсіпорынның немесе оның жекелеген учаскелері мен бөлімшелерінің экономикалық тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Қаржылық аудиттің көмегімен ұйым қызметінде проблемалық сегменттер, төмен қаржылық көрсеткіштердің себептері анықталады, ықтимал тәуекелдер мен қауіптер бағаланады, оларды жеңу жолдары белгіленеді. Оның нәтижелері бойынша ұйым басшылығы және оның иелері, ал кейбір жағдайларда басқа да мүдделі тұлғалар басқарушылық шешімдер қабылдайды.

Заңнамада кәсіпорынның шаруашылық қызметіне аудит жүргізу рәсіміне қатаң талаптар қойылмағанына қарамастан, мұндай іс-шараны жүргізілетін тексерудің мақсатын анықтап, егжей-тегжейлі жоспар құрудан бастаған дұрыс.

Сыртқы мамандарды тартпай жүргізілетін ұйымның қаржылық жағдайына аудитті жоспарлау кезінде аудиторлық стандарттарға толық сүйенудің қажеті жоқ. Олар тексерудің нақты тәсілдерін ұсынады: бақылауды ұйымдастырудың тәуекелге бағдарланған тәсілі, маңыздылық деңгейін анықтау, тексерудің таңдамалы әдісі және т.б. үйде тексеру үздіксіз түрде жүргізілуі мүмкін және маңыздылықты есептеуді қажет етпейді.

Ең алдымен тексеру көлемі анықталады:

- нақты бөлімшелер бойынша немесе жалпы кәсіпорын бойынша;
- қызметтің жекелеген бағыттарына;
- есеп сегменттеріне және т. б.

Жоспарланған көлемдерге сүйене отырып, тексеруге тартылған мамандардың саны есептеледі, олар бақылауға жататын учаскелер бойынша бөлінеді; тексеру басшысы тағайындалады.

Содан кейін бақылау рәсімдерінің ұзақтығын ғана емес, сонымен қатар тексеру нәтижелерін талқылауға, оларды талдауға және бағалауға, сондай-ақ ұйымның басшылығы мен иелеріне ұсыну үшін аудит нәтижелері бойынша қорытынды құжатты дайындауға кететін уақытты ескере отырып, тексеру іс-шараларының оңтайлы кезеңі белгіленеді.

Әрі қарай, тексеру процедураларының әдістері анықталады және уақыт пен тартылған мамандарға егжей-тегжейлі қол қойылады. Мұнда аудиторлардың әзірлемелері мен тәжірибесі, сондай-ақ бақылаудың жекелеген учаскелері бойынша олардың жұмыс бағдарламалары қолданылады. Немесе ұйым жұмысының ерекшелігін ескеретін өзіндік тексеру алгоритмдері жасалады. Бірақ бұл процесс уақытты қажет етеді сондықтан оны алдын-ала жасаған дұрыс.

Қаржылық аудит жүргізу бойынша өзіне міндеттемелер алған ұйым тексерілетін ұйымға мынадай қызметтерді қамтамасыз етеді [2]:

- тексерілетін ұйымның активтері мен міндеттемелерінің құрылымын, олардың әрбір түрі бойынша кірістер мен шығыстарды және қаржылық қызметтің әрбір түрі бойынша жеке-жеке толық зерттеу;
- қаржылық коэффициенттерді, құндық бағалауды және міндеттемелер мен активтерді тануды талдау;
- қаржы-шаруашылық қызметті талдау;
- шартты мәндер мен бағалауларды қоса алғанда, есеп саясатының ережелерін зерттеу;
- ұйымның соңғы жылдардағы қаржылық қорытындыларының негізінде жатқан және оның қаржылық нәтижелеріне айтарлықтай әсер ететін элементтерді анықтау;
- соңғы уақыттағы қаржы қозғалысын, сондай-ақ оған айтарлықтай әсер ететін факторларды талдау;
- қаржылық нәтижелер аудиті;

- ұйым басшылығының оның қаржылық қызметін дамыту перспективаларына қатысты болжамдарына түсініктемелер әзірлеу;
- бұл болжамдардың сату көлемімен және ұйымның жалпы қаржылық жағдайымен байланысы.

Ұйымның қаржылық есептілігі аудитінің нәтижелері бойынша оның басшылығы оны алады:

- ұйымның төлем қабілеттілігі, кірістілігі, оның капитал айналымы туралы тәуелсіз сараптамалық пікір;
- оны қызықтыратын барлық факторлар туралы толық есеп (ұйымның таза активтерінің құны, дебиторлық және кредиторлық берешектің жай-күйі, оның ішінде қарыздар мен кредиттер, ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді қаржылық инвестициялар, өзара тәуелді тұлғалармен операциялар, есепке алынбаған міндеттемелер, сату көлемі және материалдық қорлар және т.б.).

Осылайша, ұйымның қаржылық қызметінің аудиті бизнестің жалпы қаржылық тиімділігін объективті бағалауға, ұйымның ақша ағындарының қайда және қандай көлемде кететінін анықтауға, қаржылық қызметті оңтайландыруға, сондай-ақ ішкі қаржы қызметінің құзыреттілігін бағалауға, кемшіліктерді жоюға мүмкіндік береді.

Ұйымның қаржылық аудитін жүргізу кезінде негізгі кезендерді бөлуге болады:

- алдын ала жоспарлау-тексерілетін ұйыммен танысу, жұмыс көлемі мен түрлерін анықтау, тексеру міндеттерін әзірлеу, аудит қызметтерінің құнын анықтау, шартқа қол қою;
- жұмыстардың реттілігі мен сипатын, тексеру бағдарламасын әзірлеуді қамтитын аудит жоспарын жасау;
- бухгалтерлік және қаржылық есептілікті тікелей аудит — талдау, оны бекітілген бағдарлама бойынша мамандар-аудиторлар арасында міндеттерді бөле отырып, заңнаманың нормалары мен стандарттарына сәйкестігін тексеру;
- аудиторлық есепті — қаржылық аудит жүргізу барысында анықталған барлық бұзушылықтар, ауытқулар, жіберіп алулар, қателіктер мен кемшіліктер, салықтық тәуекелдер туралы толық деректерді, сондай-ақ аудиторлардың оларды жою және азайту жөніндегі қорытындылары мен ұсынымдарын қамтитын құжатты жасау;
- аудиторлық қорытынды беру-ұйымның қаржылық есептілігінде ұсынылған ақпараттың дұрыстығын ресми бағалау.

Аудиторлық қорытындыға аудиторлық ұйымның басшысы немесе ол уәкілеттік берген, аудитордың біліктілік аттестаты бар адам, сондай-ақ аудит басшысы, жеке аудитор қол қояды.

Қазақстанда қандай ұйымдар міндетті қаржылық есептілік аудитіне жатады.

Заңнама бойынша міндетті аудитке жатады [3]:

- Акционерлік қоғамдар;
- білім беру және денсаулық сақтау салаларында Байқау кеңесі бар шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік кәсіпорындар;
- сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдары, сақтандыру холдингтері және сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы және (немесе) сақтандыру холдингі ірі қатысушылар болып табылатын ұйымдар, сақтандыру брокері;
- Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры және акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары;
- инвестициялық портфельді басқарушының ірі қатысушылары;
- "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" ҚР Кодексінде көзделген жағдайларда көмірсутектерді барлау және өндіру немесе қатты пайдалы қазбаларды барлау және өндіру жөніндегі операцияларды жүргізуге жер қойнауын пайдалану құқығы бар заңды тұлғалар;

- банк және (немесе) банк холдингі ірі қатысушылар болып табылатын банктер, банк холдингтері және ұйымдары;
- ҚР Үкіметі айқындайтын тізбе бойынша авиациялық жұмыстарды жүзеге асыратын авиакомпанияларды қоспағанда, азаматтық авиация ұйымдары;
- астық қабылдау кәсіпорындары;
- Сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру қоры;
- әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры;
- инвестициялық преференцияларды көздейтін инвестицияларды жүзеге асыруға келісімшарт жасасқан Қазақстан Республикасының заңды тұлғалары;
- мақта өңдеу ұйымдары;
- "жобалық қаржыландыру және секьюритилендіру туралы" ҚР Заңына сәйкес арнайы қаржы компаниялары;
- "тұрғын үй құрылысына үлестік қатысу туралы" ҚР Заңына сәйкес құрылыс салушылар мен уәкілетті компаниялар;
- "жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы" ҚР Заңына сәйкес жаңартылатын энергия көздерін қолдау жөніндегі есеп айырысу-қаржы орталығы.

Сонымен қатар, кейбір жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер міндетті аудитке жатады. Орта кәсіпкерлік субъектісіне жататын ЖШС үшін жылдық қаржылық есептілік аудиті жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің жарғылық капиталына қатысу үлесінің 10% - дан азын иеленетін қатысушының (құрылтайшының) талабы бойынша жүргізіледі [4].

Қазақстанда жауапкершілігі шектеулі серіктестік аудитінің негіздері мен тәртібі келесідей заңнамалық актілермен реттеледі:

- "Жауапкершілігі шектеулі және қосымша серіктестіктер туралы" ҚР Заңымен;
- "Аудиторлық қызмет туралы" ҚР Заңымен;
- Арнайы нормативтік құқықтық актілермен.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қаржылық аудитті кім жүргізеді?

Аудиторлық қызметті жүзеге асыруға лицензиясы бар ЖШС нысанында құрылатын аудиторлық ұйымдар аудиторлық қызметпен айналысуға құқылы. Лицензияның болуын E-license электрондық лицензиялау порталында БСН арқылы тексеруге болады [1].

Шетелдік аудиторлық ұйымдар Қазақстан Республикасында тиісті аудиторлық ұйымдар - Қазақстан Республикасының резиденттері құрылған кезде ғана аудиторлық қызметті жүзеге асыра алады.

Шетелдік ұйым, егер оның мәртебесі расталса, аудиторлық ұйым болып танылады:

- резиденті болып табылатын елдің кәсіби ұйымы (кәсіби ұйым Халықаралық бухгалтерлер федерациясының мүшесі болуы тиіс);
- ол резиденті болып табылатын Мемлекеттің құзыретті органы.

Аудиторлық ұйымдарға қойылатын талаптар:

ҚР аумағында аудиторлық қызметті жүзеге асыратын ұйым басқа аудиторлық ұйымның - ҚР резидентінің қатысушысы бола алмайды.

Заңда мынадай арнайы талаптар мен шектеулер көзделеді:

- аудиторлар саны кемінде 2 адамды құрауы тиіс;
- Жарғылық капиталдағы 100% үлес аудиторларға немесе шетелдік аудиторлық ұйымдарға тиесілі болуы керек;
- ұйымның басшысы, сондай-ақ оның филиалының басшысы (ҚР аумағында құрылған жағдайда) "аудитор" біліктілік куәлігі болуға тиіс;
- ҚР заңнамасына сәйкес лицензиядан айырылған басқа аудиторлық ұйымды бұрын басқарған тұлға басшы болмауы тиіс (мұндай тыйым лицензиядан айыру туралы сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап бір жыл ішінде қолданылады);

- аудиторлық қызметтен және онымен байланысты қызметтерді көрсетуден басқа кәсіпкерлік қызметтің басқа түрлерімен айналысуға тыйым салынады (қызметтердің толық тізбесі

Аудит нәтижелері бойынша аудиторлық есеп қаржылық есепке қойылатын талаптар Заңның 18-бабымен және Халықаралық бухгалтерлер федерациясы шығарған Халықаралық аудит стандарттарымен анықталады [5].

Аудиторлық есеп Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкес аудиттелетін субъектінің қаржылық есептілігі және онымен байланысты өзге де ақпараты туралы тәуелсіз пікірді қамтитын құжат болып табылады. Аудиторлық есепке біліктілік куәлігінің нөмірі мен берілген күні көрсетіле отырып, орындаушы аудитор қол қояды, оның жеке мөрімен куәландырылады, басшының қолымен бекітіледі және аудиторлық ұйымның мөрімен куәландырылады. Есепте лицензияның нөмірі мен берілген күні де көрсетіледі.

Қазақстанда бизнесті жүргізудің қазіргі жағдайында қаржылық есептілікті құзыретті бағалау маңызды рөл атқарады:

- ұйым бизнесінің адалдығы мен ашықтығына қоғамның сенімін қалыптастыру үшін;
- акционерлердің, қатысушылардың, ұйым иелерінің оңтайлы шешімдер қабылдауы үшін;
- ұйым менеджментін жетілдіру үшін;
- ұйымның клиенттерімен, несие берушілерімен және әлеуетті инвесторларымен қарым-қатынасты нығайту.

Айта кетейік, аудит міндетті болып табылатын және ҚР заңнамасына сәйкес бұқаралық ақпарат құралдарында жылдық қаржылық есептілікті жариялайтын ұйымдар жылдық қаржылық есептілікпен бірге аудиторлық есепті де жариялауға міндетті.

Осылайша, процедуралық тәртіп, әдістеме және рәсімдеу қаржылық аудиттің нақты заңнамалық базасы бар тараптардың құқықтық негіздері.

Қорытындылай келе, қаржылық аудиттің мақсаты - субъектінің қаржылық есептілігінің дұрыстығын бағалау, белгілі бір әдістеме бойынша есепке алу мен есептілікті тексеру арқылы және аудитордың тәуелсіз пікірін білдіру. Ұйымдағы аудит нәтижесі белгіленген нысандағы аудиторлық есеппен ресімделеді және мазмұндалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://consult-help.kz>
2. Грэм, К. Қазіргі заманғы аудит [Мәтін] / Коссерат Грэм, Родда Неил; ағылшын тілінен аударған Ыскакова К.С., Мырзаева У.А.- Алматы: Дәуір, 2017.- 408 б.
3. Абленов, Д.О. Профессиональный аудит [Текст]: учебник / Д.О. Абленов, Д.Д. и др.- Алматы: Экономика, 2020.- 872с.
4. Қаржылық бақылау, ревизия және аудит [Мәтін]: оқу құралы / Д.О. Абленов, Д.Д. А.Д. Смағұлова, А.Д. Абленова.- Алматы: Экономика, 2020.- 560 б.
5. Некрылова Н.В. Анализ финансового состояния коммерческой организации: умп.- Пенза: ПГУ, 2021.-100 с.

УДК 338.24

ФИНАНСОВЫЙ АУДИТ КАК СПОСОБ ОЦЕНКИ СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗАЦИИ

Нурманова А.К., Бакшеева Д.О.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается роль финансового аудита как одного из важных способов оценки экономического состояния организации и будущих перспектив ее развития. В условиях кризиса для владельцев бизнеса наибольшую значимость играет эффективное распределение расходов и доходов. Это создает необходимость проведения анализа бизнес-процессов и финансовых рисков, создания оптимальной структуры управления организацией. На сегодняшний день одной из самых востребованных услуг является финансовый аудит.

Ключевые слова: финансовая отчетность, аудит, финансовый контроль, финансовый аудит, планирование, ТОО, аудиторский отчет, аудиторские организации.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 681.036

ЗАКАНЧИВАНИЕ ГОРИЗОНТАЛЬНЫХ СКВАЖИН

Ахметжан С.З., Сабитов А.К., Нұрсұлтанов Е.К.,

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье рассматривается заканчивание горизонтальных скважин с применением комплекса КРР – 140 на месторождении Кенкияк-подсолевой, данная технология применяется в каждой секции скважины.

Ключевые слова: горизонтальные скважины, Кенкияк – подсолевой, заколонное пространство, технико-технологический комплекс КРР-140, цементировочной муфты, пакер

При заканчивании горизонтальных скважин на месторождении Кенкияк – подсолевой использовались фильтры с заранее просверленными в нем отверстиями, либо зацементированная и перфорированная колонна. Необходимо помнить, однако, что тип заканчивания скважины должен соответствовать условиям эксплуатации скважины. Поэтому горизонтальная скважина Н8011 закончена «открытым стволом», при этом дебит нефти вырос до 495 т/сут. [1].

На рисунке 1 изображены наиболее часто используемые типы заканчивания горизонтальных скважин месторождения Кенкияк - подсолевой.

Для разобщения заколонного пространства горизонтальной части скважины предлагается комплекс технических средств типа КРР – 140.

Принципиально новый технико-технологический комплекс КРР-140 для крепления пологих и горизонтальных скважин, разработанный в ОО НПЦ «ЗЭРС» в сотрудничестве со специалистами ОАО «Сургутнефтегаз», впервые был апробирован на сложно построенном Федоровском месторождении с целью эффективной эксплуатации горизонтальных скважин.

С использованием комплекса КРР-140 при строительстве горизонтальных скважин обеспечивается ремонтпригодность, и технологическая управляемость крепи горизонтальной скважины в продуктивной зоне. Это дает уникальные возможности выработки пласта путем поинтервального ввода в разработку отдельных участков горизонтальных скважин.

Опыт строительства и эксплуатации скважин на Федоровском месторождении, законченных с использованием комплекса КРР-146, /2/ рекомендуется к использованию при бурении горизонтальных скважин нефтяных месторождений Казахстана.

Комплекс КРР –140 предназначен для:

-проведения высокотехнологичного манжетного цементирования горизонтальной скважины с использованием проходной (неразбуриваемой) цементировочной муфты и гидравлического проходного пакера (горизонтальной участок скважины не цементируется); /3/

-герметичного разобщения заколонного пространства горизонтальной части скважины проходными гидравлическими пакерами, заполняемыми твердеющим материалом;

Технология заканчивания, используемая при бурении горизонтальных скважин

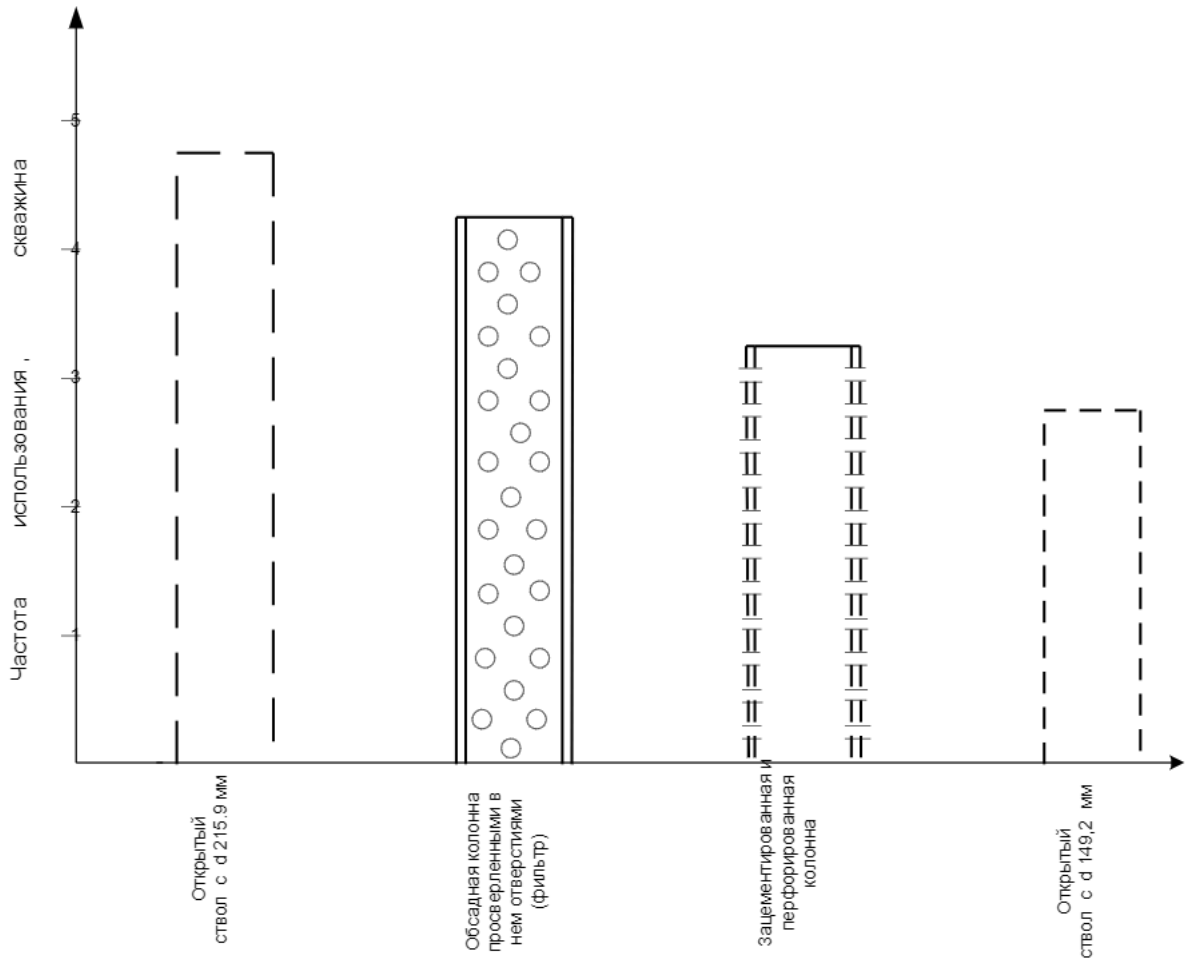

Рисунок 1

-размещения между пакерами механически управляемых – отрываемых изакрываемых колонных фильтров, и клапанов, что позволяет поэтапно вводить в эксплуатацию различные участки горизонтальной части скважины или полностью их изолировать;

-проведения операций по регулированию (открытию – закрытию) колонных фильтров и клапанов в процессе эксплуатации скважины с помощью многофункционального внутриколонного управляющего инструмента, спускаемого на насосно – компрессорных трубах (НКТ) и проводимого в действие гидравлическими и механическими операциями (см. рисунок 2).

Область применения комплекса – скважины диаметром 215.9 мм, обсаженные эксплуатационными колоннами: диаметром 140 мм с

Комплекс технических средств для регулируемого
разобщения пластов горизонтальных скважин типа КРР

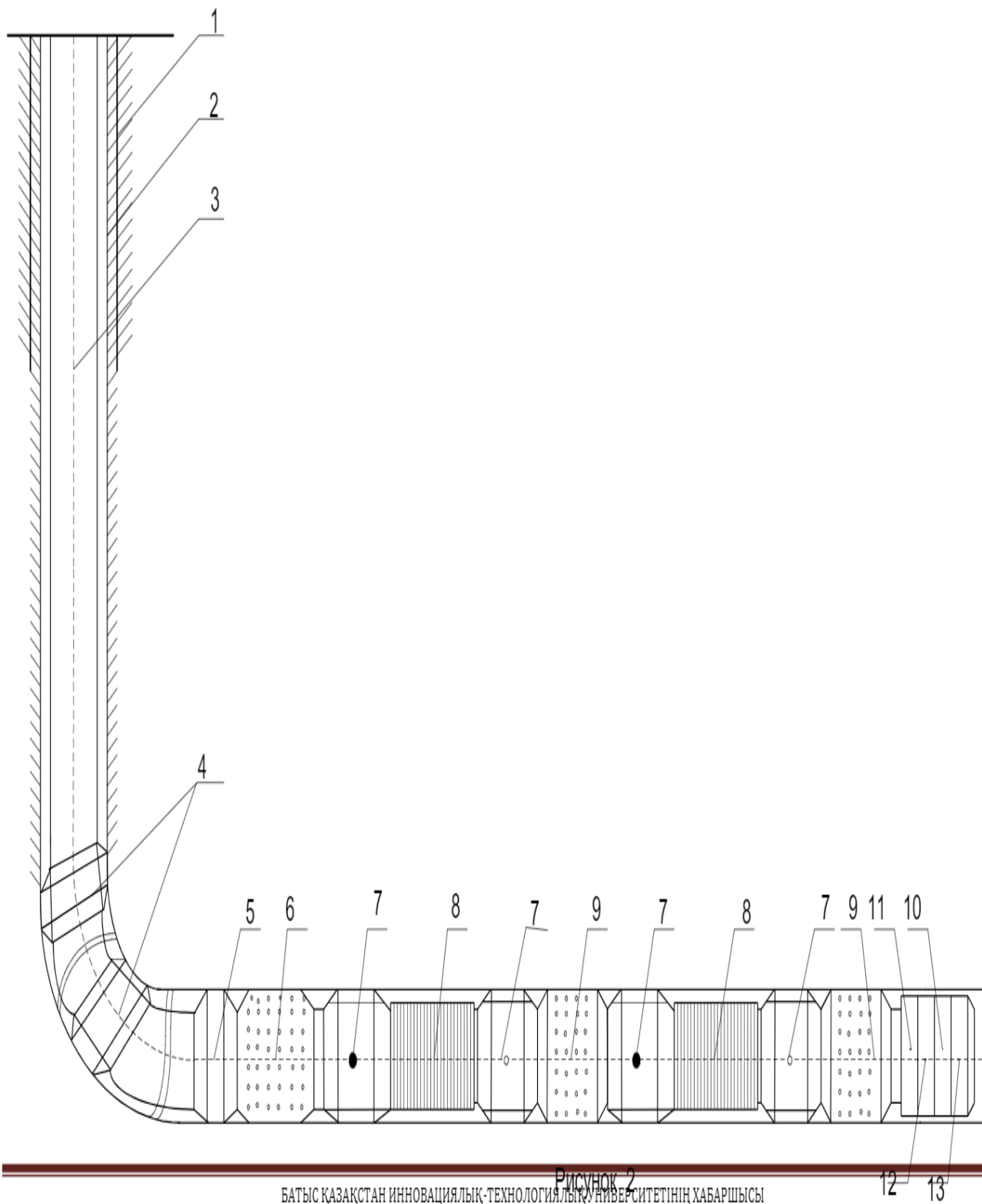

Рисунок 2

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

горизонтальной окончанием ствола, вскрывающим отложения, которые должны быть разобщены в заколонном пространстве скважины без ухудшения их коллекторных свойств и с возможностью их сообщения и разобщения с полостью эксплуатационной колонны через механически управляемые фильтрующие и перепускные устройства, где 1-кондуктор;

- 2-промежуточная колонна;
- 3-эксплуатационная колонна диаметром 140 мм;
- 4-центраторы жесткие ЦНЖ-195 и ЦСЖ-195 (прямоточные и спиральные-турбулизирующие);
- 5-муфта проходная цементирования типа МЦП-140 или МГСЦ-140;
- 6-пакер проходной гидравлической типа ППГУ-140 или ПППМ 1.140;
- 7-скважинный управляемый клапан КРР.140.03;
- 8-фильтр скважинный управляемый КРР.140.02;
- 9-пакер ПППМ 1 140-2 или пакер КРР 140.01;
- 10-обратный клапан ТОК-140;
- 11-фиксатор МЦП-220;
- 12-доливное устройство ДУ-140;
- 13-башмак БОК – 140.

Список использованной литературы:

- 1.Алдамжаров Н.Н. "Анализ горизонтальных скважин на месторождении Кенкияк", ОАО «СНПС - Актөбемұнайгаз», Ақтөбе, 2003, стр 9.
- 2.Дудалов А.К., Ванифатьев В.И. и др. ООО НТЦ «ЗЭРС», ОАО «Сургутнефтегаз» и ОАО «ВНИИНефть», "Бурение и нефть", январь 2003, М., стр 46-49.
- 3.«Analysis of horizontal well operation at the Zhanazhol deposit» Journal of Ecological Engineering ISSN 22998993, 2081139X Vol. 19, Iss. 1, January 2018, pages 25 – 32
<https://doi.org/10.12911/22998993/78750>

УДК 681.036

КӨЛДЕНЕҢ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ АЯҚТАУ

Ахметжан С.З., Сабитов А.К., Нұрсұлтанов Е.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ

Аңдатпа: Мақалада, тұз асты Кеңкияқ кенішіндегі көлбей бұрғыланған ұңғыманы аяқтау кезінде қолданылатын техникалық комплекстер КРР – 140 жөнінде баяндалады. Бұл технология су және газ мөлшері көбейгенде көлбей бұрғыланған ұңғымалардың әр бөлігін сапалы пайдалануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: көлденең ұңғымалар, Кеңкияқ –тұз асты, сақиналы, КРР-140 техникалық-технологиялық кешені, цементтеуіш колонка, пакер

ӘОЖ: 622.276.43

ҚАРАМАНДЫБАС КЕН ОРНЫНДА СУ ОҚШАУЛАУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Ихсанов К.А., Киікбаев М.Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада су оқшаулауға байланысты өңдеу жұмыстарыны қойылатын технологиялық талаптар және су оқшаулау құрамын оңтайландыру принциптері қарастырылған. Айдалатын суды оқшаулаудың гидродинамикалық ерекшеліктерін анықтайтын статистикалық есептеулер көрсетілген.

Кілт сөздер: мұнай қорларын өндіру, статистикалық талдау, су оқшаулау, термотропты гель түзетін құрам.

Су ағынын шектеу жөніндегі іс-шараларды жүргізудің тиімділігін статистикалық талдау үшін оларды ұнғымалардың барлық таңдалған жиынтығы бойынша орындау технологиялары ұқсас болуы қажет. Кен орнының зерттелетін объектісінде талдау үшін 33 ұнғыма іріктеліп алынды, оларға цемент құрамымен бекітілуімен немесе бекітілместен гель құрайтын құрам айдалды. Ұнғымаларды таңдаудың маңызды шарты талдау үшін ең толық бастапқы ақпаратты алу мүмкіндігі болды. Суды оқшаулау жұмыстарының экономикалық тиімділігінің өлшемі ретінде оларды жүргізу есебінен қосымша мұнай өндірудің рентабельділігі қабылданды. СОЖ-ды орындаудың ұзақ мерзімділігі қосымша мұнай өндіру есебінен бір күнтізбелік жыл ішінде олардың өзін-өзі ақтауын талдау негізінде анықталды. Осылайша, егер бір күнтізбелік жыл ішінде рентабельді көрсеткіш бірден көп болса, яғни, жұмыс сәтті деп саналады. Жыл ішіндегі су оқшаулау жұмыстарының рентабельділігі мынадай формула бойынша есептеледі:

$$R = \frac{\Pi}{\text{Ш}_ж} = \frac{(Q_{\text{кейін}} - Q_{\text{дейін}}) \times 365 \times (B_{\text{мұн.сат}} - K_{\text{мұн.өнд}})}{K_{\text{мұн.өнд}} \times 365 \times Q_{\text{кейін}} + \text{ОртСОЖ}} \quad (1)$$

Мұндағы:

Π – қосымша өндіруді алғаннан кейінгі пайда, тг;

Ш_{жалпы} – жалпы шығындар, тг;

Q_{кейін} – СОЖ жүргізілгеннен кейін ұнғыма бойынша мұнай дебиті, т/тәулік;

Q_{дейін} – СОЖ жүргізілгенге дейінгі ұнғыма бойынша мұнай дебиті, т/тәулік;

B_{мұн.сату} – мұнай сатылым бағасы, тг;

K_{мұн.өнд} – мұнай өндірудің өзіндік құны, тг / т;

ОртСОЖ – Қарамандыбас кен орнының ұнғымаларында су оқшаулау жұмыстарын жүргізудің орташа құны, тг/ұнғ.опер.

СОЖ рентабельділігін болжау үшін осы жұмыстардан кейін ұнғыманың шығынын білуіміз қажет. СОЖ тиімділігінің критерийі ретінде жөндеуден кейін ұнғымадағы мұнай дебиті таңдалды. Бұл критерий бірнеше себептерге байланысты таңдалды: әр нақты ұнғымадағы су-мұнай факторын өлшеу мүмкін еместігі, таңдалған ұнғымаларды пайдалану кезінде қысым туралы нақты ақпараттың болмауы. Жұмыста көп факторлы регрессиялық талдау көмегімен СОЖ тиімділігін анықтау сипатталған. Бұрғылау қондырғысының мақсатыұнғымаға судың түсу себептерін жою. Осылайша, жөндеуден кейін өнімнің сулануын бағалау жүргізілді. Мұнай дебиті жөндеудің сәттілігімен байланысты[1].

Мәліметтердің әр түрлі дереккөздеріне, сондай-ақ кәсіпшілік тәжірибесіне жүргізілген талдау негізінде, әрбір технология бойынша максималды технологиялық эффект қабаты қабаттардың геологиялық-физикалық сипаттамаларының өте тар аралығына сәйкес келетіні анықталды. Технологияны дұрыс таңдамау өнімнің технологиялық тиімділігін төмендетіп қана қоймайды, кейде теріс нәтижелерге әкеледі, олар көбінесе қайтымсыз және оларды жою үшін үлкен материалдық шығындарды қажет етеді. Сондықтан белгілі бір объектіге әсер ету технологиясын дұрыс таңдау қабатқа әсер ету әдістерін өзгерту және мұнай өндіруді арттыру кезіндегі жұмыстың негізгі кезеңі болып табылады.

Оқшаулау жұмыстарының тиімділігіне әсер ететін көптеген факторларға карамастан, олардың барлығын екі үлкен топқа бөлуге болады:

-*бірінші топ* – әсер ету объектісімен байланысты геологиялық және физикалық сипаттағы табиғи факторлар. Оларға бақыланбайтын параметрлер жатады: ПЗП және УЗП өткізгіштігі, ПЗП жағдайы, қабаттық қысым, мұнайдың тұтқырлығы, қабаттық сулардың минералдануы.

-*екінші топ* – бұл жұмыс режимдерін (технологияны) анықтайтын технологиялық параметрлер. Оларға қолданылатын материалдар, құрамы, жүйенің айдау қысымы мен көлемі жатады.

Параметрлердің іс-шараның тиімділігіне әсерін бағалау үшін Стьюдент критерийін, Фишер және Спирман критерийлерін қолдана отырып статистикалық талдау жүргізілді. Жүргізілген талдау нәтижелері бойынша өнімді қабаттың су көрсететін аралықтарын ажырату нәтижесі маңыздылығы бойынша әртүрлі басқарылмайтын (геологиялық) және басқарылатын (технологиялық) факторларға байланысты екені анықталды (кесте)[2].

Кесте 1 - Іс-шараның тиімділігіне параметрлердің әсерін статистикалық талдау

Параметрлері	Маңыздылық деңгейі		
	Стьюдент б-ша	Фишер б-ша	Спирман б-ша
Кеуектілігі	м/е	м/е	м/е
ПЗП жағдайы(скин фактор)	м/е	м/е	м/е
УЗП өткізгіштігі	м/е	м/е	м/е
ПЗП өткізгіштігі	м	м	м
Мұнайқанықтылық	м/е	м/е	м/е
Құмдылық	м/е	м	м
Бөлшектігі	м/е	м	м
Мұнайға	м	м	м
Қабат қысымы	м	м	м
Қабат суының минералдануы	м	м	м
Құрамның үлестік шығымы	м	м	м
Айдау құрамының қысымы	м	м	м

Ескертпе: м – статистикалық маңызы бар шама, яғни тиімділікке тікелей әсер етеді; м/е – статистикалық елеусіз шама, яғни тиімділікке айтарлықтай әсер етпейді.

Регрессиялық талдауда 16 фактор қолданылды. Олардың әрқайсысы талданған шамаларға әр түрлі әсер етеді (СОЖ-ден кейінгі судың ағуы және мұнайдың шығуы).

Бірнеше регрессияның нәтижелері бойынша Стьюдент критерийінің мәні бойынша модель үшін статистикалық маңызды факторлар таңдалды. Алынған регрессия теңдеулері келесі формада болады:

$$Q_{H\text{КейінГТМ}} = 5.833 + \frac{3.0390}{\text{тип ВИС}} + 0.0398 * \left(\frac{V_{\text{ВИС}}}{10}\right)^2 + \frac{5.0686}{K_{\text{прием}}} + 0.1218 * \left(\frac{P_{\text{пл}}}{10}\right)^2 + 0.1990 * \left(\frac{H_{\text{пл}}}{1000}\right)^2 - 6.1307 * 10^{-4} * \exp\left(\frac{W_{\text{доГТМ}}}{10}\right) - \frac{7.3437}{h_{\text{перф}}} (R^2 = 0.8187), \quad (2)$$

$$W_{\text{кейінГТМ}} = 115.06 + 13.60 * 10^{\text{типВИС}} - 3.27 * \ln\left(\frac{V_{\text{ВИС}}}{10}\right) - 0.86 * \left(\frac{H_{\text{пл}}}{1000}\right)^5 - 0.25 * V_{\text{цем}}^2 + 7.27 * \rho_{\text{в}}^5 - \frac{438.3}{Q_{\text{ждоГТМ}}} - 2.47 * Q_{\text{HдоГТМ}} (R^2 = 0.7706). \quad (3)$$

Мұндағы:

$V_{\text{ВИС}}$ – айдалатын су окшаулау құрамының көлемі, м³;

ВИС түрі – СОЖ жүргізуге арналған құрам;

$K_{\text{прием}}$ – қабаттың қабылдағыштық коэффициенті, м³/(тәулігіне МПа);

$P_{\text{пл}}$ – қабаттық қысым, МПа;

$H_{\text{пл}}$ – өнімді қабаттың тереңдігі, м;

$Q_{\text{ждоГТМ}}$ – жөндеуге дейінгі сұйықтық дебиті, м³ / тәул.;

$Q_{\text{HдоГТМ}}$ – жөндеуге дейінгі мұнай дебиті, т / тәул.;

$W_{\text{доГТМ}}$ – жөндеуге дейінгі суландыру, %;

$h_{\text{перф}}$ – қабаттың перфорацияланған аралығы, м;

$V_{\text{цем}}$ – ВИС бекітуге арналған цемент құрамының көлемі, м³;

$\rho_{\text{в}}$ – судың тығыздығы, кг/м³.

Таңдалған модельдеу процесі үшін сенімділік аралығының үлкен ені қолайсыз болғандықтан (СОЖ-ден кейін дебит пен сулану анықталады), стандартты маңыздылық мәнін (модельдің сенімділік деңгейі) $\gamma = 95\%$ қабылдаған жөн. Алынған модельдегі сенімділік ықтималдығы 0,05-тен аспайды, сондықтан барлық коэффициенттер таңдалған сенімділік деңгейінде маңызды[3].

Қарамандыбас кен орнының мысалында көп факторлы регрессиялық талдауды пайдалана отырып, СОЖ жүргізу үшін ұнғымаларды таңдаудың әзірленген әдістемесі деректерді өңдеудің автоматтандырылған процесі бар бағдарламалық кешен ретінде енгізілуі мүмкін. Қарастырылған әдістеме мүмкіндік береді:

-ең маңызды факторларды, олардың СОЖ тиімділігіне әсер ету бағыты мен дәрежесін анықтау;

-ұнғымаларда СОЖ жүргізу тиімділігін жедел болжау;

-жұмыстардың болжамды тиімділігінің кему тәртібімен СОЖ үшін ұнғымалардың рейтингін жасау;

-СОЖ жүргізудің табыстылығын арттыру.

Аталған әдістеме бойынша қарастырылып отырған геологиялық-физикалық сипаттамадан өзгеше кен орындары үшін ұқсас математикалық модельдер салынуы мүмкін. Регрессиялық талдау кезінде шынайылық шамасы, мұнайдың болжанатын дебитінің нақтыдан ауытқуы 10% - дан азға да, үлкен жакқа да аспайтынын атап өткен жөн. Кен орнының гидродинамикалық моделі мен дамыған математикалық модельдегі есептеулерді салыстыру 10% ауытқуды көрсетеді. "Қарамандыбас" кен орындарындағы СОЖ тиімділігін дәл болжау және анықтау үшін ұнғыманың жөндеуден кейінгі кезеңдегі

жұмыс режимі туралы, сондай-ақ кейінгі жылдары жүргізілетін жөндеулер туралы кәсіпшілік ақпараттың едәуір үлкен көлемі қажет болады[4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.А. Ахметова, Е.Д. Пименов, А.Н. Горин, А.М. Хайдар, И.Р. Ямалов, И.Ш. Хасанов (2018) УДК 622.276.66СГ, Оценка применимости данных мини – ҚГЖ для определения пластового давления и гидропроводности
- 2.С.Е. Здольник, Ю.В. Некипелов, М.А. Гапонов, А.Е. Фоломеев(2016) УДК 622.276.66СГ, Внедрение новых технологий гидроразрыва пласта на карбонатных объектах месторождений ПАО АНК «Башнефть»
- 3.Daneshy, A. (2010). Hydraulic Fracturing To Improve Production. The Way Ahead, 06(03), 14–17.
- 4.Бейли Б., Крабтри М., Тайри Д., Кучук Ф., Романно К., Рудхарт Л., Элфик Д. Диагностика и ограничение водопритоков//Нефтегазовое обозрение. – 2001. – Т.6 - №1. – С. 44-68.

ӘОЖ: 622.276.43

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ВОДОИЗОЛИРУЮЩИХ РАБОТ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ КАРАМАНДЫБАС

Ихсанов К.А., Киікбаев М.Қ.,

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены технологические требования, предъявляемые к перерабатывающим работам, связанным с водоподготовкой, и принципы оптимизации водоизолирующего состава. Показаны статистические расчеты, определяющие гидродинамические особенности водопоглощения перекачиваемой воды.

Ключевые слова: добыча запасов нефти, статистический анализ, водоизоляция, термотропный гелеобразующий состав.

УДК631.675

ТЕХНОЛОГИЯ ВЛАЖНОГО ВНУТРИПЛАСТОВОГО ГОРЕНИЯ НА МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАЖАНБАС

Калешева Г.Е., Серікова Д.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В данной статье рассмотрено технология внедрения теплового метода повышения нефтеотдачи пластов, в частности применения внутрипластового горения. Проанализировано ряд скважин, где было внедрено метод влажного внутрипластового давления, анализ процесса горения показывает, что его влияние сказывается на работе почти всех окружающих добывающих скважин.

Ключевые слова: пласт, свойства, технология, метод теплового воздействия, методы повышения нефтеотдачи пластов, эффективность.

Месторождение Каражанбас является благоприятным объектом для термических методов воздействия на пласт для повышения нефтеизвлечения. В настоящее время на месторождении проводятся работы по внедрению внутрипластового горения (ВГ) и паротеплового воздействия (ПТВ). Однако применение только одного из упомянутых методов приведет к существенному уменьшению запасов нефти, вовлеченных в промышленную разработку. Так, применение на месторождении только ПТВ не позволит вовлечь в разработку запасы нефти, сосредоточенные в зонах с эффективными толщинами пластов менее 3 м, а также в водонефтяных зонах, в которых сосредоточено до 35 - 40 % запасов нефти. В то же время применение технологии влажного горения вполне приемлемо для этих условий и с достаточно высокой технологической эффективностью.

Внедрение термических методов обеспечило возможность фонтанной добычи нефти в большинстве добывающих скважин, без теплового воздействия на пласт устойчивая эксплуатация их в режиме фонтанирования была бы невозможна. Об этом свидетельствует опыт эксплуатации скважин в естественном режиме до закачки реагента.

Среди термических методов добычи нефти внутрипластовое горение выгодно отличается тем, что факторы, способствующие вытеснению нефти, действуют комплексно, в результате чего может быть достигнут очень высокий коэффициент нефтеотдачи (до 0,8); отсутствует необходимость ввода тепловой энергии с поверхности, так как процесс автотермичен, осуществляется за счет сгорания нефти в пласте. При этом в пласте сжигается наименее ценная часть (12-15 %) еще не добытой нефти, отправляемая даже после нефтехимической переработки на энергетическое использование, причем это количество существенно меньше, чем при паротепловом воздействии, широко распространенном среди термических методов добычи нефти. При паротепловом вытеснении для добычи 1 т нефти на поверхности сжигается уже добытое топливо, эквивалентное 300 кг нефти. При внедрении ВГ происходит более эффективное использование тепла, связанное с отсутствием его потерь в поверхностных коммуникациях и в стволе скважины. Теплота горения используется для повышения температуры не только нефти, но и коллектора; часть энергии рассеивается в окружающих породах. Совместное использование методов внутрипластового горения и нагнетания нагретой воды служит повышению КПД всего процесса [1].

Основной недостаток ВГ (ВВГ) — трудность управления развитием процесса, которая находится, как известно, в обратной зависимости от степени изученности сложного механизма процесса разработки. Тем не менее отсутствие надежных методов

управления процессом никоим образом не должно тормозить развитие безусловно перспективного метода добычи нефти и повышения нефтеотдачи пластов, получившего за рубежом новый импульс в связи с возможностью использования кислородного дутья.

После создания устойчивого процесса ВГ и удаления фронта горения от зажигательной скважины на некоторое расстояние переходят к влажному внутрипластовому горению (ВВГ). Ценность его состоит в том, что существенно снижается соотношение воздуха и нефти и улучшаются технико-экономические показатели процесса.

Добавление воды к нагнетаемому воздуху значительно увеличивает теплоемкость газового потока. Процесс ВВГ сопровождается образованием обширной зоны насыщенного пара перед фронтом горения, который улучшает условия вытеснения нефти. При одном и том же положении фронта горения при ВВГ вытесняется больше нефти за счет того, что зона пара и горячей воды передвигается далеко впереди фронта горения. Водовоздушное отношение не должно превышать 0,002 м³/м³.

На 01.05.21 г. закачка воздуха для осуществления процессов ВГ и ВВГ велась в 77 скважинах с суточным объемом закачки в пределах 760 - 770 тыс. м³. Под воздействием находится более 60 % действующего фонда добывающих скважин участка ВВГ. Порядка 75- 80 % общей добычи участка добывают за счет этого метода при среднем воздухонефтяном отношении 750 - 760 м³/т (при проектном 843 м³/т)[2].

Анализ процесса горения показывает, что его влияние сказывается на работе почти всех окружающих добывающих скважин. Углекислый газ отмечается в скважинах, реагирующих на процесс. По материалам анализов попутного газа построены карты распределения углекислого газа, по которым определяют зоны воздействия ВВГ. Углекислый газ оказывает влияние на свойства нефти, снижая ее вязкость и тем самым увеличивая подвижность.

Процесс горения проявляется в основном в росте устьевого давления в добывающих скважинах. Так, устьевое давление в добывающих скважинах через 1,0- 1,5 месяцев после начала закачки воздуха в близлежащие нагнетательные увеличивается на 0,5- 1,5 МПа, а при прорыве газообразных продуктов горения — до 3,0 МПа.

Процесс горения привел к росту газообразных продуктов в добывающих скважинах: если до начала процесса их содержание в скважинах не превышало 10 м³ на 1 т добытой нефти, то в течение процесса их содержание возросло до 50-250 м³/т и более.

Углекислый газ, как правило, появляется в тех скважинах, где отмечаются повышенное устьевое давление и повышенный газовоздушный фактор. На рисунке 1 показана динамика роста температуры по продуктивному пласту горизонта Г, в котором ведется процесс внутрипластового горения в зоне воздухомнагнетательных скв.82 и 2133, таким образом три параметра — рост давления на устье скважины, увеличение газовоздушного фактора и появление в газообразной продукции углекислого газа - указывают на наличие влияния процесса горения на работу добывающей скважины[3].

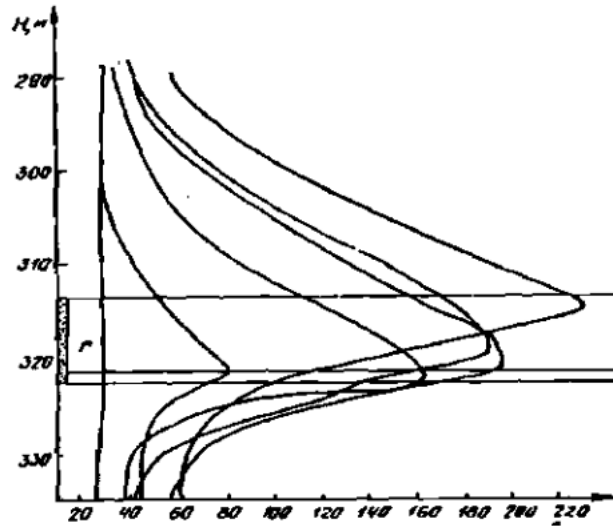

Рисунок 1- Распространение температурного фронта

Таким образом, Поэтому средний дебит скважин в зоне реагирования на первом этапе достигал 9 против 2 - 3 т/сут в нереагирующих скважинах.

Проведенные исследования показали, что процесс ВВГ привел не только к увеличению дебита скважин, но и к увеличению их продуктивности (рис.2).

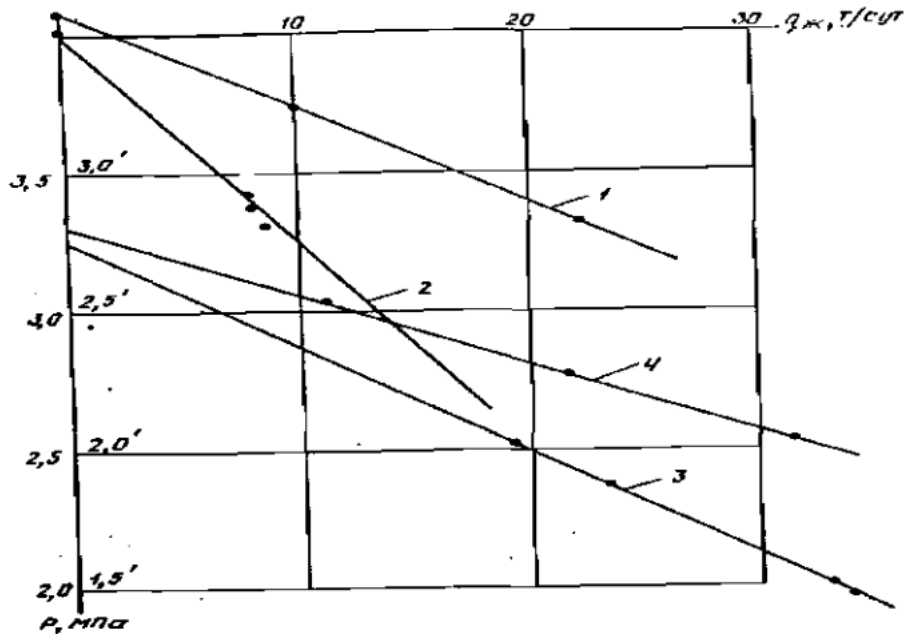

Рисунок 2- Индикаторные диаграммы скв. 266.

Увеличение дебита и продуктивности реагирующих скважин можно объяснить снижением вязкости пластовой нефти за счет ее прогрева и растворения в ней углекислого газа, находящегося в продуктах горения, и увеличением работающей толщины пласта (рис.3).

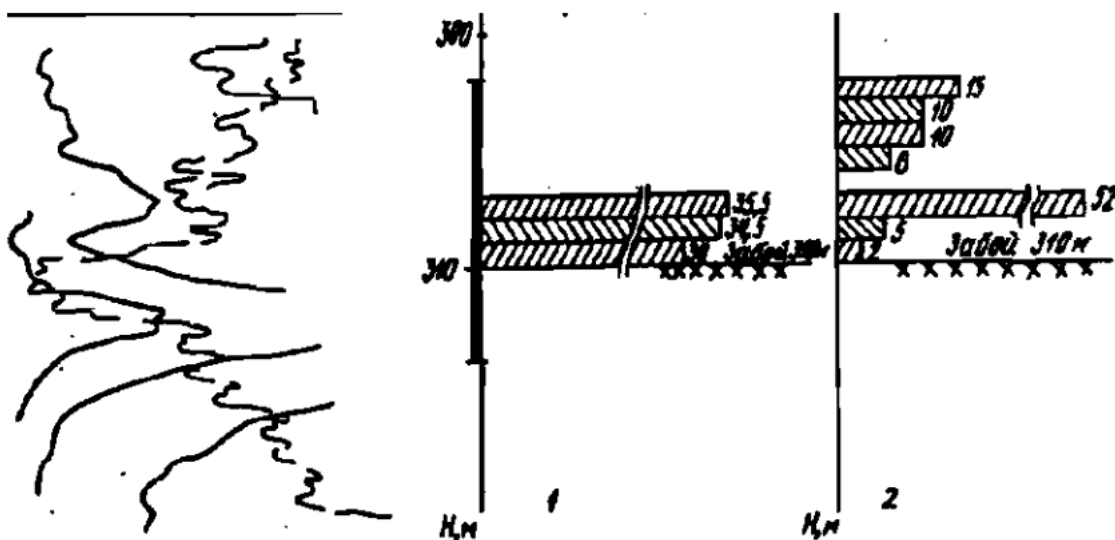

Рисунок 3-Профили притока скв. 89 для: 1 — 01.10.83 г., дшт — 8 мм, q_n -9т/сут, $t=26^{\circ}\text{C}$, Кохв=0,25; 2 — 09.01.84 г., дшт - 8 мм, $q_n = 14$ т/сут, $t = 36^{\circ}\text{C}$, Кохв.=0,58

Так, увеличение пластовой температуры на 2-3 $^{\circ}\text{C}$ уже ведет к снижению вязкости пластовой нефти на 30-50 мПа с. Увеличение же работающей толщины пласта подтверждается материалами исследований методом потокометрии. Если для всего промысла ВВГ коэффициент охвата не превышает 0,30, то для реагирующих скважин он достигает 0,4- 0,55 и выше.

Анализируя работу нагнетательного фонда скважин, необходимо отметить, что в первую очередь к отрицательным явлениям при ВГ приводит процесс низкотемпературного окисления нефти в пласте [4]. Это связано во-первых, после прохождения низкотемпературной тепловой волны в пласте остаются значительные (до 50 %) количества нефти в виде неподвижного коксоподобного остатка; во-вторых, при низкотемпературном окислении нефти происходит значительное увеличение ее вязкости и образование стойких эмульсий; происходит загудронивание пласта. Однако научно доказано, возможность организации в пласте повторной высокотемпературной тепловой волны, позволяющей снизить негативные явления при процессе ВГ в низкотемпературном режиме.

Необходимо отметить и возможность влияния на переход к режиму низкотемпературного горения увеличенного водовоздушного отношения (ВВО) при ведении процесса ВВГ. Доказательством этого является испытание технологии периодической закачки окислителя на участке ГЗУ-1, где при превышении проектной величины ВВО в 2 раза ($0,002 \text{ м}^3/\text{м}^3$) при ведении влажного горения было зарегистрировано снижение дебитов не только нефти, но и жидкости.

В целях увеличения охвата по толщине продуктивного пласта воздействием ВГ и в конечном результате увеличения нефтеотдачи на месторождении проводились испытания технологии термического воздействия в сочетании с применением пенных систем.

Таким образом, внедрение процессов внутрипластового горения на месторождении Каражанбас показало значительную технологическую эффективность их для разработки нефтяных месторождений высоковязких нефтей.

Список использованной литературы:

1. Анализ эксплуатации месторождения Каражанбас. Краткий отчет протокола 34/99, С. Минибаева. С. Чеботров. НИПИМунайГаз.2000.

2. Отчет термические методы разработки месторождения Каражанбас. С. Минибаева З. Радайллина НИПИМунайгаз. Актау, 2014.
3. Внедрение технологии влажного внутрипластового горения на месторождении Каражанбас / М.Ж.Салимгереев, Н.Н.Червяков, В.Л.Симонов, К.Т.Тулешов. ВНИИОЭНГ. Сер. "Разработка нефтяных месторождений и методы повышения нефтеотдачи". — 1991. — N 10. — С. 23-30.
4. Динамика дебитов скважин на месторождении Каражанбас при разработке на естественном режиме / В.А.Иванов, Л.К.Кнынов, А.Г.Козловский, Н.Н.Червяков // Вопросы совершенствования технологии и технических средств при термических методах добычи нефти: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИОЭНГ, 2015. - С.4-6.
5. Интернет ресурсы: <https://neftegaz.ru/science/booty/331724-vysokovyazkaya-neft-novye-tehnologii-razrabotki-chast-2/>; news-mining.ru.

УДК 631.675

ҚАРАЖАНБАС КЕН ОРЫНЫНДА ҚАБАТ ІШІ ЖАНУЫНЫҢ ЫЛҒАЛДЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Калешева Г.Е., Серікова Д.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Берілген мақалада жылулық әдісінің технологиясы, қабаттардың мұнай бергіштігін арттыру әдісі, кеңінен қолданылатыны қабат ішілік жану. Талдау бірнеше ұңғымаларда жүргізіліп соның ішінде қабат ішілік жану әдісі енгізілді, жану процесінің көрсеткіші және жұмысы оның айналадағы барлық өндіруші ұңғымаларға әсерін тигізді.

Кілт сөздер: қабат, қасиеті, технологиясы, жылу әсер ету әдісі, қабаттардың мұнай бергіштігін арттыру әдістері, тиімділігі.

ОӘК 665.668

ҚОЛДАНЫЛҒАН МОТОР МАЙЛАРЫН ТАЗАЛАУДЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Мукамбеткашева А. Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Мақалада қолданылған мотор майларына қысқаша сипатта берілген. Сонымен қатар, қолданылған мотор майларын тазалаудың физикалық, физика-химиялық, химиялық әдістеріне қысқаша шолу жүргізілген.

Кілт сөздер: мотор майлары, консистентті майлар, присадка, тұндыру, сепарация, сүзу.

Қолданылған мотор майларын тазалау жағар майларды үнемдеудің ең тиімді жолы. Жыл сайын жағар материалдарын қолдану артып келеді, сәйкесінше қолданылған майлардың да көлемі көбейеді. Жыл сайын әлем бойынша биосфераға шамамен 6 млн тонна мұнай өнімдері тарайды, олардың 50 пайыздан астамын қолданылған жағар майлар

құрайды. Қоршаған ортаның қолданылған жағар май материалдарының экологиялық қауіпті компоненттерімен ластануы жаһандық сипатқа ие болып келе жатыр. Атмосфераның ластануы булану және ең алдымен қолданылған жағармай материалдарын өртеу нәтижесінде болады. Қоршаған ортаның ластануының алдын алу тәсілдерінің бірі – қолданылған жағар майларын қайта өңдеуге максималды түрде тарту. 100 тонна мұнай шикізатынан шамамен 10 тонна жаңа май алуға болады, ал қолданылған 100 тонна майдан сапасы бойынша жаңа майдан кем емес 60-80 тонна өңделген өнім алуға болады.

Жағар материалдары (майлар, консистентті майлар, майлау-салқындатқыш технологиялық құралдар (МСТҚ)) қазіргі техниканы эксплуатациялауда маңызды орын алады, келесі міндеттерді атқарады үйкелуді азайтады, жұмыс жасайтын беттердің тозуын алдын алады, сонымен қатар электрокорғаушы және жылуалшақтау орта ретінде қолданылады. Жыл сайын жағар материалдарын қолдану артып келеді, сәйкесінше қолданылған майлардың да көлемі көбейеді.

Мотор майлары поршенді, газотурбинді қозғалтқыштарда жылжудың үйкелуін және бөлшектер мен түйіндердің тозуын, үйкелетін беттерден жылуды бұруға және цилиндрпоршенді топтардың саңылауларын бекітуге қолданылады. Кеңінен тараған ол дизельді мотор майлары, олар автотракторлы, көлікті, стационарлы, тепловоз және кемелік қозғалтқыштарға қолданылады. Мотор майларына іштен жанатын қозғалтқышта ұзақ уақыт жұмыс жасау тән. Бұл кезде майдың қышқылдық саны, шайырлардың құрамы, шлак және т.б. мөлшері көбейеді. Сәйкесінше, майдың жұмысы физика химиялық қасиеттерінің өзгеруіне байланысты. Бірақ, көптеген зерттеу нәтижелері бойынша майдың химиялық құрамы аса көп өзгермейді.

Майдың физика химиялық өзгеруінің өнімдері, сонымен қатар зиянды қоспалар мен майдың әрі қарай жұмыс жасауға жарамсыз өнімдері майдың жалпы мөлшерінің аз ғана көлемін алады, оны әр түрлі әдістердің көмегі арқылы оларды жоюға болады. Ластағыш заттарды жойғаннан кейін майдың бастапқы қасиетері қалпына келеді, кейін тазаланғаннан кейін майды жаңа майлармен қатар пайдалануға болады. Қолданылған мотор майларының тазалаудың әдістері майдың құрамындағы лас заттар мен тозу өнімдерінің түріне байланысты таңдалып алынады: Кейбір майларға механикалық заттардан тазалау жеткілікті болса, басқасына химиялық реагенттерді пайдалана отырып толық өңдеу қажет болады.

Қолданылған мотор майларын тазалау әдістерін физикалық, физика химиялық, химиялық және комбинирленген әдіс деп бөледі. Практикада әдетте жоғары сапалы тазаланған майды алу үшін комбинирленген әдісті пайдаланады.

Қолданылған мотор майларын физикалық әдіспен тазалау мотор майларынан қатты бөлшектерді, судың микроамшыларын және шайырлы мен кокс түзетін заттарды, ал буландыру арқылы тазалау оңай жанатын заттарды жоюға мүмкіндік береді. Майлар күшті өрісте гравитационды, ортадан тепкіш және өте сирек электрлік, магниттік және дірілдеткіш күштерді пайдалану арқылы жүргізіледі, сонымен қатар фильтрлеу, сулы шаю, буландыру және вакуумды дистилляцияны пайдалану арқылы тазарту жүргізіледі. Сонымен қатар өңделген мотр майларын тазалауға масса және жылу алмасу процестері жатады, бұл әдістер көмірсутектердің тотықсызданған өнімдерін, суды және оңай қайнайтын заттарды жоюға мүмкіндік береді. Әдістердің қысқаша сипаттамасы төменде көрсетілген. Кең тараған келесі физикалық әдістер: тұндыру, сепарация, фильтрлеу, жанған заттарды айдау, сумен шаю.

Майды тұндыру. Процестің ең негізгі және бастапқы сатысы. Майды тұндыру ең қарапайым тәсіл болып табылады. Майдың құрамында өлшенді күйдегі механикалық қоспалармен су уақыт өте келе май бірқалыпты тұрса тұнады. Температураны 80°C жоғары көтеру бөлшектердің тұну жылдамдығын тездетпейді, себебі әрі қарай қыздырған кезде тұтқырлық аса көп өзгермейді. Температура 100°C болған кезде майдың

құрамындағы судың қайнауы және майдың көбіктенуін ескерсе, онда тұндыру үшін тиімді температура деп 80-90⁰С алуға болады.

Майдың құрамындағы механикалық қоспалардың мөлшері жоғары қабатында азаяды, ал төменгі бөлігінде көбейеді. Ол жағдай тек майдың температурасына емес, сонымен қатар тұну уақытына да байланысты (кесте 1).

Кесте 1 – Температура 80⁰С болған кезде майдың құрамындағы механикалық қоспалардың мөлшерінің тұндыру уақытына байланысты өзгеру тәуелділігі

Түбінен арақашықтығы,мм	Тұндыру ұзақтығына байланысты қоспалардың мөлшері, %				
	1 сағат	3 сағат	6 сағат	12 сағат	18 сағат
240	0,14	0,09	0,03	0,00	0,00
180	0,16	0,11	0,07	0,00	0,00
120	0,18	0,10	0,11	0,03	0,00
60	0,19	0,23	0,23	0,19	0,00
1	0,21	0,33	0,50	0,73	0,92

Қолданылған мотор майларын механикалық қоспалардан, судан қыздырған кезде тұндыру әр кезде оң нәтижелерін бермейді, кейде ұзақ процесс кезінде қоспалардың көп мөлшері өлшенді түрінде қалады, себебі, май мүлдем тұнбайды. Ол көбіне ұсақ дисперсті қоспалармен ластанған майлар. Майлар алдын-ала қатты бөлшектердің іріленуіне алып келетін коагулянттарды қосу арқылы тазаланып алып, кейін тұндырылады. Механикалық қоспалардың және судың гравитациялық күш арқылы табиғи тұнуы. Тұндыру әдісі майдың ластану дәрежесіне байланысты жеке және фильтрлеу немесе центробежді тазалау алдында қолданылады. Бұл әдістің негізгі кемшілігі тұну процесінің өте үлкен ұзақтылығы. Тұндыру кезінде диаметрі 50-100 мкм жоғары заттар тұнады. Бірінші кезекте тұнбаға металдық бөлшектер, кокс және шайырлы заттар түседі. Механикалық қоспалардан және судан қолданылған майларды тұндыру қыздырған кезде жақсы нәтиже көрсетпейді, кейде ұзақ процесс кезінде қоспалардың мөлшері өлшенді күйде қалады, яғни май мүлдем тұнбайды. Бұл өңделген диспергирлеуші присадкалары бар дизельді және автомобильді майларға, сонымен қатар ұсақдисперсті қоспалармен ластанған майларға жатады.

Майды фильтрлеу және мембраналық бөлу. Майды фильтрлеу – механикалық қоспаларды және шайырлы қосылыстарды торлы немесе кеуекті фильтрлерден өткізу процесі. Фильтрациялық материалдар ретінде металдық және пластмасса торлар, қағаз, композициялық материалдар және керамика қолданылады. Қолданылған мотор майларын тазалау ұйымдарында мотор майларының қасиетін арттыру үшін ірі тазалау фильтрлері және технологиялық процесте майды жұқа тазалау әдісі енгізіліп жатыр. Мұнай майларын тазалауда қолданылатын фильтрлеуші материалдар әр түрлі және олар фильтрационды көрсеткіштері, физика-химиялық қасиеттері, химиялық құрамы, дайындау әдісі және т.б. бойынша жіктеледі. Фильтрлеу жіңішкелігін 70-100 мкм дейін қамтамасыз ететін ірі тазалауды жүргізуге арналған фильтрлер; тазалаудың орташа дәрежесін қамтамасыз ететін материалдар (20 дан 60 мкм дейін); жіңішке тазалау үшін материалдар (5 тен 20 мкм дейін). Мұндай жіктеу аса шартты болып табылады, себебі қажетті фильтрлеу жіңішкелігі қолданылатын майдың сұрпына байланысты болады. Физика-механикалық қасиеттеріне байланысты фильтрлеуші материалдарды сығылатын және сығылмайтын деп бөледі. Материалдың сығылғыштығы оның қасиетіне, гидравликалық сипаттамасына едәуір әсер етеді. Фильтрлеуші материалдардың екі тобын қарастырады – беттік және көлемдік. Беттік әсер ететін материалдар ұсталатын бөлшектерден қалыңдығы бірнеше есе ғана үлкен деп есептелінеді, ал көлемдік әсер ететін материалдар ұсталылатын бөлшектерден

бірнеше есе қалыңдыққа ие. Талшықтармен қатар фильтрлеуші материалдарды дайындаған кезде түрлі ұнтақтар – металды, минералды, пластмасса, шыны және т.б. пайдаланылады. Оларды керамикадан, металокерамикадан, кеуекті пластмассалардан материалдар жасағанда пайдаланады. Соңғы жылдары шет елдің өндіріс салаларында мембраналы типті материалдардан жасалынған фильтрлерді шығару кең өріс алды. Жарық көрген еңбектердің басым көпшіліктері қолданылған майлардың ультра және микрофльтрациясын полимерлі және керамикалық мембраналарды пайдалану арқылы зерттеуге арналған.

Сепарация. Тұндыруды және оның тиімділігін арттыру үшін түрлі әдістерді пайдаланады. Сепарация майды сусыздандыру және механикалық қоспалардан сепарация процесі кезінде тазалайды. Майларды сусыздандыруда және оларды механикалық қоспалардан тазалауда кеңінен қолданылатын әдіс ол сепарация болып табылады. Ортадан тепкіш күштердің әсерінен ауыр ластандырғыш қоспалар ыдыстың қабырғасына сақина түзіп жабысады, ал келесі қабат бөлінген судан тұрады, үшінші сақиналы қабат айналу осінде тазартылған май жиналады. Майдың сепаратормен тазалану тереңдігі ең бастысы майдың және оның құрамындағы қоспалардың тығыздығымен, қоспалардың дисперстілік дәрежесімен анықталады. Майдың ластану дәрежесіне байланысты сепараторда майды ашықтандыру немесе сепарация әдісімен жүргізуге болады. Ашықтандыру әдісін арнайы қатты механикалық қоспалар, шламдар, көмір, сонымен қатар суды бөлуде қолданылады. Бұл жағдайда майдан бөлінетін қоспалар барабанның ұстағышында қалып, оннан периодты түрде жойылып отырады.

Сепарация әдісін ластанған майды тығыздығы әртүрлі екі сұйықтықтан тұратын қоспа болған кезде пайдаланады. Бұл жағдайда майдан бөлінген екі қоспа бөлінеді және олар сепаратордан үздіксіз апарылады. Мотор майларын ашықтандыру әдісі арқылы тазалайды, механикалық қоспалармен ластанған, ылғалдың мөлшері аз болса – ашықтандыру арқылы, ал аса көп ылғалданған болса – сепарация әдісі арқылы.

Жанған затты айдау. Ішкі жанғыш қозғалтқыштардағы өңделген мотор майларын өндеген кезде, тозу өнімдерін жоюмен қатар, бастапқы тұтқырлықпен оталу температурасына ие майды алу мүмкін емес. Процесс маймен отынның қайнау температураларының әртүрлігіне негізделген. Өңделген мотор майларын қыздырған кезде бірінші кезекте оның құрамынан отын буланады, себебі оның қайнау температурасы майдың қайнау температурасына қарғанда төмен.

Сумен шаю. Қолданылған мотор майларын құрамындағы қышқыл өнімдер – суда еритін төмен молекулалы қышқылдар, сонымен қатар сабындарды – органикалық қышқылдардың тұздарын жою үшін пайдаланады. Сумен шаю майларлардың тозу ұзақтығы жоғары болса толық қамтамасыз етпейді. Бұл әдісті турбинді майларды пайдаланған кезде, суда еріген төмен молекулалы қышқылдарды жою үшін пайдаланады. Құрамында еріген қышқылдары бар су майдың құрамынан 60°C- қа дейін қыздырылып, сепарация процесі арқылы бөлініп алынады. Сумен шаю кезінде майдың температурасы маңызды. Температура 60°C төмен болса, майдан судың бөлінуі қиындайды, ал температура жоғары болса шлам майда еріп кетуі мүмкін. Сепараторда майды шаюға кететін судың шығымы массасынан 20% құрайды. Майды сумен шаю тазалаудың жеке процесі болып табылмайды. Оны әдетте қолданылған мотор майын сілтілік тазалаудың бір сатысы ретінде әсерлеспеген сілті мен сабынды жоюға қолданады. Сілтілік ерітіндімен өндегеннен кейін сумен шаю майдың қасиетін жақсартады. Әсіресе бұл жағдайда күлділік, асфальтендер, оптикалық тығыздық және кокстенуі жақсарады. Кейбір жағдайларда майды механикалық қоспаларды, соның ішінде көмір бөлшектерін жою үшін қолданады.

Қолданылған майларды жинап, құнды шикізатты сақтау мақсатында регенерацияға ұшыратады, бұл экономикалық жағынан тиімді болып табылады. Қолданылған майлар

тобын регенерациялау (екінші рет қайта өңдеу) – өңделген майлар қоспаларына қолданылады. Осындай шикізаттан түрлі құрам мен сипаттағы базалық майларды алуға болады. Ол үшін үрдістер кешенін қолдану қарастырылады: күкіртқышқылды тазалау, гидротазалау, экстракция, вакуумдық айдау және басқа да физикалық және химиялық әдістер. Өңделген майлар тобын регенерациялау процесіне байланысты базалық майлардың 2-3 фракциясын алады, олардан компаундеу және присадкаларды енгізу арқылы тауарлық майлар (моторлық, трансмиссиондық, гидравликалық, СОЖ, пластикалық жақпамайлар) дайындала алады. Жоғары деңгейде ластанған және қышқылданған майларды арнайы өнеркәсіптік қондырғыларда регенерациялайды. Регенерация нәтижесінде майлардан қоюланған және еріген тысқары заттар, ескірген өнімдер, сонымен қатар майда сақталған присадкалар түгелдей дерлік жойылатын физикалық және химиялық өңдеуден тұрады. Екінші рет қайта өңдеудің әр түрлі өнеркәсіптік процестерінің арасынан тазалаудың негізгі тәсілі бойынша топтарды бөледі: күкіртқышқылды тазалау, адсорбциялық тазалау, гидротазалау, экстракциялық тазалау, жұқақабықты буландыру, ультрафилтрация және басқа әдістер. Құрамында 10% қатты ластаушы қоспалар мен су, 2-4% еріген отын бар өңделген майдан регенерацияланған майдың орташа шығуы қолданылып отырған регенерация тәсіліне байланысты 70-85% құрайды.

Адсорбциялық тазалау. Майдың тазалау процестері кезінде адсорбенттерді пайдалану өзінің бетінде асфальт шайырлы заттарды, қышқылдық қосылыстарды, эфирлерді және басқа да тозу өнімдерін ұстап қалу қабілетіне негізделген. Қолданылған майларды адсорбенттермен өңдеген кезде түрлі қышқылдан тұратын өссылыстар арасында химиялық әрекеттесу болады. Белсендірілген көмірдің меншікті беті $1000 \text{ м}^2/\text{г}$, силикагельдікі $300-450 \text{ м}^2/\text{г}$, алюминийдің тотығы $180-370 \text{ м}^2/\text{г}$, ағартқыш саздың $100-300 \text{ м}^2/\text{г}$ тең. Адсорбенттің кеуектерінің өлшемі мен сипаты адсорбция процесінің тиімділігін анықтайтын шешуші фактор болып табылады. Сонымен қатар адсорбцияланатын молекулалардың өлшемінің де маңызы зор. Қатты адсорбенттердің активті беті болып тек дәндердің сыртқы бөлігі емес, бастысы жіңішке кеуектер – капиллярлар болып табылады. Оның арқасында әр адсорбенттің бөлшегі үлкен аумаққа ие, әр қайсысының ауданы 1 г затқа жүз квадрат метрды құрайды. Адсорбенттің ұнтағы ұсақ болған сайын, яғни бөлшектерінің өлшемі кішкентай болған сайын, оның адсорбциялық қабілеті жоғары болады.

Майларды тазалаған кезде табиғи адсорбенттер (ағартқыш саз, бокситтер және т.б.) мен жасанды адсорбенттер (силикагель, алюминий тотығы, алюмосиликатты катализатор) қолданылады. Адсорбциялық тазалау келесі әдістердің біреуі арқылы жүзеге асырылады: Перколяционды, Контактілі, Кері ағын әдісі. Перколяционды әдіс кезінде өңделген майлар цилиндр ыдысқа вертикалды орналасқан түйіршікті адсорбент (көп жағдайда силикагель) қабаты арқылы сүзіледі. Контактілі тазалау кезінде тазаланып жатқан май $70-75^\circ\text{C}$ температурада ұнтақ тәрізді адсорбентпен белгілі бір уақыт аралығында араластырылады, кейін, адсорбенттен фильтр преста босатылады. Контактілі әдістің кемшілігіне табиғатты ластайтын адсорбенттің көп мөлшерінің қалуы. Үшінші әдіс кезінде – май мен адсорбент біріне бірі қарама-қарсы қозғалады. Тиімді әдіс ретінде адсорбенттің қозғалмалы қабатында майды адсорбциялық тазалау болып табылады, ол кезде процесс үздіксіз жүреді. Периодты ауыстыру, регенерация және адсорбентті сүзу процестері үздіксіз болады, бірақ бұл процесс кезінде күрделі қондырғыны пайдалануға тура келеді.

Майларды тазалау және кептіру үшін әдетте силикагель, алюминий тотығы, алюмосиликатты қосылыстар, ағартқыш саз, синтетикалық цеолиттерді пайдалануға болады.

Коагуляция. Қазіргі кезде коагуляция әдісі өңделген мотор майларды тазалау технологиясында кеңінен қолданылады. Технологиялық сызбаларға коагуляция әдісін

енгізу өңделген мотор майларының барлық түрлерін тазалауға мүмкіндік береді. Коагуляция процесі коллоидты жүйелердің жабысуы және іріленуі арқылы борпылдақ агрегаттарды түзу процесі. Коагуляцияны табиғи күйіне байланысты түрлі заттарды енгізу арқылы, механикалық әсер ету арқылы, қыздыру немесе керісінше салқындату, электр тогы өткізу арқылы және сәулелі энергияны жіберу арқылы жүргізуге болады.

Майларды тазалау үшін коагуляторлар ретінде әдетте синтетикалық жуғыш заттарды, беттік-активті заттарды пайдаланады.

Коагуляция үшін қолданылатын заттарды төрт түрге бөлуге болады: Электролиттер – кальцинирленген сода, тринатрийфосфат және т.б.; Активті органикалық катион немесе анионы бар ионогенді беттік-активті заттар БАЗ; Ионогенді емес беттік – активті заттар БАЗ; Беттік-активті коллоидтар және гидрофильді жоғары молекулалық қосылыстар. Тіімді коагуляторлар келесілер: күкірт қышқылы, кальцинирленген сода, тринатрийфосфат, жуғыш заттар НП-5, МЛ типті жуғыш заттар. Майларды тазалауда коагулянт ретінде кең қолданысқа ие болған кальцинирленген сода, тринатрийфосфат, сұйық әйнек және т.б.

Майды химиялық әдіспен тазалау ластаушы затпен тазартуға пайдаланылатын заттың арасындағы қарқынды реакцияға негізделген. Химиялық реакциядан кейін майдан өңай жойылатын қосылыстар түзіледі. Химиялық тазалау әдістеріне қышқылдық және сілтілік тазалау, оттегімен тотығу, гидрогенизация, сонымен қатар тотықтар, карбидтар мен металл гидридтерінің көмегімен кептіру және тазалау. Жіне қолданылатын әдістер олар: күкірт қышқылды тазалау және гидротазалау.

Күкіртқышқылды тазалау. Күкіртқышқылды тазалау әлем бойынша майлы дистилляттардан асфальтты шайрлы заттарды, оттегі және күкірттен тұратын және басқа қажетсіз қоспаларды жоюға арналған ең көне және кеңінен қолданылатын әдіс. Күкіртқышқылды тазалау нәтижесінде күрделі жойылатын және экологиялық тұрғыдан қауіпті қалдық – қышқыл гудронның көп мөлшері түзіледі. Бұдан басқа, күкіртқышқылды тазалау өңделген майлардан полициклді арендер мен хлордың жоғары улы қосындыларының жойылуын қамтамасыз етпейді. Сонымен қатар қоршаған ортаға жағымды қазіргі заманғы майларды күкірт қышқылымен регенерациялауға болмайды, себебі күкірт қышқылы оларды ыдыратады, яғни қышқыл гудронның шығуын арттырады. Қазір біздің елімізде күкіртқышқылды тазалауды мүлдем қолданбайды.

Күкірт қышқылымен тазалаған кезде, құрамындағы жуғыш және антитотықтырғыш присадкалар қышқылмен соңғы бұзылады. Тазаланған майда присадкалар сақталмайды. «Фильтрленбейтін» майларды алдын ала коагуляциялық тазалаған кезде жуғыш присадкалардың негізі –барий толық жойылады. Бұл жағдайда тазаланған майдың тұрақтылығы тез төмендейді.

Тазалаудың басқа әдістері кезінде майда қалған присадкалар бұзылмайды. Күкірт қышқылды тазалау әдісі ағартқыш сазды қышқылдық майды бейтараптандыру үшін пайдалануды қажет еткендіктен, адсорбциялық тазалауға қарағанда қиын болып келеді.

Гидротазалау. Адсорбциялық тазалауды гидрогенизациялық процестермен алмастырады. Бірақ бұл жағдайда да сорбенттер гидротазалау катализаторларын металдармен және шайырлы қосылыстармен уақытынан бұрын белсенсіздендіруінен қорғау үшін қажет. Гидрогенизациялық процестер өңделген майларды екінші рет қайта өңдеуде кеңінен қолданылады. Бұл жоғары сапалы майларды алудың кең мүмкіндіктерімен, олардың шығуын арттырумен, сонымен қатар күкіртқышқылды және адсорбциялық тазалаумен салыстырғанда экологиялық тазалығымен байланысты. Гидротазалау процесінің кемшіліктері – сутегінің көп мөлшерде қажеттілігі, ал экономикалық тұрғыдан өнімділік шегі жылына 30-50 мың тоннаны (шетелдік мәліметтер бойынша) құрайды. Майларды гидротазалауды қолдану қондырғылары сутегінің артық

қоры және оны рециркуляциялау мүмкіндіктері бар сәйкес мұнай өндеу өндірісімен шектеледі.

Сілтілік тазалау. Сілтілік тазалау күкірт қышқылды тазалаудан кейін соңғы тазалау болуы мүмкін, сілтілік жер тазалаудың бастапқы тазалауы және өңделген мотор майларын жеке тазалауда жеке қолданылуы мүмкін. Сілтілік тазалау үшін әдетте каустикалық соданы, кальцинирленген сода және тринатрий фосфаты пайдаланылады. Алдын ала күкірт қышқылымен тазаланған майды сілтімен өндеген кезде, майда қалған қышқыл қосылыстар сульфонафтенді қышқыл, қышқыл және орта эфирлерді түзеді. Сонымен қатар сілті құрамында май бар нафтен қышқылымен, фенолмен, дикарбон және оксикарбон қышқылдарымен әрекеттеседі. Күкірт қышқылымен алдын ала тазаланған майды сілтімен өндеген кезде, майда қалған қышқыл қосылыстар сульфонафтенді қышқылдар, күкірт қышқылының қышқыл және орта эфирлері түзіледі. Сілті сонымен қатар нафтен қышқылымен, фенолдармен, дикарбон және оксикарбон қышқылдарымен әрекеттеседі. Жоғарыда аталған барлық заттардың сілтімен әрекеттесуі нәтижесінде сілтінің сулы ерітіндісіне ауысатын натрий тұздары түзіледі. Сабын суда, әсіресе ыссы суда жақсы ериді.

Сілтілік тазалаудан кейін майды тұндыру міндетті операция болып табылады. Бұл кезде тұнған сілтілік қалдықтарды төмендетіп, қалған майда қалған сабынды ыссы сумен шаяу арқылы кетіреді. Сілтілік тазалау кезінде күйдіргіш натрийдің орнына кальцинирленген соданы және тринатрийфосфатты пайдалануға болады. Бірақ олардың шығымы, улы натрға қарағанда көп болады. Қышқыл майлардың сілтілік тазалануы көбіне 10-20 % Na_2CO_3 және Ca_3PO_4 жүргізіледі. Сілтілік майдың сумен шайылуы кейбір жағдайларда ағартқыш сазбен контакттілі тазалаумен ауыстырылады. Жоғарыда сипатталған тазалаудың сілтілік әдісі «сілті-жер» деп аталады. Майды тазалағанда сілті реагенттердің сулы ерітінділерін күкіртқышқылды тазалауды жүргізгенде пайдаланған дұрыс. Сонымен қатар, адсорбциялық әдіспен сілтілік тазалауды жүргізген тұрақты тазаланаған майды алуға мүмкіндік береді.

Қолданылған мотор майларын тазалау майлау материалдарын үнемдеудің және олардың қоршаған ортаны ластаудан қорғаудың ең тиімді жолы болып табылады. Қолданылған мотор майларын тазалауда қолданылатын әдістерге шолу жасалынып, қазіргі кезде кеңінен қолданылатын коагуляциялы, адсорбциялық, ион алмасу әдістері арқылы тазалау тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шашкин П.И. Регенерация отработанных нефтяных масел: Учебное пособие / П.И. Шашкин, И.В. Брай и др. - М. : Химия, 2000. - 302 с.
2. Тупотилов Н.Н. Исследование очистки отработанных синтетических моторных масел специфическими растворителями / Н.Н. Тупотилов, В.В. Остриков, С.Ю. Попов // Наука в центральной России. - 2013. - № 5. - С. 27-30.
3. Остриков В.В. Топливо, смазочные материалы и технические жидкости: Учебное пособие / В.В. Остриков, С.А. Нагорнов, О.А. Клейменов - Тамбов, 2008. – 350 с.
4. Остриков В.В., Тупотилов Н.Н., Корнев А.Ю. Способы очистки отработанных масел // Воронежский научно-технический вестник. – 2014. – № 3(9). – С.110-112.
5. Рылякин, Е. Г. Очистка и восстановление отработанных масел / Е. Г. Рылякин, А. И. Волошин. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2015. -№ 1 (81). -С. 92-94.

УДК 665.668

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОЧИСТКИ ОТРАБОТАННЫХ МОТОРНЫХ МАСЕЛ

Мукамбеткалиева А.Н.,

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье кратко описаны используемые моторные масла. Кроме того, был проведен краткий обзор физических, физико-химических, химических методов очистки используемых моторных масел.

Ключевые слова: моторные масла, консистентные масла, присадка, осаждение, сепарация, фильтрация.

УДК 665.668

РЕЗЕРВУАРЛАРДЫ ҚАЛДЫҚ ШАЙЫР ҚОСПАЛАРДАН ТАЗАРТУДА, РЕЗЕРВУАР КОНСТРУКЦИЯСЫН ТЕХНИКАЛЫҚ ЖЕТІЛДІРУ

Губайдуллин К.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мұнай және онымен байланысты өнеркәсіп салаларында резервуарларды тазалау процесстерін жоғары тиімділікпен жүзеге асыру барысындағы төмен энергия және күрделі шығындардағы аппараттарды құру қажеттілігі болып табылады.

Кілт сөздер: резервуар, битум, көмірсутек, мұнай, парафин, асфальтен.

Мұнай резервуарлары деп - "шикі" және тауарлы мұнайды есепке алу, жинау және аз уақыт ішінде сақтау үшін арналған әр түрлі өлшемдегі ыдыстарды айтады. Тауарлы мұнай резервуарлар паркінің жалпы көлемі кез-келген кен орнының барлық өндіруші ұнғыларының екі тәуліктік жоспарлы өндірілген өніміне тең болуы керек [1].

Мұнай резервуарларын өртенбейтін материалдардан - металл немесе темір бетоннан - тұрғызады. Резервуарлар жер асты, жер үсті немесе жартылай көмілген болып келеді. Мұнайды жинау, сақтау және көлемін өлшеу үшін көпшілік жағдайларда болаттан жасалған цилиндрлік резервуарларды қолданады, ал бетоннан немесе темір бетоннан жасалған резервуарларды сирек қолданады. Кен орынның тауарлық парктерінде жазық немес конустық жамылғысы бар, сыйымдылығы 1000-5000 м³ болатын резервуарлар тұрғызылады.

Мұнай өнімдері бар резервуарлардың пайдалану сенімділігін қамтамасыз ету үшін олардың техникалық пайдалануына, бақылауына, ақауларды табу мен түзетуге қойылатын талаптар сақталады. Бұл жұмыстарды орындау шарты болып резервуарларды оларды мұнай өнімдерінің қалдықтары мен бөлінулерінен алдын ала тазалау мен жөндеу болып табылады [2].

Резервуарларды мұнай өнімдері қалдықтарынан тазалау мұнай өнімдерімен қамтамасыз етудің технологиялық процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Шикі мұнай резервуарларда сақталады. Уақыт өте келе осы резервуарлардың түбінде ауыр көмірсутектерден (парафиндер) және құм, тат және ауыр металдар сияқты бейорганикалық қоқыстан тұратын қабат пайда болып, сұйық қойманың пайдалы көлемін азайтады. Бұл қабат «гач» деп аталады. Қауіпсіздік техникасы бойынша тексерістен

бұрын, техникалық қызмет көрсету немесе жөндеу жұмыстарын жүргізер алдында сұйыққойманы түгелдей босатып, тазарту қажет.

Резервуарға құйылатын мұнай өніміне, ондағы қалдық түріне байланысты сұрыптау ауысымы кезінде мұнай өнімі сапасының сақталуын қамтамасыз етуде мынадай операцияларды орындау көзделеді:

- қалдықты жою;
- газсыздандыру;
- жуғыш затпен ыстық су қысымымен жуу (немесе булау);
- ыстық сумен кейіннен жуу;
- түбін желдету (кептіру);

Мұнай резервуарлары арнайы оқытылған және дайындалған қызметшілермен тазартылуы керек. Ең қиын операцияларға өзінен-өзі өртенуге қабілетті шөгінділерді тазарту болып табылады. Олар күкіртті мұнайларды сақтау кезінде пайда болады және негізінен күкіртті темірден тұрады және де күкіртсутегінің темірге және оның тотықтарына әсер етуінен түзіледі. Аралық тазартусыз резервуарларды ұзақ уақыт бойы пайдалану аталмыш шөгінділердің едәуір көп жиналуына (1,5м дейін) әкеп соқтырады. Тазалау алдында резервуар мұнайдан толық босатылуы керек, "өлі" қалдық арнайы тазартқыш құрылғымен – жуу машинасы ММ-4-пен тазартылады, ол насадкалы айналмалы головкадан тұрады. Жуу сұйығы 0,8-1,2 МПа қысыммен беріледі де, жуу головкасын айналдыратын турбинканы қозғалысқа келтіреді.

Жоғары жабысқақты мұнай өнімдерін (мазуттар, майлар, мотор отыны және басқалар) сақтауға пайдаланылатын жерасты резервуарлары жөндеу мерзімімен және сапаны сақтау шарттарымен анықталатын қажеттілік бойынша тазаланады. Тазалау технологиясы, жабдықтар мен тазалау құралдары жер беті резервуарларын тазалау үшін пайдаланылатындардан біршама ажыратылады. Тазалау процесі үлкен жұмыс сыйымдылықпен және қауіптілікпен сипатталады. Тазалаудың технологиялық процесін ұйымдастыру мен жүргізу қиын орындалатын операциялардың барынша мүмкін механикаландырылуын әрі қауіпті және зиянды өндірістік факторларды жоюды көздейді. Резервуарлардың әр түрлеріне пайдаланылатын сәйкес технологиялық операцияларды механикаландыру құралдарын, қауіпсіздікті бақылау аспаптары мен құрылғыларын пайдаланумен орындауды көздейтін технологиялық регламенттер, жұмысты ұйымдастыру тәртібі өңделеді. Резервуарларды тазалау бойынша жұмыстарды жүргізу үшін резервуарлар санын, олардың көлемін есепке алумен механикаландырылған тазалау құралдарымен, тазалау құрылыстарының болуын, энергетикалық көздердің және басқа жергілікті шарттармен жаракталған мамандандырылған телімдер құру ұсынылады. Резервуарларды тазалау бойынша технологиялық операцияларды орындау үшін негізгі жабдықтар, жүйелер мен құрылғылар ұсынылады.

Резервуар түбіндегі шөгінді қалдықты өнімді араластыруға арналған СВ-1200, СВ-1200Г құйындатқыш соплосының жұмысын түрлендіру.

СВ-1200Г құйындатқыш соплосы

СВ-1200 құйындатқыш соплосы

Түрлендірілген СВ-1200 құйындатқыш соплосы

Шартты өтімділігі, мм	100
Максимальды жіберілетінқысымы, кг/см ²	10
МЕСТ	15150-69
Тағайындалуы	

Резервуар түбіндегі шөгінді қалдықты өнімді араластыруға арналған СВ-1200 құйындатқыш соплосының жұмысын түрлендіру.

Құйындатқыш сопло өнім құбырының фланце төсеуіш арқылы шайба, гайка және болттар көмегімен жинақталады; таратқыштың төменгі қабырғасына пластина орнатып және резервуар түбіне пісіріледі.

Сыртқы ортаның ауарайының факторларының әсеріне төзімділігі үшін СВ-1200 соплосы, МЕСТ 15150-69 бойынша 1 категориялы У,УХЛ, Т жасалады.

СВ-1200 соплосы моделіне байланысты көміртекті болаттардан МЕСТ 1928189 жасалады.

СВ-1200 модельды соплосының БВР-2000 (РВС-2000) ұсынылған орнатылу сұлбасы:

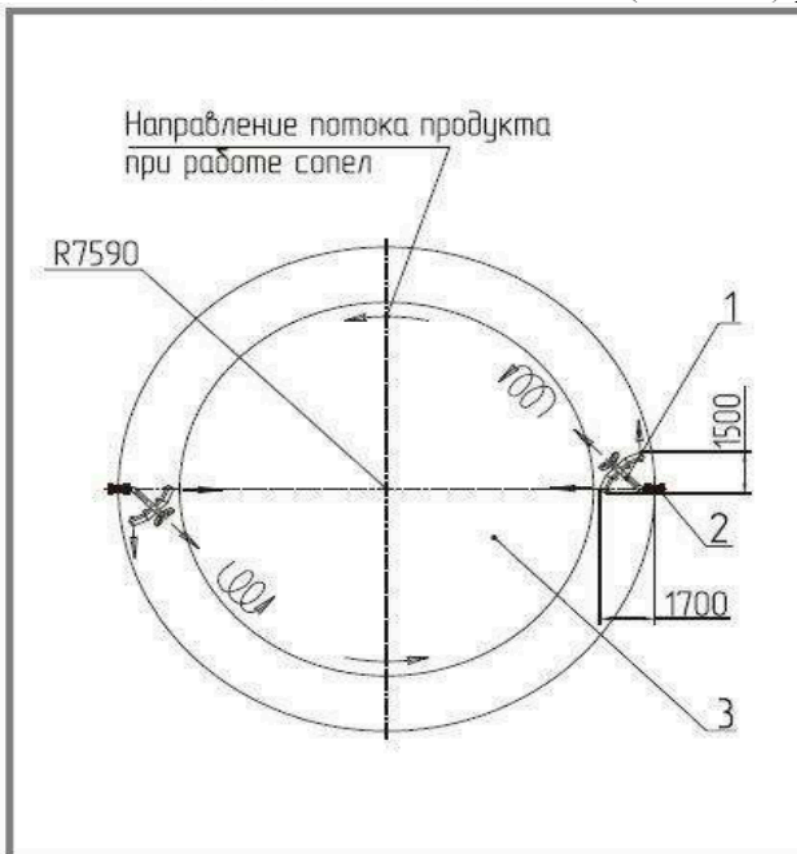

Рисунок 1. Рекомендуемая схема расположения сопел мод. СВ-1200 в РВС-2000

- 1 – сопло мод. СВ-1200
- 2 – патрубок приема-раздаточный ППР-200
- 3 – система обогрева

1 – СВ-1200 сопло мод. 2 – ҚТҚ-200 қабылдап-тарату құбыршасы
3 – қыздыру жүйесі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булатов А.И., Аветисов А.Г. “Справочник инженера по бурению ”, том 1 және 2 М: Недра, 1985
2. Бекибаев Н.С., Сейтханов Н.Т., Волненко А.А. Результаты исследования аппарата с РППН в процессе охлаждения жидкости Сбор. труд. междунар. конфер. «ПАХТ-2001»
3. Пляцук Л.Д. Гидродинамика и массообмен в прямоточном массообменном аппарате с регулярной подвижной насадкой. Автореф. дис. ... канд. техн. наук. Казань, 1982

УДК 665.668

ОЧИСТКА РЕЗЕРВУАРОВ ОТ ОСТАТОЧНЫХ СМОЛИЧНЫХ СОЕДИНЕНИЙ, ТЕХНИЧЕСКОЕ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОНСТРУКЦИИ РЕЗЕРВУАРОВ

Губайдуллин К.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В нефтяной и смежных отраслях существует потребность в создании малоэнергетических и капитальных устройств для высокоэффективных процессов очистки резервуаров.

Ключевые слова: резервуар, битум, углеводород, нефть, парафин, асфальтен.

УДК 624.131

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН, ОСЛОЖНЕННЫХ СОДЕРЖАНИЕМ МЕХАНИЧЕСКИХ ПРИМЕСЕЙ В ПРОДУКЦИИ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ АЛИБЕКМОЛА

Абдесов А., Аманова Б.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: в статье проанализированы современные методы крепления призабойной зоны пласта для ограничения выноса твёрдых частиц в призабойной зоне пласта и применение фильтров различных конструкций при эксплуатации электроцентробежными насосами на месторождении.

Ключевые слова: механические примеси, кольматация, призабойная зона пласта, установка электроцентробежного насоса, полимер, фильтры.

Повышенные уровни механических примесей в продукции скважин - один из ключевых осложняющих механизированную добычу факторов. Самым печальным образом его воздействие сказывается на узлах установки электроцентробежного насоса (УЭЦН), эксплуатируемых на месторождении Алибекмола, пласты которых сложены слабосцементированными и рыхлыми песчаниками, сопровождающиеся разрушением пласта и поступлением жидкостно-песчаной смеси в насос. При содержании песка в откачиваемой жидкости до 1% в течении 10 -15 суток полностью выходят из строя торцевые поверхности рабочих колес, ступицы, уплотнения, текстолитовые шайбы, пята, вал. Интенсивный вынос песка ведет так же к образованию песчаных пробок и полному прекращению подачи насоса [1].

Мехпримеси способствуют снижению гидродинамических характеристик скважины за счет кольматации призабойной зоны пласта и засорения забоя скважины. Засорение,

увеличение вибрации и более интенсивный износ ЭЦН с порчей дорогостоящего оборудования приводит к трудоемким и дорогим ремонтам как скважин, так и самих установок, а в итоге — к значительным финансовым потерям и простоям скважин. Осложнения при выводе скважины на режим обусловлены большим содержанием КВЧ в начальный период работы после подземного ремонта или гидроразрыва пласта - от 200 до 10000 мг/л. Это часто превышает паспортные характеристики насосов, даже износостойкого исполнения.

Рисунок 1. Последствия выноса механических примесей

Существует две группы технологий эксплуатации нефтяных скважин с пескопроявлением: технологии, которые позволяют работать с механическими примесями, и технологии, направленные на предотвращение или снижение выноса механических примесей.

К первой группе относятся технологии обеспечения условий выноса механических примесей (уменьшение отборов, снижение обводнённости) и технологии, основанные на использовании износостойкого насосного оборудования. Методы борьбы с пескопроявлением подразделяются на:

- Технологические (специальное исполнение насосного оборудования);
- Химические (использование химических реагентов для крепления призабойной зоны пласта);
- Физико-химические (коксовые);
- Механические (фильтры).

Крепление призабойной зоны пласта включает как физические, так и физико-химические методы борьбы с механическими примесями, и служит для ограничения выноса твёрдых частиц из пласта не в скважине, а непосредственно в призабойной зоне.

Таблица 1 – Основные методы крепления призабойной зоны пласта

Метод	Механизм (способ) крепления ПЗП	Результат
Химический	Искусственное закрепление горных пород вяжущими и цементирующими веществами: синтетическими смолами, цементом с различными добавками, силикатами.	Снижение проницаемости продуктивного пласта на 20-30%

Физико-химический	-закачка крупнозернистого песка или цементно-песчаной смеси в пласт при давлении гидроразрыва пласта. -методы закрепления породы путём коксования нефти в призабойной зоне пласта, обработки призабойной зоны химреагентами с последующей термической обработкой, проведение гидроразрыва пласта с последующим закреплением.	Более эффективно при добыче тяжёлой высоковязкой нефти.
Механические методы и их комбинации	Противопесочные фильтры различных типов и конструкций: сетчатые, спиральные, щелевые, проволочные и другие, спускаемые на колонне труб, а также гравийные фильтры, намываемые с поверхности или подвесные.	Со временем в результате перемещения частиц к забою скважины происходит кольматация фильтра, что приводит к снижению продуктивности пласта.

Химические методы укрепления ПЗП основаны на образовании системы «песок-твердый полимер» в слабощементированном коллекторе за счет адгезии фрагментов полимера на границе между частицами песка. Обработка скважин составами на основе синтетических смол требует мало времени и относительно низких затрат. Известны разные составы и технологии для ограничения и ликвидации выноса песка в нефтяных и газовых скважинах на основе полимерных смол: фурановых, эпоксидных, карбамидоформальдегидных, фенолоформальдегидных, уретановых смол, а также кремнийорганических соединений [2].

Использование уретанового предполимера для закрепления песка позволяет получить оптимальное сочетание прочности и проницаемости закрепленной породы. Данная технология позволяет создавать внутрипластовый полимерный фильтр внутри породы с показателем прочности до 6 МПа при минимальном снижении проницаемости породы не более 15-20%.

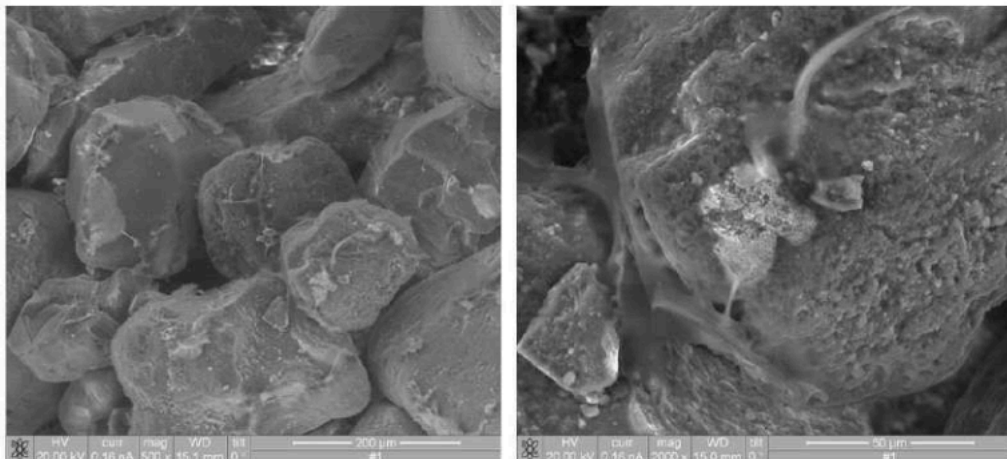

Рисунок 2. Изображения кварцевого песка, скрепленного системой ИПНГ, полученные с помощью СЭМ

Изучение структуры внутрипластового фильтра, произведенное методом сканирующей электронной микроскопии (СЭМ), позволило идентифицировать области скрепления частиц песка уретановым предполимером. Снимки показывают наличие

значительного объема свободного пространства между частицами песка, обеспечивающего высокую проницаемость внутрипластового фильтра (рисунок 2).

Важным показателем, определяющим эффективность скрепления песка, является способность пород сопротивляться разрушению под действием внешних сил. Для оценки этой характеристики использовали способ определения коэффициента предела прочности на объемное сжатие. При химическом связывании песка составом предполимер-растворитель образуется внутрипластовый полимерный фильтр, характеризующийся высокой механической прочностью до 6 МПа и проницаемостью по нефти 80-85% от начальной (рисунок 3)

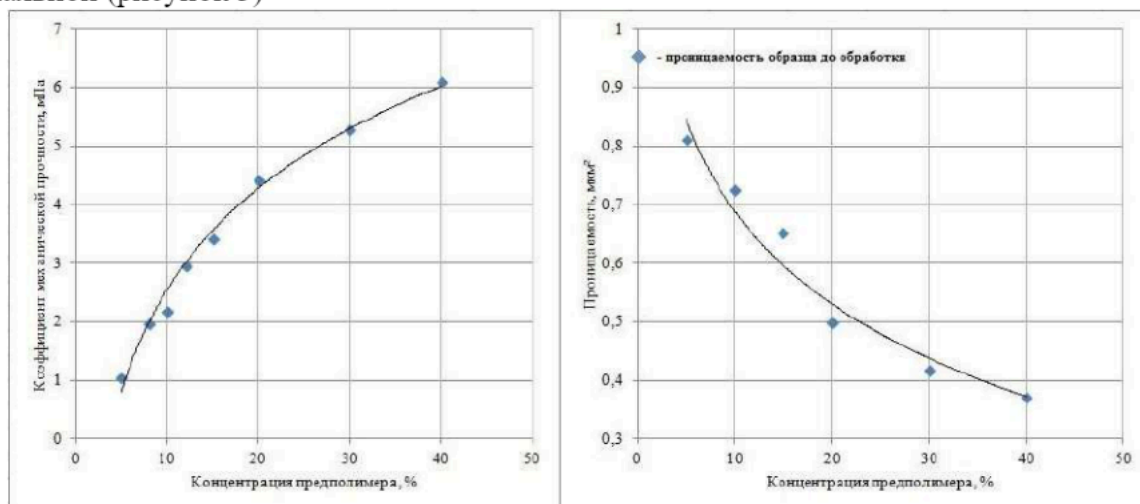

Рисунок 3. Влияние концентрации предполимера на прочностные и фильтрационные свойства закрепляемого песка.

Разнообразие применяемых составов вызвано необходимостью учета геолого-промысловых условий конкретной скважины.

К механическим методам относятся противопесочные фильтры различных типов и конструкций: сетчатые, спиральные, щелевые, проволочные (однослойные, многослойные) и другие, спускаемые на колонне труб, а также гравийные фильтры, намываемые с поверхности или подвесные. При использовании щелевых или проволочных фильтров без гравийной обсыпки нужно правильно выбирать ширину щелей с учетом размеров частиц пластового песка, который необходимо задержать. Там, где щелевые и проволочные фильтры не могут задержать тонкозернистые пески и где фильтры с очень малым раскрытием щелей легко закупориваются, широко применяются гравийные фильтры с наружной обсыпкой.

В составе УЭЦН используют как щелевые, так и проволочные фильтры.

Щелевой фильтр – входной модуль используется в составе УЭЦН. Он предназначен для защиты рабочих органов насоса от выноса проппанта после проведения гидроразрыва пласта (ГРП), а также от механических примесей с поперечным сечением частиц не менее 100 мкм. Устанавливается между гидрозащитой и нижней секцией насоса. Конструкция фильтра-модуля может состоять из одной или нескольких секций. Длина фильтра подбирается в зависимости от подачи насоса. Основным элементом фильтра — щелевые решетки, изготовленные из V-образной проволоки и продольных опорных прутков [3].

Проволочные модуль-фильтры в составе УЭЦН используются как для защиты от механических примесей крупного размера, так и для уменьшения вероятности попадания на прием в насос более мелких частиц. Применение проволочных фильтров при соблюдении методики подбора способствует эффективной фильтрации флюида, а также

помогает избежать забивания фильтрующего элемента. Данный тип фильтров применим в пластах полускальных неустойчивых, щебенистых и галечниковых породах с преобладающим размером механических включений щебня и гальки от 20 до 100 мм, а также в породах с большим содержанием гравия и гравелистого песка с размером частиц от 1 до 10 мм. Но наиболее рациональным является их применение в пластах, содержащих крупнозернистые пески с преобладающей крупностью частиц 1-2 мм (более 50 % по массе). В данном случае используются треугольные профили проволоки, причем одна из вершин направлена внутрь фильтра, а две другие находятся на его внешней стороне. Это позволяет избежать цементации таких щелей и уплотнения породы, а наоборот, стимулирует вынос частиц, меньших по размеру щели, и очищение профильтрованной зоны от шлама, мелких фракций и кольматантов.

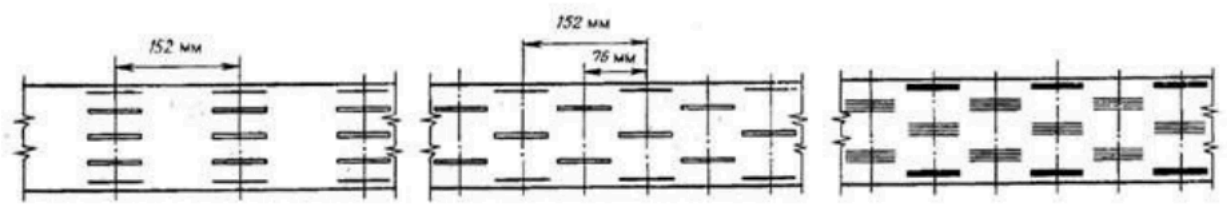

Рисунок 4. Щелевые фильтры. а) щели расположены симметрично, б) щели расположены в шахматном порядке, в) двойные щели

В сетчатых фильтрах фильтрующая поверхность, иногда многослойная, выполнена в виде сетки. Данные фильтры сравнительно легко устанавливаются в скважину и извлекаются из нее при проведении ремонтных работ. Сетчатые фильтры позволяют задерживать достаточно мелкие частицы (до 50 мкм и менее), поэтому довольно часто применяются в тех случаях, когда необходимо обеспечить высокую степень очистки скважинной продукции (например, фильтр тонкой очистки). Из недостатков следует выделить сравнительно большие входные сопротивления на сетчатых фильтрах и их низкую ремонтпригодность в случае повреждения или засорения фильтрующих элементов.

Забойный щелевой фильтр устанавливается как на трубах НКТ, так и на пакере под насосом. Наиболее распространённые из них на данном месторождении фильтры «MeshRite» производства компании Schlumberger, которые характеризуются высокой фильтрующей способностью, при этом создается минимальный перепад давления. Фильтры типа MeshRite (перфорированная базовая труба, обёрнутая трехмерным слоем прессованной стружки из нержавеющей стали и защищенной перфорированным кожухом) наиболее универсальный и экономичный песчаный фильтр, обеспечивающий большую площадь притока, трехмерную фильтрацию и реализованный принцип «Один фильтр для всех видов песка».

Рисунок 5. Щелевой фильтр «MeshRite»

В заключении следует отметить, что присутствие механических примесей в продукции нефтяных скважин месторождения Алибекмола является серьезным осложнением при эксплуатации механизированным способом. Механические примеси могут являться продуктами разрушения коллектора, загрязнениями с насосно-компрессорных труб (продукты коррозии, песок, солеотложения). Кроме того, особенно высокий уровень КВЧ (до 1500-3000 мг/л) наблюдается на скважинах после проведения ГРП. В настоящее время указанный фактор является одной из доминирующих причин выхода из строя насосных установок и их низкой наработки на отказ (более 50 %). Для улучшения работы скважин и защиты УЭЦН от вредного влияния механических примесей, рекомендуется: при креплении призабойной зоны пласта использовать уретановый предполимер, который позволяет закрепить песок и получить оптимальное сочетание прочности, проницаемости породы, а также установка в скважинах щелевых фильтров типа «MeshRite».

Список использованной литературы:

1. Смольников С.В. Повышение эффективности эксплуатации продуктивных пластов, сложенных слабосцементированными песчаниками / Г.М.Гималетдинов, 2015. – 134 с.
2. Каушанский Д.А. Химические методы ограничения выноса песка в нефтяных и газовых скважинах. Научная статья/ Цищорин А.И., Демьяновский В.Б., Каушанский Д.А., 2013. –
3. Рахимов, А.А. Технология добычи нефти и газа: Учебное пособие – Алматы: Альманах, 2019.- 251с

УДК 624.131

**ӘЛБЕКМОЛА КЕН ОРНЫНДАҒЫ ӨНІМДЕГІ МЕХАНИКАЛЫҚ
ҚОСПАЛАРДЫҢ ҚҰРАМЫМЕН АСҚЫНҒАН ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ
ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ**

Абдесов А., Аманова Б.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада қабаттың түп маңы аймағында бөлшектердің шығарылуын шектеу үшін қабаттың төменгі бөлігін бекітудің заманауи әдістері және кен орнында электр ортадан тепкіш сорғылармен жұмыс істеу кезінде әртүрлі сүзгі конструкцияларын қолдану әдістері қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** механикалық қоспалар, колматация, түп маңы аймағы, электр ортадан тепкіш сорғыны орнату, полимер, сүзгілер.*

УДК 622.691.23

СПОСОБЫ ОЧИСТКИ И ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ НАКОПЛЕНИЯ ДОННЫХ ОТЛОЖЕНИЙ В РЕЗЕРВУАРАХ

Утеева Т.Н. , Калешева Г.Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** Объектом исследования является резервуар для хранения нефти и нефтепродуктов. Разработка технологии зачистки нефтерезервуаров от донных отложений нерастворимых компонентов. Актуальность проблемы обусловлена необходимостью приема, хранения и отпуска нефтяного сырья. Одной из важных проблем эксплуатации резервуаров является очистка резервуаров.*

***Ключевые слова:** Нефтегазовая промышленность, резервуар, товарный парк, нефтешлам, остаток, отложения, очистка, технология.*

Одной из важных проблем эксплуатации резервуаров является очистка резервуаров.

На днищах резервуаров с течением времени при длительной эксплуатации накапливается осадок, сокращающий полезную емкость и затрудняющий эксплуатацию резервуаров. Осадок по площади распределяется неравномерно, наибольшая его толщина создается в участках, удаленных от приемо-раздаточных патрубков, что не позволяет точно замерять фактическое количество нефти в резервуаре. Со временем осадок уплотняется и в отдельных зонах трудно поддается размыву. Для надежной эксплуатации резервуаров их необходимо периодически очищать от накопившегося осадка.

Периодичность очистки резервуаров с нефтепродуктами устанавливается ГОСТ 1510 - 84 [1], резервуары из-под нефти зачищаются при необходимости: для освобождения от пирофорных отложений, высоковязких осадков, при проведении диагностики резервуара.

Способы очистки резервуаров и емкостей подразделяются на три вида: ручной, механический (механизированный) и механизированный способ очистки с применением моющих средств.

При ручном способе очистки емкость после удаления твердых остатков пропаривают, промывают горячей (30-50)°С водой из пожарного ствола при давлении (0,2-0,3)МПа. Промывочную воду с оставшимся нефтешламом откачивают насосом.

Механизированный способ очистки танков на танкерах широко применяется в нашей стране и за рубежом. Первые опыты применения механизированной очистки осуществили в 30-х гг. на судах пароходства "Совтанкер". При механизированном способе очистки загрязнение поверхности отмывают горячей или холодной водой, подаваемой под давлением через специальные моечные машинки - гидромониторы.

Механизированный способ очистки значительно сокращает время очистки, уменьшает простой резервуара, уменьшает объем тяжелых операций, вредных для здоровья человека, и снижает стоимость процесса очистки резервуара.

К недостаткам механизированного способа очистки резервуаров следует отнести большой расход тепловой энергии на подогрев холодной воды, необходимость откачки загрязненной воды на очистные сооружения, сравнительно большие потери легких фракций из нефтеостатков.

При исследовании влияния гидромеханических параметров струи на эффективность процесса очистки было установлено, что сила ударной струи, взаимодействующей с донными отложениями, имеет оптимальное значение, и не находится в прямой зависимости от диаметра сопла и напора струи моющей жидкости. При достаточно

большом давлении в гидромониторе (2,0-2,5) МПа возникает "режущий" эффект струи, что снижает эффективность очистки.

Химико-механизированный способ очистки резервуаров с применением растворов моющих средств способствует повышению качества очистки, интенсивности процесса очистки, характеризуется незначительной степенью применения ручного труда. Основными недостатками способа, ограничивающими возможности его практического применения, являются необходимость использования специального реагента и дальнейшая очистка растворов моющих средств от нефтешламмов (нефтеостатков).

Современные технические моющие средства (ТМС), используемые при очистке резервуаров, должны удовлетворять следующим основным требованиям: обеспечить в относительно короткие сроки высокое качество очистки поверхности металла; многократно использоваться по системе замкнутого цикла; иметь простую технологию проведения работ при высокой степени автоматизации; быть взрывобезопасными и негорючими в условиях использования; обладать биологической разлагаемостью и нетоксичностью; не вызывать коррозии металла; способствовать регенерации промывочных растворов и утилизации отмытых нефтеостатков; быть экономически и технологически выгодными.

Взрыво- и пожароопасность очищаемого резервуара зависит не только от свойств моющего раствора, но и от свойств нефтеостатков, которые в процессе очистки активизируются и существенно изменяют состав газовой среды, что может привести к опасным концентрациям паров в воздухе. Поэтому целесообразно нефтеостатки разжижать самой нефтью и удалять вместе с ней, что осуществляется на практике, при размыве донных парафинистых осадков.

С применением нефти в качестве моющего средства исключается применение специальных химических реагентов и решается проблема регенерации промывочного раствора и утилизации нефтеостатков путем сбора их в системе транспорта нефти.

При применении нефти в качестве моющего средства в целях пожаро- и взрывоопасности необходимо обеспечить насыщение углеводородов в резервуаре выше предела взрывоопасности и исключить нарушение концентрации за счет поступления (подсоса) воздуха. Известно, что при перемешивании остатков нефти в резервуаре выделяются углеводороды, равновесие газовой смеси смещается в сторону от пределов взрываемости, поэтому при промывке резервуара нефтью выделение углеводородов в газовое пространство гарантирует безопасность работ.

Очистка резервуаров от отложений - опасная и трудоемкая работа, требующая значительных материальных затрат. Даже самый прогрессивный метод зачистки - химико-механизированный не исключает ручной труд и пребывание людей в загазованной зоне внутри резервуара.

В зависимости от конкретных условий (типа, вместимости резервуара, наличия в нем стационарной системы размыва донных отложений, количества и механических свойств твердых нефтеостатков) для очистки резервуара могут применяться различные способы и технологические схемы.

Известен ряд конструкций механических очистных устройств [2], включающих управляемые скребки для очистки днища резервуара и подъемные устройства (средства) для удаления грязевой массы из резервуара. Однако при очистке с помощью этих устройств возникает ряд осложнений: работа подъемных средств часто сопровождается ударами о стенки резервуаров, размыв донного остатка происходит неравномерно, вследствие чего остается неудаленная масса и т.п.

В США предложен способ извлечения донного осадка из резервуаров с нефтепродуктами и последующей обработки извлеченной массы для регенерации некондиционного продукта [2]. Способ предусматривает подключение к резервуару

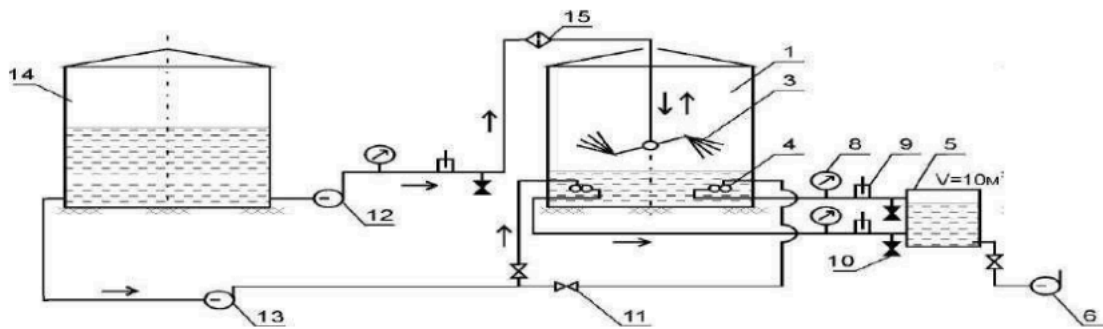
передвижной установки на автоматическом ходу, в состав которой входят насосный агрегат для отсоса из резервуара донного осадка и воды и последующей его зачистки; емкость для обработки донного остатка; подогревательный агрегат, включающий горелку и змеевики; необходимая оснастка (трубы, шланги, задвижки, клапаны и др.). Регенерированный продукт закачивается в товарный резервуар, а вода и твердый остаток сбрасываются в соответствующие емкости.

При очистке резервуаров больших размеров обычно прибегают к подогреву остатков нефтепродуктов, разбавлению их более легкими нефтепродуктами, использованию вакуумного отсоса и т.п. Однако ни один из этих методов не обеспечивает полного удаления остатков тяжелых нефтепродуктов, и завершающий этап очистки резервуаров обычно заключается в использовании механических скребков. Очень часто с этой целью в корпусе резервуара вырезается проем, через который в резервуар подается ковшовый погрузчик с опрокидывающимся назад ковшом или другое механическое приспособление, используемое для максимально возможного удаления остатков тяжелых нефтепродуктов из резервуара. Фирмой NalwChemical (США) разработана новая технология очистки нефтяных резервуаров, предусматривающая использование растворителя парафина и диспергирующего агента в сочетании с перемешиванием и подогревом водо-грязевого отстоя [2].

Опыт применения подобной технологии при очистке нефтяных резервуаров больших диаметров свидетельствует о том, что она существенно сокращает затраты времени и труда и, кроме того, позволяет извлекать из отстоя большую часть нефти, что имеет очень важное значение, поскольку углеводородная часть составляет от 60 до 90% всего осадка.

Разработчики данной технологии приводят примеры эффективности различных вариантов очистки нагретым дистиллятом. При очистке резервуара объемом 23,8 тыс. м³ было переработано 684 т осадка, и полученные продукты дали прибыль около 60 тыс. долларов при затратах на очистку порядка 8 тыс. долларов. В другом случае при очистке резервуаров объемом 22,9 тыс. м³ экономия оценена в 120 тыс. долларов. Аналогичные результаты получены при очистке горячей водой с добавлением поверхностно-активной присадки. Для резервуаров без стационарной системы размыва отложений с большим количеством остатков и с затруднительным доступом оборудования внутрь резервуара целесообразно использовать гидромониторы с ручным управлением типа ГМ, устанавливаемые на люках-лазах первого пояса резервуара. Основным специальным узлом системы мойки является напорно-откачивающий блок, включающий гидромонитор с ручным приводом, смонтированный на фланцевой крышке люка-лаза резервуара и позволяющий изменить направление струи; напорный трубопровод и патрубок для откачки размывного нефтеостатка.

Гидравлические схемы мойки резервуара представлены на рис. 1, 2. Напорно-откачивающие блоки подключаются к коллекторам подачи нефти и откачки размывного нефтеостатка, которые в свою очередь подключаются к приемо-раздаточным трубопроводам резервуара.

1 - резервуар очищаемый; 2 - резервуар-отстойник; 3 - машинка моечная; 4 - гидроэлеватор; 5 - емкость накопительная для откачиваемого гидроэлеваторами осадка; 6 - насос откачивающий; 7 - коллектор; 8 - манометр; 9 - термометр; 10 - вентиль для отбора проб; 11 - задвижка; 12 - насос для закачки нефти в машинку моечную; 13 - насос для закачки нефти к гидроэлеваторам; 14 - резервуар, действующий с нефтью; 15 - фильтр

Рисунок 1- Технологическая схема мойки струей нефти с промежуточной емкостью и закачкой смывок в резервуар

1 - пожарный гидрант (водоем); 2 - мотопомпа; 3 - задвижка; 4 - резервуар отстойник; 5 - эжектор; 6 - резервуар; 7 - моечная машинка ММПУ, моечная машинка ММС -100; 8 - датчик контроля статического электричества; 9 - РГС-25; 10 - напорные рукава; 11 - трехходовое разветвление РТ-80; 12 – мотонасос

Рисунок 2 - Технологическая схема очистки резервуаров объемом 20000м³ и более с помощью моечных машинок ММС-100 и ММПУ

Моечное оборудование устанавливают в резервуаре через люки-лазы первого пояса на специальных устройствах, обеспечивающих их устойчивость от действия реактивных струй; его можно также устанавливать на крыше резервуара через световые люки. Размещают моечные машинки в резервуаре так, чтобы расстояние до очищаемых стенок было не более эффективной длины струи, т.е. (8-10) м.

Эффективность очистки резервуара можно значительно повысить, если укрепить моечные машинки на специальном поворотном устройстве. Моечные машинки размещают в центре резервуара на вращающихся устройствах с длиной плеча (3-5) м. Таким образом, достигается равномерная очистка стенок и днища резервуара за счет вращения устройства. Высота установки моечных машинок составляет (1,5-2,0) м от днища резервуара. Перед началом промывки из газового пространства резервуара газоанализатором отбирают пробы нефти. Концентрация паров нефти в резервуаре

должно превышать верхний предел воспламенения не менее чем 2 раза. Если требуемая концентрация паров нефти в резервуаре не достигнута, то в резервуар через гидромониторы при небольшом давлении (0,1-0,2) МПа подают свежую нефть для насыщения газового пространства парами. При необходимости для насыщения газового пространства производится отстой нефти в течение суток. В процессе отмывки необходимо контролировать давление и температуру нефти в напорной подающей линии (температура нефти должна быть на 20 °С выше ее верхнего предела воспламенения), температуру удаляемых нефтеостатков, а также состав газовой фазы.

Одной из последних разработок в области очистки резервуаров является устройство GamajetHV-8 [3]. Устройство GamajetHV-8 разработано для обеспечения такого же расхода жидкости, что и традиционные больsherазмерные очистители резервуаров, но в виде независимой установки меньших размеров. Устройство легче, короче и уже, чем любая другая приводимая в действие жидкостью система с подобными характеристиками течения. Ее компактность и легковесность обеспечивают гибкое управление и маневренность. В дополнение к большому расходу жидкости, необходимому для очистки резервуаров больших размеров, установка HV-8 в два раза больше воздействует на осадок, чем другие очистители резервуаров. Это гарантирует его полное удаление с каждого квадратного метра поверхности резервуара или технологической емкости. Выбор размеров сопла и статора позволяет изменить расход жидкости, давление и продолжительность цикла промывки. Применяемые в настоящее время способы очистки резервуаров связаны с промывкой, пропариванием и вентиляцией внутреннего пространства резервуара, а также вывозом твердого остатка (нефешлама).

За последние годы в нашей стране широко применяются резервуары больших объемов с плавающими крышами. Диаметр резервуара более 60 м, а высота между днищем и плавающей крышей, находящейся во время очистки на опорных стойках в нижнем положении лежит в пределах (1200-1800)мм. В пространстве между плавающей крышей и днищем находится большое количество конструкций: опорные стойки, система удаления атмосферных осадков с крыши, предупреждения выпадения осадка из нефти, система подогрева и другое оборудование - все они затрудняют очистку резервуара.

Лабораторией наземного хранения нефти и нефтепродуктов ВНИПИнефти разработаны рекомендации по проектированию установок очистки нефтяных резервуаров емкостью 5 и 50 тыс. м³ с плавающей крышей [8]. Для очистки применяют раствор технического препарата МП-72, разработанный Институтом океанологии им. П.П. Шершова Академии наук СССР. Препарат МП-72 хорошо растворяется в морской и пресной воде. Раствор готовят в емкости с водой, куда закачивают препарат. Для растворения его в воде и нагрева раствора до требуемой температуры осуществляют циркуляцию раствора по схеме: емкость для приготовления раствора - центробежный насос-теплообменник-емкость для приготовления раствора.

Далее готовый раствор центробежным насосом через теплообменник подается в очищаемый резервуар. Массовая доля МП - 72 в растворе составляет от 0,1 до 0,2%, температура раствора 80°С. Раствор разрушает структуру отложения за счет воздействия температуры, ударной силы, а также эмульгирования размытых углеводородов и превращает их в легкоподвижную массу. При нахождении плавающей крыши на плаву в специально предусмотренные на крыше люки устанавливаются моечные машины, которые подключаются к подающему раствор коллектору. Нефть из резервуара откачивается, пока плавающая крыша не опустится на стойки, далее коллектор гибким шлангом подсоединяется к трубопроводу, подающему раствор от установки. В разработку этого метода очистки положены требования максимальной механизации процесса очистки, защиты окружающей среды от загрязнений, а также сокращение потерь нефти.

Список использованной литературы:

- 1 ГОСТ 1510-84. Нефть и нефтепродукты. Маркировка, упаковка, транспортирование и хранение. – 1984.
- 2 А.С. 698686. Способ очистки резервуаров для хранения горючих продуктов. Управление магистральных нефтепроводов Центр. Сиб / Р.Л. Бухтаренко, опубл. 28.11.1999, Бюл. № 43. – 2 с.
- 3 Штин И.В. и др. Технология размыва донных отложений в резервуарах типа РВС // Трубопроводный транспорт нефти.- 2011. - № 12.

УДК 622.691.23

РЕЗЕРВУАРЛАРДА ТҮБІ ШӨГІНДІЛЕРІНІҢ ЖИНАЛУЫН ТАЗАЛАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ТӘСІЛДЕРІ

Утеева Т.Н. , Калешева Г.Е

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Зерттеу нысаны мұнай мен мұнай өнімдерін сақтауға арналған резервуар болып табылады. Мұнай резервуарларын ерімейтін компоненттердің түбінен тазарту технологиясын әзірлеу. Мәселенің өзектілігі мұнай шикізатын қабылдау, сақтау және босату қажеттілігіне байланысты. Резервуарларды пайдаланудың маңызды мәселелерінің бірі-резервуарларды тазарту.

Кілт сөздер: Мұнай-газ өнеркәсібі, резервуар, тауар паркі, мұнай шламы, қалдық, шөгінділер, тазарту, технология.

УДК 622.276.054:339.562.

ҚАБАТ ҚЫСЫМЫН ҰСТАУ ҮШІН СУ АЙДАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТЕХНИКАСЫ МЕН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Серікова Д.Д., Калешева Г.Е.

Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университеті, г. Уральск

Аңдатпа: Бұл мақалада қабат қысымын ұстап тұру жүйесіндегі технология мен жабдықтар; қабатқа су айдау схемалары қарастырылады. Зерттеу барысында мұнай алу коэффициентіне әсер ететін су басу жүйесінің тиімділігіне салыстырмалы талдау жасалды.

Кілт сөздер: қабат қысымы, қабат қысымын ұстау жүйесі, қысым, сулану, ортадан тепкіш сорғы, айдау ұңғымасы, блокты-бұталы сорғы станциясы.

Қазіргі таңда еліміздің экономикалық тұрғыдан дамуына үлес қосып отырған өндірістік салалардың бірі мұнай-газ саласын дамыту қажеттілігі туындап отыр. Болашақта еліміз тек қана шикізатты өндіруші ел ғана емес, сонымен қатар сол шикізатты өңдеуші, сервистік қызмет көрсетуге арналған.

Мұнайлы қабаттан жоғары немесе төмен орналасқан қабат суын қабат қысымын ұстау үшін қолдану бұрыннан белгілі. Бастапқыда бұл әдіс мұнайлы және сулы қабатты бір уақытта бір ұңғымадан ашу арқылы жүргізілген.

Егер сулы қабат қысымы мұнайлы қабат қысымынан көп болса, су ағыны мұнай ағының өнімді қабатқа сығады. Терең қабат сулары өте таза, құрамында темір тотығы аз, мұнайды жақсы ығыстырғыш агент болып табылады.

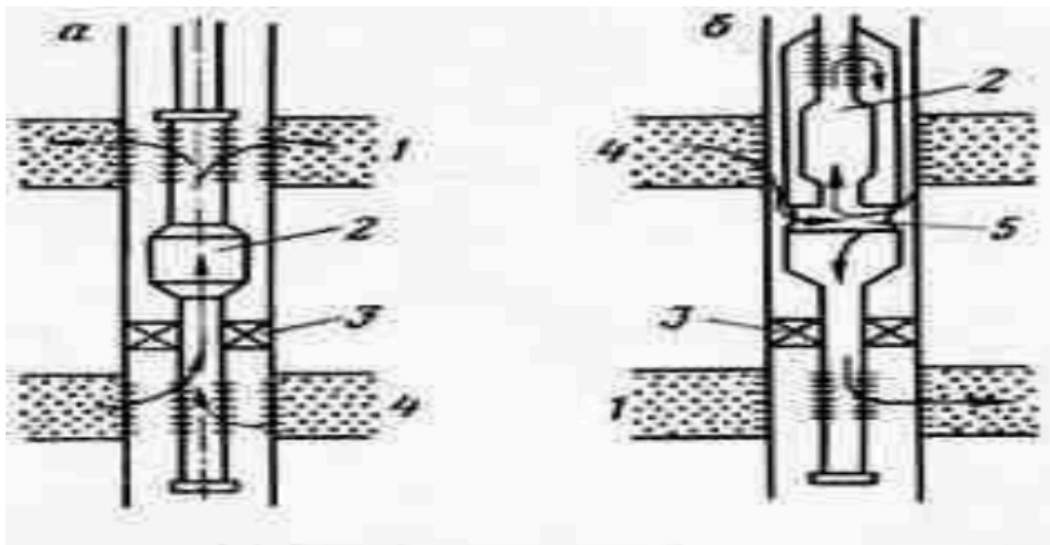
Табиғат қорғау және санитарлық-гигиеналық нормаға сәйкес сулы горизонтты кен орындарындағы суды қолдануға болады, бұл горизонттар су айдау жүйесіне қабат қысымын ұстау үшін қажетті, мінсіз су көзі болуы мүмкін.

Қабат суларын қолданғанда мынадай жүйелерді білу қажет:

1) табиғи су ағысы бар табиғи репрессияның арқасында су қабатынан мұнайлы қабатқа қысымды сораптардың мәжбүрлі (принудительный) айдауын механикалық әсерін қажет етпейтін жүйелер;

2) су айдауға қажетті репрессия ұңғыма ішіне түсірілетін немесе жоғарыда орналасатын қысу сорабы арқылы жүзеге асырылатын мәжбүрлі ағысты жүйесі.

Екі жүйеде өз кезегінде екі түрге бөлінеді: су қабаты мұнай қабатынан жоғары орналасатын төменгі ағысты, су қабаты мұнай қабатынан төменде орналасатын жоғары ағысты (сурет 1).

Сурет 1- Табиғи ішкі ағыс кезіндегі ұңғыма жабдығының схемасы:
 - өнімді қабат; 2 – шығын есептегішті орнатуға арналған камера;
 3 - айырғыш пакер; 4 - сулы қабат; 5 - муфта

Сонымен қатар терең қабат суларын қолдану ұңғыма ішлік ағыс схемасын қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жағдайда терең сулы горизонттағы су мұнайлы қабатқа жоғарыға шығарылмай айдалады. (сурет 1) Ал мәжбүрлі айдау кезінде терең сулы горизонттағы су жоғарыға беріледі, содан кейін жанындағы айдау ұңғымасына айдалады немесе сол су көтерген ұңғымаға екінші канал арқылы айдалады.

Сонғы жағдайда айдау және суды көтеру ұңғымалар жүйесін біріктіру жүзеге асады. Төменгі ағыстыда (сурет1а) су төменгі сулы қабаттан сорапты компрессорлы құбырға келеді, одан әрі сорапты компрессорлы құбырдың басынан кабель арқылы түсірілетін шығынесептегіш орналасқан камераға өтеді. Шығын есептегіш арқылы өтіп, су сорапты компрессорлы құбырдың саңылауы арқылы мұнайлы қабатқа өтеді.

Жоғарғы ағыстыда (сурет 1б) су жоғарғы сулы қабаттан келеді, айқасты муфты каналы арқылы өтіп сорапты компрессорлы құбырға түседі. Айқасты муфтадан жоғары жағында шығынесептегіш камера орналасқан.

Ол жоғарыдан түсіріледі. Камераның үстіндегі сорапты компрессорлы құбырдың саңылауы арқылы су сақиналық кеңістікке түседі, одан әрі сорапты компрессорлы құбырдың құйрық жақ бөлігіне және қабатқа түседі.

Табиғи ағыс кезінде сорапты компрессорлы құбыр мен шегендеуіш құбыр арасындағы сақиналық кеңістікті саңылаусыздандыратын пакерді орналастыру, жалпы айтқанда, міндетті емес, өйткені пакер астындағы және үстіндегі қысым шамамен бірдей. Бірақта шығынесептегіш арқылы барлық су ағысын бағыттау үшін сақиналық кеңістік саңылаусыз болуы қажет, сол үшін айтарлықтай қысым түсуіне есептелмеген ең қарапайым пакер орнату қажет.

Мәжбүрлі ағыс кезінде сақиналық кеңістікті саңылаусыздандыру үшін пакерді орналастыру тек қана барлық сұйық ағысын шығын есептегішке бағыттау үшін ғана емес, ең бастысы мәжбүрлі ағыс үшін қысу сорабы арқылы тудырылатын қысымды төмендетуді қамтамасыз ету үшін қажет.

Сол себепті қысу сорабы арқылы тудырылатын қысымның түсуі әсер ететін пакер шегендеу құбыры мен сорапты компрессорлы құбыр арасындағы сақиналық кеңістікті жақсылап саңылаусыздандыру қажет.

Одан басқа қозғаушы күштің әсерінен шегендеуші құбыр арқылы пакердің орналасуын ескерту үшін, 150кН-ға жетерлік шартты әртүрлі қысыммен, пакерді якорь деп аталатын құрылғымен шегендеуші құбырға бекітеді.

Келтірілген схемада құрылғыны өлшеуге болады, бірақ қабат қысымын ұстау үрдісін басқаруға қажетті сұйық шығымын реттей алмайды.

Шығымды реттеу үшін терең түсірілетін алдын-ала жоғарыда белгіленген штуцер-диафрагманың орнатылуы мүмкін немесе жергілікті гидравликалық кедергіні өзгертетін және шынжырлы жүйе арқылы түсірілетін өзге құрылғылардың қондырғысы орнатылуы мүмкін.

Табиғи ағыс үшін құрылғыны қолдану, қабат қысымы айтарлықтай төмен, сарқылған мұнайлы қабатқа су айдау үшін тиімді болуы мүмкін.

Бұл жағдайларда белгіленген мұнай қабатында келтірілген қысым айырмашылығы көп болуы және керекті су көлемін жұтып алуға жеткілікті болуы мүмкін. Сарқылмаған қабаттарда қысым гидростатикалық қысымға тең болғандықтан, жұтуға қажетті табиғи репрессия алынбайды, сондықтан мәжбүрлік ағыс қажет етеді.

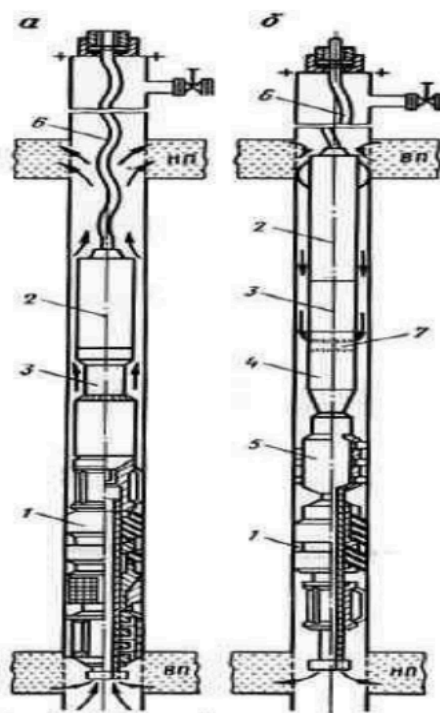
Мұнай өндірісінде мәжбүрлі ағыс үшін әр-түрлі конструкциялардың қолданылуы табылды. Олардың көбісі ауырлатылған ортадан тепкіш электрсорапты қолдануға негізделген.

Кейбір схемаларда мәжбүрлі ағыс үшін штангалі сораптар, сонымен қатар ұнғымаға сорапты компрессорлы құбыр арқылы емес шынжырлы кабель арқылы түсірілетін, жақында пайда болған ортадан тепкіш электр сораптар қолданылады. Шынжырлы кабель бір уақытта электрқозғалтқышқа электр энергиясын беру қызметін, сонымен қатар ұнғымаға барлық құрылғыларды түсіріп көтеру қызметін атқарады.

Шынжырлы кабель арқылы түсірілетін сорап ұнғымада алдын-ала қажет тереңдікте, одан кейін шығарылатын, сорапты компрессорлы құбырдың көмегімен орнатылған пакерде белгіленеді.

Сорап арқылы берілген сұйықтық шегендеуші құбыр арқылы қозғалып канатты-кабельді жуады. Қазіргі уақытта өндірісте канатты кабель арқылы түсірілетін құрылғылар менгерілген.

Төмен ағыстыда (сурет 2) су төменгі қабаттан пакердің ішкі бетіне 1 өтеді, көпсатылы ортадан тепкіш сорап 4 және жоғарыда орналасқан электрқозғалтқышты 2 жуа отырып сақиналық кеңістікке лақтырылады.

Сурет 2 -Мәжбүрлі ағыс үшін канатты-кабельді батырмалы электрсорапты ұңғыма кондырғысының схемасы

а - төменгі қабаттан жоғарғы қабатқа ағыс; б - жоғарғы қабаттан төменгі қабатқа ағыс; 1 - айырғыш пакер; 2 - электрқозғалтқыш; 3 - гидрокорғағыш; 4 - ортадан тепкіш сорап; 5 - якорь; 6 - канатты-кабель; 7 - сораптың қабылдағыш сүзгісі

Жоғарғы ағыстыда су сақиналы кеңістікпен өтеді, қозғағышты жуады (оны суытып тұру үшін қажет) сораптың 4 қабылдағыш сүзгісіне 7 түседі, одан әрі құрылғыны қозғалтпай ұстап тұратын және сақиналы кеңістікті саңылаусыздандыратын пакерден және гидравликалық якорьдің ішкі бетінен үлкен қысыммен өтеді. Бұл жағдайда ортадан тепкіш сораптың валында жұмыс жасап тұрған дөңгелектер сұйықтың жоғарыдан төмен айдалуы үшін кері айналады.

Қазіргі кезде кен орыны өте баяу қарқынмен игерілуде. Мұнай өндіру жыл сайын азайып отыр. Азаюдың негізгі себептері мыналар: ұңғыма өнімінің төмендеуі, ұңғымаларды бұрғылау көлемінің қысқаруы, мұнайдың сулануының артуы, ұңғыма өнімінің төмендеуі түпкі зона өткізгіштігінің азаюымен де байланысты.

Қазіргі кезде су айдау – мұнай кен орындарын пайдаланғанда қолданылатын ең негізгі әдістердің бірі. Нақты бір мұнайлы кенішке қабат қысымын қолдау мақсатында су айдау және су айдау ұңғымаларының орналасу жері мұнайлы кеніштің геологиялық құрылысына байланысты болу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жиенбаева, Р.М. және басқалар. Ұңғы өнімдерін жинау және тасымалға дайындау. Оқулық. – Алматы: 2000.
2. Г. Майлыбаева. Мұнай және газды өндіру техникасы мен технологиясы. Астана. 2011 жыл.
3. Қ.Аманниязов, Ә. Ахметов. Қазақстанның мұнай-газды аймақтарының геологиясы. Астана. 2010 жыл.

УДК 622.276.054:339.562

ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЯ, ПРИМЕНЯЕМОЕ В СИСТЕМЕ ПОДДЕРЖАНИЯ ПЛАСТОВОГО ДАВЛЕНИЯ

Серікова Д.Д., Калешева Г.Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье рассматриваются технология и оборудования в системе поддержания пластового давления; схемы закачки воды в пласт. В процессе исследования выполнен сравнительный анализ эффективности системы заводнения, влияющие на коэффициент нефтеизвлечения.

Ключевые слова: Пластовое давление, система поддержания пластового давления, заводнение, центробежный насос, нагнетательная скважина, блочно-кустовая насосная станция.

УДК 622.245.54

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИЗАБОЙНОЙ ЗОНЫ ПЛАСТА ДЛЯ ВЫБОРА МЕТОДА ВОЗДЕЙСТВИЯ

Нұрсұлтанов Е.К., Ихсанов К.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Основное назначение методов воздействия на призабойную зону пласта или интенсификации добычи нефти и газа состоит в увеличении проницаемости призабойной зоны за счет очистки поровых каналов и трещин от различного рода материалов, отложившихся в них (смолы, асфальтены, парафин, глина, соли и др.), а также их расширения и создания новых трещин и каналов, улучшающих гидродинамическую связь пласта со скважинами.

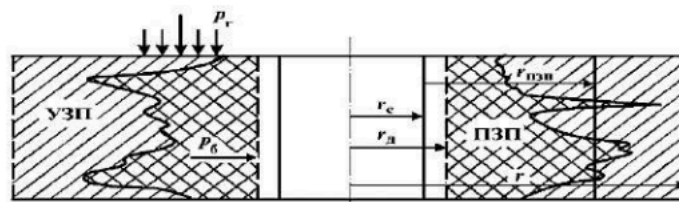
Ключевые слова: пласт, нефть, дебит скважины, механические примеси, исследование, порода, коэффициент продуктивности.

Причиной снижения дебита скважин, эксплуатирующих слабосцементированный глиной пласт, может быть и концентрация глинистых частиц, переносимых притекающей к скважинам жидкостью из более удаленных участков пласта. Перенос глинистых частиц активизируется при совместной фильтрации воды и нефти. Внедрение воды в породу, сцементированную глиной, разрушает такое цементирующее вещество и освобождает глинистые частицы для движения по пласту.

Наиболее затруднительным является движение глинистых частиц в призабойной зоне пласта, так как здесь происходит сужение потока, а, следовательно, наблюдается максимальная концентрация в нем глинистых частиц. Движение суспензии в сужающемся потоке приводит к накоплению глинистых частиц в призабойной зоне пласта и в конечном счете - к снижению продуктивности скважин [1], а это вызывает снижение дебита скважины и требует дополнительных работ по удалению продуктов коагулянта из пор и трещин водоносного горизонта. Поэтому важно определить требования как к глинистому материалу, используемому для получения промывочных растворов, так и к параметрам последних. [2].

В результате комплекса процессов, протекающих в длительный геологический

период, продуктивный пласт приобретает относительно равновесное состояние. После вскрытия его скважиной возникает призабойная зона пласта, в которой произошли, происходят и будут происходить различные процессы, нарушившие или нарушающие первоначальное равновесное механическое и физико-химическое состояние породы. Все указанные процессы возникают с момента вскрытия кровли пласта, а по мере разбуривания породы распространяются в глубь призабойной зоны пласта по нарастающей вскрытой толщине. Радиус ПЗП определить невозможно. Под этим термином понимается некоторый условный средний радиус, ограничивающий зону пласта по простиранию по всей его толщине, в которой происходят все процессы и явления, обусловленные вскрытием пласта. Эта зона может иметь самую разнообразную конфигурацию (рисунок 1). Через ПЗП из продуктивного пласта в скважину происходит фильтрация пластового флюида. Если же фильтрационно-емкостные свойства пород ПЗП по сравнению с первоначальным состоянием пласта по каким-либо причинам изменились (ухудшение или улучшение), то и продуктивность его будет иной по сравнению с природным ее значением.

УЗП - удаленная зона пласта; ПЗП - призабойная зона пласта; P_r – горное давление; $P_б$ - равнодействующая горного бокового давления; r_c - радиус скважины; r_d - радиус скважины по долоту; r - радиус до произвольной точки пласта; $r_{пзп}$ - радиус призабойной зоны пласта

Рисунок 1. Схема призабойной зоны пласта

Состояние ПЗП при вскрытии пласта определяется: литологическим составом пород, плотностью упаковки частиц породы; механическими напряжениями в породе; гидродинамическим влиянием трещин; загрязнением пород и физико-химическими процессами, протекающими в коллекторе; фильтрационным движением жидкостей, распределением давления и температуры в пласте [3].

Исследованиям факторов, влияющих на качество первичного и вторичного вскрытия пластов, посвящены труды многих авторов. Анализ состояния вскрытия нефтяных и газовых пластов в различных геолого-физических условиях, систематические исследования влияния различных промысловых жидкостей на проницаемость пористой среды, а также исследования, проведенные в этой области за рубежом, позволяют сделать определенные выводы о причинах и механизме ухудшения продуктивности скважин при первичном вскрытии пласта.

Таким образом, дебит скважины зависит от ряда факторов, связанных с естественной характеристикой пласта-коллектора, таких как коэффициенты пористости и проницаемости, эффективная толщина, вязкость фильтрующихся флюидов и др. При справедливости линейного закона фильтрации Дарси дебит Q скважины, расположенной в центре кругового пласта толщиной h и радиусом контурного питания R_k , при установившейся фильтрации можно рассчитать по формуле [4]

$$Q = \frac{2\pi kh}{\mu} \cdot \frac{(P_k - P_c)}{\ln R_k / r_{cnp}}, \quad (1)$$

где k - коэффициент проницаемости породы;

h - толщина пласта;

$P_{кн}$ и P_c - давление соответственно на контуре питания кругового пласта и забое работающей скважины;

$r_{спр}$ - приведенный радиус скважины.

Комплекс параметров, входящих в формулу (1), принято считать коэффициентом продуктивности скважины.

$$K = 2\pi kh / \mu \cdot \ln(R_c / r_{спр}), \quad (2)$$

Из выражения (2) видно, что за единицу измерения коэффициента продуктивности можно принять $m^3/(с \cdot Па)$.

Однако в расчетах по технологии добычи нефти коэффициент продуктивности принято измерять в $m^3/(сут \cdot МПа)$ или $t/(сут \cdot МПа)$, так как дебит скважины удобно выражать в метрах кубических или тоннах.

Приведенный радиус скважины в отличие от геометрического (по долоту) учитывает степень гидродинамического несовершенства скважины и определяется по формуле

$$r_{спр} = r_c \cdot e^{-(C_1+C_2)} \quad (3)$$

где r_c - радиус скважины по долоту;

C_1 - параметр, учитывающий гидродинамическое несовершенство скважины по степени вскрытия пласта;

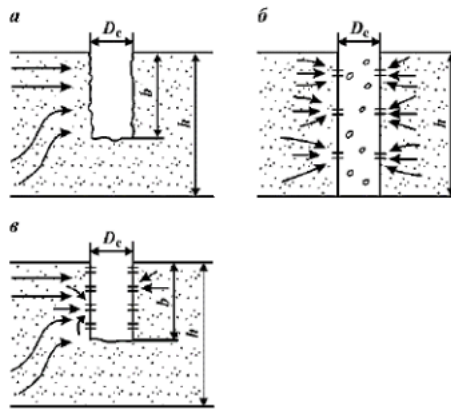
C_2 - параметр, учитывающий гидродинамическое несовершенство скважины по характеру вскрытия.

Постоянное C_1 зависит от относительного вскрытия пласта b/h (рисунок 2, а) и в общем случае определяется как функция b/h и D_c , т.е. $C_1 = f(b/h, D_c)$.

Постоянное C_2 учитывает дополнительные гидравлические сопротивления, связанные со стягиванием линий тока к перфорационным отверстиям (рисунок 2, б). Постоянное C_2 зависит от диаметра перфорационных отверстий, глубины проникновения их в породу и плотности перфорации $п(в \text{ отв}/м)$, представляющей собой число перфорационных отверстий на погонный метр длины фильтра.

При расчетах дебита скважины C_1 и C_2 определяются из графиков В.И. Щурова. При этом значения величин, входящих в формулу (3), берутся из паспорта скважины.

Таким образом, формула (3) позволяет рассчитать ожидаемый потенциальный дебит скважины, проектируемой к бурению в любой точке пласта при известных значениях k , h и μ . Последние могут быть оценены с определенным приближением по картам распределения коэффициента проницаемости и карте равных толщин продуктивного пласта. Путем наложения указанных карт, построенных в одинаковых масштабах, можно построить карту распределения ожидаемых значений коэффициентов продуктивности пласта, необходимую для оперативного контроля за качеством выполнения технологических операций по первичному вскрытию пласта.

a - несовершенство скважины по степени вскрытия пласта; *б* – несовершенство скважины по характеру вскрытия; *в* - несовершенство скважины как по степени вскрытия, так и по характеру вскрытия.

Рисунок 2. К оценке влияния несовершенства скважины на условия притока жидкости

Однако, такие карты равных потенциальных коэффициентов продуктивности пластов из-за ряда объективных и субъективных причин в настоящее время редко используются. Это в свою очередь затрудняет достоверную оценку причин существенного уменьшения дебитов новых скважин по сравнению с соседними, дренирующих один и тот же продуктивный пласт.

Коэффициент продуктивности реальной скважины определяется путем проведения гидродинамических исследований методом пробных откачек на установившихся режимах, является основным параметром скважины, позволяющим проектировать и поддерживать оптимальный режим ее работы.

При отклонениях процесса фильтрации от линейного закона Дарси данные гидродинамических исследований обрабатываются соответствующими методами и, как правило, определяются константы, входящие в формулу притока флюидов в скважине.

Состояние ПЗП может быть ухудшено при первичном и вторичном вскрытиях пласта, креплении скважины, глушении ее перед многочисленными ремонтами, а также в процессе эксплуатации из-за АСПО в порах породы, неорганических солей, механических примесей и др.

К причинам, обуславливающим *механическое загрязнение ПЗП*, относятся:

- засорение пористой среды ПЗП твердой фазой бурового или промывочного раствора при бурении скважины, многочисленные исследования показали, что глубина проникновения частиц в песчаниках в зависимости от размеров пор и фильтрационных каналов колеблется в пределах 1-20 мм, в гравелитовых пропластках и крупнозернистых песках твердая фаза глинистого раствора проникает на большие расстояния - до сотни метров [5];
- впрессовывание в пористую среду ПЗП зерен породы, разрушаемой долотом при бурении;
- закупорка тонкого слоя породы вокруг забоя глиной или тампонажным цементом в процессе крепления скважин - во время перфорации скважин заглинизированный и зацементированный слой песчаников обычно пробивается, поэтому существенного влияния на ухудшение проницаемости ПЗП он не оказывает; в крупнозернистых песках и гравелитовых пропластках проницаемость ПЗП по этой причине может существенно ухудшиться;
- загрязнение ПЗП илстыми частицами, содержащимися в воде, закачиваемой в пласт для поддержания пластового давления. Проницаемость ПЗП в этих случаях снижается иногда в 10 раз и более;
- проникновение глинистого и особенно тампонажного растворов в трещины, что в

несколько раз снижает среднюю проницаемость ПЗП;

- обогащение ПЗП коллоидно-дисперсной системой за счет коьматажа и суффозии при возвратно-поступательном движении фильтрата и пластового флюида в процессе спускоподъемных операций;

- ухудшение проницаемости призабойной зоны во время эксплуатации скважины вследствие коьматации минеральных частиц, приносимых жидкостью из удаленных зон пласта. При коьматаже илистые частицы, вносимые в пористую среду ПЗП фильтрующейся жидкостью, располагаются так, что становятся обтекаемыми и мало препятствуют фильтрации, в период же инфильтрации жидкости эти частицы оказываются необтекаемыми; они смещаются и закупоривают фильтрационные каналы, в результате чего происходит явление обратного клапана, что, в свою очередь, ухудшает проницаемость пористой среды. Радиус коьматажа в ПЗП зависит от значения и распространения перепада давления, а также от времени и объема извлеченной из ПЗП жидкости.

Таким образом, все основные причины снижения дебита нефтяных скважин можно сгруппировать в следующие:

1. Связанные с бурением и заканчиванием скважин (некачественное вскрытие, неправильно подобранные буровые растворы, некачественная изоляция водоносных горизонтов, некачественная перфорация, - при заканчивании скважин глинистый раствор (буровой раствор) за счёт давления проникает в поры продуктивного пласта и значительно уменьшает проходные отверстия; некачественная перфорация вследствие применения маломощных перфораторов, особенно в глубоких скважинах, где энергия взрыва заряда поглощается энергией больших гидростатических давлений).

2. Связанные с природным режимом залежи - снижение пластового давления в процессе эксплуатации скважин, особенно при режиме истощения.

3. Связанные с режимом эксплуатации залежи - естественная коьматация пор и трещин призабойной зоны скважины асфальтенами, парафинами и плохо сцементированными частицами пласта при неправильной эксплуатации залежи также способствуют уменьшению проходных отверстий (пор) пласта.

4. Связанные с технологией разработки залежи - прорыв закачиваемых вод, неравномерность продвижения фронта вытеснения при разработке методами заводнения.

5. Связанные со свойствами флюидов -качество добываемой нефти (вязкость, содержание примесей и т. д., в первоначальный период эксплуатации залежи фонтанным способом легкие углеводороды стремятся, в первую очередь, проникнуть в скважину. Вследствие этого с истечением времени вязкость нефти увеличивается и тяжелые углеводороды (смолопарафинистые вещества) забивают поры продуктивного пласта).

Все отрицательные явления, перечисленные выше, каждое в определённой степени важности, приводят к снижению дебитов скважин в процессе эксплуатации. Их анализ и правильная оценка необходимы для подбора технологии либо комплекса технологий, направленных на увеличение производительности скважины.

Список использованной литературы:

1. Коршак А.А., Шаммазов А.М. Основы нефтегазового дела. - М.: ДизайнПолиграфСервис, 2007. - 544 с.
2. Дыбленко В.П., Камалов Р.Н., Шариффулин Р.Я., Туфанов И.А. Повышение продуктивности и реанимация скважин с применением виброволнового воздействия-М.: Недра, 2000. -381с.
3. Кузнецов О.Л., Ефимова С.А. Применение ультразвука в нефтяной промышленности. - М.: Недра 1983. -192 с.

4. Ибрагимов Л.Х., Мищенко И.Т., Челоянц Д.К. Интенсификация добычи нефти. – М., «Наука». – 2000.
5. Приймаченко Д.А., Губарь Д.В. Моделирование процесса газо-импульсной обработки призабойной зоны скважины: теория и практика. Нефть, газ и бизнес -М., 2009. -№10.

УДК 622.245.54

ӘСЕР ЕТУ ӘДІСІН ТАҢДАУ ҮШІН ҚАБАТТЫҢ ТҮП АЙМАҒЫН ЗЕРТТЕУДІ ТАЛДАУ

Нұрсұлтанов Е.Қ., Ихсанов К.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** мұнай мен газ өндіруді интенсификациялау немесе кенжар аймағына әсер ету әдістерінің негізгі мақсаты кеуекті арналар мен жарықтарды оларда жиналған әртүрлі материалдардан (шайырлар, асфальтендер, парафин, саз, тұздар және т. б.) тазарту арқылы кенжар аймағының өткізгіштігін арттыру, сондай-ақ оларды кеңейту және жаңа жарықтар мен жарықтар жасау болып табылады. қабаттың ұңғымалармен гидродинамикалық байланысын жақсартатын арналар.*

***Кілт сөздер:** қабат, мұнай, ұңғыманың шығыны, механикалық қоспалар, зерттеу, тау жынысы, өнімділік коэффициенті.*

УДК 622.244

ВЛИЯНИЕ СПЕЦБИТУМА НА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ГЛИНИСТЫХ СУСПЕНЗИЙ

Билашев Б.А., Тайман Н.Б

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

***Аннотация:** В данной статье представлены исследования, связанные с использованием битума как перспективным добавкам к глинистым суспензиям, для оптимизации технологических параметров бурового раствора.*

***Ключевые слова:** Буровой раствор, битум, скважина, пластовые воды, известково – битумные буровые растворы.*

Проблема повышения эффективности буровых растворов особенно актуальна, с одной стороны, в связи с ростом глубин бурения и разбуриванием толщ высокоагрессивных солевых пород, что требует подбора и создания более эффективных термосолестойких рецептур, а с другой – в связи с расширением функций буровых растворов и предъявлением новых требований к растворам массового применения, главное из которых – улучшение буримости пород. Поэтому основной тенденцией в развитии химической обработки буровых растворов является стремление к преимущественному использованию малоглинистых растворов. При разработке рецептуры бурового раствора на углеводородной основе содержание глины колеблется в пределах 4-6 %.

В последующие годы при бурении скважин на разведочных площадях Прикаспийской низменности в солевых и подсолевых отложениях часто встречаются

водоносные пласты (линзы с рапой или пласты с соленой водой) с анамально-высокими пластовыми давлениями (АВПД). Солевой состав пластовых вод колеблется в широком диапазоне – от насыщенного рассола хлористого натрия до насыщенного рассола хлористого магния (при пластовой температуре). Во многих случаях пластовая вода содержит сероводород, что вызывает дополнительные осложнения. Глубина залегания водоносных горизонтов колеблется в пределах 4000-5000м.

Предупреждение водопроявлений путем повышения плотности бурового раствора нередко сопровождается гидравлическим разрывом пласта и поглощением раствора. В связи с этим возникает необходимость вести бурение при частичном проявлении. При этом в результате поступления пластовой воды создаются большие трудности в регулировании структурно-механических свойств и плотности буровых растворов.

Особенные трудности возникают при одновременном вскрытии нескольких водоносных горизонтов с различными АВПД, когда поглощение бурового раствора в одном пласте сопровождается водопроявлением в другом.

Существенные успехи в решении указанной проблемы могут быть достигнуты благодаря применению известково-битумного раствора (ИБР). В отличие от растворов на водной основе ИБР не разжижается при смешивании с водой. Однако при контакте со слишком большим количеством воды иногда наблюдается флокуляция барита с последующим разрушением системы.

Известно, что в создании и разработке буровых растворов для нефтяных и газовых скважин существенное значение имеет влияние технологических параметров этих растворов на условия работы бурового оборудования.

Битумы используют в качестве коллоидных нефтяных растворов при бурении нефтяных и газовых скважин. Применение растворов на нефтяной основе для вскрытия продуктивных пластов позволяет сохранить проницаемость призабойной зоны, увеличить дебит скважин и их нефтеотдачу [1].

С целью снижения вязкости и структурно-механических свойств раствора при повышении его устойчивости к действию сероводорода, нами были использованы: моноциклоароматическая фракция конденсата (побочный продукт окисления гудрона), шлак Жезказганского металлургического комбината (ЖМК), битум с температурой размягчения (по К и Ш) 50 °С, полученный по технологии [2] и битум с температурой размягчения 86 °С [3], дизельное топливо, негашеная известь, алкилбензолсульфонат натрия и бентонит.

Для приготовления глинистой эмульсии был использован натриевый бентонит, относящийся к наиболее высокодисперсным глинистым материалам и обладающий способностью быстро набухать и легко распускаться в воде [4]. Содержание высокодисперсных частиц при одинаковой вязкости глинистых растворов значительно выше в растворе из бентонитовой глины, чем из других глин, что, очевидно, и дает преимущество бентонитовой глине в отношении меньшей фильтруемости этого раствора за счет более плотной упаковки частиц на фильтрующей поверхности.

При подготовке бурового раствора строго выдерживалась последовательность и временной фактор [5].

Перемешивание рабочей смеси проводилось лабораторным диспергатором [6].

Скорость потока бурового раствора 1,5 м/с. Продолжительность перемешивания бурового раствора составляет 30 мин.

Параметры, характеризующие свойства бурового раствора, замерялись по общепринятой методике на стандартных лабораторных приборах в соответствии с «Методикой контроля параметров буровых растворов».

Состав и массовое содержание компонентов известково – битумного раствора ИББР -1 и ИББР – 2 представлены в таблицах 1 и 2.

Известково – битумные буровые растворы прошли испытания в среде высокоминерализованной пластовой воды месторождения Карачаганак. В отличие от растворов на водной основе известково – битумные буровые растворы не разжижаются. При установленном объеме концентрации гидрофобизатора система становится стабильной, т.е устойчивой и практически не изменяется при контакте в среде пластовой воды.

Известково – битумные буровые растворы проверили также на антикоррозионный эффект. Защитная эффективность ИББР –1 и ИББР -2 колеблется в пределах 93 – 98%.

Таблица 1 – Состав известково – битумного раствора (ИББР -1)

№	Компоненты	Массовое содержание компонентов, %
1	Битум с температурой размягчения 50 ⁰ С (по методам Кольца и Шара -К и Ш).	12,0
2	Негашеная известь (СаО).	14,0
3	Алкилбензолсульфонат кальция	1,0
4	Бентонит	6,0
5	Конденсат	5,0
6	Шлак Жезказганского металлургического комбината	17,0
7	Дизельное топливо	45,0

Таблица 2- Состав известково – битумного раствора (ИББР -2)

№	Компоненты	Массовое содержание компонентов, %
1	Битум с температурой размягчения 90 ⁰ С	6,0
2	Негашеная известь (СаО).	6,0
3	Отработанное авиационное масло после двухстадийной обработки	20,0
4	Бентонит	5,0
5	Конденсат	20,0
6	Шлак Жезказганского металлургического комбината	15,0
7	Дизельное топливо	28,0

Таким образом, из вышеизложенного следует, что спецбитумы относятся к перспективным добавкам для глинистых суспензий, так как битумы являются отходами переработки нефти, и их производство обеспечено сырьевой базой, термопластичный эластично – вязкий материал, хорошо смазывающий и прилипающий к металлической поверхности, водостойкий.

Список использованной литературы

1. Гун Р.Б. Нефтяные битумы. – М.: –Химия, 1973. – 428с.
2. А.С. 1759850 СССР / Ишмухамедова Н.К., Дюсенгалиев К.И. Способ получения битумов / Бюл. Изобр. – 1993. – №30. – С.10.
3. Патент РК №10936 от 03.03.93. Ишмухамедова Н.К., Моисеев Ю.А. Способ получения битумов.
4. Володин Ю.И. Основы бурения. – М.: – Недра, 1986. – 360с.

5. Ишмухамедова Н.К. Буровой раствор на основе палыгорскитовой глины // Нефтепромысловые дело. – 2007. – №10. – С.51-52.
6. Ишмухамедова Н.К. Совершенствование технологии приготовления буровых растворов в условиях лаборатории // Нефть и газ. – 2008. – №2. – С.30-31.

УДК 622.244

АРНАЙЫ БИТУМНЫҢ САЗДЫ СУСПЕНЗИЯЛАРДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ ӘСЕРІ

Билашев Б. А., Тайман Н. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: бұл мақалада бұрғылау ерітіндісінің технологиялық параметрлерін оңтайландыру үшін сазды суспензияларға перспективалы қоспалар ретінде битумды қолдануға байланысты зерттеулер келтірілген.

Кілт сөздер: бұрғылау ерітіндісі, битум, ұңғыма, қабат сулары, әк – битумды бұрғылау ерітінділері.

УДК 620.197

МЕТОДЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ И БОРЬБЫ С БИОЛОГИЧЕСКОЙ КОРРОЗИЕЙ

Билашев Б.А., Максат Ә.С

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация. В данной работе приведены методы борьбы с общей и микробиологической коррозией для защиты нефтепромыслового оборудования и трубопроводов. Применение ингибиторов коррозии изолирует поверхность от агрессивной среды, тем самым снижая скорость коррозии.

Ключевые слова: Биологическая коррозия, методы борьбы с микробиологической коррозией, бактерициды, реагент.

Традиционный подход к коррозионным явлениям предполагает рассмотрение состояния разрушающегося металла и коррозионной среды, а также их взаимодействия.

Биокоррозия – это неотъемлемый спутник нефтегазовой промышленности. Биокоррозионную агрессивность грунта устанавливают по наличию сульфатвосстанавливающих бактерий (СВБ), повышающих агрессивность грунта из-за продуцирования сероводорода (H₂S), тионовых бактерий, понижающих водородный показатель (рН) грунта за счет выработки серной кислоты [1]. Образование серной кислоты и липидов являются фактором, который усиливает коррозию. Решая данную проблемы, был разработан реагент ФЛЭК-ИК-200Б. Опыт применения ФЛЭК-ИК-200Б на Ярактинском месторождении позволило не только подавить жизнедеятельность микроорганизмов, но и предотвратить коррозию в нефтегазопромысловом оборудовании (НГПО) [2]. Применительно к биокоррозии металлов свойства биологически активных сред, имеющих практическое значение, изучены удовлетворительно. По-видимому, это обусловлено тем, что до самого последнего времени проблемой биокоррозии занимались в основном специалисты-биологи.

В нефтегазовой промышленности наибольшее применение нашла обработка зараженных микроорганизмами сред химическими веществами - бактерицидами.

Самым эффективным методом борьбы с микробиологической коррозией являются химические методы - обработка зараженных микроорганизмами сред бактерицидами, которые вызывают гибель микроорганизмов.

Бактерицидная активность химических веществ зависит от структуры соединений, дозировки, длительности применения, видового состава микрофлоры и условий среды обитания микроорганизмов. Известен механизм действия многих бактерицидов. Химический препарат, попадая в бактериальную клетку, взаимодействует с теми или иными ее компонентами. Причиной гибели микроорганизмов чаще всего является блокирование жизненно важных ферментов, ингибирование биосинтеза белка, нарушение дыхания, повреждение клеточной мембраны и повышение ее проницаемости под действием антимикробных препаратов. Ингибирующее действие некоторых бактерицидов связано с тем, что они создают неблагоприятные условия для развития микроорганизмов, например, сдвигают рН водной фазы в кислую (4 - 5) или щелочную (до 9 - 11) область.

Существующая классификация бактерицидов в известной мере условна и основана на следующих принципах: по биологическому действию (т.е. учитывая биологический вид агентов-разрушителей); техническому назначению и объектам применения (по группам биоповреждаемых материалов); химическому составу.

Бактерициды должны обладать следующими свойствами:

- совместно с минерализованными нефтепромысловыми средами не давать осадков, которые могут привести к снижению проницаемости продуктивных пластов;
- технологичностью (жидким состоянием, низкой вязкостью, низкой температурой застывания);
- стабильностью при длительном хранении;
- невысокой токсичностью для обслуживающего персонала, отсутствием резкого запаха;
- доступностью сырьевой базы [3].

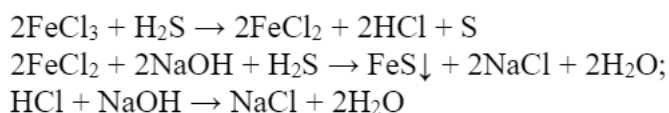
Кроме перечисленных общих требований, к бактерицидам предъявляют специальные требования, учитывающие технические особенности защищаемых материалов и сооружений, условия их эксплуатации и т.д. Так, бактерициды, применяемые для защиты от коррозии бурового оборудования, должны быть совместимы с компонентами буровых растворов и не изменять их физико-химических свойств; бактерициды, используемые на нефтепромыслах, не должны растворяться в нефти и нефтепродуктах, чтобы не вызвать выхода из строя катализаторов на нефтеперерабатывающих предприятиях.

Концентрация бактерицида считается эффективной, если обеспечивается гибель не менее 99% бактерий.

Важно, чтобы рекомендуемые бактерициды и их композиционные смеси имели хорошую сырьевую базу и экономически выгодную стоимость. В качестве бактерицидов применяются различные классы как органических, так и неорганических соединений.

Для удаления сероводорода из воды и закачки в нефтеносные пласты применяют нейтрализаторы, такие как реагент ЖС-7, представляющий собой порошок следующего состава: 98% Fe_2O_3 и 1,5-2,0 $FeCl_3$; комплексное соединение меди – тетрааминкупрогидроксид $[Cu(NH_3)_4(OH)_2]$; хлорид цинка $ZnCl_2$; двуокись марганца MnO_2 и др.

Эти реагенты взаимодействуют с сероводородом с образованием нерастворимых в воде сульфидов и других продуктов. Реакции с соединениями такого типа носят обратимый характер и для устойчивости получаемых продуктов необходима щелочная среда. Поэтому для поддержания рН в пределах 9-10 добавляют известь или едкий натр, например:

Существуют критерии, по которым судят об эффективности применяемого бактерицида: измеряют концентрация H_2S и SO_4^{2-} , число СВБ в единице объема воды или грунта. Эти показатели определяются до и после обработки среды биоцидом. Считается, что эффективной концентрацией бактерицида является та, при которой погибает не менее 99% бактерий.

Одним из наиболее распространенных, дешевых и достаточно эффективных бактерицидов является формалин. Он представляет собой 40% водный раствор формальдегида (H_2CO). Установлено, что при применении формалина с концентрацией 0,1-0,2% продолжительность бактерицидного эффекта составляет около года. При повторной обработке формалином зараженной бактериями среды адаптации СВБ к реагенту не происходит.

Эффективным реагентом для борьбы с сероводородной коррозией является метилсульфонат (МСН) – доступный промышленный продукт, широко используемый как сополимер при синтезе нитронного волокна, обладающий бактерицидной активностью в отношении СВБ и свойствами нейтрализатора сероводорода. Реагент представляет собой тонкодисперсный порошок, хорошо растворимый в воде и нетоксичный.

Высоким бактерицидным и противокоррозионным действием характеризуется реагент АНП-2, применяемый в различных отраслях промышленности в качестве флотореагента, деэмульгатора, ингибитора коррозии. Данный реагент относится к катионоактивным ПАВ и представляет собой смесь хлоргидратов аминокпарафинов, полученных из парафинов нефтяного происхождения. АНП-2 используют для защиты от коррозии трубопроводов системы утилизации сточных вод и системы сбора нефти и газа. Дозировка реагента, обеспечивающая 90 - 95% защитный эффект, составляет 0,075 кг/м³. Технология применения АНП-2 включает: обработку ударной дозой этого реагента (0,5 кг/м³) для подавления жизнедеятельности СВБ в призабойной зоне пласта нагнетательных скважин; постоянную дозировку АНП-2 в количестве 0,05 - 0,075 кг/м³ обрабатываемой жидкости в качестве ингибитора коррозии.

Реагент Дон-52 предназначен для защиты от коррозии нефтепромыслового и газодобывающего оборудования, контактирующего со средами, зараженными СВБ и содержащими сероводород. Представляет собой жидкость коричневого цвета со слабым специфическим запахом. Введение Дон-52 в концентрации 25 г/м³ обеспечивает коэффициент ингибирования в средах 90 - 96%, в концентрации 200 г/м³ - бактериостатическое действие, в концентрации 400 г/м³ полностью подавляет деятельность СВБ[4].

Таким образом, особое место в комплексе мероприятий по обеспечению непрерывной эксплуатации оборудования отводится надежной защите его от коррозии и применению в связи с этим высококачественных химически стойких материалов. Необходимость осуществления мероприятий по защите от коррозии обусловлено тем обстоятельством, что потери от коррозии приносят чрезвычайно большой ущерб. Основной вред от коррозии металла связан не только с потерей больших количеств металла, но и с порчей или выходом из строя самих металлических конструкций, т.к. вследствие коррозии они теряют необходимую прочность, пластичность, герметичность, тепло- и электропроводность, отражательную способность и другие необходимые качества. К потерям, которые терпит народное хозяйство от коррозии, должны быть отнесены также громадные затраты на всякого рода защитные антикоррозионные мероприятия, ущерб от ухудшения качества выпускаемой продукции, выход из строя

оборудования, аварий в производстве и так далее. Защита от коррозии является одной из важнейших проблем, имеющей большое значение для современной промышленности.

Список использованной литературы:

1. Шкодин А.А. Научное обозрение. Педагогические науки. – 2019. – № 4 (часть 4) – С. 97-101.
2. Салманов В.Н. Борьба с коррозией в нефтяной промышленности//Материалы международного научно-практического журнала «Современные научные исследования и разработки». 2017.- С. 434-435.
3. Андреева Д.Д. Коррозионно-опасная микрофлора нефтяных месторождений. М.: Мастерство. 2020.-С 237-242.
4. Ивановский В.Н. Коррозия скважинного оборудования и способы защиты от неё // Коррозия «Территория НЕФТЕГАЗ». 2011. №1. С. 18-25.

УДК 620.197

БИОЛОГИЯЛЫҚ КОРРОЗИЯНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ӘДІСТЕРІ

Билашев Б.А, Мақсат Ә.С

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Бұл жұмыста Мұнай кәсіпшілігі жабдықтары мен құбырларын қорғау үшін жалты және микробиологиялық коррозиямен күресу әдістері келтірілген. Коррозия ингибиторларын қолдану бетті агрессивті ортадан оқшаулайды, осылайша коррозия жылдамдығын төмендетеді.

Кілт сөздер: Биологиялық коррозия, микробиологиялық коррозиямен күресу әдістері, бактерицидтер, реагент.

УДК 622.276.53

ОБОСНОВАНИЕ И ВЫБОР СПОСОБОВ МЕХАНИЗИРОВАННОЙ ДОБЫЧИ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ ЖЕТЫБАЙ

Юсупов М.Р., Ихсанов К.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация: В данной статье проанализированы механизированные способы эксплуатации скважин по рекомендуемому варианту разработки месторождений. По результатам анализа рекомендуется эксплуатация скважин установками плунжерных штанговых глубинных насосов (УПШН).

Ключевые слова: продуктивный горизонт, скважина, эксплуатация, дебит, нефть, способ добычи

Выбор наиболее предпочтительного способа механизированной эксплуатации определяется глубиной залегания продуктивного горизонта, продуктивностью скважины, совокупностью осложнений характерных для эксплуатации конкретной скважины, а также экономической целесообразностью внедрения того или иного вида оборудования [1].

Результаты расчетов показали, что фонтанные скважины, с учетом падения пластового давления и увеличения обводненности, будут планомерно, переводится на механизированный способ добычи. Кроме того, на механизированный способ добычи будут переводиться новые скважины, разрабатывающие основной объект разработки, что подтверждается результатами эксплуатации.

Реализовать потенциальные возможности скважины представляется возможным, оказывая достаточно высокую депрессию на пласт. На основании прогнозируемых отборов произведена оценка возможности достижения прогнозных дебитов располагаемым оборудованием механизированной добычи.

Эффективным способом механизированной добычи является газлифтный, хотя он и требует высоких первоначальных затрат на оборудование.

Эксплуатация скважин газлифтными установками на месторождении представляется неэффективной и нецелесообразной.

Установки электроцентробежных насосов (УЭЦН) на месторождении не применяются, так как этот способ эксплуатации обеспечивает большие, по сравнению с УПШН, отборы и используется, как правило, на скважинах, где возможно осуществить отборы от 60 до 1500 м³/сут. Однако УЭЦН плохо работают в условиях коррозионно-агрессивной среды, высокой температуры (более 90°С) и высокого газового фактора.

На данный период эксплуатации для реализации прогнозных уровней добычи внедрение УЭЦН не целесообразно, т.к. ожидаемые дебиты могут быть получены применением установок плунжерных насосов с меньшими капитальными и эксплуатационными затратами.

Установки винтовых штанговых насосов (УВШН) на месторождении не применяются. На данный период эксплуатации для реализации прогнозных уровней добычи внедрение УЭВН не целесообразно, т.к. ожидаемые дебиты могут быть получены применением установок плунжерных насосов с меньшими капитальными и эксплуатационными затратами.

Механизированный способ добычи нефти на данный момент на месторождении реализуется установками плунжерных штанговых глубинных насосов (УПШН).

Способ эксплуатации скважин установками плунжерных штанговых насосов (УПШН) обеспечивает диапазон добычи от 2 до 80 м³/сут. Штанговые насосы находят широкое применение, т.к. просты по конструкции, хорошо изучены большинством операторов и могут быть рекомендованы для эксплуатации низко- и средне дебитных скважин.

Эксплуатация плунжерными штанговыми насосами в средне- и низкопродуктивных скважинах остаётся технически оправданной и экономически достаточно эффективной. На месторождении выбор оборудования и оптимизация параметров работы УПШН производятся индивидуально по конкретной скважине в зависимости от дебита, обводнённости, газосодержания.

При переводе скважин на эксплуатацию УПШН рекомендуется использовать вставные насосы НВ1Б диаметром 32, 38, 44 мм, трубные насосы НН диаметром 32, 38 мм, которым соответствуют насосно-компрессорные трубы диаметром 60 и 73 мм, двухступенчатая колонна штанг диаметром 7/8" и 3/4". Режим откачки предпочтительно длинноходовой, низкочастотный.

Рассматривая различные способы эксплуатации, можно сделать следующие выводы:

На данный период разработки скважины целесообразно эксплуатировать механизированным способом добычи нефти, добывные возможности которого обеспечивают проектные уровни добычи нефти.

Результаты расчетов показали, что фонтанные скважины, с учетом падения пластового давления и увеличения обводненности, будут планомерно, переводится на

механизированный способ добычи. В случае не реализации потенциальных возможностей фонтанным способом, скважины, после проведения гидродинамических глубинных исследований, должны переводиться на механизированную добычу.

На период фонтанирования условиям эксплуатации удовлетворяют насосно-компрессорные трубы условным диаметром 73 мм. Устье фонтанных скважин рекомендуется оборудовать фонтанной арматурой АФК-65/65×35 на рабочее давление 35 МПа.

Эксплуатация скважин газлифтными установками представляется неэффективной и нецелесообразной.

Внедрение УЭЦН и УЭВН, на данный период эксплуатации для реализации прогнозных уровней добычи представляется неэффективным и нецелесообразным, т.к. ожидаемые дебиты могут быть получены применением установок плунжерных насосов с меньшими капитальными и эксплуатационными затратами.

На месторождении выбор оборудования и оптимизация параметров работы УПШН производится индивидуально по конкретной скважине в зависимости от дебита жидкости, обводнённости, газосодержания.

При переводе скважин на эксплуатацию УПШН рекомендуется использовать вставные насосы НВ1Б диаметром 32, 38, 44 мм, трубные насосы НН диаметром 32, 38 мм, которым соответствуют насосно-компрессорные трубы диаметром 73 мм, двухступенчатая колонна штанг диаметром 7/8” и 3/4”.

Рекомендуется проводить мониторинг состояния наземного и подземного оборудования.

По рекомендуемому варианту разработки применение данных способов на месторождении с эксплуатацией УПШН остаётся технически оправданной и экономически достаточно эффективной по сравнению с другими способами эксплуатации. Поэтому рекомендуется продолжить эксплуатацию скважин с использованием УПШН.

Показатели эксплуатации скважин показаны в таблице 1.

Таблица 1- Показатели эксплуатации скважин УШГН

Способ эксплуатации	Показатели	Годы				
		2016	2017	2018	2019	2020
УШГН	Ввод скважин	0	0	0	0	0
	Средний экс/фонд	2	2	2	2	2
	Дебит по жидкости м ³ /сут	14.8	11.6	1.9	0.9	1.4
	максимальный	38.2	17.9	4.6	1.9	1.8
	минимальный	7.7	2.3	0.7	0.6	0.7
	Средняя обводненность, %	22.1	24.0	30.1	32,9	29,4

Нефть месторождения характеризуется, как высокопарафинистая, (содержание парафина 17%), с температурой застывания выше 30°С относится к классу высокопарафинистых [2]. Наличие парафина в нефти ставит перед производителями много технологических и технических задач, связанных с ликвидацией осложнений, вызываемых АСПО.

Ниже представлены выполняемые и рекомендуемые мероприятия по предотвращению осложнений при эксплуатации скважин.

Таблица 2 – Выполняемые и рекомендуемые мероприятия по предотвращению осложнений при эксплуатации скважин

п/п	Наименование периода	Виды мероприятий	Объемы применения скважино-операций	Периодичность, сут.	Примечание
	2016-2020гг.	Тепловые обработки	8	197	Стабилизируют работу скважин на непродолжительный период
	Тепловые обработки	На период прогноза			
		Тепловые обработки	По мере выявления осложненных скважин		Применение тепловых обработок стабилизируют работу скважин. Носят профилактический характер
	На период прогноза	СКО	По мере выявления осложненных скважин		Проводить СКО с целью повышения проницаемости. Для получения оптимальной эффективности кислотной обработки скважин композицию кислотного раствора подбирать с учетом характеристики пласта (химический состав и структура пород, температура и пластовое давление, химический состав пластовой нефти и воды), стоимости кислоты, а также ее коррозионной активности по отношению к применяемому оборудованию.

Выводы и рекомендации:

Рекомендуется продолжить тепловые обработки. Проводимые профилактические мероприятия (ОГВ), направленные на удаление парафиноотложений, эффективны, т.к. позволяют стабилизировать работу скважин.

С целью отчистки призабойной зоны, улучшения фильтрационно-емкостных свойств пласта, рекомендуется продолжить кислотные обработки с учетом соблюдения критериев приемности технологии СКО.

Для получения оптимальной эффективности кислотной обработки скважин композицию кислотного раствора подбирают с учетом характеристики пласта (химический состав и структура пород, температура и пластовое давление, химический состав пластовой нефти и воды), стоимости кислоты, а также ее коррозионной активности по отношению к применяемому оборудованию.

Рекомендуется вести поиск и проведение лабораторных испытаний по подбору наиболее эффективных и экономически выгодных реагентов для предупреждения и удаления парафиноотложений.

Список использованной литературы:

1. А. Абдуллина. Нефтегазовые месторождения Казахстана.-М. : Недра, 1993г.
2. Авторский надзор за реализацией проекта разработки месторождения Жетыбай. Отчет НИПИМунайгаз, рук.Апакаев Ж. Договор №23/94. Актау 2000г.
3. Лысенко В.Д. Проектирование разработки нефтяных месторождений. - М.: Недра, 1987г.
4. Желтов Ю.П. Разработка нефтяных месторождений. - М.: Недра,2002-365с.

5. Ахмеджанов Т.К. Мұнай және газ өндіру техникасы мен технологиясы: Оқулық/ Т.К. Ахмеджанов, А.Т. Қартабай, Б.Т. Ақашев. - Алматы: ЖСШ РПБК «Дәуір», -2011. - 464 бет.

УДК 622.276.53

ЖЕТІБАЙ КЕН ОРНЫНДА МЕХАНИКАЛАНДЫРЫЛҒАН ӨНДІРУ ТӘСІЛДЕРІН НЕГІЗДЕУ ЖӘНЕ ТАҢДАУ

Юсупов М.Р., Ихсанов К.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: Бұл мақалада кен орындарын игерудің ұсынылған нұсқасы бойынша ұңғымаларды пайдаланудың механикаландырылған әдістері талданады. Талдау нәтижелері бойынша ұңғымаларды плунжерлік штангалық тереңдік сорғылары (ПШТС) қондырғыларымен пайдалану ұсынылады.

Кілт сөздер: өнімді қабат, ұңғыма, пайдалану, дебит, мұнай, өнді

УДК.622.24.06

РОЛЬ ПРОМЫВОЧНЫХ ЖИДКОСТЕЙ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ НАКЛОННО- НАПРАВЛЕННЫХ И ГОРИЗОНТАЛЬНЫХ СКВАЖИН

Зәкіров Ә. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация. Повышение технико-экономической эффективности бурения нефтяных и газовых скважин связано с использованием наиболее выгодных видов буровых растворов. Одним из основных требований, предъявляемых к буровым растворам, является повышение скорости бурения путем экономичного использования (расходования) химических реагентов и материалов, используемых для приготовления и обработки буровых растворов. В статье рассмотрены преимущества и недостатки использования различных буровых растворов.

Ключевые слова. Бурение, буровой раствор, показатели буровых растворов, наклонно-направленное и горизонтальное бурение.

Бурение нефтяных и газовых скважин, а также их дальнейшее обслуживание являются наиболее капиталоемкой составляющей в нефтегазовом секторе. В современных реалиях – нестабильной политической обстановке, строгих экологических требованиях – оптимизация затрат становится приоритетом.

В настоящее время при бурении наклонно-направленных и горизонтальных скважин возникающие осложнения, так или иначе, связана с применяемыми буровыми растворами, причем во всех случаях важнейшими условиями качественной промывки ствола являются:

- транспортирующая и удерживающая способность,
- смазочные характеристики раствора,
- «загрязняющие» коллектор свойства раствора, определяемые физико-химическим взаимодействием фильтрата промывочной жидкости с компонентами коллектора [1].

Ни один буровой раствор не является идеальным для сильно искривленных скважин. Выбирая раствор для такой скважины, прежде всего, имеют ввиду наличие зон, осложненных глинистыми сланцами, стоимость бурения, природоохранные требования, а также температуру на забое. Кроме того, раствор должен быть легко модифицируемым во избежание осложнений, связанных с другими технологическими операциями [2].

В мировой практике бурения в последнее время наметилась тенденция к широкому использованию малоглинистых и безглинистых буровых растворов на водной основе. Такие растворы имеют низкий показатель фильтрации, что выгодно отличает их от обычных рассолов или воды, но повышение скорости бурения достигается такое же, как и при промывке, водой. Любые дополнительные расходы на полимерные буровые растворы с низким содержанием твердой фазы неощутимы, поскольку применение этих растворов позволяет существенно экономить средства за счет сокращения времени бурения и расхода долот.

Одна из самых серьезных проблем в сильно искривленных скважинах, где осаждение идет гораздо быстрее, нежели в вертикальных стволах – оседание шлама за счет эффекта Бойкотта [3].

При этом с оползанием осадка результирующий градиент плотности раствора по поперечному сечению вызывает нарушение равновесия давлений, что приводит к образованию конвекционных потоков жидкости, выталкивающих более легкую жидкость вверх, а частицы шлама вниз, тем самым ускоряя осаждение шлама. Во многих случаях циркуляция раствора усиливает эффект Бойкотта [4]. В результате шлам осаждается гораздо быстрее в динамических условиях. При этом увеличение скорости циркуляции, вязкости и прочности геля может уменьшить, но не устранить усиленное динамическими условиями осаждение Бойкотта [2].

Интервалы набора кривизны, как правило, сложены глинистыми сланцами и, естественно, под действием раствора и боковых нагрузок изменяется конфигурация ствола скважины, вследствие образования каверн, выработки желобов [5]. Кавернозность ствола скважины затрудняет вынос шлама, скапливающегося в «мертвых зонах» и способствующего прихватам инструмента.

Рекомендуемый многими авторами турбулентный режим промывки в затрубном пространстве может усугубить проблему устойчивости стенок скважины [6]. Некоторые породы разрушаются при турбулентном режиме промывки. Возрастающая кавернозность в свою очередь увеличивает опасность прихватов.

В целом, следует отметить, что требования к буровому раствору при горизонтальном бурении, не отличаясь, по сути, от традиционных, имеют определенную специфику [7]. Так, обеспечивая высокую скорость бурения и эффективную работу долот следует не переходить ограничения режима промывки (по преимуществу обеспечивая ламинарный поток), поскольку эрозия стенок наклонно направленной скважины вызывает не только усиленное кавернообразование, но и, меняя характер выноса, негативно влияет на траекторию ствола за счет образования «дюн» [8].

Важнейшей проблемой остается сохранение устойчивости глинистых пород, слагающих стенки скважин, особенно в интервалах набора кривизны или горизонтальных участках ствола, поскольку при больших углах залегания период устойчивого состояния глинистой породы уменьшается [9]. Наиболее прогрессивным направлением для предотвращения возможных осложнений является использование различных типов «ингибированных» буровых растворов [10]. Наиболее эффективное ингибирование достигается в так называемых «калий плюс» системах растворов [11]. Считается, что достигается это за счет катионов K^+ , размер которых в гидратированном состоянии равен 0,76 нм (негидратированный катион K^+ – 0,266 нм). Проникая в межплоскостное пространство монтмориллонита (0,96 нм), катион калия встраивается в гексагональное

кольцо минерала (0,28 нм) и связывает элементарные слои монтмориллонита, предотвращая его межплоскостную гидратацию и диспергирование.

В качестве полимерной основы таких буровых систем неприемлемым оказывается использование полиакриламида, поскольку последний не обеспечивает требуемые реологические параметры, а также загрязняет коллекторы, особенно в карбонатных толщах [12]. Наиболее эффективным представляется использование безглинистых растворов, где в качестве структурирующей основы используют гуаровые смолы и биополимеры, а в качестве регулятора фильтрации – различные производные полисахаридов, например, КМЦ, декстрин. Подобные системы буровых растворов представляются наиболее подходящими для горизонтальных скважин, что и подтверждает промысловый опыт их применения.

Биополимеры выгодно отличаются от других полимеров, применяемых в бурении. Они характеризуются высокой загущающей способностью, а их растворы – ярко выраженными псевдопластичными свойствами при малой концентрации полимера и сохраняют свои свойства в присутствии солей и органических кислот.

Практика бурения показывает, что при проходке глинисто-аргиллитовых толщ наиболее распространенными и труднопреодолимыми являются осложнения, связанные с потерей устойчивости ствола – осыпи, обвалы, ползучесть и пр. Несмотря на значительное количество исследований, посвященных изучению данной проблемы, до настоящего времени среди ученых нет единого мнения о причинах возникновения указанных осложнений и методах их предупреждения. Это обусловлено зависимостью осложнений от целого ряда факторов (механических, физико-химических, минералогических и др.). Преобладающее влияние того или иного фактора можно установить только в результате специального изучения их для каждого отдельного региона [13].

Однако во всех случаях исследователи приходят к выводу о необходимости компенсации напряжений при вскрытии пород, находящихся под действием горного давления, и исключении негативного влияния контактирующих с породой флюидов промывочной жидкости.

При этом все большее количество исследователей сходятся на определяющем влиянии на устойчивость физико-химических факторов, т. е. состава фильтрата промывочной жидкости.

Следует заметить, что практически все исследования в данной области являются развитием и продолжением основополагающих представлений Ребиндера П. А. и Дерягина Б. В. об адсорбционных взаимодействиях фильтратов буровых растворов с твердой поверхностью горных пород. При этом в процессе массообмена играют роль и осмотические силы, и поверхностная гидратация, и диффузия, и капиллярная пропитка.

При этом как репрессия, так и депрессия на проходимые пласты существенно влияет не только на напряженность скелета горных пород, но и на массообменные процессы.

Список использованной литературы

1. Пеньков, А. И. Основные факторы, влияющие на изменение нефтепроницаемости коллекторов под воздействием буровых растворов / А. И. Пеньков, В. Н. Кошелев // Вопросы промывки скважин с горизонтальными участками ствола. Сборник трудов НПО “Бурение”.- Краснодар, 1998.- С. 102 -113.
2. Острягин, А. И. Новые системы буровых растворов для повышения эффективности строительства и заканчивания горизонтальных скважин в низкопроницаемых коллекторах: дисс. канд. техн. наук: 25.00.15 / Острягин 123 Анатолий Иванович.- Краснодар, 1998.- 162с.
3. Clements, W. R. Horizontal Wells Pose Special Hydraulic Design Considerations. Petroleum Engineer International, Nov., 1989. p. 32 – 41.

4. Gray, G. R. Composition and Properties of Oil Well Drilling Fluids. Gulf Publishing Co., Huston, p. 62.
5. Самигуллин, В. Х. Бурение горизонтальной разведочной скважины в сложных горно - геологических условиях / В. Х. Самигуллин В. Х. // 3-й Международный симпозиум по бурению скважин в осложненных условиях.- Санкт-Петербург, 1995.- С. 62 - 69.
6. Современное состояние и направление развития бурения наклонно -направленных скважин в СССР и за рубежом// сер. Бурение. ОИ. вып. 9, М.-1984.- 49 с.
7. Пеньков, А. И. Составы буровых растворов, применяемых при бурении горизонтальных скважин и оценка соответствия их свойств требованиям бурения ГС / А. И. Пеньков, В. Н. Кошелев, С. Н. Шишков //Вопросы промывки скважин с горизонтальными участками ствола. Труды НПО “Бурение”. – Краснодар, 1998, С. 21-37.
8. Ракин, В. А. Проблемы и пути решения задач промыслово -геофизических исследований горизонтальных и круто - наклонных скважин / В.А. Ракин // Нефтяное хозяйство.- 1994.- № 8.- С. 11 - 16.
9. Андресон, Б. А. Разработка и внедрение физико-химических методов и технологических процессов для повышения эффективности бурения и заканчивания скважин в сложных условиях: дисс. д-ра. техн. наук: 25.00.15/125 Андресон Борис Арнольдович.- Краснодар, 1999.-183с.
10. Масляков, А. П. Предупреждение кавернообразования при строительстве скважин / А. П. Масляков // Обзорная информация. Сер. Техника и технология бурения скважин - М.: ВНИИОЭНГ, 1988.- 36 с.
11. Cleark, R. K. Pottassiumchboride mud for drilling water sensilive shales /R. K. Cleark // J. Petrol Technology, 1976. p. 719 - 729.
12. Кошелев, А. Т. Состояние и пути совершенствования первичного, вторичного вскрытия продуктивных пластов и технология вызова притока нефти при строительстве скважин в объединении “Сургутнефтегаз” / А. Т.Кошелев - Сургут, 1987.- С. 5 - 31.
13. Юсупов, И. Г. Физико-геологические исследования явлений обвалообразования неустойчивых горных пород при бурении скважин и меры их предотвращения: дисс. канд. техн. наук: 25.00.15 / Юсупов Игорь Григорьевич.- М., 1968.- 147с.

УДК.622.24.06

КӨЛБЕУ ЖӘНЕ КӨЛДЕНЕҢ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ САЛУДАҒЫ ЖУУ СҰЙЫҚТЫҚТАРЫНЫҢ РӨЛІ

Зәкіров Ә. С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мұнай және газ ұңғымаларын бұрғылаудың техникалық-экономикалық тиімділігін арттыру бұрғылау ерітінділерінің ең тиімді түрлерін қолданумен байланысты. Бұрғылау ерітінділеріне қойылатын негізгі талаптардың бірі-бұрғылау ерітінділерін дайындау және өңдеу үшін қолданылатын химиялық реагенттер мен материалдарды үнемді пайдалану (жұмсау) арқылы бұрғылау жылдамдығын арттыру. Мақалада әртүрлі бұрғылау ерітінділерін қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады.

Кілт сөздер. Бұрғылау, бұрғылау ерітіндісі, бұрғылау ерітінділерінің көрсеткіштері, көлбеу және көлденең бұрғылау.

УДК. 622.276.66.

ОБОСНОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ГИДРОРАЗРЫВА ПЛАСТА НА НЕФТЕГАЗОКОНДЕНСАТНОМ МЕСТОРОЖДЕНИИ

Келдибаев Е.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

***Аннотация.** Выбор оптимальной технологии воздействия на призабойную зону пласта (ПЗП) для карбонатных коллекторов осложнен постоянно меняющимися условиями разработки. Одним из самых эффективных способов воздействия является кислотный гидравлический разрыв пласта. Но не все операции КГРП проходят успешно и экономически целесообразны. Выявлено, что успешность операции зависит от ранее проведенных геолого-технических мероприятий на ПЗП.*

***Ключевые слова.** кислотный гидроразрыв пласта, скважина, призабойная зона пласта, месторождение.*

Методы воздействия на продуктивные пласты предназначены для увеличения производительности скважин и повышения извлечения углеводородов. Выбор метода воздействия на пласт осуществляется с учётом особенностей геологического строения, фильтрационно-ёмкостных свойств, состава пластовых пород и насыщающих их флюидов.

Для геолого-физических условий продуктивных пластов нефтегазоконденсатного месторождения перспективным представляется применение следующих технологий:

- гидравлический разрыв пласта;
- обработки призабойной зоны;
- перфорационные работы;
- ремонтно-изоляционные работы.

Практически все проектные скважины на нефтегазоконденсатном месторождении планируются с горизонтальным окончанием длиной от 1000 до 2000 м. В связи с этим добыча углеводородов за счёт бурения горизонтальных скважин принята в качестве базовой.

В нефтегазовой отрасли применяются два основных вида гидравлического разрыва пласта: кислотный гидроразрыв пласта (без закрепления трещин) и проппантовый гидроразрыв пласта (с закреплением трещин). В коллекторах, сложенных карбонатными породами, применяют кислотный гидроразрыв пласта, а в терригенных – проппантовый гидроразрыв пласта.

В современной отрасли нефтедобычи гидроразрыв пласта представляет собой эффективный метод воздействия на призабойную область скважины. Этот способ необходим для увеличения продуктивной отдачи от месторождения нефти или газа, степени поглощения нагнетательных разновидностей скважин, а также в рамках работ по изоляции грунтовых вод. Сам процесс гидравлического разрыва пласта включает создание новых трещин и увеличение уже имеющихся, которые пролегают в призабойной породе. Воздействие на трещины происходит посредством регулировки давления жидкости, подаваемой в скважину. В результате гидроразрыва пласта из скважины становится возможно добывать ценные ресурсы, расположенные на удаленном расстоянии от ствола.

Общепринятый подход к оценке эффективности гидроразрыва состоит в анализе динамики добычи нефти только обработанных скважин. При этом за базовые принимаются дебиты до ГРП, а дополнительная добыча рассчитывается как разница

между фактической и базовой добычей по данной скважине. При принятии решения о проведении ГРП в скважине часто не рассматривается эффективность этого мероприятия с учетом всей пластовой системы и расстановки добывающих и нагнетательных скважин. Видимо, с этим связаны негативные последствия применения ГРП, отмечаемые некоторыми авторами. Так, например, применение этого метода на отдельных участках Тенгизского месторождения вызвало снижение нефтеотдачи из-за более интенсивного роста обводненности некоторых обработанных и особенно окружающих скважин. Анализ технологии проведения гидроразрыва на месторождения Тенгиз показал, что зачастую неудачи связаны с нерациональным выбором параметров обработки, когда темп закачки и объемы технологических жидкостей определяются без учета таких факторов, как оптимальная длина и ширина закрепленной трещины, рассчитанные для данных условий; давление разрыва глинистых экранов, отделяющих продуктивный пласт от выше- и нижележащих газо- и водонасыщенных пластов. В результате уменьшаются потенциальные возможности ГРП как средства увеличения добычи, увеличивается обводненность добываемой продукции.

При промышленной реализации ГРП предварительно необходимо составление проектного документа, в котором была бы обоснована технология ГРП, увязанная с системой разработки залежи в целом. При проведении ГРП необходимо предусмотреть комплекс промысловых исследований на первоочередных скважинах для определения местоположения, направления и проводимости трещины, что позволит внести корректировку в технологию ГРП с учетом особенностей каждого конкретного объекта.

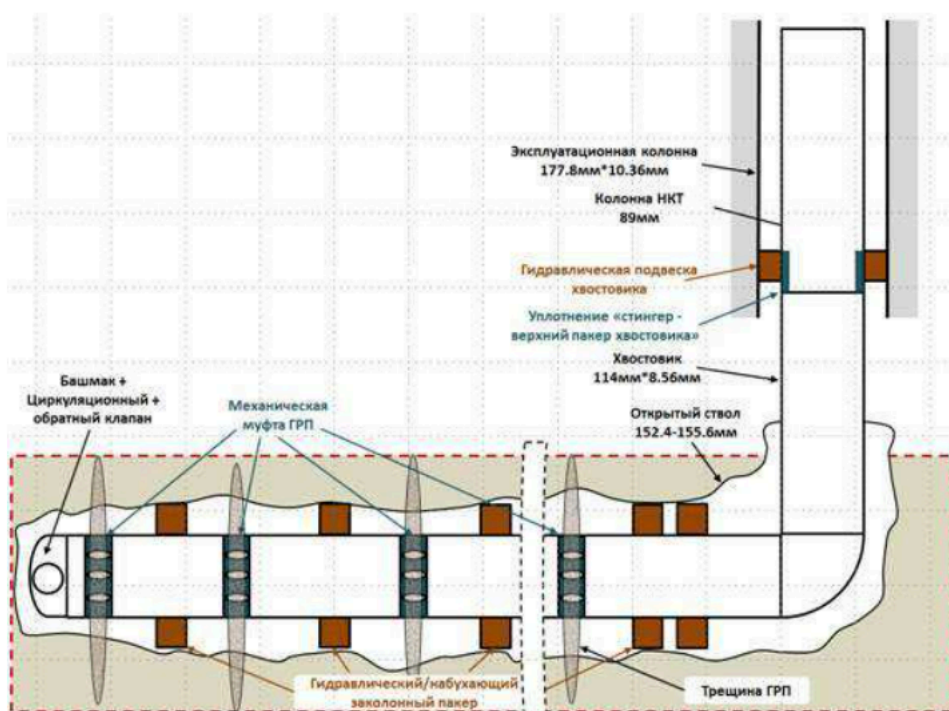

Рисунок 1 - Схема проведения ГРП

Проблема изучения карбонатных отложений приобретает все большее значение в связи с открытием в них на различных глубинах крупных месторождений нефти и газа. С карбонатными коллекторами связано более 40 % мировых запасов нефти и около 60 % мировой добычи нефти.

Одним из самых эффективных способов воздействия на карбонатные пласты является способ кислотный гидравлического разрыва пласта.

На данный момент около трети запасов нефти можно извлечь только с использованием технологии кислотной гидравлического разрыва пласта [1], но на основе анализа промыслового опыта на месторождениях Тенгиз было выявлено, что данная технология не всегда показывает желаемых результатов. Операция КГРП является одной из самых высокочрезвычайных операций в нефтедобыче. В среднем, с учетом практики работ в Республике Казахстан, один процесс обходится в 100 тыс. долларов [2]. Поэтому, к КГРП предъявляются жесткие технологические и экономические требования. Современный КГРП должен обеспечить увеличение продуктивности скважин в 2–3 раза, с успешностью не менее 85–90 % и с продолжительностью эффекта не менее 2–3 лет.

Только при соответствии этим критериям КГРП считается успешным и экономически целесообразным [3]. На практике были выявлены случаи, что на скважинах, на которых проводились операции по обработке призабойной зоны (ОПЗ) успешность операции КГРП ниже, чем на скважинах, на которых операции по обработке призабойной зоны не проводились.

Вследствие существенной неоднородности строения продуктивного карбонатного пласта степень охвата его кислотным воздействием при проведении повторных КГРП, как правило, невысока, т. к. в процессе обработки кислота движется в основном по одним и тем же каналам и трещинам, оставляя без воздействия значительную часть продуктивного пласта. Поэтому эффективность кислотного воздействия быстро снижается с ростом числа повторных обработок, проведенных на одной скважине.

Список использованной литературы.

1. Канаевская Р. Д. Математическое моделирование разработки месторождений нефти и газа с применением гидравлического разрыва пласта / Р. Д. Канаевская. - М.: ООО «Недра-Бизнесцентр», 1999. - 212 с.
2. Канеевская Р. Д. Зарубежный и отечественный опыт применения гидроразрыва пласта. - М.: ВНИИОЭНГ, 1998. - 40 с.
3. Федоров, Ю. В. Повышение эффективности кислотного гидравлического разрыва пласта в карбонатных коллекторах: диссертация на соискание ученой степени канд. техн. наук: 25.00.17 / Ю. В. Федоров; УГНТУ. - Уфа: [б. и.], 2011. - 99 с.

УДК. 622.276.66.

МУНАЙ-ГАЗ КОНДЕНСАТЫ КЕН ОРНЫНДА ГИДРАВЛИКАЛЫҚ СЫНУДЫ ҚОЛДАНУ НЕГІЗДЕМЕСІ

Келдибаев Е.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Карбонатты коллекторлар үшін резервуардың төменгі аймағына (PZP) әсер етудің оңтайлы технологиясын таңдау үнемі өзгеріп отыратын даму жағдайларымен күрделене түседі. Экспозицияның ең тиімді әдістерінің бірі-қышқыл гидравликалық сыну. Бірақ КГРП барлық операциялары сәтті және экономикалық тұрғыдан тиімді бола бермейді. Операцияның сәттілігі ПЗП-да бұрын жүргізілген геологиялық-техникалық шараларға байланысты екені анықталды.

Кілт сөздер: қышқыл гидравликалық сыну, ұңғыма, кен орнының шұңқырлы аймағы, кен орны.

УДК 622.692.4

АНАЛИЗ БЕЗОПАСНОСТИ ТРАНСПОРТА НЕФТИ ПО МАГИСТРАЛЬНЫМ ТРУБОПРОВОДАМ

Новожилов Н.С.

Западно Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Статья посвящена вопросам повышения надежности и безопасности магистральных нефтепроводов за счет конструктивно-технологических факторов.

Ключевые слова. нефтепровод, дефекты, отказы, старения металла, безопасность трубопроводных систем, авария, повреждение.

На магистральных нефтепроводах происходят отказы по различным причинам, которые приводят к большим потерям нефти и экологическим последствиям. Совершенно исключить аварии невозможно, так как аварии происходят не только от технического состояния трубопроводов, но по другим причинам. На данный момент состояние нефтепроводного транспорта в Западном Казахстане можно охарактеризовать длительным сроком эксплуатации ряда действующих магистральных нефтепроводов при существенном увеличении объемов перекачки нефти и сооружением новых мощных нефтепроводов, которые работают при повышенном давлении. Обеспечение эксплуатационной надежности магистральных нефтепроводов в условиях их длительной эксплуатации, увеличения объемов перекачки и повышения давления становится все более актуальным.

С увеличением объемов добычи нефти степень опасности многократно возрастает. Последствия от аварий также бывают несопоставимы. При эксплуатации магистральных нефтепроводов не обходится без проблем и решения непростых технических задач. Очень многие проблемы напрямую связаны с условиями и особенностями эксплуатации современных магистральных нефтепроводов. В современных условиях работа трубопроводного транспорта нефти характеризуются некоторыми особенностями (рис.1).

Тарифы на транспорт нефти устанавливаются фиксированными и согласовываются с правительством страны. С учетом указанных особенностей возникает ряд очевидных задач в стратегическом аспекте [1]:

– сохранение трубопроводной сети в исправном и работоспособном состоянии в течение длительного времени;

- снижение вероятности аварий до реального минимума;
- оптимизация затрат на техническое обслуживание и ремонт за счет использования передовых технологий, технических средств, методов;
- существование в пределах правового поля (при ведении хозяйственной деятельности выполнять только юридически разрешенные операции), что особенно важно в условиях быстрого изменения экономических, политических, юридических взаимоотношений между странами, ассоциациями, компаниями.

Условия работы трубопроводного транспорта Обеспечивая безаварийную работу нефтепроводов, необходима система мер по выявлению дефектов, связанных с недостатками их изготовления и старением. Если представить в общем виде такую систему, то она должна представлять систему мониторинга, которая обеспечивала бы получение информации о состоянии нефтепровода в режиме реального времени, что позволит принимать адекватные управленческие решения уже на стадии ввода нефтепровода в эксплуатацию. Повреждения магистральных нефтепроводов вызываются действием двух групп факторов:

- первая группа связана со снижением несущей способности нефтепровода;
- вторая с увеличением нагрузок и воздействий.

Снижение несущей способности нефтепровода может происходить из-за присутствия дефектов в стенке труб и старения металла. Факторы второй группы появляются при эксплуатации действующего нефтепровода (давление, напряжения от воздействий температур перекачиваемой нефти и окружающего трубу грунта, давление слоя грунта над трубой, различные статические и подвижные нагрузки, деформация земной поверхности на подрабатываемых территориях, сейсмические воздействия). Классификация причин аварий и повреждений на нефтепроводах представлена на рисунке

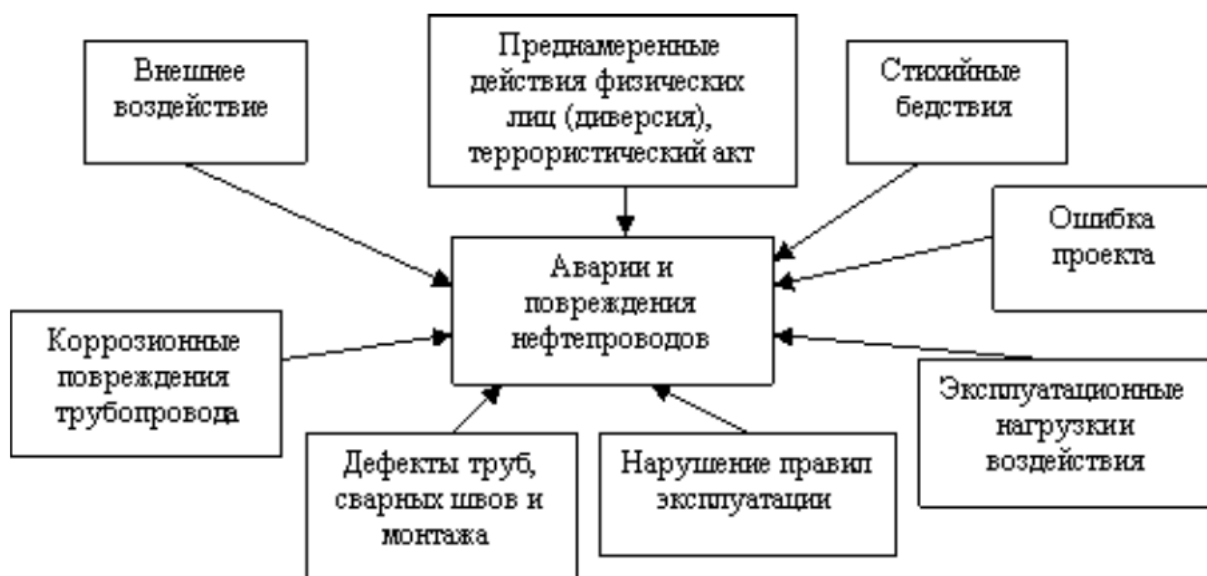

Рис. 2. Причины аварий и повреждений на нефтепроводах

Приемлемый вариант диагностической системы в целом сочетает [2]:

- средства эффективного анализа совокупности данных о состоянии магистрального нефтепровода;
- результаты условий эксплуатации, степени и характера дефектности труб и сварных швов, структурного состояния металла труб;

– комплексное моделирование кинетики развития процессов разрушения линейной части магистрального нефтепровода, обеспечивающую возможность прогнозирования долговечности локальных участков нефтепровода.

Прогнозирование аварий вплотную взаимодействует с оценкой надежности. Актуальной является задача оценки эффективности трубопроводных систем с учетом конструктивно-технологических и эксплуатационных аспектов с позиций оценки показателей надежности и безопасности. Обеспечение надежности и безопасности нефтепроводов имеет комплексный характер и связано с поиском оптимальных решений экономических и инженерных задач. Для обеспечения экологической и промышленной безопасности магистрального нефтепровода необходимо внедрение новых технологий. Если нефтепровод формально рассматривать как систему из последовательно соединенных элементов труб, то надежность такой системы будет ограничена в пространстве и времени. Ограничения в пространстве связаны с действием масштабного фактора. Чем больше диаметр нефтепровода и чем больше его протяженность, тем выше вероятность возникновения критических дефектов или повреждений, способных привести к разрушению нефтепровода. Ограничения во времени в большей степени связаны с накоплением повреждений в металле труб. Такие ограничения отчетливо проявляются в статистических оценках надежности.

Решение проблемы обеспечения безопасности трубопроводных систем при их эксплуатации может формироваться исходя из фактического состояния их безопасности, длительности эксплуатации сооружений и оборудования, режима эксплуатации, технического оснащения служб поддержания безопасности и надежности, конструктивных особенностей, характеристики окружающей среды и т. д. Волны изменения давления в трубопроводе, гидравлические удары приводят к увеличению напряжений в стенке трубы и оборудования, снижению ресурса магистральных нефтепроводов, а иной раз и к повреждениям оборудования и труб магистральных нефтепроводов [3].

Анализируя возможности повышения надежности нефтепроводов за счет конструктивно-технологических факторов, можно сделать вывод, что теоретическая надежность нефтепровода зависит от надежностей ее элементов. По данным статистического анализа дефектности сварных соединений нефтепроводов расчетная надежность нефтепровода диаметром 500 мм протяженностью 1000 км (без учета накопления повреждений) составит 0,6–0,98.

Список использованной литературы.

1. Мазур И. И. Безопасность трубопроводных систем / И. И. Мазур, О. М. Иванцов. — М.: НК «Елима», 2004. — 104 с.
2. Иванов В. И. Техническое диагностирование и оценка риска в нефтегазовой отрасли / В. И. Иванов, В. Н. Панчиков // Безопасность труда в промышленности. — 2012. — № 1. — С. 68–71.
3. Курочкин В. В. Эксплуатационная долговечность нефтепроводов / В. В. Курочкин, Н. А. Малюшин, О. А. Степанов, А. А. Мороз. — М.: Недра, 2001. — 231 с.
4. Гумеров А. Г. Повышение эффективности ремонтных работ на нефтепроводах [Текст] / А. Г. Гумеров, Х. А. Азметов, Н. С. Сарбалина, З. Х. Павлова // Роль науки в развитии топливно-энергетического комплекса: матер. научн.-практ. конф. 24 октября 2007 г. — Уфа, 2007. — С. 158–160.

УДК 622.692.4

МАГИСТРАЛЬДЫҚ ҚҰБЫРЛАР БОЙЫНША МҰНАЙ КӨЛІГІНІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ТАЛДАУ

Новожилов Н.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: мақала сындарлы-технологиялық факторлар есебінен магистральдық мұнай құбырларының сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыру мәселелеріне арналған.

Кілт сөздер: мұнай құбыры, ақаулар, ақаулар, металдың қартаюы, құбыр жүйелерінің қауіпсіздігі, апат, зақымдану.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Мусаев А.М. Жырлайды қазақ қыздары	4
2	Джуманиязова У. А. Обучение лексике студентов с нерусским языком обучения.	8
3	Акдаулетова К.Х. Ағылшын тілін оқытуда білім алушылардың пікірталас дағдыларын қалыптастыру	13
4	Қанатқалиева И. Е. Шетел тілін оқытуда тілдік емес мамандық студенттерінің мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру	17
5	Саматаева Г.А. Ағылшын тілін оқытудағы аутенттік материалдардың тиімді және маңызды ролі	20
6	Жантүриева Г. Б. Алтын орда мұралары тіліндегі әлемнің тілдік бейнесін зерттеудің өзектілігі	24
7	Тургаева М.И. Теоретико-педагогические аспекты в обучении говорению на английском языке	27
8	Рахимжанова М. Д. Ағылшын тілі сабақтарында оқу дағдыларын дамыту үшін веб-технологияларды қолдану	31
9	Рысқалиева А. Б. Саяси мәтінде “достық” тұжырымдамасының ағылшын, қазақ және орыс тілдерінде берілуі	36
10	Канат Т.Қ., Доуқариева У.К., Кисметова Г.Н. Креативные методы и приемы развития лингвометодического мышления в преподавании английского языка	40
11	Суюнғалиева А. Ж. Развитие коммуникативных компетенций при обучении иностранному языку	45

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХЫ ҒЫЛЫМДАР /
ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1	Кенесарина К.Х. Батыс Қазақстан облысының биоалуантүрлілігін зерттеу және сақтау мәселелері (Зеленов ауданы мен Орал қаласының маңы мысалында)	50
2	Джумақаева К.С., Джумақаева Б.С., Мендигалиева А.С., Утепова М.С. Білім беру процесінде 4к моделін қолдану тиімділігі	54
3	Кунуспаева М.М., Бегилова Г.С. Эффективность использования электронной краеведческой базы данных в образовательном процессе университета	58
4	Сарсенғалиев Р.С. Становление среднего профессионального образования Западно-Казахстанской области с XIX века по настоящее время	60
5	Утегенова К. К. Международная организация по общественному развитию тюркской культуры и искусства	67
6	Төлегенова А. Ж. 1954-1960 жылдардағы орталық Қазақстандағы қала халқының саудасы және сауда тапшылығы	72

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1	Томпишева А.Б. Информационные технологии как важный информационный инструмент в обучении детей с особыми образовательными потребностями	78
2	Иргалиев А.С., Кенжеғалиева Л.Г. Мектепке дейінгі ұйым басшылардың жеке құзыреттілігін дамыту құралы ретінде арнайы әлеуметтік-психологиялық тренингін іске асыру	82

3	Иргалиев А.С., Тулегенов К.А. Мектепке дейінгі жастағы балалардың музыкалық ойлау деңгейін диагностикалау әдістемесі	88
4	Имангазиева С.О. Аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларды психологиялық зерттеу	94
5	Таспаева С.Ж., Мажитова А.А. Мәдени-тынығу қызметі педагогикасының әлеуметтік технологиялары	98
6	Кадыржанова Ж.Е. Экзистенциальный кризис зрелого возраста и пути его преодоления	103
7	Баймуханова Б.К. Мектепалды даярлық топ балаларының интеллектуалдық дамуын танымдық ойындар арқылы дамыту	106
8	Гинаятова А.А., Сатыбалдиева А.М. Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылығын дамытудың әдіс-тәсілдері мен жолдары	112
9	Опиева Г.Б., Мамбеталиева А.З. Заманауи білім беруді дамытудың негізгі тенденциялары мен перспективалары	115
10	Сагинтаев А. Особенности отношения студентов вуза к видам физической культуры	119
11	Орынбасаров Д.И., Байтлесова Н.К. Тоғыз құмалақ ұлттық ойынын дене тәрбиесінде пайдаланудың ерекшеліктері	122
12	Есеев Т.К., Жұмарыстанов Қ. О., Тулегенов Б. Т. Баскетбол ойынының техникаларын жетілдірудің нәдіс-тәсілдері	124
13	Амангелдиев Е. М., Бисалиев С. А., Мендигалиев Б. С. Оздоровительный эффект физических упражнений	129
14	Глебалиев А.А., Мендигалиев Р.Р. Бокстағы қапталдан жасалатын соққыларды мектеп оқушыларына үйрету әдістемесі	132
15	Жамилова А.Ғ., Макашев Ш.А., Нугман С.С. Садақшы спортшылардың психологиялық дайындығы	135
16	Ғабитов А.Р., Есеев Т.К., Мендигалиев Р.Р. Түрлі аурулардың емдік дене шынықтыру амалдарымен емделу профилактикасы	138
17	Балхатов А. А., Лозовой М.В. Шаңғы спорты үйірмесінде жаттығу процесін құру кезеңдері	143
18	Шүрмен Б.С. Дене тәрбиесі сабағында оқытудың жаңа технологияларын енгізудің тиімді жақтары	147
19	Фрунзеев Е.К. Сила как физическое качество, её виды и методика их развития	150

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Молдагалиев А.С., Курманова Г.К. Налоги как источники средств на социальную защиту	156
2	Уразова Б.А., Доғалов А.Н. Нарықтық экономикадағы шағын кәсіпкерліктің экономикалық мазмұны	160
3	Салимбаева Ш.Д., Есмағанбетова Г.Т. Мемлекеттің өңірлік экономикалық саясатын жүзеге асыру бағыттары	164
4	Голубова Е.Д. Некоторые аспекты по учету труда и заработной платы в Казахстане	169
5	Умарова Н.С. Басқару есебі мен талдаудағы коммерциялық ұйымдардың шығындары	173
6	Утешкалиева А., Суханбердина Б.Б. Совершенствование банковских электронных розничных технологий	177
7	Тоғашева Д.С. Қазақстан республикасы өңірлерінің аумақтық бюджеттік саясатының айырмашылықтары мен типологиясы	180

8	Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Бақыт А.Т. Особенности развития инклюзивного туризма в Республике Казахстан	184
9	Жумағалиев И.К. Кәсіпорында еңбекті қорғау жүйесін ұйымдастырудың маңыздылығы	187
10	Нұрланова Ұ.Н., Суханбердина Б.Б. Розничный банковский бизнес в республике Казахстан: некоторые аспекты теории и практики	192
11	Шаймуратова А.Н., Буркитбаев К.Т. Қазіргі уақыттағы бухгалтерлік есеп ерекшеліктері	196
12	Тимошин А.Р. Макроэкономическая ситуация в банковском секторе	199
13	Нурманова А.К., Бакшеева Д.О. Қаржылық аудит ұйымның жағдайы мен даму перспективаларын бағалау тәсілі ретінде	202

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Ахметжан С.З., Сабитов А.К., Нұрсұлтанов Е.К. Заканчивание горизонтальных скважин	208
2	Ихсанов К.А., Киікбаев М.Қ. Қарамандыбас кен орнында су окшаулау жұмыстарын жүргізу тиімділігін бағалау	212
3	Калешева Г.Е., Серікова Д.Д. Технология влажного внутрипластового горения на месторождения Каражанбас	216
4	Мукамбеткалиева А. Н. Қолданылған мотор майларын тазалаудың перспективалық әдістері	220
5	Губайдуллин К.Ж. Резервуарларды қалдық шайыр қоспалардан тазартуда, резервуар конструкциясын техникалық жетілдіру	227
6	Абдесов А., Аманова Б.Н. Повышение эффективности эксплуатации скважин, осложненных содержанием механических примесей в продукции на месторождении Алибекмола	230
7	Утеева Т.Н., Калешева Г.Е. Способы очистки и предотвращения накопления донных отложений в резервуарах.	236
8	Серікова Д.Д., Калешева Г.Е. Қабат қысымын ұстау үшін су айдау жүйесінің техникасы мен технологиясы	241
9	Нұрсұлтанов Е.Қ., Ихсанов К.А. Анализ исследований призабойной зоны пласта для выбора метода воздействия	245
10	Билашев Б.А., Тайман Н.Б. Влияние спецбитума на технологические показатели глинистых суспензий	250
11	Билашев Б.А., Мақсат Ә.С. Методы предотвращения и борьбы с биологической коррозией	253
12	Юсупов М.Р., Ихсанов К.А. Обоснование и выбор способов механизированной добычи на месторождении Жетыбай	256
13	Зәкіров Ә. С. Роль промывочных жидкостей при строительстве наклонно-направленных и горизонтальных скважин	260
14	Келдибаев Е.М. Обоснование применения гидроразрыва пласта на нефтегазоконденсатном месторождении	264
15	Новожилов Н.С. Анализ безопасности транспорта нефти по магистральным трубопроводам	267

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и снизу по 2,5 см, справа 2,5, слева 2,5 см. Слева – УДК; по центру название статьи **ЗАГЛАВНЫМИ** буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах(организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090009, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail:

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF THE WEST KAZAKHSTAN INNOVATION-
TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

**Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов**

Подписано к печати 30.11.2022
Формат А4 Объем 272 п.л

Тираж Заказ

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел: +77112500943 E-mail:

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
090006, Орал қаласы Н.Назарбаев, 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
090006, г.Уральск, Н.Назарбаев, 194